

ПРАВознавство

Навчальний посібник
для студентів неюридичних спеціальностей

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА
ФРАНКА
КАФЕДРА СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН ТА
ПРАВознавства

ПРАВознавство

Навчальний посібник
для студентів неюридичних спеціальностей

*За загальною редакцією О.П. Рудницької, Н.Ф. Войтович та
Ю.І. Магась-Демидас*

ЖИТОМИР – 2019

УДК 340

ББК 67я7

В 29

Рекомендовано до друку Вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 6 від 26 червня 2019 р.)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Черниш Р. Ф., кандидат юридичних наук, радник-консультант Управління Служби Безпеки України в Житомирській області

Кобернюк С. В., кандидат юридичних наук, прокурор відділу нагляду за додержанням законів органами СБУ та державної прикордонної служби прокуратури Житомирської області

Венгерська В. О., доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка

Правознавство: навчальний посібник. – Житомир: ЖДУ ім. Івана Франка, 2019. – 343 с.

Укладачі: кандидат юридичних наук Рудницька О.П. (розділи 4.5.-4.6. Т.4, Т. 7-10), кандидат юридичних наук Войтович Н.Ф. (Т. 5-6), кандидат історичних наук Магась-Демидас Ю.І. (Т.1-3, розділи 4.1.-4.4.Т.4)

Навчальний посібник підготовлений колективом викладачів історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка. Видання буде корисним для учнів середніх шкіл, студентів неюридичних спеціальностей, які вивчають курс «Правознавство».

ЗМІСТ

ВСТУП	6
ТЕМА 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ	7
1.1. Походження держави	7
1.1.1. Публічна влада в первісному суспільстві.....	7
1.1.2. Основні закономірності виникнення держави.....	9
1.1.3. Теорії походження держави	11
1.2. Поняття та ознаки держави. Функції держави	14
1.3. Форма держави	18
1.3.1. Форма державного правління	19
1.3.2. Форма державного устрою.....	23
1.3.3. Форма державного режиму.....	26
1.4. Механізм (апарат) держави	27
1.5. Правова держава, соціальна держава та громадянське суспільство: їх сутність, ознаки та співвідношення	30
ТЕМА 2. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА	37
2.1. Основні закономірності виникнення права. Теорії походження права	37
2.4. Джерела права	47
2.5. Система права і система законодавства	48
2.5.1. Поняття і структура системи права і системи законодавства	48
2.5.2. Поняття і класифікація норм права. Структура норми права.....	52
2.5.3. Загальна характеристика галузей права України	55
2.6. Систематизація нормативно-правових актів	57
2.7. Правові відносини	60
2.8. Законність і правопорядок. Правопорушення та юридична відповідальність	63
ТЕМА 3. ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	71
3.1. Поняття і загальна характеристика конституційного права та конституційно-правових відносин	71
3.2. Загальна характеристика конституції як джерела права	75
3.3. Правовий статус особи за Конституцією України. Громадянство України	78
3.4. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина	83
3.4.1. Поняття і класифікація прав і свобод людини і громадянина	83
3.4.2. Особисті (громадянські) права і свободи людини.....	84
3.4.3. Конституційні політичні права і свободи	87
3.4.4. Конституційні соціально-економічні права і свободи.....	89
3.4.5. Культурні та екологічні права і свободи людини і громадянина в Україні	92
3.4. Конституційні обов'язки людини і громадянина	93
3.5. Конституційні гарантії забезпечення прав і свобод особистості	95
3.6. Міжнародно-правові гарантії захисту прав і свобод людини	97
ТЕМА 4. ДЕРЖАВНА ВЛАДА В УКРАЇНІ. СУДОВІ ТА ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ	104
4.1. Законодавча влада в Україні	104

4.1.1. Поняття законодавчої влади. Конституційно-правовий статус і функції Верховної Ради України	104
4.1.2. Правовий статус народного депутата	108
4.2. Президент України, його конституційний статус	111
4.3. Правовий статус центральних і місцевих органів виконавчої влади	115
4.4. Місцеве самоврядування в Україні.....	118
4.5. Судострій України, його система та функції.....	123
4.6. Система правоохоронних органів України	126
4.6.1. Органи внутрішніх справ.....	127
4.6.2. Правоохоронні органи спеціального призначення	129
4.6.3. Прокуратура України.....	132
4.6.4. Адвокатура та нотаріат України.....	133
ТЕМА 5. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА	142
5.1. Поняття галузі кримінального права та її джерела.....	142
5.2. Поняття і класифікація злочинів	148
5.3. Підстави притягнення особи до кримінальної відповідальності. Склад злочину	152
5.4. Обставини, що виключають злочинність діяння. Звільнення від кримінальної відповідальності	161
5.5. Покарання та його види. Пом'якшуючі та обтяжуючі обставини.....	175
5.6. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх	181
ТЕМА 6. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА	193
6.1. Поняття та предмет галузі адміністративного права. Джерела адміністративного права.....	193
6.2. Адміністративні правовідносини	195
6.3. Поняття адміністративної відповідальності	197
6.3.1. Адміністративні правопорушення: поняття і види. Склад адміністративного правопорушення	200
6.3.2. Поняття та види адміністративних стягнень.....	206
6.3.3. Порядок накладення адміністративних стягнень за адміністративні правопорушення. Проведення в справах про адміністративні правопорушення	210
6.4. Державне управління і виконавча влада.....	215
6.5. Державна служба: поняття, види та принципи	221
ТЕМА 7. ОСНОВИ ТРУДОВОГО ПРАВА	237
7.1. Поняття і принципи трудового права. Законодавство про працю України	237
7.2. Трудові правовідносини	246
7.3. Трудовий договір: види, порядок укладання та припинення.....	247
7.4. Робочий час і час відпочинку: поняття, види, характеристика. Види відпусток	252
7.5. Трудова дисципліна. Поняття й види відповідальності у трудовому праві.....	264
7.6. Матеріальна відповідальність у трудовому праві	267
7.7. Трудові спори та порядок їх розв'язання.....	271
ТЕМА 8. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО	279
8.1. Поняття і джерела цивільного права.....	279
8.2. Цивільні правові відносини.....	282

8.2.1. Поняття та елементи цивільних правовідносин	282
8.2.2. Суб'єкти цивільних правовідносин. Цивільна право- і дієздатність	283
8.2.3. Об'єкти цивільних правовідносин	285
8.3. Право власності в Україні	287
8.4. Договірне право	290
8.5. Спадкове право	292
8.6. Право інтелектуальної власності	297
ТЕМА 9. СІМЕЙНЕ ПРАВО	306
9.1. Поняття і джерела сімейного права	306
9.1.1. Поняття і предмет сімейного права	306
9.1.2. Джерела правового регулювання сімейних відносин	306
9.2. Поняття сім'ї	308
9.3. Умови, порядок укладення і припинення шлюбу. Недійсність шлюбу	309
9.4. Особисті й майнові права та обов'язки подружжя. Особисті немайнові права	314
9.5. Права та обов'язки батьків і дітей	318
ТЕМА 10. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА	328
10.1. Поняття та джерела земельного права. Земельні правовідносини	328
10.2. Склад та цільове призначення земель України. Землеустрій	330
10.3. Права на землю	332
10.3.1. Право користування земельними ділянками	332
10.3.2. Право власності на землю	334
ПРОГРАМА КУРСУ «ПРАВОНАВСТВО»	340

ВСТУП

Правова освіта є однією з пріоритетних функцій держави у гуманітарній сфері. Від рівня правової культури громадян залежить результативність здійснення державної політики у будь-якій сфері. Незадовільний рівень здійснення своїх законних прав молодими громадянами зумовлений недостатнім знанням змісту правових механізмів реалізації основних особистих прав та невмінням їх застосовувати у різноманітних життєвих ситуаціях. Як наслідок – відбувається тотальна деформація правосвідомості молоді. Низький рівень правової культури молоді породжує правовий нігілізм як масове явище

Сьогодні перед вищою школою ставиться широке коло завдань правової освіти та правового виховання молоді. При цьому одним із найбільш дієвих способів визнається викладання правових дисциплін. Програма підготовки майбутніх фахівців вимагає надання їм знань не лише власне щодо фахової підготовки, а й стосовно правового її підґрунтя. Великого значення набувають правова освіта та правове виховання, які формують свідомість людей і правову культуру. Основна мета правової освіти – навчити людину орієнтуватися у правовому просторі та дотримуватися стандартів правомірної поведінки.

Студентам необхідно підвищувати правосвідомість та правову культуру, оскільки набуття цих знань допоможе їм приймати правильні рішення в їх професійній практичній діяльності та повсякденному житті.

Саме з цією метою навчальними планами закладів вищої освіти передбачено викладання такої дисципліни як «Правознавство» для студентів усіх спеціальностей. Курс «Правознавство» є комплексним дослідженням основних напрямків, цілей та функцій правової політики та чинного законодавства України. Пріоритетним завданням цього курсу є формування у майбутніх фахівців відповідного рівня правових знань.

За результатами вивчення навчального курсу «Правознавство» студенти повинні:

1. Орієнтуватися в системі права України, а також у нормативно-правових актах, що безпосередньо пов'язані з їхньою майбутньою роботою.
2. Вміти послідовно й аргументовано викладати правовий матеріал.
3. Користуватися вивченою правовою термінологією; кодексами та коментарями до них при вирішенні конкретних правових ситуацій.
4. Застосовувати правові знання при оцінці вчинків та фактів реального життя, які мають юридичне значення.

Цей навчальний посібник має на меті допомогти студентам оволодіти програмою навчального курсу.

Навчальний посібник рекомендований для студентів неюридичних спеціальностей закладів передвищої фахової та вищої освіти, може бути корисний учнів загальноосвітніх шкіл.

ТЕМА 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

1.1. Походження держави

1.1.1. Публічна влада в первісному суспільстві

У давні часи держави не було – це був додержавний період, у якому можна виділити три етапи розвитку: праобщина (первісне людське стадо); родова община; об'єднання родових общин у племена, а згодом – у союзи племен, що стояли в основі становлення державності.

Для цього періоду існування людства характерна відсутність політичної влади та державних інститутів. Члени первісного суспільства були рівні, вони не ділилися на керуючих та керованих. Однак владні інститути все-таки існували: члени первісного суспільства підпорядковувалися старійшинам, вождям. Проте це підпорядкування ґрунтувалося на авторитеті цих людей, підкріпленому можливістю силового впливу на тих, хто відмовився підкорятися. Життя в первісному суспільстві (видобуток їжі, шлюбно-сімейні та інші відносини між людьми) не було хаотичним, воно підпорядковувалося певним звичаям і традиціям, в яких закріплювалися ритуали, обряди, табу(заборони вчиняти певні дії) та інші правила поведінки людей в певних життєвих ситуаціях. Ці норми, як правило, виконувалися добровільно: за звичкою, в рамках наслідування іншим членам суспільства або в силу їхньої корисності. Тим не менше, порушення цих норм могло спричинити покарання, аж до вигнання з общини (остракізму), практично неминуче призводило до смерті вигнаного.

На думку вчених, владні відносини є характеристикою саме людської спільноти. У тваринному світі. Сильніші тварини можуть нав'язувати слабшим певну поведінку, в середовищі ссавців поширеним явищем є наявність ватажків, яким підпорядковується стадо чи зграя. Проте, між відносинами в суспільстві та у тваринному світі існує принципова відмінність: відносини в суспільстві мають свідомий характер, тоді як у тваринному світі вони зумовлюються інстинктами і рефлексамі. **Владні відносини є саме свідомими відносинами.** Суб'єкт влади здійснює свідомий вплив на поведінку об'єкта, спрямовуючи її в певному напрямі.

Отже, що влада, владні відносини притаманні будь-якому суспільству, але не тваринному світові. Проте, політична влада, політико-владні відносини характерні лише для певних етапів суспільного розвитку.

Влада – це сила, яка з допомогою авторитету, переконання та примусу має здатність підкоряти своїй волі, управляти та розпоряджатися діями підвладних.

У людській спільноті має місце *соціальна влада* – тобто система вольових відносин між людьми з приводу організації їх спільної діяльності, вироблення та здійснення спільного для даної соціальної спільноти інтересу. Усяка влада є соціальною, оскільки покликана врегулювати відносини між людьми.

Влада має ряд **ознак**:

– вона є *соціальним*, тобто суспільним явищем.

– є *невід'ємним атрибутом* суспільства на всіх етапах його розвитку, оскільки суспільство, як складно організована система (соціальний організм), постійно потребує управління допомогою влади.

Саме необхідність управління суспільством зумовлює в ньому присутність такого феномена як влада. Але не навпаки, коли передбачається, що впорядкування

соціальних процесів стало відбуватися тому, що в суспільстві з'явилася влада і її носії. При цьому слід зазначити, що влада є засобом саме соціального управління, оскільки управління може бути не тільки соціальним, а й, зокрема, технічним, тобто управлінням технічною системою (наприклад, автомобілем). Таким чином, управління – явище більш широке, ніж влада, яка являє собою явище суто соціальне. **Соціальне управління** – процес упорядкування суспільних відносин з метою реалізації суспільних потреб.

– влада може існувати і функціонувати лише в *рамках суспільних відносин*, тобто таких відносин, які існують між людьми (індивідами, їх колективами, іншими соціальними утвореннями). Не можуть бути відносини влади між людиною і річчю або між людиною і твариною (навіть якщо тварина знаходиться у власності господаря, і він може розпорядитися його долею).

– здійснення влади завжди являє собою *інтелектуально-вольовий процес*, коли владний імпульс, що виходить від пануючого суб'єкта, перш ніж детермінувати (обумовити, визначити) волю і поведінку підвладного, повинен бути усвідомлений останнім, сприйнятий його свідомістю. З цієї причини не можуть бути суб'єктами відносини влади і підпорядкування люди з деформаціями свідомості і волі.

– влада *завжди базується на силі*. Це її найважливіша ознака, оскільки саме наявність сили визначає положення того чи іншого суб'єкта, який володарює. Сила влади може мати різну природу. Це може бути фізична сила, сила зброї, сила інтелекту, авторитету, переконання, естетичного впливу (сила краси) і т. п.

Методи владарювання – це способи, прийоми, засоби впливу владарюючих на своїх підлеглих з метою досягти їхньої покори.

Одним із видів влади є **публічна** – влада, яка здійснюється професійно, коли суб'єкт і об'єкт влади не збігаються. Публічна влада означає, що в державі існують ті хто керує (монарх, президент, парламент, уряд, чиновництво) і заробляє цим гроші і ті, хто підкоряються (всі інші). Проте, публічна влада в первісному суспільстві істотно відрізнялася від публічної влади в державі.

Публічна влада в первісному суспільстві	Публічна влада в державі
1) поширювалася тільки в межах роду, виражала його волю і базувалася на кровних зв'язках;	1) поширюється на всю територію держави;
2) суспільство однорідне;	2) суспільство неоднорідне (в ньому існують класи, стани, привілеї);
3) публічна влада збігається з общиною, виражає і захищає інтереси всіх її членів;	3) відокремленість публічної політичної влади (державного апарату управління) від суспільства; вона виражає і захищає інтереси певної частини суспільства (більш заможної чи більшості при демократії);
4) органами самоврядування були збори всіх членів роду (чоловіків і жінок) і старійшин, що обиралися ними;	4) наявність спеціальних органів влади;

5) влада ґрунтувалася на авторитеті, досвіді, повазі;	5) наявність апарату примусу;
6) регулювання відносин за допомогою неписаних правил поведінки (соціальних норм) – звичаїв (які з часом стали правовими), ритуалів, традицій;	6) влада ґрунтується на писаних правилах (законах);
7) старійшина працював нарівні з усіма й одержував свою частку, як усі, не мав винагороди за керівну діяльність;	7) влада здійснюється на професійній основі, чиновники отримують зарплату;
8) відсутність матеріальної основи публічної влади – збору данини (податків) з населення;	8) наявність податкової системи;
9) відсутність поділу влади.	9) поділ влади за функціями (пізніше на три гілки – законодавчу, виконавчу, судову).

Таким чином, влада є невід’ємним атрибутом соціуму як у державний, так і у додержавний період. Влада в первісному суспільстві суттєво відрізнялася від влади в державі, що зумовлювалося особливостями людського суспільства на конкретному етапі розвитку: ступенем соціально-економічних відносин, стадією розвитку психіки людини, культурних взаємозв’язків тощо. Суспільна влада збігалася безпосередньо з родовою общиною, не була відокремлена від неї. Єдність, взаємодопомога, співробітництво усіх членів роду, відсутність протилежних інтересів дозволяли родовим зборам без конфліктів вирішувати усі питання.

1.1.2. Основні закономірності виникнення держави

Закономірності виникнення держави – об’єктивно існуючі повторювані істотні зв’язки буття і свідомості, що визначають хід становлення держави через глибинні процеси розвитку суспільства і людини, об’єктивної і суб’єктивної потреби на певному етапі розвитку впорядкувати суспільні відносини як владно-політичні й організаційно-правові.

До основних закономірностей формування держави відносять:

1) сформованість усталеної, відносно великої і цілісної групи людей (родової общини), яка мала певну внутрішню диференціацію (статеву, виробничу, сімейну, соціальну тощо), ієрархічну організацію (різниця у соціальних статусах), здатної самостійно забезпечувати своє існування;

2) потреба впорядкування суспільних відносин;

3) якісна реорганізація виробництва суспільства, ускладнення економічних відносин; поява надлишкового продукту в матеріальному виробництві як основи розвитку економіки.

Відомо, що держави виникають на певному щаблі розвитку суспільства у зв’язку з трьома великими суспільними поділами праці: а) виділенням скотарства як відокремленої сфери суспільної діяльності (засобом обміну стала худоба, яка набула функції грошей); б) відокремленням ремесла від землеробства (винахід ткацького

верстата, оволодіння навичками обробки металів); в) появою групи людей (купців), зайнятих лише обміном (зосередження багатства в їх руках завдяки посередницькій місії);

4) ускладнення суспільних відносин. Наявність надлишкового продукту дозволила зосередити деяким сім'ям, їх главам, старійшинам, воєначальникам знаряддя праці, запаси товарів, стати власниками відокремлених ділянок землі і рабської сили, захопленої в результаті війн. Розвивалася соціальна неоднорідність суспільства. Майнова нерівність (спочатку міжродова, а згодом –внутрішньородова) стала причиною розшарування суспільства і появи груп людей, які «спеціалізувалися» на виконанні загально-соціальних справ (адміністратори, контролери, скарбники та ін.).

5) необхідність удосконалення управління суспільством, пов'язана з його ускладненням у результаті розвитку виробництва, поділу праці, зміни умов розподілу продуктів, зростанням чисельності населення і розшаруванням суспільства на соціальне неоднорідні групи (класи).

Іншою стає організація влади. Замість зборів членів роду все частіше проводилися лише збори чоловіків. Поступово усвідомлювалася важливість хорошого управління, керівництва. Відбувся поділ функцій влади на світську (управління), військову (військове керівництво), релігійну. Рада старійшин стає органом повсякденного управління. З'являється племінна бюрократія (управлінська, військова, релігійна), яка здійснює управління суспільством вже не лише в його загальних інтересах, але й у власних, групових, класових інтересах. Знадобилася якісно нова організація, спроможна зберігати і забезпечувати життя суспільства як цілого організму. Виникла необхідність у публічній владі, відокремленій від суспільства, з особливими загонами людей, які займаються лише управлінням і мають можливість здійснювати організований примус. Такою організацією стала держава;

6) необхідність підтримання в суспільстві порядку, який забезпечує його соціальну усталеність, що досягається за допомогою загальнообов'язкових соціальних (насамперед юридичних) норм;

7) необхідність захисту території та ведення війн, як оборонних, так і загарбницьких;

8) необхідність організації значних суспільних робіт, об'єднання з цією метою великих груп людей (у ряді країн Азії й Африки).

9) усвідомлення одними людськими спільнотами своїх культурних відмінностей від інших спільнот;

10) поява психологічної потреби людини у більш упорядкованій організації життя суспільства.

Зауважимо, що родова організація поступово еволюціонувала в державу, проходячи певні перехідні стадії, однією з яких була «військова демократія» (органи самоврядування ще зберігалися, але вже нові додержавні структури в особі воєначальника і його дружини набирали сили). Отже, процес виникнення держави був поступовим і довготривалим. Він мав свої особливості у різних регіонах світу, що зумовлювалося географічними, економічними, культурними, релігійними та іншими чинниками.

1.1.3. Теорії походження держави

Із давніх давен учені замислювалися над питанням, як і чому виникла держава. У сучасній юридичній науці розрізняють цілий ряд теорій походження держави, кожна з яких відображає той світогляд, і ту історичну епоху, сучасником якої були відповідні мислителі. Розглянемо основні з них.

Патріархальна теорія. Її засновниками вважають Платона та Аристотеля. Платон у своїй ґрунтовній праці «Держава» конструював ідеальну справедливу державу, яка бере свої початки із сім'ї, де влада монарха порівнюється з владою батька над членами його сім'ї, де існує відповідна єдність космосу в цілому, держави і окремої душі. Держава – це обруч, який скріплює своїх членів на основі взаємної поваги і батьківської любові.

Ідеї патріархального розвитку держави набули поширення у XVII ст. завдяки праці англійця Р. Філмера «Патріарх», у якій він доводив, що влада походить від Бога, який передав її своєму старшому синові – патріарху, а той у свою чергу – своїм нащадкам-королям.

Теологічна (божественна) теорія ґрунтується на ідеї божественного створення держави з метою реалізації загального блага. Вона обґрунтовує панування духовної влади над світською, церкви – над державою. За теорією, держава є результатом «божественного промислу», вічною, як і сам Бог; правитель наділяється Церквою правом керувати людьми і покликаний виконувати волю Божу на землі; люди повинні беззаперечно підкорятися волі государя.

Прихильниками цієї теорії були Аврелій Августин, Тома Аквінський. Серед українських діячів підтримували і розвивали цю теорію Петро Могила, Стефан Яворський, Феофан Прокопович.

Зазначена теорія доволі багатоаспектна, що, пояснюється особливими історичними і матеріальними умовами існування різних держав як Стародавнього Сходу, так і Стародавнього Заходу (Греція, Рим). У стародавніх народів політико-правова думка мала міфологічні витoki і розвивала уявлення про те, що земні проблеми є частиною загальносвітових, космічних, мають божественне походження. У руслі такого розуміння і висвітлювалися в міфах теми суспільного і державного ладу, земного життя людей, їх взаємовідносин між собою, прав і обов'язків.

Наприклад, за древньокитайським міфом про походження і характер земної влади, саме персона правителя Піднебесної (тобто імператора Китаю) мала єдиний зв'язок із вищими сферами. Вся влада символізувала особу правителя у вигляді внутрішньої сили, а інші посадові особи і державний апарату цілому були лише проводирями вищої влади.

У Єгипті, Вавилоні, Індії існувала інша версія. Боги як джерело влади правителя продовжували залишатися вершителями земних та інших справ. Згідно з міфами єгиптян, а потім і греків, Боги виступали також як перші безпосередні правителі і законодавці заснованих ними суспільств і держав.

Договірна теорія походження держави отримала поширення пізніше – у XVII–XVIII ст. у працях Г. Гроція, Б. Спінози, Дж. Локка, Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, О. Радіщева та ін. Згідно з цією теорією держава виникла в результаті угоди (суспільного договору) як акту розумної волі людей. Основою теорії є положення про

те, що державі передував природний стан людей. На основі первинного договору виникло громадянське суспільство і його політична форма – держава. Остання забезпечує охорону приватної власності і безпеки індивідів, які уклали договір. Водночас укладається вторинний договір про підпорядкування їх певній особі, якій передається влада і яка зобов'язана здійснювати її в інтересах народу. В іншому випадку народ має право на повстання (Ж.-Ж. Руссо, О. Радищев).

Т. Гоббс доводив протилежне: оскільки влада передана монарху, він володіє необмеженими повноваженнями. Дж. Локк обґрунтовував ідею конституційної монархії, оскільки, на його думку, суспільний договір є певним компромісом між монархом і підлеглими, певним обмеженням волі і монарха, і народу.

Теорія насильства. Одним із засновників цієї теорії став у другій половині XIX ст. Л. Гумплович (австрійський професор державного права, віце-президент Міжнародного інституту соціології в Парижі). Прихильником її був також був К. Каутський.

Причину походження, основу політичної влади і держави вони вбачали в завоюванні, насильстві, поневоленні одних племен іншими. В результаті такого насильства, стверджували вони, створюється єдність протилежних елементів держави: владарюючих і підлеглих, багатих і бідних, переможців і переможених. Не суспільний договір чи ідея свободи, а зіткнення ворожих племен, війна, боротьба, спустошення, одним словом, насильство – ось хрещені батьки держави, – зауважував Л. Гумплович.

К. Каутський у книзі «Матеріалістичне розуміння історії» писав, що плем'я переможців підкоряє собі плем'я переможених, привласнює їх землю, а потім примушує переможене плем'я систематично працювати на себе, сплачувати данину або податки. Примусовий апарат, який створюється переможцями для придушення переможених, перетворюється в державу.

Таким чином, згідно з цією концепцією, держава – це організація панування одного племені над іншим, яка виникла шляхом насильства. А це насильство і підпорядкування підвладних є основою виникнення економічного панування. В результаті воєн племена перетворюються в касти, стани і класи. Завойовники перетворювали підкорених на рабів.

Органічна теорія походження держави, представником якої був Г. Спенсер, вважає державу результатом органічної еволюції, різновидом якої є соціальна. Подібно до того, як у живій природі, вважав Спенсер, виживають найбільш пристосовані, так і в суспільстві у процесі воєн і завоювань проходить відбір, який визначає появу правління і подальше функціонування держави відповідно до законів органічної еволюції. Як будь-яке живе тіло, держава ґрунтується на диференціації та спеціалізації. Диференціація означає, що держава спочатку виникає як найпростіша політична реальність і в процесі свого розвитку ускладнюється, розширюється. Цей процес завершується загибеллю держави в результаті її старіння. Спеціалізація передбачає, що формування держави супроводжується утворенням об'єднання індивідів у групи-органи, кожна з яких здійснює певну, тільки їй властиву функцію. Так формується система органів держави, і все це відбувається як у живому організмі, частини котрого виконують певні функції в системі цілого. Позитивним є обґрунтування диференціації (поділ на класи) та інтеграції суспільного життя (об'єднання людей у державу).

Патримоніальна теорія походження держави. Цю теорію було обґрунтовано в період феодалізму, економічною основою якого виступала феодальна система землеволодіння, а політична – ієрархічна структура влади з її пірамідою: король (монарх, цар), князі, бояри, феодалі, дворяни, поміщики. З позицій цієї концепції держава розглядалась як велике помістя (землеволодіння) її верховного власника – короля або царя. Вона відповідала феодальному способу виробництва і певному типу земельної власності.

Монарх, який ототожнював себе з державою і якому належала вся земля, мав право за державну службу наділити (віддати) у власність дворянам та іншим феодалам землю разом із населеними пунктами і людьми, які проживали на ній. Право власності на землю було першоосновою панування над територією. Ці відносини були характерними для Німеччини, Росії, Франції, Англії. У той період державні посади продавались як будь-яка власність. Військова служба не вважалась державним обов'язком, а була заснована на договірних засадах найму. Податки розглядалися не як державний обов'язок, а як ганебний знак особистої залежності і підпорядкованості. Необхідні витрати на державні справи покривалися тільки із приватного бюджету монарха. Органи управління (міністри тощо) вийшли із приватних послуг монарха. Такий поступовий перехід, перетворення всіх приватних відносин у публічні, зазначає Г. Шершеневич, не дає можливості точно визначити момент народження держави.

Психологічна теорія пояснює причини виникнення держави властивостями психіки людини, її біопсихічними інстинктами і тощо. Так, Цицерон вважав, що держава є надбанням народу (*res publica*). Народ – не будь-яке поєднання людей, зібраних разом певним чином, а поєднання багатьох людей, пов'язаних між собою у питаннях права і спільності інтересів. Першою причиною для такого поєднання людей є не стільки їх слабкість, скільки природжена потреба жити разом.

М. Коркунов пов'язував виникнення держави з потребою до «психологічного єднання людей», «колективної свідомості», до необхідності розмежування інтересів. Держава виникає, на думку М. Коркунова, в результаті усвідомлення масою залежності від влади. З. Фрейд виводив необхідність створення держави від психіки людини. Із існуючої раніше патріархальної орди, керівник якої був вбитий своїми розлюченими синами, якими керували біопсихічні інстинкти («Едипів комплекс»), виникає держава придушення (предмет такого придушення в майбутньому – агресивні нахили людини). Е. Дюркгейм на протипагу індивідуально-психологічній теорії розвинув погляд на людину, як перш за все, суспільну, а не біопсихологічну істоту. Суспільство реалізується як продукт колективної, а не індивідуальної свідомості людей, у якому формується ідея суспільної солідарності. Для її забезпечення створюються відповідні державно-правові інститути.

Говорячи про науковість цієї теорії, слід погодитися з Г. Шершеневичем, який зазначав, що звести все суспільне життя до психологічної взаємодії людей, пояснити життя суспільства і держави загальними законами психології – таке ж перебільшення, як і всі інші уявлення про суспільство і державу¹.

Історико-матеріалістична теорія. Сутність її полягає в тому, що держава виникає як результат розвитку і занепаду первісного ладу, розвитку способу виробництва, що й визначає соціальні зміни в суспільстві. Теорія включає в себе два підходи: а) підхід радянської науки, пов'язаний із виникненням класів і класових

антагонізмів (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ульянов); б) підхід, пов'язаний з ускладненням структури суспільства і суспільних відносин, виникненням «загальних справ» і необхідності удосконалення управління суспільством (Л. Морган). Як вважають учені, саме ця теорія має наукове обґрунтування, і обидва підходи рівною мірою мали місце при виникненні держави і права.

Космічна теорія. Держава і право завезені до нас іншими цивілізаціями.

Гідралічна (іригаційна) теорія. В її основі лежить концепція К. Витфогеля, відповідно до якої обґрунтовується виникнення держав у країнах Древнього Сходу: Древньому Єгипті, Шумері, Древньому Китаї та інших країнах.

К. Витфогель вважав, що головною причиною виникнення держав у країнах цього регіону була нагальна потреба організувати великі маси людей для будівництва іригаційних споруд (каналів, дамб, водопідйомників і тощо). Без вирішення завдання забезпечення водою відповідних регіонів люди буди приречені або на зміну місця проживання, або на смерть.

Технократична теорія. Держава і право виникають як необхідний результат спілкування людини з технікою. Спільним для представників техніко-економічних теорій походження держави є переконання в тому, що розкладання первісного суспільства було пов'язане передусім із виникненням виробничих (замість збиральних) видів господарювання і їх розвитком. Автор теорії «неолітичної революції» Г. Чайлд вважав, що саме перехід до землеробства і тваринництва автоматично спричинив зростання виробництва, яке привело до збільшення населення, поглиблення спеціалізації праці, соціальної та майнової нерівності і, зрештою, до виникнення держави.

Деякі автори виділяють і інші теорії походження держави.

Сучасний розвиток суспільного життя дає змогу говорити про те, що кожен із зазначених підходів має певний сенс, проте не охоплює феномен держави як цілісності. Державний механізм суспільної регуляції настільки складний і своєрідний, що, мабуть, не може бути пояснений якимось одним підходом. Потрібне всебічне бачення держави.

1.2. Поняття та ознаки держави. Функції держави

У юридичній літературі розробляється чимало визначень поняття держави, котрі відбивають такі його аспекти: держава як організація політичної влади; держава як апарат влади; держава як політична організація всього суспільства.

Кожний із зазначених аспектів заслуговує на увагу. Дійсно, розуміння держави як організації політичної влади підкреслює, що серед інших суб'єктів політичної системи вона виділяється особливими якостями, є офіційною формою організації влади, причому одноособовою організацією політичної влади, яка управляє усім суспільством. Водночас політична влада – одна із ознак держави. Тому недоцільно зводити до неї поняття держави.

Визначення держави зустрічаємо вже в мислителів стародавніх часів. Грецький філософ Платон уявляв ідеальну державу як ієрархію трьох станів: правителів-мудреців, воїнів і чиновників, селян і ремісників. Основоположник утопічного соціалізму Т. Мор стверджував, що держава – це змова багатих проти бідних. У свою чергу Т. Гоббс назвав державу «природним тілом».

І. Кант вважав, що держава – це об'єднання людей, підвладних правовим законам. Г. Гегель писав про державу як про «ходу Бога у світі». З часом характеристики держави поглиблюються, стають ширшими і точнішими. Відомий історик права М. Владимирський-Буданов визначив державу як союз осіб, які займають певну територію й якими управляє одна верховна влада. Своє визначення держави запропонував Б. Кістяківський: держава є правовою організацією народу, що повинна діяти відповідно до соціальних інституцій та регуляторних процедур і правил.

У радянській юридичній літературі панували уявлення про державу, що походили від ідеї класового устрою суспільства, в світлі якої вона розглядалася «як знаряддя, машина для придушення одного класу іншим», «організація економічно пануючого класу» тощо. Уже в 60-і роки радянським політикам і юристам стає зрозуміло, що необхідні нові підходи до розуміння та визначення держави. У СРСР з'являється й обґрунтовується ідея загальнонародної держави, яку ніяк не можна було вважати «машиною для підтримання панування». Було вирішено, що характеристика держави як «машини» належить лише до експлуататорських держав і частково до держави диктатури пролетаріату.

Сучасний період розвитку держави характеризується тим, що її метою є всебічний розвиток людини, забезпечення умов її життя, прав і свобод. Усе це знаходить своє відображення в сучасних державах – правових, демократичних, соціально-орієнтованих.

Визначити загальне поняття держави, яке б відбивало всі без винятку ознаки і властивості, характерні для кожного з її періодів у минулому, дійсному і майбутньому, неможливо. Водночас будь-яка держава має набір таких універсальних ознак, що виявляються на всіх етапах її розвитку. Такими ознаками є територія, населення, влада.

Держава – суверенна політико-територіальна організація суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм, що забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів зі спиранням, у разі потреби, на легальний примус.

До **основних суттєвих ознак поняття «держава»** відносять такі:

1) *наявність території*, під якою традиційно розуміють простір, у межах якого здійснюється державна влада.

2) *населення* – пов'язана однаковим походженням і мовою культурна спільність людей, яка знаходиться під юрисдикцією держави та на котру поширює свій вплив національне законодавство;

3) *суверенітет*, тобто політико-правова властивість влади, що закріплена нормативним актом та характеризує державну владу як верховну, незалежну, неподільну та єдину.

У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. зазначені такі ознаки державного суверенітету України:

- **верховенство** – відсутність іншої державної влади на території країни;
- **самостійність** – можливість самостійно приймати рішення всередині країни і зовні при дотриманні норм національного і міжнародного права;
- повнота – поширення державної влади на всі сфери державного життя, на все населення і громадські організації країни;

- **неподільність** влади держави в межах її території – єдність влади в цілому і тільки функціональний її поділ на галузі влади: законодавчу, виконавчу, судову;
- **незалежність** у зовнішніх відносинах – можливість самостійно приймати рішення зовні країни при дотриманні норм міжнародного права і повазі суверенітету інших країн;
- **рівноправність** у зовнішніх відносинах – наявність у міжнародних зв'язках таких прав і обов'язків, як і в інших держав.

Суверенітетом володіють будь-які держави незалежно від величини їхньої території, кількості населення, форми правління і устрою. Державний суверенітет є основним принципом міжнародного права. Він знайшов своє вираження в Статуті ООН та інших міжнародно-правових документах;

4) *наявність системи органів та інших організацій, які створюються державою для виконання її завдань і здійснення функцій і охоплюються поняттям механізм держави.* Частина органів держави, що створюється для реалізації владних повноважень охоплюється поняттям апарат держави;

5) *здатність розробляти загальнообов'язкові правила поведінки, що визначаються як норми права.* За допомогою норм об'єктивного права держава визначає зміст прав і обов'язків учасників суспільних відносин, а також забезпечує обов'язковість своїх рішень;

б) *державна влада як здатність і можливість здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою різних засобів (авторитету, права, примусу тощо).*

До факультативних суттєвих ознак категорії «держава» відносять такі:

- наявність конституції;
- наявність державних символів (прапор, герб, гімн, а для держави, що за формою правління є монархією, додатковим символом вважається монарх);
- наявність громадянства;
- наявність грошової одиниці;
- участь держави в міжнародних органах і організаціях тощо.

Серед ознак сучасної держави також виокремлюється її визнання світовим співтовариством. Усі разом ознаки утворюють своєрідну нормативну оцінку держави, через призму забезпечення прав людини, створення умов для ефективного контролю за здійсненням державної влади, забезпечення цілісності цивілізованого і культурного розвитку особи та суспільства.

Функції держави – це основні напрямки її діяльності, які виражають її сутність і соціальне призначення в галузі управління справами суспільства.

У функціях держави виражається її сутність, соціальне призначення, оскільки функції засобом задоволення різноманітних суспільних інтересів.

Функції сучасних держав надзвичайно багатоманітні й класифікуються за **рядом критеріїв:**

1. За часом існування:

□ – *постійні* – властиві державі в багатьох періодах її існування (підтримання обороноздатності, забезпечення суспільного порядку, розвиток економіки, наповнення державного бюджету);

– *тимчасові* – зумовлені певною ситуацією або етапом розвитку. Тимчасові функції виникають і зникають залежно від конкретних завдань, які стоять перед

державою в певний історичний період (відвернення військової агресії, запобігання й подолання епідемій, подолання наслідків природних катастроф, Державна цільова програма підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 р. з футболу).

2. За сферами суспільного життя:

– *політичні* – формування і здійснення внутрішньої політики держави (створення сприятливих умов для реалізації народовладдя, встановлення дипломатичних відносин з іншими державами, оборонна діяльність держави, що полягає в захисті економічними, дипломатичними й військовими засобами її суверенітету і території);

□– *економічні* – вплив на сферу економічних відносин шляхом створення сприятливих умов для розвитку виробництва підтримка і сприяння розвитку всіх форм власності, встановлення та здійснення торгово-економічних відносин з іноземними державами, створення і забезпечення функціонування системи оподаткування та контролю законності прибутків індивідів та організацій, а також використання бюджетних коштів;

□– *гуманітарні (соціальні)* – підтримання найсприятливіших умов для усунення суперечностей між різними соціальними верствами населення, забезпечення непорушності фундаментальних для сучасного суспільства прав людини, зокрема інформаційних прав, прав на життя і достатній життєвий рівень, працю, освіту, охорону здоров'я тощо;

□– *екологічні* – охорона й забезпечення раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки суспільства, поліпшення екологічного стану планети, участь у попередженні та ліквідації наслідків екологічних катастроф світового масштабу;

□– *культурно-світоглядні* – сприяння консолідації нації, формуванню загальної для всієї країни культури і водночас розвитку культури всіх народів, які проживають на території держави, встановлення й розвиток культурних зв'язків з іншими державами, підтримка науки, освіти, мистецтва, фізичної культури й спорту; охорона культурної спадщини;

– *правоохоронні* – забезпечення реалізації і захисту прав та свобод людини і громадянина, контроль за неухильним дотриманням вимог правових норм, протидія злочинності, забезпечення притягнення до юридичної відповідальності винних у правопорушеннях, підтримка миру на планеті й світового правопорядку, боротьба з міжнародним тероризмом, запобігання виникненню міжнаціональних і міждержавних конфліктів, участь у їхньому врегулюванні тощо;

□– *інформаційні* – широкий спектр державної діяльності, пов'язаний із суспільно необхідним державним впливом в інформаційній сфері, який в умовах становлення глобального інформаційного проникає в усі складові державної діяльності, суттєво впливаючи на її результативність.

3. Відповідно до сфер діяльності держави:

– *зовнішні* – це напрями діяльності держави за її межами, що забезпечують здійснення її зовнішньої політики у взаємовідносинах з іншими державами, світовими громадськими організаціями і світовим товариством у цілому, та вирішенням інших цілей і задач, які стоять перед нею на міжнародній арені.

Такі функції не можуть бути однаковими для всіх держав і державних утворень. Вони залежать від характеру політичного режиму в державі, взаємовідносин держав одна з одною та інше;

– *внутрішні* – це такі напрями діяльності держави, що здійснюються в межах цієї держави і в яких конкретизується внутрішня політика у сфері економічних, ідеологічних, політичних, екологічних, культурних та інших аспектів життя суспільства, що зумовлені необхідністю вирішення внутрішніх задач, які стоять перед державою.

Між внутрішніми та зовнішніми функціями існує тісний зв'язок, оскільки зовнішньополітична діяльність будь-якої держави перебуває у взаємозв'язку з внутрішньою політикою та умовами існування держави, які насамперед визначаються економічними умовами.

Отже, сучасна держава виконує цілий ряд функцій, через які розкривається її сутність та соціальне призначення.

1.3. Форма держави

У сучасному світі існує 251 держава, серед них: 195 незалежних держав, із яких 193 держави-члени ООН, дві держави-спостерігача (Святий Престол, Палестина); 10 держав із невизначеним статусом, тобто які офіційно визнані однією чи декількома державами-членами ООН або визнані частково; 46 володінь, що мають постійне, корінне населення і власне громадянство, але не є незалежними чи мають особливий статус. Окрім того, поза межами цих держав є більш як 30 територій, які не мають постійного населення; або є спірними чи нейтральними територіями і таке інше.

Форма держави є однією з головних категорій, які її характеризують. Форма надає буття змісту і сутності держави. Дослідження форми держави має власну історію. Ще у давніх Греції і Римі філософи та юристи висловлювали думки щодо розуміння форми держави.

Так, Платон поділяв держави за формою, виходячи з того, хто здійснює управління державою. Він виділяв п'ять форм держави:

- аристократія – справедливе правління найкращих;
- тимократія – правління найбільш сильних воїнів;
- олігархія – правління невеликою кількістю найбагатших членів суспільства;
- демократія – влада народу;
- тиранія – влада однієї особи.

Він вказував на можливість поступового переростання однієї форми в іншу.

Аристотель поділяв форми держави за двома ознаками: кількістю тих, хто править (один, декілька, багато); у чийх інтересах здійснюється правління. Остання ознака була критерієм поділу держав на:

– *правильні*: монархія, аристократія і політія, де правління здійснюється в інтересах усіх членів суспільства.

Політія була найправильнішою формою держави за Аристотелем. В умовах політії більшість керує в інтересах загального блага. Політія є своєрідним поєднанням аристократії і демократії, їхніх найкращих сторін, будучи вільною від недоліків і крайнощів двох останніх. Аристотель вважав політію найнадійнішою

формою державного правління, оскільки «вважається, що при такому устрою здійснюється засада рівноправності»).

– *неправильні*: тиранія, олігархія і демократія, де правління здійснюється в інтересах тих, що правлять.

Цицерон критерій розмежування форм держави вбачав у характері і волі тих, хто править у державі. За цим критерієм він розділяв три прості форми держави: царську владу – монархію, владу оптиматів – аристократію та народну владу – демократію. Проте ці форми, за Цицероном, не були найкращими. Ідеальною формою держави він вважав змішану форму, де поєднані позитивні риси усіх простих форм держави.

У XVIII ст. Ш.-Л. Монтеск'є («Про дух законів») звертав увагу на різницю методів здійснення державної влади в умовах різних її форм. На цій основі він визначав такі форми держави: республіку, в якій організацію і здійснення державної влади визначають такі якості, як добродесність і рівність; монархію, де основою влади є гідність; деспотію, де основою влади виступає страх.

Ж.-Ж. Руссо розглядав форму держави як структурну організацію вищих державних органів. Він виділяв такі форми держави: монархію – влада здійснюється однією особою, аристократію – влада здійснюється невеликою групою найбагатших осіб, демократію – влада здійснюється усіма членами суспільства.

Форма держави – система взятих в єдності способів організації державної влади, територіального устрою і методів та способів здійснення влади.

Традиційно виділяють:

– *форму державного правління* (найстаріший елемент: вченими він став виокремлюватися ще в Стародавній Греції);

– *форму державного устрою* (активно вивчається починаючи з XVII – XVIII ст.);

– *форму державно-правового режиму* (політичного) (наукою став виділятися лише на початку XX ст.).

1.3.1. Форма державного правління

Форма державного правління – це спосіб організації і формування верховної влади в державі.

За вказаними ознаками традиційно розрізняють дві основні форми правління – *монархію* та *республіку*. Хоча обидві названі форми відомі з античних часів, монархія як форма правління домінувала впродовж епохи середньовіччя та на початку Нового часу, а республіка – в Новий і Новітній часи.

Монархія (від грец. «монос» – один і «архе» – влада) – це форма державного правління, при якій вища державна влада фактично або формально належить одній особі (монарху) і, як правило, передається у спадок представникам правлячої династії.

Монарха як главу держави в різних країнах називають по-різному, зокрема король (Велика Британія, Іспанія), султан (Малайзія), емір (ОАЕ), великий герцог (Люксембург), князь (Ліхтенштейн) тощо.

Характерні ознаки монархії:

– існування одноособового носія верховної державної влади;

– влада належить монарху безстроково (пожиттєво);

– влада передається по спадковості (хоча є винятки, наприклад, Малайзія, де монарх обирається строком на п'ять років з числа правителів штатів-султанатів по черзі, а також Ватикан);

– влада монарха не походить від влади народу (вона набувається «милістю Божою»);

– відсутність юридичної відповідальності монарха за свої дії як глави держави.

Разом із тим необхідно мати на увазі, що наведені ознаки є дійсними для традиційної (династичної) монархії.

За обсягом і характером повноважень монарха монархії поділяються на різновиди:

Абсолютна монархія – держава, де в руках монарха максимально концентрується вся вища державна влада (законодавча, виконавча й судова), влада монарха нічим і ніким не обмежена.

У абсолютній монархії часто наявна громіздка структура органів державної влади з великою кількістю чиновників, розподілених на чисельні ранги та розряди. Вона є характерною для останнього етапу існування феодальних держав, виступає на противагу феодальній роздробленості (Росія XVII–XVIII ст., Франція перед революцією 1789 р.). У сучасному світі абсолютними монархіями є, наприклад, Оман, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати.

Обмежена монархія – це форма правління, за якої влада монарха обмежується компетенцією інших державних органів (найчастіше парламентом).

До обмежених монархій належать: станово-представницька, дуалістична, конституційна, парламентська.

Станово-представницька монархія – це форма правління, при якій влада монарха обмежена станово-представницькими органами (наприклад, Земськими соборами в Росії). Зараз ця форма монархії відійшла в історію.

Дуалістична монархія – це форма правління, при якій влада монарха обмежена законодавчими повноваженнями парламенту, проте монарх продовжує займати центральне місце в механізмі держави і на власний розсуд формує уряд, який перед ним відповідальний, а перед парламентом підзвітний, що є ознаками розподілу влад. У дуалістичних монархіях за монархом залишаються виконавча влада і низка інших повноважень.

Така форма правління є перехідною від абсолютної до парламентської монархії. У наш час дуалістична монархія зустрічається вкрай рідко, переважно в державах, що перебувають на перехідному етапі державного розвитку (Бруней, Бутан, Марокко, королівство Тонга).

Парламентська монархія передбачає суттєве обмеження влади монарха, який самостійно здійснює винятково представницькі функції.

Монарх виступає символічним уособленням нації, а статус глави держави за ним зберігається тільки формально. В такій монархії діє формула «монарх царствує, але не править». Головною політичною фігурою у державі є, як правило, прем'єр-міністр, який обирається парламентом і формально затверджується монархом. Так, у Великій Британії монарх своїм указом призначає того прем'єр-міністра, якого обере парламент. Такі монархії в сучасних умовах є демократичними державами, в яких реалізовані на практиці такі демократичні принципи, як виборність, поділ влади, підконтрольність і підзвітність влади народу тощо. Монарх виступає своєрідним

історичним атрибутом цих суспільств, «батьком нації», сприяє повазі до історичного минулого і власної державності.

У *конституційних монархіях* влада монарха обмежена конституцією (Бельгія, Швеція, Іспанія та ін.), а в *парламентських* при відсутності конституції – повноваженнями парламенту.

Нині парламентська монархія є найпоширенішим видом обмежених монархій (Бельгія, Велика Британія, Данія, Нідерланди, Японія та ін.).

Як показує досвід останніх десятиліть, монархічна форма правління, що проіснувала не одну сотню років, має відповідний життєвий потенціал для подальшого існування. Наприклад, у листопаді 1975 р. народ Іспанії на плебісциті висловився за відновлення монархії.

Окремо виділяють **нетипові монархії**, основними з яких є:

- *виборна*, коли монарх обирається на певний термін (Малайська федерація);
- *колективна*, якщо повноваження глави держави здійснює колективний орган (наприклад, Рада емірів в Об'єднаних Арабських Еміратах);
- *теократична*, в якій вища політична та духовна влада належить духовенству, а глава церкви одночасно є світським главою держави (Ватикан, Саудівська Аравія).

Сьогодні монархічна форма правління існує в 11 розвинених країнах і 23 країнах, що розвиваються, а з урахуванням країн британської співдружності монархіями є 1/6 сучасних держав. 7 монархій є абсолютними.

Найдавнішою в світі з нині існуючих є японська монархія, яка була встановлена в 660 р. до н. е., а найдавнішою в Європі – датська, що веде свій відлік з 899 р.

Республіка (від лат. *res publica* – загальна справа) – це форма державного правління, у якій вищі державні органи обираються безпосередньо народом або формуються виборними установами на встановлений термін.

Основні ознаки республіки:

- виборність органів влади й глави держави;
- влада обирається на чітко визначений законодавством строк;
- вищі органи держави є виборними або формуються парламентом за участі президента;
- відповідальність вищих посадових осіб держави за неналежне виконання своїх повноважень перед народом або вищим представницьким органом;
- верховенство актів, які видаються вищим представницьким органом країни.

Типовими республіками є парламентська, президентська та змішана.

У *парламентській республіці* серед інших органів державної влади провідна роль належить парламенту. Він не тільки займається виданням законів, а й наділений повноваженнями формувати органи виконавчої і судової гілок влади. Президент як глава держави обирається парламентом або спеціальною комісією і має переважно формальні повноваження. Уряд формується, головним чином, з числа депутатів правлячої партії чи блоку, що забезпечує підтримку уряду парламентською більшістю. Уряд підконтрольний і підзвітний парламенту та несе політичну відповідальність перед ним. Реальною владою в державі наділений голова уряду (в ФРН – канцлер, Італії – прем'єр-міністр). Ним, як правило, стає глава правлячої партії чи блоку. У парламентській республіці відсутня заборона

депутатського мандата, тобто депутатам парламенту надається право одночасно посідати посади в органах виконавчої влади і управління. Уряд формується головним чином з числа депутатів парламенту, які належать до правлячої партії, блоку. Уряд, як правило, очолює глава цієї партії чи блоку. Таким чином, уряд користується підтримкою парламентської більшості. Парламент має право висловлення недовіри уряду, що тягне за собою його відставку, а уряд має право звернення до президента з проханням розпуску парламенту.

Сьогодні до парламентських республік належать близько 43 країн, зокрема, Албанія, Греція, Естонія, Індія, Італія, Молдова, Фінляндія, Швейцарія тощо. Така форма державного правління поширена переважно в європейському регіоні.

У *президентській республіці* президент є главою держави і главою уряду (очолює виконавчу владу), а посада прем'єр-міністра, як правило, відсутня. Є держави з прем'єр-міністром. Президент обирається народом (або обраними народом виборцями), він формує уряд, склад якого може затверджуватися парламентом, при цьому уряд парламенту не підзвітний, а підзвітний президенту. Депутати не можуть бути одночасно міністрами уряду. Для відсторонення президента від влади існує спеціальна процедура – імпичмент. Президент не має права дострокового розпуску парламенту, а останній не може оголосити вотум недовіри уряду.

Таких держав близько 70: США, Афганістан, Аргентина, Філіппіни, Індонезія, Кенія, Зімбабве, Білорусь, Азербайджан, Казахстан тощо.

До загальних ознак **змішаних республік** відносять президентсько-парламентська й парламентсько-президентська.

У *президентсько-парламентських республіках* президент наділений більш широкими повноваженнями у формуванні уряду і впливі на нього, ніж парламент. У таких республіках президент хоча і не є офіційним керівником уряду, проте він може надавати йому керівні вказівки, головувати на його засіданнях, скасовувати нормативні акти, які видає уряд, відправляти уряд у відставку, має широкі повноваження при його формуванні тощо.

До президентсько-парламентських республік належать, наприклад, Франція, Російська Федерація та ін.

У *парламентсько-президентських республіках* президент також наділений широкими повноваженнями, однак його вплив на формування і роботу уряду обмежено повноваженнями парламенту в цій сфері. Саме до таких республік належить Україна. Президент України вносить у Верховну Раду кандидатуру Прем'єр-міністра України не самостійно, а за пропозицією коаліції депутатських фракцій або депутатської фракції, яка має більшість від конституційного складу Верховної Ради. Самостійно він надає до Верховної Ради подання на призначення міністра оборони і міністра закордонних справ, а парламент приймає рішення про їх призначення. Усі інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою за поданням Прем'єр-міністра. Президент не може скасовувати актів уряду, а з мотивів невідповідності Конституції України має право тільки зупинити їх дію з одночасним зверненням з цього приводу до Конституційного Суду України.

Серед форм **нетипових республік** варто назвати такі як:

– *суперпрезидентська* – форма державного правління, яка характеризується юридичним та фактичним зосередженням усіх важелів державної влади в руках

президента (Чилі в період правління А. Піночета, сучасні Білорусь, Туркменістан, Таджикистан, що є замаскованими суперпрезидентськими республіками тощо).

– *теократична (ісламська республіка)*, за якої абсолютна світська і духовна влади поєднуються та належать служителю релігійного культу (Афганістан, Іран, Пакистан). – особлива форма республіки, де править мусульманське духовенство.

– *джамахирія* (араб. – народовладдя, влада мас) – форма правління, за якої відсутні традиційні інститути влади; вважається, що всі державні рішення приймаються усім народом – Загальним народним конгресом (скликається двічі на рік), куди входять секретарі районних народних зборів і представники громадських організацій. Представлена однією країною у світі – Соціалістичною Народною Лівійською Арабською Джамахирією (з 2 березня 1977 р. до 2011 р.).

1.3.2. Форма державного устрою

Форма державного устрою – спосіб територіального поділу держави, міра централізації та децентралізації державної влади.

Виділяють дві форми державного устрою: **просту** (унітарну) і **складну** (федеративну, конфедеративну та ін.).

Унітарна держава – це єдина цілісна держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають статусу державних утворень і не володіють суверенними правами.

Більшість держав, які існували в минулому й існують сьогодні, є унітарними. Позитивом унітарної держави є можливість ефективно керувати нею, унітарна форма надійно забезпечує державну єдність і цілісність.

В унітарних державах відсутні відокремлені територіальні утворення із суверенними правами. Існують єдині вищі органи державної влади (парламент, президент, уряд), яким підпорядковуються місцеві органи та єдині для всієї держави конституція і законодавство, єдині правоохоронна, судова, фінансова, податкова системи та збройні сили та єдине громадянство. У міжнародних відносинах унітарна держава виступає як єдиний суверенний суб'єкт.

Більшість унітарних держав складається з невід'ємних адміністративно-територіальних одиниць (районів, областей, воєводств тощо), які не мають суверенності. Проте до деяких унітарних держав (Іспанія, Італія, Україна, Франція та ін.) входять територіальні утворення з особливим статусом автономії. Вони мають значні повноваження щодо вирішення економічних, адміністративних, соціально-культурних питань місцевого значення. При цьому автономії не є суверенними суб'єктами, діють винятково в межах встановлених для них конституцією та іншими законами держави, не можуть самостійно визначати власну організаційну основу і принципи взаємовідносин з центральною владою в державі.

Автономія – національне чи територіальне утворення в межах єдиної держави з правом широкого внутрішнього самоврядування без державного суверенітету і права вільного виходу зі складу держави, до якої воно входить.

Складні держави – це такі держави, які складаються з окремих державних утворень, що мають певні ознаки державності, зокрема і суверенітет, але певну частину своїх суверенних прав, переважно у сфері зовнішньої політики, передали центральним союзним органам держави.

Це також одна або декілька суверенних держав, які створили єдину велику і складну централізовану державу в результаті завоювання інших суверенних держав або політичного насильства чи неокolonіальної політики.

До складних держав належать федерація, конфедерація, імперія, унія, протекторат.

Федерація (від лат. *fedus* – об'єднання, союз) – це єдина держава, до якої входить кілька територіальних утворень (суб'єктів федерації), що володіють суверенітетом або мають певні ознаки державності.

У сучасному світі близько двадцяти федерацій. У цих державах проживає фактично третина населення Землі (Бельгія, Бразилія, Індія, США, ФРН тощо).

Територія федерації складається із територій її суб'єктів, які можуть встановлювати власний адміністративно-територіальний поділ. Існують два рівня органів державної влади і управління – федерації та її суб'єктів. Для федерації характерним є двопалатний парламент, в якому одна з палат представляє інтереси суб'єктів федерації. Законодавство складається із законодавства федерації і законодавства суб'єктів федерації, яке не може суперечити законодавству федерації. Суб'єкти федерації не є суб'єктами міжнародного права, але у міжнародних договірних відносинах у разі надання відповідних повноважень від федерації суб'єктам федерації останні можуть брати участь у міжнародних договірних відносинах самостійно. Федеральна влада при цьому має виключне право контролювати впровадження зовнішньої політики, існує можливість дворівневої системи судових та правоохоронних органів.

За природою та характером суб'єктів федерації □ бувають територіальні, національні та змішані. У територіальних федераціях основою територіального поділу є ландшафт місцевості, щільність населення тощо (Аргентина, Мексика); в національних основою поділу території виступає національний склад населення (Бельгія, Нігерія); змішані (національно-територіальні) мають ознаки двох попередніх видів (Ефіопія, Канада).

За внутрішньою структурою виділяють симетричні федерації, в яких усі суб'єкти мають однаковий правовий статус, є однотипними та рівноправними незалежно від їхнього розміру, чисельності населення тощо (Швейцарія); а також асиметричні, які складаються з різнотипних суб'єктів, поряд з якими існують інші утворення федерального підпорядкування: округи, території, володіння, «асоційовані» держави (США).

Конфедерація – це союз суверенних держав, створений для досягнення певних спільних цілей.

Конфедерація не створює будь-якої нової держави, її члени зберігають свій суверенітет і не втрачають права виходу з конфедерації в будь-яких момент. Конфедерація утворюється на основі договору, укладеного між двома або кількома державами, тобто це об'єднання міжнародно правового характеру. Вона не має єдиного законодавчого органу (кожний член конфедерації здійснює законодавчі функції в межах суверенної території), єдиної території створюваного об'єднання, громадянства, фінансової системи (хоча можуть за домовленістю об'єднуватися митниця, оборона, управління транспортом, зовнішня торгівля тощо). В такому об'єднанні не має єдиної централізованої влади: органи конфедерації утворюються лише з представників держав, що входять до союзу, і не здійснюють прямої влади

над громадянами держав – членів конфедерації. Відсутня єдина податкова система: її фінансові ресурси формуються з надходжень – внесків держав;

Конфедерація – союз тимчасовий: вона або перетворюється на федеративну державу, або розпадається на окремі унітарні держави. Часто вона розглядається в ролі проміжної форми держави, етапом до створення федерації. Прикладами цього можуть служити конфедерації, які існували до переростання їх у федерації на території США (1776 – 1787 рр.). У сучасний період конфедерацією з формально-юридичної сторони вважається лише Швейцарія, хоча реально за своєю формою територіального устрою вона є федерацією.

Досить поширеною формою складної держави в минулому була імперія.

Імперія (від лат. *imperium* – наказ, верховна влада, управління, держава) – це велика багатонаціональна держава, створена шляхом насильницького приєднання раніше незалежних держав або частин інших держав.

Складовими частинами імперії є метрополія і колонії. Правове становище населення імперії характеризується дискримінацією щодо представників не панівної нації. Система державних органів імперії абсолютно централізована. Імперії трималися на військовій силі, насильстві та завоюванні, на державному примусі, тому в імперії встановлювався військовий або диктаторський режим стосовно до завойованих держав і народів. В основі імперії зазвичай монархічна форма правління, яка пов'язана з військовим або диктаторським режимом.

Практично всі імперії припинили своє існування в результаті визвольної боротьби пригноблених народів, а також зменшення насильства та диктатури (наприклад, Римська імперія).

Співдружність (співтовариство) – союзи держав, що виступають як асоційовані члени при збереженні ними повного суверенітету, з метою спрощення візової системи та митних кордонів, досягнення успіхів у сферах економіки, культури тощо.

Правовою основою співдружності є договір (статут, угода) або інший нормативний документ. Прикладом *співтовариства* є Європейський Союз (який складається з Європейського економічного співтовариства, Європейського співтовариства з атомної енергії, Європейського об'єднання вугілля і сталі); прикладом *співдружності* – Британська співдружність, СНД тощо

Для міжнародних об'єднань характерні такі ознаки.

1. Формування наддержавних органів для координації діяльності держав-членів.

2. Такі об'єднання не є суверенними. Держави-члени залишаються суверенними державами і передають об'єднанню тільки деякі суверенні права.

3. Відсутнє єдине законодавство. При цьому деякі аспекти суспільного життя можуть регулюватися окремими актами, якщо вони затверджені законодавчими органами держав-членів.

4. Наявність інтересів членів-держав у таких об'єднаннях, а в разі їх відсутності – можливість вільного виходу з них.

5. Автономність внутрішніх правової, судової, політичної і інших систем кожного члена такого об'єднання.

1.3.3. Форма державного режиму

Форма державного режиму – сукупність прийомів, методів і засобів здійснення державної влади.

Вони дуже різні та конкретизують основні показники форми державного правління й устрою в конкретній країні. Форма державного режиму дозволяє провести чітку межу між різними державами. Він є певною мірою «лакмусовим папірцем», за допомогою якого можна визначити відповідність між проголошеними положеннями насамперед форми державного правління та їх реальним втіленням у життя. Це пов'язано з тим, що і монархії і республіки можуть бути як реальними, так і номінальними (формальними). Державний режим допомагає відрізнити демократичну форму держави, що реально забезпечує політичну свободу й антидемократичну, за якої політична свобода або ще не досягнута, або придушується. Різниця демократичних і антидемократичних режимів показує, що суб'єкти державного спілкування в номінальній монархії лише формально можуть бути підданими, але фактично вони є громадянами, які можуть активно приймати участь у формуванні та здійсненні реальної державної влади. І навпаки, можливими є випадки, коли за антидемократичного режиму в номінальній республіці більшість громадян фактично можуть перетворитися в пасивний об'єкт влади, підвладних, які не здатні впливати на формування і здійснення влади.

Демократичний державний режим – це стан політичного життя суспільства, за якого державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні та діяльності державних органів, дотримання прав і свобод людини.

До **основних ознак демократичного державного режиму** належать наступні:

- основне джерело влади в державі – народ (громадяни);
- законодавча влада здійснюється виборним колегіальним органом – парламентом;
- рівність громадян перед законом, гарантованість державою їх прав і свобод;
- виборність представницьких органів влади населенням;
- юридично визначена строковість повноважень представницьких органів;
- розвинена система демократичних інститутів;
- пряма участь громадян у вирішенні загальних справ;
- реальне здійснення поділу державної влади;
- політичний плюралізм із врахуванням інтересів меншин.

Демократичний державний режим має кілька основних **різновидів**:

– *ліберально-демократичний*, заснований на системі гуманістичних принципів здійснення державної влади, визначенні свободи людини, її діяльності, забезпеченні рівності всіх перед законом;

– *консервативно-демократичний*, побудований на переважному застосуванні таких принципів державного управління, які склалися історично, отримали закріплення у свідомості суспільства, є характерними саме для цієї держави, що не бажає перейти до нових форм і методів державного управління;

– *радикально-демократичний*, здійснюється шляхом постійного введення нових форм реалізації державної влади, використання рішучих заходів для підвищення ефективності державного управління.

Антидемократичні державні режими – це режими, за яких державна влада здійснюється шляхом обмеження та порушення формально проголошених прав і свобод людини.

Формами антидемократичного державного режиму є:

– *деспотичний державний режим* – тобто режим необмеженої влади і свавілля в управлінні при відсутності його правових і моральних основ, повній безправності підданих. Нерозривно пов'язаний з деспотичними формами монархічного правління. Такий тип державного режиму був характерним переважно для рабовласницьких типів держав;

– *авторитарний державний режим* – інститути демократії існують формально, державні рішення приймаються правлячою елітою, функції якої не обмежуються законом, офіційно визнається пріоритет публічних інтересів над приватними інтересами;

– *тоталітарний державний режим* є крайньою формою авторитарного. Для нього характерні **ознаки**:

– повне, або тотальне, самодержавство диктатора – царя, тирана, фюрера, вождя;

– жорсткий контроль держави в усіх сферах економічного і політичного життя, а також життя окремого громадянина;

– повне одержавлення усього громадянського життя;

– однопартійна система, відсутність партійної опозиції або іншої легальної опозиції;

– наявність однієї пануючої ідеології в усіх сферах життєдіяльності суспільства;

– відсутність або формальна реалізацією різних форм демократії;

– ліквідація або суттєве демократичних і громадянських прав і свобод громадян;

– наявність карально-репресивного апарату;

– мілітаризація політичної та економічної систем, створенням військово-промислових комплексів, які домінують над усіма іншими сферами суспільного життя.

Варто зазначити, що в реальному житті в будь-якому державному режимі завжди проявляються поєднання рис різних його видів, тобто «чистих» державних режимів практично не існує.

1.4. Механізм (апарат) держави

Поняття «механізм держави» вперше включив до арсеналу теорії держави і права у середині 60-х років ХХ ст. видатний український теоретик права В. Копейчиков. Слід звернути увагу на те, що сучасне переосмислення ролі та місця держави в суспільному житті змушує піддавати ревізії й усталені погляди щодо функціонування державного механізму.

Так, класична **ліберальна концепція держави «нічного охоронця»**, яка домінувала на ранніх етапах функціонування ринкової системи виробництва, передбачала максимальні обмеження втручання держави в суспільне життя і особливо – у сферу економіки. Діяльність держави мала обмежуватися охороною приватної власності і забезпеченням безпеки.

Але сьогодні соціальна спрямованість держави передбачає розширення сфери її втручання в суспільне життя, зокрема, для вирішення питань макроекономіки, розвитку галузей виробництва, життєво необхідних для існування суспільства, соціального захисту громадян. Це підтримка і розвиток освіти, культурно-освітніх установ, медицини, захист соціально уразливих верств населення, (пенсіонерів, інвалідів), материнства і дитинства та ін.

Механізм держави – це система нормативно визначених державних організацій, за допомогою яких держава виконує покладені на неї завдання та реалізує функції.

Структура механізму держави:

- державні підприємства
- державні органи
- державні установи.

Державні підприємства – самостійні суб'єкти господарювання, які здійснюють виробничу, науково-дослідну, комерційну діяльність з метою отримання прибутку та діють на основі державної власності.

Державні установи – організації, які, реалізуючи функції держави, здійснюють невиробничу діяльність, зокрема у сфері освіти, культури, наукових досліджень, засобів масової інформації, охорони здоров'я тощо.

Для них характерна *невиробнича діяльність*. Це державні школи, ЗВО, науково-дослідні інститути, театри, музеї, лікарні та ін. Крім того, державні установи можуть бути призначені для виконання спеціальної діяльності, наприклад, для утримання засуджених тощо. За характером і напрямком своєї діяльності державні установи є *неприбутковими організаціями* і перебувають на утриманні за рахунок коштів державного бюджету.

Державні органи – організації, наділені державно-владними повноваженнями, які в межах своєї компетенції здійснюють управління з метою ефективної реалізації функцій держави іншими державними організаціями.

До елементів механізму держави певною мірою належать також:

– *органи місцевого самоврядування (муніципальні органи)*, оскільки держава делегує їм повноваження щодо виконання окремих функцій держави на місцевому рівні;

– *збройні сили*: на них покладається одна з найважливіших функцій держави – захист суверенітету і територіальної цілісності держави, її недоторканності розцінюється Конституцією України

– *«електронне урядування»*, основними складовими якого є «електронна демократія», «електронний уряд», «електронна комерція».

Державні органи складають апарат держави.

Державний апарат – це цілісна, ієрархічна система державних органів, уповноважених безпосередньо здійснювати державну владу шляхом керівництва, управління, організації виконання завдань держави і реалізації її функцій.

З історичного погляду держава є достатньо динамічним явищем. Система всіх її інституцій (державних організацій) перебуває в процесі безперервного перетворення відповідно до тенденцій розвитку держави та завдань, що постають перед нею в той чи інший історичний період.

До **принципів** організації й діяльності державного апарату належать принципи демократизму, законності, професіоналізму й компетентності, принципи розподілу влади, пріоритету прав і свобод людини, ненасильства, гласності, принцип обов'язковості рішень., принцип підконтрольності і відповідальності, принцип виборності вищих органів державної влади.

Ознаки державного апарату:

- державний апарат є основним інститутом держави, представником державної влади у відносинах з населенням;
- первинним елементом державного апарату, з якого складається уся система державного апарату, є державний орган;
- здійснює державну владу, тобто має владні повноваження;
- має чітко встановлені повноваження (компетенцію);
- державний апарат побудований за ієрархічними ознаками: вищі та нижчі органи тощо;
- всі рішення державного апарату відображають волю держави та приймаються від її імені;
- фінансується з бюджету;
- забезпечує реалізацію державних функцій і завдань з управління суспільством;
- складає систему органів, розподілених відповідно за принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову;
- система органів державного апарату наділена матеріально-технічними та організаційними засобами;
- державний апарат у своїй діяльності спирається на можливість застосування примусу;
- складається з чиновників, які реалізують повноваження від імені держави на професійній основі. **Державний службовець** – це особа (громадянин), яка займає посаду державної служби в державному органі, одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з реалізацією завдань та виконанням функцій державного органу. Діяльність держслужбовців регулюється Законом України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року. Відповідно, **державна служба** – це професійна діяльність державних службовців із підготовки пропозицій щодо формування державної політики, забезпечення її реалізації та надання адміністративних послуг.

Державні органи **класифікуються** за певними критеріями:

1. За шляхом утворення виділяють *первинні органи* (створені шляхом прямого волевиявлення населення, виборів) і *вторинні* (органи, створені первинними та підзвітні їм).

2. За способом набуття повноважень: *виборні* (найчастіше це представницькі органи – парламент, президент), *призначувані* (виконавчо-розпорядчі органи, органи прокуратури), *успадковані* (монарх), *змішані* (ті, які мають одночасно ознаки попередніх – наприклад, Конституційний Суд України).

3. За часом функціонування державні органи бувають *постійними* (утворені без обмеження терміну існування – Верховна Рада України) і *тимчасові* (наприклад, тимчасова слідча комісія ВРУ).

4. За місцем в апараті держави виділяють *вищі* (призначені вирішувати всі суспільно важливі проблеми на найвищому загальнодержавному рівні (парламент, президент, уряд), *центральні* (міністерства, державні служби), *місцеві* (здійснюють свою діяльність у межах окремої адміністративно-територіальної одиниці – округа, області, району, міста тощо).

5. За характером компетенції: *загальної компетенції* (повноважні приймати рішення з будь-яких питань – парламент, президент), *спеціальної (галузевої) компетенції* (мають обмежену компетенцію, створюються для вирішення проблем у вузькій специфічній сфері державної діяльності – міністерства).

6. За принципом розподілу влади: *законодавчі* (парламент), *виконавчі* (уряд, міністерства, відомства, служби), *судові, контрольно-наглядові* (прокуратура, спеціалізовані інспекції).

7. За способом прийняття рішення державні органи поділяються на *колегіальні* (ті, в яких рішення приймаються голосуванням, *єдиноначальні* (рішення приймає одна особа (керівник органу)).

8. За кількісним складом: *одноособові* (президент, уповноважений з прав людини), *багатоособові* (переважна більшість державних органів).

Отже, держава здійснює свої функції за допомогою державного механізму, центральне місце у якому посідає державний апарат: система державні органи із чітко регламентованими повноваженнями та важелями впливу.

1.5. Правова держава, соціальна держава та громадянське суспільство: їх сутність, ознаки та співвідношення

В історії політико-правової думки теорія правової держави формувалася поступово, вбираючи в себе найкращі гуманістичні здобутки соціальної теорії і практики.

Термін «правова держава» у науковий обіг уведено на початку XIX ст. Вперше його було застосовано у працях К. Велькера (1813), І. Фрайхера фон Аретіна (1824) та Р. фон Моля (1829), що відкрило шлях для широкого використання цього терміну у філософській та політико-правовій думці. Однак, незважаючи на досить пізню його появу, зачатки відповідної теорії у вигляді окремих ідей і принципів існували здавна. Окремі ідеї, що заклали основу цієї концепції, висловлювалися видатними мислителями різних часів, починаючи з античності, зокрема Платоном та Аристотелем, Т. Гоббсом і Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо і Ш.-Л. Монтеск'є. Створення юридично завершеного поняття «правова держава» пов'язане з ім'ям іншого німецького мислителя – Р. фон Моля, який визначив правову державу як конституційну, засновану на конституційному закріпленні прав і свобод людини, забезпеченні їх судового захисту.

Головним фундатором концепції правової держави вважається видатний німецький філософ І. Кант, хоча сам він вживав дещо інший термінологічний вислів – «правовий державний устрій». Державу він розумів як єднання певної кількості людей, що підпорядкованих законам.

Різноманітні аспекти правової держави активно досліджувались і в дореволюційній Україні такими видатними вченими, як Б. Кістяківський, С. Дністрянський, М. Драгоманов тощо.

Розвиток правової держави невіддільний від становлення прав людини, котрі, власне, і виступили тією ключовою категорією, навколо якої розвивалися головні характеристики правової держави.

Лише правова держава може виступати об'єктивним виразником інтересів внутрішньо неоднорідного і суперечливого громадянського суспільства, і саме вона є одним із найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів.

Правова держава – це організація державної влади, заснована на визнанні і реальному забезпеченні прав людини, верховенстві права і взаємній відповідальності особи і держави.

Ознаки, притаманні правовим державам, можуть бути поділені на дві групи: 1) соціально-змістовні (матеріальні); 2) структурно-організаційні (формальні).

Основні ознаки правової держави:

1) соціально-змістовні:

- верховенство права (rule of law) в усіх сферах суспільного життя;
- закріплення в конституції та інших законах основних прав людини;
- панування в суспільному і державному житті правових законів, тобто тих, що виражають волю більшості або всього населення країни, втілюючи при цьому основні загальнолюдські цінності та ідеали;

- врегулювання відносин між особою і державою на основі загальнодозвільного принципу: «особі дозволено чинити все, що прямо не заборонено законом»;

- рівність закону для всіх і рівність усіх перед законом;

- взаємна відповідальність особи і держави;

- високий рівень правової культури всіх членів суспільства, зокрема знання необхідних положень законодавства й уміння та навички їхньої реалізації;

2) структурно-організаційні:

- юридична захищеність особи, тобто наявність розвинутих та ефективних процедурно-юридичних засобів (механізмів) для вільного здійснення, охорони і захисту основних прав людини;

- чіткий юридично визначений розподіл функціональних повноважень державних органів за принципом поділу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу, судову;

- підзвітність державної влади суспільству, обмеженість сфери її діяльності правом і життєво важливими загальносуспільними інтересами;

- незалежність суду і його значуще становище в суспільному і державному житті як фундаментальної гарантії прав людини;

- неухильне і повсюдне виконання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя, насамперед тими, які наділені державно-владними повноваженнями.

Права людини можуть втілюватися тільки в демократично організованому суспільстві. До визначальних характеристик такого суспільства належить не тільки домінування в ньому волі суспільної більшості, а й визнання, захищеність та непорушність основних прав усіх людей, включаючи й тих, що становлять його меншу частину. Тому й правова держава як держава реальних прав людини може існувати тільки у справді демократичному суспільстві, де повновладдя більшості гарантує дотримання прав меншості.

Сучасній демократичній державі відповідає не тільки правова, але й соціальна форма. Якщо правова держава орієнтована на захист прав людини від обмежень з боку держави та невтручання у життя громадянського суспільства, то соціальна держава, навпаки, передбачає активну державну політику, що має на меті забезпечення високих соціальних стандартів, які можна визначити як право на гідне існування.

Соціальна держава – це держава, в якій людина визнається найвищою соціальною цінністю та відповідно до принципу соціальної справедливості гарантуються і забезпечуються гідний рівень життя, соціальна стабільність, соціальна безпека і соціальна допомога, громадянський мир та злагода.

Соціальна держава є закономірним продуктом еволюції громадянського суспільства. Проголошення держави соціальною є важливою конституційною гарантією забезпечення і захисту соціальних прав людини.

Основними ознаками соціальної держави є:

1) *проголошення людини найвищою цінністю*. Будь-які інші цінності (політичні, релігійні, ідеологічні, майнові) не можуть мати пріоритет над цінністю життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки людини;

2) *специфічна спрямованість на забезпечення соціальних прав* (прав другого покоління), тобто прав людини на соціальне і медичне забезпечення, працю, відпочинок, житло, освіту та ін. Ці права мають на меті забезпечити кожній людині достатній (гідний) рівень життя, тобто надати можливості, необхідні для її нормального фізіологічного, матеріального та духовного існування і вільного розвитку.

Разом з тим обсяг, в якому держава може гарантувати ці права, залежить від її соціально-економічних можливостей. Передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема через неможливість їх достатнього фінансового забезпечення, шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства;

3) *солідарність, соціальна відповідальність, соціальна справедливість та субсидіарність*. Це зумовлено обов'язками, які людська спільнота має щодо кожного свого члена, і які кожен член цієї спільноти має щодо неї. Соціальна справедливість дозволяє об'єднанням та окремим особам при розподілі суспільних благ одержувати те, на що вони мають право. Відповідно до принципу субсидіарності втручання держави потрібне лише в тому разі, якщо суспільне саморегулювання не задовольняє вимог соціальної справедливості, особа не здатна самотійно забезпечити собі гідний рівень життя;

4) *забезпечення перерозподілу суспільних благ*. Соціальна держава корегує первинний розподіл суспільних благ, який є наслідком функціонування ринку, перерозподіляє ці блага між соціальними групами;

5) *існування соціальних обов'язків держави щодо своїх громадян*, які включають три складові: обов'язок політики соціального забезпечення, обов'язок політики соціального страхування, обов'язок політики забезпечення соціального миру.

Функціонування соціальної держави передбачає наявність розвиненого соціального законодавства, за його допомогою якого держава проводить свою

соціальну політику, що охоплює реалізацію демографічної політики, політики в галузях освіти, трудових відносин, зайнятості та міграції населення, пенсійного забезпечення, соціального, зокрема медичного, страхування, надання соціальних послуг та ін. Тому поняття соціальної держави невід'ємне від правової, у якій забезпечується відповідна нормативно-правова база.

В конституціях деяких країн (наприклад, Македонії, Франції та Хорватії) термін «соціальна держава» вживається без посилань на правову державу. Проте, це лише означає, що даний принцип в них існує як збірне поняття (сукупність норм, що закріплюють ознаки і соціальної, і правової держави).

Правову і соціальну державу неможливо розглядати, не зіставляючи з громадянським суспільством. Взаємозалежність правової держави і громадянського суспільства полягає в тому, що правова держава є формою організації громадянського суспільства, невід'ємною умовою його стабільності і розвитку.

Формування громадянського суспільства пов'язується із виникненням громадянина як активного, самостійного й економічно вільного члена суспільства з індивідуальним поєднанням життєвих потреб та інтересів, який відчуває себе таким та усвідомлює власну значущість і відповідальність перед суспільством.

Громадянське суспільство – це спільність вільних, рівноправних людей та їхніх об'єднань, державна форма організації яких забезпечує їм юридичні можливості бути власником, ефективно реалізовувати свої потреби та інтереси, а також брати активну участь у політичному житті.

Ознаки громадянського суспільства:

- людина, її інтереси, права, свободи є головною соціальною цінністю;
- рівноправність і захищеність усіх форм власності, насамперед приватної (в її групових та індивідуальних різновидах);
- економічна свобода громадян та їхніх об'єднань, інших суб'єктів виробничих відносин у виборі форм і здійсненні підприємницької діяльності;
- ідеологічна і політична свобода, наявність демократичних інститутів та механізмів, що забезпечують кожній людині можливість впливати на формування і здійснення державної політики;
- свобода і добровільність праці на основі вільного вибору форм та видів трудової діяльності;
- надійна та ефективна система соціального захисту кожної людини;
- відокремленість структурних компонентів суспільства від держави;
- виняткова зумовленість державної влади соціальною необхідністю та пріоритетом прав і свобод людини.

Громадянське суспільство формується в державі в результаті взаємодії трьох принципів: 1) принципу *загально визнаного права*, що передбачає певний мінімум свобод кожної людини, закріплення законом рівності прав, обов'язків і відповідальності громадян (правова сфера); 2) принципу *приватної власності* (економічна сфера); 3) принципу суспільно визнаної *внутрішньої свободи* людини (сфера особистого, духовного). Громадянське суспільство забезпечує права людини; держава – права громадянина (політичні права). Становлення громадянського суспільства залежить від ступеня розвитку економічних і правових відносин, реальності особистих та економічних свобод індивідів, дієвості механізму суспільного контролю за державно-владними структурами.

Громадянське суспільство має власну *структуру*, тобто внутрішню будову, яка складається з певних систем: соціальної (сукупність об'єктивно сформованих спільнот людей та взаємовідносин між ними); економічної (сукупність реалізації відносин власності; політичної (державна, політичні партії, суспільно-політичні рухи, об'єднання та відносини між ними); духовно- культурної (відносини з приводу духовно-культурних благ); інформаційна (спілкування людей безпосередньо та через засоби масової інформації).

Контрольні запитання:

1. Що таке держава?
2. Які теорії походження держави ви знаєте?
3. Які ознаки відрізняють державу від інших територіальних утворень?
4. Назвіть функції, які виконує сучасна держава.
5. Що таке форма державного правління? Які форми правління вам відомі?
6. До якої з форм державного устрою належить Україна?
7. Що спільного між авторитарним і тоталітарним режимами?
8. Чи змінюється роль механізму держави із розвитком суспільства?
9. Охарактеризуйте співвідношення понять «соціальна» і «правова держава».
10. Поясніть, яку роль у захисті прав і свобод людини відіграє громадянське суспільство.

Теми рефератів:

1. Сучасні концепції розвитку держави.
2. Типологія держав. Основні причини зміни типів держав.
3. Тенденції розвитку форми держави на сучасному етапі.

Теми есе:

1. Демократія – це не влада більшості, а захист меншості (А. Камю).
2. Анархія завжди призводить до абсолютизму (Наполеон Бонапарт).

Тести:

1. Яку теорію походження держави і права розвивали Л. Гумплович, Є. Дюрінг, К. Каутський?

- а) патріархальну;
- б) теорію насильства;
- в) психологічну;
- г) теологічну.

2. Представниками патріархальної теорії походження держави були:

- а) Аристотель, Р. Філмер, М. Михайловський;
- б) Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локк, О. Радищев;
- в) Б. Спіноза, Г. Спенсер, Б. Шантебу;
- г) Р. Фільмер, Л. Гумплович, Г. Спенсер.

3. Яким терміном позначається форма сумісної життєдіяльності людей, що склалася історично, структуру якої утворюють соціальні суб'єкти, соціальна діяльність та соціальні відносини?

- а) сім'я;
- б) громада;

в) суспільство;

г) держава.

4. Форма державного устрою це:

а) порядок поділу території держави на певні складові частини і співвідношення влади між ними і державою в цілому;

б) порядок утворення й організації вищих органів влади в державі;

в) порядок здійснення державної влади в певні способи, певними методами і засобами;

г) порядок (спосіб) організації та здійснення державної влади в країні.

5. «Єдина держава, яка поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не володіють політичною самостійністю» – це:

а) унітарна держава;

б) конфедерація;

в) федерація.

г) співдружність

6. Україна як держава за формою правління є:

а) унітарна держава;

б) демократія;

в) парламентсько-президентська республіка;

г) президентсько-парламентська республіка.

7. Про яку функцію держави йдеться у наведеному визначенні: «Виявлення та облік прибутків виробників, частина яких направляється в державний бюджет для задоволення соціальних і загальнодержавних потреб»:

а) економічна;

б) соціальна;

в) фінансового контролю;

г) оборонна.

8. Орган держави – це:

а) структурно-організований колектив державних службовців, які наділені відповідними повноваженнями та необхідними засобами для виконання завдань і реалізації функцій держави;

б) структурна ланка апарату держави, що має нормативно закріплені владні повноваження, приймає загальнообов'язкові рішення, забезпечуючи їх виконання, у тому числі і примусовими засобами;

в) обидві відповіді є правильними;

г) немає жодної правильної відповіді.

9. Добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має на меті сприяти формуванню та вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах, – це:

а) держава як суб'єкт політичної системи суспільства;

б) політична партія як суб'єкт політичної системи суспільства;

в) громадська організація як суб'єкт політичної системи суспільства;

г) профспілка як суб'єкт політичної системи суспільства.

10. Правова держава розвинутого громадянського суспільства з соціально орієнтованим ринковим господарством, здатна створювати умови для реалізації економічних, соціальних та культурних прав людини, – це:

- а) демократична держава;
- б) правова держава;
- в) соціальна держава;
- г) анархістська держава.

Рекомендована література:

1. Актуальні проблеми теорії держави та права: навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.]; за заг ред. Є. О. Гіди. К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2010. 260 с.

2. Волинець В. В. Функції держави і правове забезпечення взаємодії із громадянським суспільством // Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2013. Вип. 59. С. 16-23.

3. Віхров О. П., Віхрова І. О. Теорія держави і права: курс лекцій: навч. посіб. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. 303 с.

4. Гоббс Томас. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Польська (наук. ред.), Р. Димерець (пер. з англ.). К.: Дух і Літера, 2000. 600 с.

5. Гусарєв С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія права і держави : навч. Посіб. К.: Правова єдність, 2008. 270 с.

6. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: підруч. К.: Кондор, 2006. 477 с.

7. Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: підручк.: Ун-т «Україна», 2014. 561 с.

8. Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-е вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2008. 688

9. Онопенко П. В. Правоохоронні функції української держави: зміст і реалізація: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01. К., 2005. 193 с.

10. Органи державної влади України: [монографія] / [В. Ф. Погорілко, Л. Т. Кривенко, Н. Г. Григорук та ін.]; під ред. В. Ф. Погорілка. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. 592 с.

ТЕМА 2. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА

2.1. Основні закономірності виникнення права. Теорії походження права

Вважається, що державні утворення з'явилися близько 5 тис. років тому. А соціальна еволюція людини налічує близько 40-50 тис. років. Таким чином, вже задовго до виникнення держави існували певні форми людського співжиття, соціальне управління, влада, нормативне регулювання. Становлення цих суспільних феноменів відбувалося як природно-історичний процес і було обумовлено суворими умовами виживання людини, необхідністю створення і збереження форм його соціального буття.

В основі суспільної організації в первісні часи був рід (первісна родова громада), який являв собою об'єднання людей на основі: а) кровної спорідненості, б) спільного колективної праці, в) спільної власності на знаряддя праці та продукти діяльності. Все це визначало рівність членів роду і нероздільність їх інтересів. Управління родом було за своєю природою природним самоврядуванням: органи влади (збори дорослих членів роду, вожді, старійшини та інших.)

Кожне суспільство потребує *соціального регулювання*, тобто впорядкування суспільних відносин та цілеспрямованого впливу на людську поведінку. У первісному суспільстві елементарним нормативним соціальним регулятором були **мононорми** – правила поведінки загального характеру, обов'язкові для всіх і не диференційовані за змістом і своєю цільовою спрямованістю. Це були норми, серед яких ще не диференціювалися різні соціальні норми, норми, які могли одразу поширюватися на декілька сфер суспільних відносин.

У первісному суспільстві елементарним нормативним соціальним регулятором були **норми-звичаї** – правила поведінки, що стали звичкою у результаті багаторазового повторення протягом тривалого часу. Правила поведінки тісно перепліталися з первісними віруваннями: анімізмом (віра в душі й духів), тотемізмом (віра в існування кровно-родинного зв'язку між групами людей і твариною), фетишизмом (поклоніння предметам неживої природи – фетишам, які нібито наділені чудодійною силою), магією.

Мононорми не надавали переваг одному члену роду над іншим, закріплювали «первісну рівність», жорстко регламентуючи їх діяльність в умовах протистояння суворим силам природи, необхідності оборонятися від ворожих сил. У мононормах права членів роду являли собою зворотний бік обов'язків, були невід'ємними від них, оскільки індивід у первісному суспільстві ще не мав виокремленого усвідомленого власного інтересу, відмінного від колективного інтересу роду. Лише з розпадом первіснообщинного ладу, появою соціальної неоднорідності більшого значення набувають права індивіда.

В умовах колективної власності і колективного виробництва, спільного вирішення спільних справ, відсутності автономії особи, звичаї не сприймалися людьми як такі, що суперечать їх власним інтересам. Ці неписані правила поведінки реалізовувалися на добровільних засадах, їх виконання забезпечувалося головним чином силою громадської думки, а не силою примусу, який застосовувався до порушників норм-звичаїв лише в окремих випадках і лише з мотивів крайньої суспільної необхідності такого застосування. Таким чином, дотримання норм-звичаїв забезпечувалося засобами громадського впливу на порушника (наприклад,

вигнання з роду – **остракізм**) або схваленням засобів, що застосовувалися до кривдника скривдженим, його рідними або членами роду (кровна помста).

У первісному суспільстві існував такий засіб охорони звичаю, як «**табу**» – обов'язкова і непорушна заборона (як правило, релігійного характеру), що накладалася на певні дії, предмети, і за порушення якої застосовувалася сувора кара (наприклад, заборона кровно споріднених шлюбів).

Звичаї нерідко мали зовнішнє вираження в нормах **обрядів** – формулах дій людини, що ставали правилами поведінки. Обрядові церемонії, що відбувалися в урочистій обстановці, мали назву **ритуалів**. Ритуал можна назвати різновидом звичаю або традиції, підтримуваної і забезпечуваної державою.

Проте з часом усі ці норми перестали задовольняти суспільство. Із зростанням чисельності населення й ускладненням суспільних відносин мононорми стали неефективними. З огляду на це у процесі розвитку державної організації починає зароджуватися право.

Причини виникнення права:

– *якісне ускладнення виробництва, необхідність організації і регулювання сфери економічних відносин*, що склалися внаслідок появи приватної власності, розвитку товарного виробництва, поділу праці, зміни умов розподілу споживчої продукції, і були пов'язані з необхідністю закріплення економічного статусу товаровиробників, формування міцних економічних зв'язків, забезпечення стабільних умов для самостійної економічної діяльності;

– *якісне ускладнення соціально-політичного і культурно-духовного життя суспільства;*

– *необхідність забезпечити функціонування суспільства як цілісного організму підтримання суспільного порядку, який забезпечує соціальну усталеність суспільства в умовах поглиблення і загострення соціальних протиріч і конфліктів;*

– *організація публічної влади, відокремленої від населення і здатної санкціонувати звичаї, встановлювати юридичні норми і забезпечувати втілення їх у життя;*

– *набуття індивідом відносної самостійності, потреба закріпити та забезпечити індивідуальну свободу автономної особи;*

– *формування держави, яка потребувала нового нормативного соціального регулятора, здатного виконати вищезазначені завдання.*

Виконання останніх було не під силу нормативним регуляторам первіснообщинного ладу – нормам-звичаям. Цю роль узяло на себе формальне право, що формувалося, і визначальною рисою якого був державно-владний примус.

Питання про те, коли і як починається виокремлення формального права із звичаїв первісного суспільства, як і чим взагалі відрізняється право від звичаїв, напевно, ніколи не будуть мати вичерпних відповідей. Все, що відомо сьогодні про становлення права з пам'яток тих епох – це лише історична реконструкція цього процесу, міру точності якої дуже важко перевірити. Цим, зокрема, зумовлена поява різних підходів до розуміння походження права.

Певний час домінуюче положення серед них займала точка зору про те, що держава та право нерозривні у своїй генезі, і держава по суті є першопричиною права. Однак сьогодні з'явилися небезпідставні спроби обґрунтувати виникнення права як такого, що передувало державі. Вони базуються на тому, що право виникає

не тому, що є держава, а тому, що певні суспільні відносини, потреби та інтереси не можуть бути виражені і реалізовані інакше, аніж у правових формах. Право виникло поступово, шляхом диференціації із однорідної маси правил співжиття. Довгий час не помічали, як поступово зростало нове явище, допоки воно не досягло такого ступеня самостійності, що звернуло на себе увагу і породило питання щодо свого існування.

Існують різні точки зору та підходи щодо походження права. Однією із них є **теорія природного права**. Вона пов'язана з уявленнями, які беруть свій початок ще у стародавній Греції та Римі (Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон). Ідеї природного права ґрунтуються на сприйнятті права як віддзеркалення моральних засад суспільства, передусім справедливості, які є об'єктивними і коріняться в самій природі людини. Згідно з висловлюваннями Платона, що стали основою багатьох правових теорій, єдиним джерелом природного права виступає розум людини, який ґрунтується на знаннях, а їхня глибина і досконалість визначають досконалість формальних законів і здійснення права.

Філософсько-теоретичні засади вчення про природне право закладені в роботах Т. Аквінського, Г. Гроція, Дж. Локка, Г. Гегеля, І. Канта. Т. Аквінському приписують вислів «Несправедливий закон не є законом», що пояснює глибинну основу позиції природного права в цілому.

Важливість природно-правового типу розуміння права полягає в утвердженні ідеї справедливості, пріоритету невід'ємних природних прав людини, розмежуванні права і закону, природного і позитивного права, що становить основу сучасної концепції верховенства права.

Теорія позитивного права – концепція позитивізму (Т. Гоббс, Д. Остін, М. Берг, М. Коркунов, Г. Шершеневич), що характеризується домінуванням естатичного підходу до джерел формування права. Позитивістські теорії, зокрема юридичний позитивізм та нормативізм, виникли як протилежність природно-правовим ідеям.

Згідно з цією теорією право походить від держави або ж санкціонується, встановлюється нею у вигляді структурованої системи правил поведінки (норм), формалізованих у законах. Таким чином, у позитивізмі право і закон ототожнюються, а основні ознаки права вбачаються у формальній визначеності (чіткому закріпленні правил поведінки в писаних законах) і забезпеченості засобами державної влади, зокрема державним примусом.

Як розвиток позитивізму можна розглядати нормативістську течію у праворозумінні, зокрема «теорію чистого права», обґрунтовану Г. Кельзеним. На його думку, право є цілісною, логічно взаємопов'язаною системою норм писаних законів, що має форму піраміди, вершиною якої є «основна норма» – найвища за юридичною силою, абстрактна, всеохоплююча норма права. «Чистота» ж уявлень про право досягається звільненням правової науки від усіх засобів неправового пізнання, притаманних економічним наукам, політології, соціології, психології тощо, зокрема історії права.

Соціологічний тип праворозуміння почав активно розвиватись у ХІХ-ХХ ст. як досить широкий напрям, що поєднує безліч теорій. Ключовим положенням цих теорій є те, що основою права виступає суспільне життя, а правові норми слід шукати в реальних суспільних відносинах. Численні представники соціологічної

концепції, серед яких Є. Ерліх, Л. Дюгі, С. Муромцев, Р. Паунд, Е. Дюркгейм, намагалися осмислити право передусім як соціальне явище, що відображає закономірності соціального буття, будучи відносно незалежним від держави.

Право розглядається як упорядкованість поведінки людей, суспільних відносин, необхідним атрибутом чого є писані закони, захищені державою. Отже, в соціологічному розумінні, на противагу позитивістському, право – це не система абстрактних норм, а «живий» соціальний порядок, втілений у фактичних правовідносинах і юридичних рішеннях. Формулюванню ж норм закону передують формування правових відносин.

У межах соціально орієнтованого розуміння права можна розглядати й **психологічну теорію права**, одним із найвідоміших представників якої є Л. Петражицький. Ця теорія пояснює право через конкретну психологічну реальність людини – її емоції, почуття, переживання щодо власних прав та обов'язків – у відриві від матеріальних умов життя суспільства. Правові емоції мають імперативно-атрибутивний характер і складаються із переживань щодо можливого (атрибутив) й обов'язкового (імператив).

Інтегративний підхід (теорія інтегративної юриспруденції) (Д. Холл, Г. Дж. Берман, Б. Кістяківський) виник на початку ХХ ст. як спроба раціонального синтетичного поєднання різних течій розуміння права, зокрема окремих теорій природного права, позитивізму (нормативізму), соціологічної юриспруденції, з метою створення нової концепції, що відповідає сучасним умовам.

На думку Г. Дж. Бермана, інтеграція має створити нову школу права, яка, поєднавши здобутки традиційних правових шкіл, водночас вийде за їхні межі і надасть більш широке визначення праву.

Отже, право є закономірним результатом розвитку суспільства. Воно розвинулося із соціальних норм первісного суспільства для того, щоб упорядкувати політичні, соціально-економічні та інші відносини у умовах розвитку людської цивілізації, ускладнення характеру суспільних зв'язків.

2.2. Право в системі соціальних норм. Співвідношення права і моралі

Кожна людина свідомо чи несвідомо керується у своїй діяльності певними правилами, тобто зразками належної поведінки, її моделями. Ці правила різноманітні як за змістом (регулюють відносини людей у різних сферах громадського життя – побутові, сімейні, з приводу власності, здійснення політичної влади і т. д.), так і за способами виникнення (можуть установлюватися різними організаціями громадян, органами держави чи складатися історично, у процесі розвитку людства). Без існування правил, що регулюють поведінку людей, було б неможливим й існування самого суспільства.

Соціальні норми – історично зумовлені загальні правила поведінки людей у суспільстві, що є проявом свідомої вольової діяльності та забезпечуються різними засобами соціального та державного впливу.

Скаун О.Ф. виокремлює такі ознаки соціальних норм:

1. Правила (масштаби, зразки, моделі) поведінки регулятивного характеру є *соціально-вольовими нормами*, що історично склалися або цілеспрямовано встановлені. Вони спрямовують поведінку людей відповідно до закладеної в нормі ідеальної моделі суспільних відносин, вносять однаковість у регулювання

суспільних відносин і формують безупинно діючий механізм типових масштабів поведінки.

2. Правила поведінки, які носять *загальний характер*, тобто такі, що не мають конкретного адресата. Вони розраховані на те, щоб направляти поведінку людей у рамках відношень даного виду; вступають у дію щораз, коли виникають відповідні суспільні відносини.

3. Правила поведінки, які носять *характер приписів*, дають еталони поведінки.

4. Правила поведінки, що *забезпечуються певними засобами впливу* на поведінку людей (навичкою, внутрішнім переконанням, суспільним впливом, державним примусом).

Соціальні норми відрізняються між собою тим, що вони виникають і діють по-різному, регулюють суспільні відносини в різних сферах життя, адресовані різним людям як учасникам суспільних відносин. На основі цього виділяються наступні види соціальних норм:

1. **Норми моралі** – це норми, принципи, правила поведінки, які склалися в суспільстві під впливом громадської думки відповідно до уявлень людей про добро і зло, обов'язок, справедливість, честь і забезпечуються через внутрішнє переконання та засоби громадського впливу.

В суспільстві сформувались моральні вимоги загальнолюдської значущості, які є досягненням цивілізації, зокрема, турбота про людей похилого віку, надання матеріальної та моральної допомоги хворим та незможним тощо. Проте у суспільстві існують і такі відносини, що не підлягають моральній оцінці.

Частиною загально-моральних норм виступає релігійна мораль, низка вимог якої («не убий», «не вкради» та ін.) належить до загальнолюдських цінностей і становить основну частину практично всіх моральних систем, а в деяких випадках – основу правових та судових систем (закони шаріату в мусульманських країнах).

2. **Релігійні** норми – це норми, що регулюють поведінку і специфічні культові дії, які засновані на вірі в існування Бога (Богів). Вони відображаються в статутах, «священних» книгах, інших релігійних актах: Біблія, Коран, Талмуд, Сунна, Священні книги буддизму тощо.

3. **Звичаї** – це норми (правила поведінки), які склалися історично, закріплені у суспільній практиці внаслідок багаторазового повторення.

Звичай, що закріпився у свідомості людей як найбільш розумний або корисний у певних умовах зразок поведінки, виробляє свого роду автоматизм у поведінці, сприймається та реалізується без глибокого обмірковування. Різні нововведення, що мають за мету зміну або скасування певного правила поведінки, яке встановлене звичаєм, протягом певного часу відкидаються чи сприймаються з помітними труднощами при реалізації.

Дуже близькі до звичаїв традиції – способи поведінки людей, соціальних груп, які склалися в суспільстві і передаються від покоління до покоління. Традиції охоплюють, як правило, відповідний тип поведінки, складаються не з однієї якої-небудь дії, а стилю поведінки.

4. **Політичні** норми регулюють відносини між соціальними групами, націями, народностями, їх участь в організації та здійсненні державної влади, відносини держави з іншими суб'єктами політичної системи суспільства. Ці норми містяться в

різних політичних маніфестах, програмах, рішеннях, заявах, деклараціях, статутах політичних партій і рухів.

5. Економічні норми регламентують відносини у сфері економіки. Це правила, що регулюють відносини з приводу виробництва й розподілу матеріальних благ.

6. **Норми об'єднань громадян (корпоративні норми)** – це норми, які встановлюються і забезпечуються об'єднаннями громадян. Особливості цього виду соціальних норм полягають у тому, що вони регулюють діяльність, обумовлену завданнями певних об'єднань громадян та спрямовану на досягнення цілей, заради яких ці об'єднання утворювались.

Серед корпоративних норм виділяють внутрішньо-організаційні, згідно з якими встановлюється структура об'єднання, визначаються компетенція, форми і методи роботи його органів, права і обов'язки їх членів; а також норми зовнішньої дії, що регулюють відносини об'єднань з іншими суб'єктами. Корпоративні норми мають бути відповідними до конституції країни, законів та інших нормативно правових актів. Ця група соціальних норм знаходить свій вираз і закріплення в актах (статути, положення, постанови), що видаються відповідними об'єднаннями.

7. **Естетичні** норми встановлюють правила поведінки людей згідно з уявленнями про красу, які склалися в суспільстві.

8. **Культурні** норми визначають правила поведінки людей, зумовлені рівнем і традиціями матеріальної та духовної культури суспільства.

9. **Соціально-технічні норми** – норми, які регулюють ставлення людей до знарядь виробництва, до практики. Ці правила забезпечують доцільне і безпечне поведіння людини у природному середовищі, використання багатств і явищ природи, досягнень науки і техніки. Наприклад, правила виконання будівельних робіт, інструкції з експлуатації машин та механізмів. Як тільки технічні норми стають загальними правилами поведінки, вони набувають соціального значення. Наприклад, правила гігієни, технічні норми, що мають соціальне значення.

10. **Норми права** – це норми, які встановлюються державою (народом в ході референдуму) та охороняються нею.

Така широка палітра соціальних норм різних видів свідчить, що в арсеналі соціального регулювання завжди можна знайти засіб, найбільш відповідний для регулювання тих чи інших конкретних відносин.

Правові норми, до речі, не завжди є найдоцільнішими засобами соціального регулювання. Іноді воно краще здійснюється за допомогою моральних, релігійних чи інших норм (особливо у сфері особистих, інтимних людських стосунків). Звісно, усі ці соціальні норми взаємодіють з нормами права і не повинні їм суперечити. Разом з тим, заглиблюючись у людські стосунки, норми моралі, релігійні норми, звичаї, знаходимо у праві одну з необхідних форм їх існування, тобто ряд цих норм стають правовими, використовуються при виданні юридичних норм. Наприклад, сьогодні ми офіційно відзначаємо релігійні свята – Різдво Христове, Пасху. Завдяки точності, конкретності норми-звичаї без особливої нормотворчої роботи стають нормами права. Активно впливають на норми права норми моралі. Ряд правових норм має моральний зміст, а тому все право (в широкому розумінні) – це моральне явище. Право, в свою чергу, впливає на норми моралі, релігійні норми, норми-звичаї. Право, зокрема, є способом усунення перешкод на шляху розвитку нових моральних норм: в умовах розвитку ринкових відносин воно стверджує почуття

господаря, приватного підприємця – все те, що стає змістом відповідних нових законів.

Особливо важливе місце у системі соціальних норм займають норми права. Проте, аби усвідомити їх особливості, досить важливим є з'ясування питань співвідношення норм права з іншими соціальними нормами, зокрема з нормами моралі.

Взаємодія норм права та інших соціальних норм полягає у тому, що право має у своїй основі інші соціальні норми, базується на них. Пояснюється це тим, що індивідуальна свідомість людини складається у процесі розвитку переважно під впливом моральних, звичаєвих і корпоративних (наприклад, релігійних) норм. Тому для того, щоб норми права діяли найефективніше, необхідно, аби вони базувалися на неюридичних категоріях та цінностях. Право повинне бути глибоко моральним, відповідати принципам справедливості, інакше воно не одержить визнання у суспільстві. Інші соціальні норми впливають на право як у процесі його творення, так і під час реалізації його приписів.

Можна виділити **спільні риси моральних та правових норм**:

1) вони діють у єдиному полі соціальних зв'язків, тобто є соціальними нормами;

2) переслідують єдину мету – встановлення і підтримка порядку в суспільстві;

3) мають єдине функціональне призначення – впливати на поведження людей, регулювати їхні відношення, формувати масштаби (еталони, стандарти) поведження;

4) адресовані до всіх або до великої групи людей, тобто є правилами поведження загального характеру;

5) мають єдину духовну природу, загальний ціннісний стрижень – справедливість. Навіть у класовій державі норми права були вираженням справедливості, що лежить у підставі норм моралі. Останні, у свою чергу, були обумовлені матеріальним і духовним розвитком суспільства. Але і тоді норми права і норми моралі протистояли сваволі й анархії.

Правовим та моральним нормам притаманні **ряд особливостей**, які дають можливість виділити їх відмінні риси, а саме:

– Право регулює найважливіші сфери життєдіяльності суспільства та має форму виразу у вигляді нормативно-правових актів. Мораль формується у духовній сфері життя суспільства та є невіддільною від суспільної свідомості.

– Право виникає у державно-організованому суспільстві. Моральні норми базуються на уявленні про добро та зло, справедливе і несправедливе та виникають разом із суспільством.

– Право, як правило, має письмовий вираз та існує у формі документа. Моральні норми містяться в суспільній свідомості у вигляді понять, ідей, принципів тощо.

– Право забезпечується засобами державного впливу через застосування одного з видів юридичної відповідальності. Моральні норми не містять спеціальних механізмів впливу, а забезпечуються силою громадської думки, масовими прикладами, що набувають характеру переконання.

Взаємодія права і моралі в суспільстві – складний та багатогранний процес. Активно впливаючи на мораль, право сприяє глибшому її вкоріненню в суспільстві,

одночасно під впливом моральних вимог право постійно збагачується, зростає його роль як соціального регулятора суспільних відносин.

2.3. Поняття та ознаки права. Функції та принципи права

Право, як вид соціальних норм, виникає тільки з появою держави, саме вона створює ці соціальні норми з метою врегулювання найважливіших суспільних відносин.

Право – це система загальних загальнообов'язкових, формально-визначених правил поведінки, які встановлюються, охороняються і гарантуються державою з метою врегулювання найважливіших суспільних відносин.

Ознаки права:

– **системність** – виявляється в узгодженості, взаємопов'язаності, структурованості правових норм як єдиної складної системи, змістовним виразом чого є система права, а формальним – система законодавства;

– **обов'язковість** – вимоги правових норм є обов'язковими для виконання, що забезпечується як внутрішніми переконаннями людей у соціальній цінності права і необхідності слідування його вимогам, так і можливістю застосування примусу з боку держави;

– **формальна визначеність** – вказує на зовнішнє (письмове) закріплення правових норм в уніфікованих формах – правових актах, які особливою юридичною мовою визначають права й обов'язки та створюються у чітко визначеному порядку за допомогою держави;

– **нормативність** – право як регулятор виявляється в системі норм – правил поведінки, що визначають зразки (моделі) поведінки в певних життєвих ситуаціях і поширюються на широке коло узагальнені осіб;

– **встановлюється чи санкціонується (офіційно схвалюється) державою** або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості в чітко визначеному порядку.

– **має об'єктивний характер** – орієнтує на те, що право виникає відповідно до реальних, природних потреб суспільства в правовому регулюванні та відображає найвищі соціальні цінності й ідеали;

– **процедурність** – означає наявність чітко визначених та нормативно закріплених послідовностей дій (правових процедур) у процесах розроблення, прийняття, застосування та гарантування права;

– **свідомо-вольовий (інтелектуально-вольовий характер)** – визначає, що форм і змісту праву надає інтелектуальна діяльність людини, а дія права забезпечується свідомо вольовою поведінкою осіб, які закріплюють і реалізують правові норми;

– **відповідає визнаній у суспільстві мірі справедливості, свободи та рівності.** У цьому відношенні істотною, глибинною для осмислення права є та обставина (вимога, критерій), що останнє обов'язково має ґрунтуватися на досягнутому суспільством рівні моралі та етики, який характеризує його духовно-ціннісний вимір.

– **є регулятором найважливіших суспільних відносин**, тобто право зорієнтоване на забезпечення стабільності їх функціонування, а також підтримку соціальних процесів у гармонійному стані.

– має загальний характер, тобто право зводиться до неконкретності адресата (неперсоніфікованість права) та поширеності на невизначену кількість випадків (невичерпність права).

Право має певні напрями впливу і будується на конкретних правових і демократичних засадах (принципах). Призначення принципів права полягає в тому, що вони забезпечують однакове формулювання норм права, а також їхній вплив на суспільні відносини у формі правового регулювання й інших форм правового впливу, визначають шляхи вдосконалення правових норм, виступаючи як провідні ідеї для законодавця. За умови їх закріплення в Конституції принципи права забезпечують єдність процесів створення права, його реалізації і охорони. Принципи права є критерієм оцінки права і методологічною основою його подальшого вдосконалення.

Принципи права – це найбільш загальні та стабільні засади, вихідні положення, постулати, що визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин.

Принципи права впливають на весь процес підготовки нормативно-правових актів, їх видання, встановлення гарантій дотримання правових вимог. Вони є основним критерієм для правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності державних органів. Від рівня їх дотримання залежить стабільність та ефективність правової системи.

Принципи права об'єктивно зумовлені економічним, соціальним, політичним ладом суспільства, що існує в певній країні, соціальною природою держави і права, характером пануючого політичного і державного режиму, основними принципами побудови і функціонування політичної системи певного суспільства.

Так, наприклад, принципи побудови і функціонування феодального права докорінним чином відрізняються від принципів побудови і функціонування рабовласницького чи сучасного права.

Також очевидно є різниця принципів сучасного романо-германського права, яке охоплює країни, в яких юридична наука і практика склалися виключно на основі римського права, – та мусульманського права, яке склалося на основі мусульманської релігії.

Як правило, принципи права закріплюються прямо в законодавчих актах (статтях, преамбулах конституцій, законів) або ж впливають зі змісту конкретних правових норм. Принципи права відображають систему цінностей суспільства і мають чи повинні мати правову форму вираження і забезпечення.

До загальнолюдських (універсальних) принципів права належать: гуманізм, справедливість, загальна рівність, пріоритет прав людини, верховенство права, демократизм.

Виділяють також інші **принципи**:

- принцип загальнообов'язковості норм права для всього населення країни і пріоритету цих норм перед іншими соціальними нормами;
- принцип рівності перед законом і судом;
- принцип законності та юридичної гарантованості прав і свобод особи, зафіксованих у законі, охоплення нормами закону діяльності усіх службових осіб і державних органів;

– принцип справедливості – юридична відповідальність адекватна допущеному правопорушенню.

– принцип юридичної відповідальності за винну протиправну поведінку і визнання кожного невинним до тих пір, доки вина не буде встановлена судом – принцип презумпції невинуватості;

– принцип недопущення зворотної сили законів, які встановлюють нову або більш тяжку юридичну відповідальність, гуманності покарання, що сприяє виправленню засудженого.

У науці поняття «функція» вживається в різних значеннях. Функції розглядаються в математиці, біології, кібернетиці, соціології, фізиці та ін. У юридичній науці термін «функція» вживається для характеристики соціальної ролі й призначення держави і права. Поняття «функція права» повинно охоплювати одночасно як призначення права, так і напрями його впливу на суспільні відносини.

Функції права – це основні напрями впливу права на суспільне життя, в яких виражається його соціальне призначення.

1) Загальносоціальні функції права:

– **гуманістична** – право створює в суспільному середовищі атмосферу поваги до життя й гідності людини, підґрунтя для розвитку особистості; виступає провідником моральних засад суспільства;

– **організаційна** – право забезпечує співіснування окремих людей, їхніх об'єднань, народів і держав, сприяє знаходженню суспільного компромісу та рівності всіх у своїх соціальних можливостях, створює організаційні умови для забезпечення індивідуальних потреб кожного і суспільства в цілому;

– **комунікативна** – право виступає засобом встановлення специфічних, урегульованих, передбачуваних, контрольованих, охоронюваних, формалізованих зв'язків між людьми, що ґрунтуються на правових нормах;

– **пізнавальна** (гносеологічна) – через право, правові вимоги і процедури, принципи та ідеали людина отримує знання про найвищі загальнолюдські цінності – справедливість, свободу, рівність, а також організацію суспільного життя, яка дозволяє їх втілювати;

– **виховна** – право впливає на свідомість людини, формуючи стимули активної правомірної поведінки, прагнення вирішувати суспільні проблеми правовими шляхами, утверджуючи верховенство права як фундаментальну засаду існування сучасного суспільства;

– **інформаційна** – право інформує людину про варіанти соціально значущої поведінки, реакцію суспільства на таку поведінку, соціально припустимі шляхи задоволення власних потреб та інтересів;

– **ідеологічна функція права** – спрямована на ідеологічні відносини в суспільстві та виражається у впливі права на формування правової ідеології, а також на визначення, закріплення й охорону певного типу ідеологічних відносин.

– **оціночна** – право виступає критерієм можливого, обов'язкового, забороненого в суспільних відносинах, дозволяє достатньо чітко визначати наслідки юридично значущих вчинків людини;

– **функція безпеки** – право є механізмом і, водночас, певним середовищем, природні властивості якого забезпечують подолання різноманітних соціальних

конфліктів, суперечностей, протистоянь, сприяють загальносоціальному зростанню і розвитку кожної людини.

2) Спеціально-юридичні функції права:

– **регулятивна** – полягає в упорядкуванні суспільних відносин шляхом встановлення правил соціально корисної або припустимої(правомірної) поведінки;

– **охоронна** – полягає в забороні соціально шкідливої або небезпечної (протиправної) поведінки та забезпеченні непорушності урегульованих правом суспільних відносин, основним засобом чого є юридична відповідальність.

Основне призначення цієї функції полягає в охороні суспільних відносин, відвертанні, профілактиці порушень норм права. Сам факт встановлення заборони або санкції має серйозний вплив, змушуючи утримуватися від вчинення караних дій. Це означає, що досягається одна з цілей впливу права - охороняються певні суспільні відносини. Відбувається інформування суб'єктів суспільних відносин про те, які соціальні цінності беруться під охорону правових приписів. Спосіб охорони залежить від рівня розвитку суспільства, його політичної сутності та рівня культури.

Таким чином, право як соціальний регулятор суспільних відносин забезпечує регулювання найважливіших потреб та інтересів між людьми як у межах певної країни, так і у взаємовідносинах усього світового співтовариства.

2.4. Джерела права

Право як цілісне суспільне явище офіційно існує в певній формі, що безпосередньо відповідає фундаментальній його ознаці – формальній визначеності.

Форма права – сукупність визнаних конкретною державою офіційно-документальних способів зовнішнього виразу та закріплення правових норм.

Часто в юридичній літературі для на позначення різних форм права вживається термін «джерело права». Термін «джерело права» вперше було введено у науковий обіг ще за часів Давнього Риму. Тіт Лівій у праці «Римська історія» назвав Закони XII таблиць «джерелами всього публічного і приватного права», оскільки вони вважалися давньоримськими правознавцями витоками чинного на той час права. Таке розуміння джерела права відповідає первинному лінгвістичному значенню слова «джерело», під яким розуміється те, що дає початок чому-небудь, звідки походить що-небудь.

Найпоширенішими джерелами (або формами) права в більшості правових систем є **нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий звичай та правовий прецедент.**

1. *Нормативно-правовий акт* – це офіційний документ, прийнятий компетентними суб'єктами правотворчості у визначених законом порядку і формі, який містить норми права.

2. *Нормативно-правовий договір* – це двостороння або багатостороння угода, яка містить норми права. Ця форма права поширена в міжнародному, конституційному, трудовому праві тощо.

3. *Правовий звичай* – це визнане державою правило поведінки, яке склалося внаслідок його фактичного одноманітного застосування протягом тривалого часу. Звичай стає правовим тоді, коли він санкціонується, тобто офіційно схвалюється державою.

4. *Правовий прецедент* – рішення судових або інших державних органів з конкретної юридичної справи, що в майбутньому стає загальнообов'язковим правилом при розгляді всіх аналогічних справ.

Розрізняють *судовий прецедент*, який формується вищими судовими інстанціями, та *адміністративний прецедент*, який створюється вищими органами управління. У рамках національної правової системи визнаними державою формами права можуть бути не тільки одна з наведених форм (наприклад, нормативно-правовий акт), а й декілька з них або всі одразу при домінуванні однієї з цих форм. Переважання тих чи інших джерел права в державі залежить від специфіки правової системи, історичних традицій, національних особливостей, рівня правової культури суспільства тощо.

5. *Релігійні тексти* – це документи, які містять церковний канон або іншу релігійну норму, що переплетена з нормами моралі та права, санкціонована державою для надання їй загальнообов'язкового значення і забезпечена нею (наприклад, Талмуд, Коран, Сунна тощо).

6. *Правова доктрина* – це витоки формування права, його джерела, опубліковані праці юристів, які дістали загального визнання.

Серед джерел права залежно від комплексу критеріїв, що включають юридичну силу відповідного джерела права, його соціальну значущість та ступінь поширеності, розрізняють **первинні та вторинні джерела права**. Такий поділ джерел права притаманний передусім романо-германській правовій сім'ї, до якої на сьогоднішньому етапі свого розвитку тяжіє й правова система України.

Первинні джерела права містять правові норми, що мають обов'язкову юридичну силу для судів та інших правозастосовних органів. У країнах романо-германського права до таких джерел зазвичай відносять нормативно-правові акти та санкціоновані звичаї, причому пріоритет однозначно належить нормативно-правовим актам. У деяких країнах до первинних джерел права включають також «загальні принципи права».

До *вторинних джерел права* відносять раніше ухвалені судові рішення, яким надається прецедентний характер, та правову доктрину. Ці джерела відіграють допоміжну роль та не є достатньою юридичною базою для ухвалення судових рішень. Їх використання в процесі правозастосування є факультативним та віднесено на розсуд правозастосувача.

На нинішньому етапі розвитку національної правової системи домінуючим джерелом права в Україні виступає **нормативно-правовий акт**. Проте останнім часом значно зросла роль такого джерела права, як **міжнародно-правові договори**, що є різновидом нормативно-правових договорів. На законодавчому рівні джерелом права України визнано також **звичаї**. Нещодавно Україна визнала **практику Європейського Суду з прав людини, тобто його прецедентне право**, джерелом права України.

2.5. Система права і система законодавства

2.5.1. Поняття і структура системи права і системи законодавства

Право має свою внутрішню структуру, яка виражається в єдності й погодженості всіх діючих норм права даної держави, а також у їхньому розподілі на галузі та інститути права.

Система права – це об'єктивно зумовлена внутрішня організація права певного суспільства, що полягає в єдності та узгодженості всіх норм права, їх розподілі (диференціації) за галузями, підгалузями та інститутами.

Отже, під системою права мають на увазі певну форму організації норм права, що діють у державі, такий порядок їх побудови, при якій норми об'єктивного права знаходяться в єдності, узгодженості та взаємозв'язку і диференціюються на інститути, підгалузі та галузі. Поняття «система права» розкриває не стільки структуру об'єктивного права (хоча й її теж), скільки саме об'єктивне право як певну систему.

Ознаками системи права є:

– *об'єктивна зумовленість* – система права реально зумовлена історичними особливостями політичного, соціально-економічного, культурного розвитку суспільства; відображає реальний стан суспільних відносин;

– *органічна єдність і узгодженість* – відсутність суперечностей усередині системи;

– *структурна різноманітність (внутрішній розподіл)* – система права складається з неоднакових за змістом та обсягом структурних елементів, що логічно поєднують і розподіляють нормативний матеріал, відповідно до його функціональної спрямованості;

– *поділ (диференціація) і структурна ієрархічність* – поділ системи права на відносно самостійні структурні елементи та наявність між ними певних рівнів ієрархії, зверху вниз: галузі, підгалузі, інститути, норми права.

Основними структурними елементами системи права є *галузь, підгалузь, інститут та норма права*.

Галузь права – це відносно самостійна сукупність норм права в межах підгалузей та інститутів права, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин особливим методом правового регулювання.

Галузь права виникає внаслідок об'єктивних факторів, що зумовлені соціальними і практичними потребами, а не шляхом волевиявлення.

Галузь права характеризується наступними **ознаками**: охоплює конкретну якісно однорідну сферу суспільних відносин; відзначається своєрідністю обсягу, кількістю інститутів, що її складають; об'єднує самостійну сукупність норм права; володіє властивим лише їй режимом правового регулювання, що забезпечує ефективність дії як галузі в цілому, так і підгалузей та інститутів права, які утворені в її складі; є стійкою та автономною у своєму функціонуванні.

Класифікація галузей права:

1. За фундаментальністю норм права, сконцентрованих у галузях права, їх можна поділити на:

– *базові (фундаментальні)* – об'єднують базові (вихідні) норми права, що регулюють первинні суспільні відносини, та володіють вихідними юридичними режимами правового регулювання, які мають особливу значущість для інших галузей права і використовуються ними (наприклад, конституційне (державне), цивільне, адміністративне, кримінальне право);

– *профільюючі (спеціальні, конкретизуючі)* – об'єднують норми права, що регулюють сфери суспільних відносин і пов'язані з первинними суспільними відносинами та спрямовані на конкретизацію, підсилення дії певних норм базових

галузей права. Сфери та режими регулювання профілюючих галузей права «відокремлюються» від сфер і режимів регулювання базових галузей права, але без зв'язку з ними існувати не можуть (наприклад, трудове, сімейне, земельне, кримінально-виконавче право тощо);

– *комплексні* – об'єднують норми права, що регулюють сфери державного та господарського життя (господарське, аграрне, екологічне, морське право тощо), виникають на основі подальшого розвитку комплексних інститутів права, що утворюються на стику суміжних галузей права і користуються режимами, які належать цим галузям (господарське, аграрне, екологічне, житлове, транспортне право).

2. Види галузей права за субординацією в правовому регулюванні:

– *матеріальні* – об'єднують норми права, що безпосередньо впорядковують суспільні відносини (наприклад, конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне право);

– *процесуальні* – об'єднують норми права, що визначають процедуру, порядок здійснення норм матеріального права (наприклад, адміністративно-процесуальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне, господарсько-процесуальне право).

Галузі норм права діалектично взаємопов'язані та характеризуються органічною єдністю. Але при цьому різняться за своїм значенням, нормативним обсягом, роллю в процесі упорядкування суспільних відносин. У межах галузей права виокремлюють підгалузі права (нормативно-правові підгалузі). **Підгалузь права** – це система однорідних предметно пов'язаних інститутів певної галузі права, що впорядковують спеціальні види суспільних відносин.

Підгалузі існують у багатьох галузях права, хоча і не в кожній. Здебільшого вона утворюється найширших за обсягом нормативного матеріалу галузей права. Галузі права, для яких нехарактерні значні обсяги нормативного матеріалу, не мають у своєму складі підгалузей права. Однак за об'єктивної потреби в регулюванні суспільних відносин та розвитку нормативного матеріалу, підгалузь права може набувати характер самостійно галузі права. Наприклад, сімейне право виокремилось з галузі цивільного права.

Зовнішнім вираженням підгалузі права є наявність у ній такої групи норм права, що охоплюють загальні принципові положення, властиві декільком (але не всім) інститутам цієї галузі. Наприклад, *підгалузі цивільного права* – зобов'язальне право, спадкове право, авторське право тощо; *підгалузі фінансового права* – банківське право, податкове право.

Наступним елементом системи права є **інститут права** – система відносно самостійних норм права в межах певної галузі (підгалузі) права, що регулюють окрему якісно однорідну групу взаємозалежних суспільних відносин.

Ознаки інституту галузі права:

– впорядковує не всю сукупність якісно однорідних суспільних відносин, а окремі сторони одного роду суспільних відносин або здійснює особливі завдання, функції в цьому регулюванні;

– володіє відносною нормативною самостійністю;

– формується об'єктивно, а не створюється штучно;

– має відособленість від інших інститутів права – його норми не можуть з волі суб'єкта правотворчості переміщуватися в межі іншого інституту права.

Головне призначення інституту права полягає в тому, щоб у межах своєї групи однорідних суспільних відносин забезпечити цілісне, відносно завершене їх упорядкування.

За галузевою приналежністю виділяють наступні **види інститутів права**:

– *інститути конституційного права* (наприклад, інститут громадянства, інститут виборчого права, інститут президентства тощо);

– *інститути цивільного права* (зокрема, інститут купівлі-продажу, інститут представництва, інститут спадкування, інститут відшкодування шкоди, інститут дарування тощо);

– *інститути кримінального права* (інститут необхідної оборони, інститут крайньої необхідності, інститут співучасті, інститут судимості тощо)

– *інститути екологічного права* (інститут права власності на природні ресурси та об'єкти, інститут природокористування) тощо.

Ряд інститутів поєднують в собі подібні норми права в середині якоїсь певної галузі права і називаються *простими (галузевими)*: наприклад, інститут застави в цивільному праві. Інші інститути права складаються з сукупності відносно відособлених норм права різних галузей і спрямовані на регулювання певної групи (виду) взаємозалежних суспільних відносин (наприклад, інститут власності складають норми конституційної, цивільної, кримінальної та інших галузей права) – такі інститути називають *складними (міжгалузевими)*.

Первинним елементом системи права є **норма права**.

Отже, система права – це не проста сукупність або сума елементів, а цілісне утворення, наділене конкретними властивостями, зв'язками, внутрішньою структурою, що зумовлена суспільними відносинами, що склалися в суспільстві та національними, історичними, культурними або іншими соціальними факторами. Зважаючи на те, що система права характеризується динамічністю, здатністю змінювати свою внутрішню організацію під впливом зовнішнього середовища порушена проблематика потребує подальшого поглибленого вивчення на тлі широкомасштабної правової реформи.

Проблема співвідношення системи законодавства з системою права активно порушувалася у 70 – 80-х роках ХХ ст. Ця дискусія не втратила своєї актуальності й донині. Однією з причин такої ситуації є переосмислення змісту цих категорій і відсутність нормативного визначення поняття «законодавство».

Система законодавства – цілісна сукупність усіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів (законів і підзаконних нормативно-правових актів).

У структурі системи законодавства виокремлюють галузь законодавства, інститут законодавства та нормативно-правовий акт. **Галузь законодавства** – це внутрішньо узгоджена сукупність нормативно-правових актів, об'єднаних за певними сферами правового регулювання суспільних відносин. Як правило, цілісності та узгодженості галузі законодавства надає кодифікований нормативно-правовий акт – кодекс. Внутрішню будову галузі законодавства складають **інститути законодавства**, що регулюють певну сторону однорідних суспільних відносин.

Інститут законодавства може бути *галузевим*, коли галузі права повністю збігаються з галузями законодавства (цивільному праву відповідає цивільне законодавство, кримінальному – кримінальне) або *міжгалузевим*: коли на основі однієї галузі права можуть існувати декілька галузей законодавства. Наприклад, у конституційному праві виділяють виборче, інформаційне законодавство тощо. Бувають випадки, коли існує галузь права, а галузі законодавства немає (наприклад, морське право є, а відповідної галузі законодавства не існує), оскільки відсутній кодифікований нормативно-правовий акт. І, нарешті, окремі галузі законодавства можуть не мати відповідної галузі права, наприклад, митне (митний кодекс) та пенсійне законодавство;

Таким чином, аналізуючи співвідношення системи права та системи законодавства, варто вказати, що вони співвідносяться між собою як *зміст і форма*. Водночас між ними існують і суттєві *відмінності*:

1. Система права є невидимою, оскільки розкриває внутрішню будову права, а система законодавства є видимою, зовнішньою формою системи права.

2. Система права є сукупністю правових норм, а система законодавства – сукупністю нормативно-правових актів.

3. У системі права норми права логічно розподілені за галузями, підгалузями та інститутами. У системі законодавства нормативно-правові акти об'єднані за галузями законодавства, які поділені на інститути законодавства. Підгалузі в система законодавства немає.

4. Первинним елементом системи права виступає норма права зі своєю структурою: гіпотеза, диспозиція, санкція, а первинний елемент системи законодавства – стаття закону, яка містить правову норму.

5. Система права формується об'єктивно, відповідно до розвитку суспільних відносин, а система законодавства створюється в результаті цілеспрямованої діяльності уповноважених суб'єктів, тобто має суб'єктивний момент.

6. Структурні елементи системи права не мають зовнішніх реквізитів: назв розділів, статей, глав та інших частин, властивих закону. Структурні елементи системи законодавства (нормативно-правові акти), як правило, мають назви розділів, глав, статей. Вони можуть містити преамбули, формулювання цілей і принципів, загальні нормативні визначення, що складають загальну частину тощо.

2.5.2. Поняття і класифікація норм права. Структура норми права

Первинним елементом системи права є правова норма.

Норма права – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки загального характеру, встановлене або санкціоноване державою як регулятор суспільних відносин

Правова норма характеризується наступними **ознаками**:

- 1) є правилом поведінки *регулятивного* характеру;
- 2) є *загальнообов'язковим* правилом поведінки;
- 3) носить *загальний* характер;
- 4) є *формально визначеним* правилом поведінки, тобто закріплена в законах, інших писаних джерелах права;
- 5) приймається *в суворо встановленому порядку*;
- 6) забезпечене всіма заходами *державного впливу, аж до примусу*;

7) відображає міру *свободи, рівності, справедливості*, визнану суспільством (державою);

8) *чинність правової норми припиняється чи скасовується* за спеціальною процедурою уповноваженими суб'єктами.

За суб'єктами правотворчості правові норми поділяють на норми права як результат прямого волевиявлення народу; норми законодавчої влади; норми глави держави; норми органів виконавчої влади; норми судових органів; норми органів місцевого самоврядування; норми громадських об'єднань; норми трудових колективів та ін.

За предметом правового регулювання виокремлюють норми конституційного права; норми цивільного права; норми трудового права; норми сімейного права; норми адміністративного права; норми кримінального права; норми екологічного права; норми права соціального забезпечення; норми міжнародного права та ін.

За методом правового регулювання бувають *імперативні норми права* (категоричні правила, що чітко та однозначно визначають поведінку суб'єктів суспільних відносин) та *диспозитивні* норми права (надають можливість суб'єктам права самостійно встановлювати для себе певні взаємні права та обов'язки).

За способом правового регулювання розрізняють *уповноважуючі (дозвільні) норми права* (вказують на наявність певних можливостей у суб'єктів вчиняти позитивні дії у власних інтересах), *зобов'язуючі* (вказують на необхідність здійснювати певні дії, покладають на суб'єктів конкретні обов'язки) та *забороняючі* (вказують на необхідність утриматися від вчинення дій певного роду, встановлюють заборони).

За функціональним призначенням норм права (спеціалізацією) в механізмі правового регулювання виділяють *регулятивні (правовстановлюючі) норми права* – спрямовані на впорядкування, гармонізацію різноманітних суспільних відносин, шляхом встановлення прав і обов'язків учасників правовідносин; *охоронні (правоохоронні) норми права* – регламентують засоби державно-примусової форми реалізації юридичної відповідальності за недотримання встановлених у регулятивних (правовстановлюючих) нормах права прав і обов'язків учасників правовідносин; *спеціалізовані (нетипові) норми права* – обов'язкові, формально визначені, цілісні, логічно завершені правила підвищеного рівня загальності, що відповідають визнаній у суспільстві мірі свободи, рівності та справедливості, встановлені чи санкціоновані та гарантовані державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості з метою субсидіарного (допоміжного) впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності та одноманітності дії механізму правового регулювання.

За рівнем правового регулювання є *матеріальні* норми, які визначають зміст прав і обов'язків суб'єктів права, їх правове становище та безпосередньо спрямовані на регулювання суспільних відносин; *процесуальні* норми, які регламентують порядок, форми й методи реалізації прав і обов'язків, передбачених у нормах матеріального права.

За терміном дії в часі правові норми бувають *постійні* (норми невизначеної в часі дії) та *тимчасові* (норми визначеної дії в часі).

За сферою територіальної дії (дією в просторі) правові норми поділяють на *загальні* (поширюються на територію всієї країни) й *місцеві* (поширюються на територію певної адміністративно-територіальної одиниці).

За колом суб'єктів, на яких норма поширює свою дію, є *загальні норми* (поширюються на все населення або на всі органи і організації держави), *спеціальні* (поширюються на певне коло осіб), *виняткові* (вилучають або усувають дію норми права щодо певних суб'єктів).

Сукупність чітко визначених елементів, що у процесі взаємодії, в межах єдності існуючих між ними зв'язків, забезпечують функціональну самостійність норми права, становлять структуру норми права. Елементами структури норми права є гіпотеза, диспозиція і санкція. Така структура характерна тільки для правових норм. Інші соціальні норми її не мають.

Гіпотеза – це структурний елемент норми права, що вказує на конкретні життєві обставини (умови), наявність або відсутність яких надає можливість суб'єктам права реалізувати закріплені в диспозиції права та обов'язки.

Таким чином, гіпотеза – це перша частина правової норми, яка вказує на умови, за яких суб'єкт, мусить діяти так, як того вимагає саме правило поведінки (диспозиція). Отже, призначення гіпотези – визначити сферу і межі регулятивної дії диспозиції правової норми. Гіпотеза починається зі слова «якщо». Коли це слово відсутнє у правовій нормі, то воно умовно припускається. Іноді гіпотеза настільки тісно пов'язана з іншим елементом правової норми – диспозицією, що ці елементи фактично в тексті зливаються, як, наприклад, у нормах кримінального кодексу, які визначають відповідальність за конкретні злочини, що дає підстави вважати, що такі норми складаються лише з диспозиції і санкції.

Диспозиція – це структурний елемент норми права, що вказує на те, якою повинна бути поведінка суб'єктів при настанні умов, передбачених гіпотезою.

В диспозиції сформульовані права і обов'язки, яких суб'єкти суспільних відносин набувають при наявності умов, передбачених гіпотезою норми. Вона є центральною частиною норми права, тому що гіпотеза і санкція є похідними від неї. Разом з тим, диспозиція норми права не може існувати без гіпотези і санкції, оскільки без них вона втрачає свої регулятивні властивості.

Санкція – це структурний елемент норми права, що встановлює невігідні (негативні) наслідки на випадок порушення прав і обов'язків, визначених у диспозиції.

Санкція є завершальним елементом норми права, яка обумовлена існуванням диспозиції. Вона виражає осуд і примус, які застосовуються державою до суб'єкта суспільних відносин при порушенні ним вимог норми права. Тобто основне призначення санкції – це забезпечення реалізації диспозиції правової норми.

Структура норми залежить від її характеру. Не кожна правова норма містить усі три елементи, якийсь із них може бути відсутній.

Наприклад, будова конституційно-правових норм, зазвичай, не є класичною. Більшість із них мають тільки правило поведінки – диспозицію. Наприклад, «Верховна Рада України працює сесійно» (ст. 82 Конституції України), «Президент України є главою держави і виступає від її імені» (ст. 102 Конституції України). Гіпотези конституційно-правових норм містяться в ст. 23 Конституції України («Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому

не порушуються права і свободи інших людей»), ст. 70 Основного Закону («Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років») та інші статті Конституції України.

Вказівки на санкцію містяться в ст. 52 Конституції України («Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом»), ст. 60 Конституції України («За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність»).

Отже, базовим елементом системи права є правова норма, яка складається із гіпотези, диспозиції та санкції. Структура норми залежить від її характеру. Не кожна правова норма містить усі три елементи, якийсь із них може бути відсутній.

2.5.3. Загальна характеристика галузей права України

Система права України, залежно від предмета та методу правового регулювання, поділяється на ряд галузей права, для кожної із якої характерні свої ознаки.

Основними галузями сучасного права України є:

1) *конституційне право* – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що пов'язані з основами конституційного ладу, державним і територіальним устроєм, правовим статусом людини і громадянина, порядком організації та функціонування органів державної влади, загальними засадами місцевого самоврядування.

Конституційне право є провідною галуззю національного права України, її норми є основоположним для всіх інших галузей права, їх базовим нормативним матеріалом. Норми конституційного права мають зобов'язальний, заборонний та дозвільний характер.

Джерелами конституційного права є Конституція України та конституційні закони («Про громадянство України», «Про статус народного депутата України», «Про вибори народних депутатів України» тощо);

2) *адміністративне право* – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері управлінської діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів, а також органів місцевого самоврядування.

Невід'ємною рисою суспільних відносин, які регулюються адміністративним правом, є наявність у їх складі суб'єкта, який наділений державно-владними повноваженнями.

Джерелами адміністративного права є Конституція України, відповідні закони України, укази і розпорядження Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, акти центральних органів виконавчої влади, Кодекс України про адміністративні правопорушення тощо;

3) *цивільне право* – це сукупність правових норм, які регулюють майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини, що ґрунтуються на юридичній рівності та майновій самостійності їх учасників із метою задоволення останніми власних матеріальних і духовних потреб та інтересів.

Для цивільно-правових відносин характерною є наявність вільних і рівних суб'єктів права та відсутність між ними відносин влади і підпорядкованості.

Джерелами цивільного права є Конституція України, Цивільний Кодекс України, а також інші закони України цивільно-правового змісту;

4) *кримінальне право* – це сукупність правових норм, що визначають, які суспільно небезпечні діяння є злочинами, та які види й межі покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Норми кримінального права встановлюють правомочність компетентних органів держави щодо осіб, які вчинили злочини, підстави та умови притягнення їх до відповідальності, види і систему санкцій, склад конкретних діянь тощо.

Джерелами кримінального права є Конституція України, Кримінальний кодекс України;

5) *трудове право* – це сукупність правових норм, які регулюють трудові й тісно пов'язані з ними суспільні відносини незалежно від форм власності, господарювання чи галузевої підпорядкованості підприємств, установ, організацій.

Джерелами трудового права є Конституція України, Кодекс законів про працю, інші закони та підзаконні нормативно-правові акти України;

6) *сімейне право* – це сукупність правових норм, які регулюють та охороняють особисті й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають зі шлюбу та належності до сім'ї.

Норми сімейного права встановлюють порядок і умови укладення шлюбу, регулюють особисті немайнові і майнові відносини в сім'ї: між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї; відносини, які виникають у зв'язку з усиновленням, опікою та піклуванням, патронатом над дітьми, порядок та умови припинення шлюбу.

Джерелом сімейного права є Конституція України, Сімейний Кодекс України;

7) *фінансове право* – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері фінансової діяльності держави.

Суб'єктами фінансових відносин можуть бути як органи держави, так і всі юридичні та фізичні особи.

Норми фінансового права регулюють порядок формування і розподілу бюджетних коштів, порядок грошового обігу, оподаткування, діяльності банків тощо.

До джерел фінансового права належать Конституція України, інші закони та підзаконні нормативно-правові акти України;

8) *земельне право* – сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням землею.

Норми земельного права регулюють питання землекористування і землеустрою, зберігання і розподілу земельного фонду, визначення правового режиму різних видів землі відповідно до їх адміністративно-господарського призначення.

Джерелом земельного права є Конституція України, Земельний кодекс України та інші нормативно-правові акти про надра, ліси, воду, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря («Лісовий кодекс України», «Кодекс України про надра», «Водний кодекс України» тощо);

9) *екологічне право* – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері освоєння, використання і охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки.

Норми екологічного права забезпечують конституційне право кожної людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Джерелом екологічного права є Конституція та закони України («Про охорону навколишнього природного середовища», «Про охорону атмосферного повітря», «Про оцінку впливу на довкілля» тощо);

10) *цивільне процесуальне право* – це сукупність правових норм, які регулюють порядок здійснення судочинства у цивільних справах, а також порядок виконання судових рішень.

Норми цивільного процесуального права визначають мету, завдання, права і обов'язки суду при здійсненні правосуддя; закріплюють правове становище учасників цивільного процесу; регламентують хід судового розгляду; порядок винесення і оскарження судового рішення.

Джерелом цивільного процесуального права є Конституція України, Цивільний процесуальний кодекс України;

11) *кримінально-процесуальне право* – сукупність правових норм, які регулюють діяльність органів попереднього слідства, прокуратури і суду щодо розслідування злочинів і розгляду кримінальних справ у суді.

Норми кримінально-процесуального права встановлюють чітку регламентацію прав і обов'язків компетентних органів та їх посадових осіб у процесі розслідування і судового розгляду.

Джерелом кримінально-процесуального права є Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс України;

Окрім зазначених галузей процесуального права існують *господарсько-процесуальне право, конституційно-процесуальне право, міжнародно-процесуальне право* та ін. Процесуальні галузі права мають свій предмет регулювання-організаційні відносини, що формуються в результаті діяльності уповноважених суб'єктів із застосування норм матеріального права.

12) *кримінально-виконавче право* – це сукупність правових норм, які регулюють порядок та умови відбуття покарання засудженими, а також порядок діяльності установ, що виконують вироки.

Джерелом кримінально-виконавчого права є Конституція України, Кримінально-виконавчий кодекс України.

13) *міжнародне право* – система правових норм і принципів, що регулюють публічні відносини між державами (міжнародне публічне право) або приватноправові відносини між громадянами різних країн і їх об'єднаннями (міжнародне приватне право). Міжнародне публічне право і міжнародне приватне право тісно пов'язані, оскільки норми цих двох галузей права слугують меті оформлення мирного міжнародного співробітництва в різних галузях.

Є й нові комплексні галузі права (*військове право, тендерне право, ювенальне право, інтеграційне право* та ін.). Зокрема, ювенальне право – система правових (матеріальних, процесуальних, організаційних) норм, спрямованих на забезпечення виживання та розвитку дитини, захист її прав, свобод та законних інтересів.

2.6. Систематизація нормативно-правових актів

Перед сучасними державами, що мають розгалужену систему законодавства, постає важливе завдання: приведення його до єдиної системи шляхом усунення розбіжностей і надання одноманітності правовому регулюванню подібних або

близьких видів суспільних відносин. Забезпечення уніфікації національного законодавства здійснюється за допомогою його систематизації.

Важливе значення систематизації випливає з того, що сучасна цивілізована держава гарантує кожній людині право знати свої права і обов'язки. В Україні цю норму закріплено в ч. 1 ст. 57 Конституції України. В умовах одночасної дії десятків тисяч нормативно-правових актів, засміченості системи законодавства нечинними, неузгодженими, колізійними нормативними приписами громадянинові важко відшукати необхідні норми, аби реалізувати це конституційне право самостійно без організаційної і технічної фахової підтримки з боку суспільства. Систематизація є насамперед ефективним засобом реалізації цього права шляхом забезпечення вільного і оперативного доступу громадян до всього масиву національного законодавства.

Систематизація нормативно-правових актів – це діяльність зі зведення нормативно-правових актів у впорядковану систему.

Об'єктами систематизації виступають як система законодавства в цілому, так і її окремі частини (нормативно-правові акти, їх статті тощо).

Суб'єкти систематизації поділяються на *дві групи*.

До першої входять спеціально вповноважені компетентні органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Систематизація здійснюється ними на підставі повноважень, наданих правовими актами. Така систематизація називається офіційною. Її результатами є прийняття кодифікаційних нормативно-правових актів (насамперед кодексів, Основ законодавства), оприлюднення офіційних друкованих видань збірників законодавства (зазвичай під грифом уповноваженого міністерства або відомства), методичних посібників для органів влади та ін.

До другої групи належать приватні особи: громадяни та організації. Систематизація здійснюється ними за власною ініціативою, зазвичай із метою методологічного забезпечення їхньої господарської, наукової, освітньої або іншої діяльності. До цієї групи входять також суб'єкти підприємницької діяльності, що здійснюють систематизацію нормативно-правових актів з метою одержання прибутку від платного розповсюдження її результату. Така систематизація називається неофіційною. Її результатами є оприлюднення друкованих збірників, електронних комп'ютерних баз даних та ін.

Комп'ютеризація суспільного життя, приватної видавничої справи призводить до постійного збільшення частки неофіційної систематизації. Слід зазначити, що в Західній Європі, зокрема у Франції, набула поширення практика створення провідними правознавцями – переважно в наукових цілях – навіть неофіційних кодексів (в Україні на цей час створення кодексів є виключною прерогативою законодавчої влади).

Систематизація нормативно-правових актів здійснюється на підставі певної системи принципів – обов'язкових вимог до цього виду юридичної діяльності. До головних принципів систематизації відносять її повноту, доцільність, оперативність, безперервність, професіоналізм здійснення та ін. Їх реалізація дозволяє суб'єктам систематизації досягти її мети: приведення нормативно-правових актів у впорядковану систему.

Відповідно до зазначених способів в юридичній науці виділяють чотири види (або форми) систематизації нормативно-правових актів: облік, інкорпорація, консолідація й кодифікація.

Від систематизації слід відрізнити видання науково-практичних коментарів до Конституції, кодексів, інших актів законодавства. Ці джерела мають велике значення для правильного вивчення і застосування норм чинного законодавства фахівцями в галузі права, студентами юридичних вищих навчальних закладів та іншими громадянами, оскільки зазвичай вони опрацьовуються провідними науковцями, викладачами відповідних юридичних дисциплін, суддями вищих інстанцій. Вони не мають офіційного характеру, а є формою тлумачення правових норм.

Облік нормативно-правових актів – це діяльність зі збирання, фіксування в логічній послідовності та зберігання нормативно-правових актів, підтримання їх у контрольному (актуальному) стані з урахуванням усіх змін та доповнень, а також зі створення спеціальних систем їх нагромадження і пошуку.

Головним завданням обліку є підтримання нормативно-правових актів у стані, що дозволяє оперативно одержувати необхідну правову інформацію. Ретельний облік законодавства є необхідним для забезпечення готовності до застосування правових норм органами державної влади та органами місцевого самоврядування, приватними юридичними та фізичними особами. Основною вимогою до організації обліку законодавства виступає забезпечення повноти інформаційного масиву, достовірності правової інформації, зручності користування нею.

Існують такі **види обліку**:

– *журнальний* – спеціальні журнали, в яких реєструються нормативно-правові акти та усі зміни до них;

– *картковий* – картотеки, в яких кожному нормативно-правовому акту відповідає його картка, що містить повну інформацію про його видавця, галузь та підгалузь законодавства, внесені зміни тощо;

– *електронний* – електронні носії інформації (компакт-диски різних форматів, жорсткі диски комп'ютерів, електронні сервери), які завдяки своїм можливостям уміщують великий обсяг правової інформації аж до повних універсальних баз національного законодавства.

Інкорпорація – це впорядкування нормативно-правових актів без зміни їхнього змісту шляхом їх зведення в єдині друковані видання (збірники, зібрання, довідники, періодичні видання та ін.) за хронологією та/або предметом регулювання.

Нові нормативно-правові акти або норми права в результаті інкорпорації не з'являються, втручання в тексти актів можливе лише на рівні редакційної правки.

Оскільки інкорпорація здійснюється поза процесом нормотворчості, то виконуватися вона може як органами державної влади та органами місцевого самоврядування (офіційна інкорпорація), так і юридичними особами в межах їх підприємницької діяльності, в наукових або навчальних цілях (неофіційна інкорпорація).

Консолідація є зведенням у єдиний нормативно-правовий акт декількох актів, що регулюють певну сферу суспільних відносин без зміни їх змісту.

Консолідація завжди є офіційною, оскільки що здійснюється виключно в межах нормотворчої діяльності. Нові норми права у процесі консолідації не з'являються, втручання в тексти нормативно-правових актів можливе лише на рівні редакційної правки. Разом із тим, результатом консолідації є видання нового нормативно-правового акту. Крім того, з моменту набуття чинності консолідованим нормативно-правовим актом втрачають чинність попередні акти, що входять до його складу.

Практика систематизації законодавства шляхом консолідації нормативно-правових актів є поширеною в багатьох країнах. Саме консолідованими, а не кодифікованими актами є, наприклад, Соціальний кодекс Німеччини, французькі Кодекс про працю, Кодекс ощадних кас, Дорожній, Сільськогосподарський, Податковий кодекси, Звід законів США, англійські консолідовані статuti. В Україні консолідація нормативно-правових актів не практикується, наслідком чого є громіздкість вітчизняного законодавчого масиву, повторюваність у ньому низки положень у різних актах.

Особливою формою систематизації законодавства є **кодифікація** – спосіб систематизації нормативно-правових актів шляхом перероблення та зведення правових норм, що містяться в різних актах, у логічно узгоджений нормативно-правовий акт, котрий системно і вичерпно регулює певну сферу суспільних відносин, як правило, на галузевому рівні.

Як і консолідація, кодифікація завжди є офіційною. Її результатом кодифікації (як і консолідації) є видання нового нормативно-правового акту. Проте, у процесі кодифікації з'являються нові правові норми чи інститути. Із набранням чинності нового кодексу попередні акти, що регулюють аналогічні суспільні відносини, втрачають чинність повністю або в частині, що суперечить цьому акту.

Кодифікаційні акти становлять фундамент, на якому будується нове законодавство. Вони впорядковують нормативно-правовий масив, усувають наявні суперечності, уніфікують правовий категорійний апарат, забезпечують єдність термінологічно-мовного оформлення законодавчих актів.

На відміну від результатів інших видів систематизації, кодифікаційний акт не тільки впорядковує чинне законодавство, а й якісно його вдосконалює. Досконалий кодекс сам по собі є свідченням високого рівня юридичної науки та нормотворчості в країні і водночас потужним поштовхом до подальших наукових досліджень відповідної галузі, розроблення та видання нових нормативно-правових актів на виконання його приписів. Підготовка до його видання зазвичай ведеться роками і навіть десятиріччями (так, нагромадження необхідного наукового потенціалу, підготовка та безпосереднє опрацювання Німецького цивільного уложення здійснювалися майже все XIX ст.).

2.7. Правові відносини

Основою виникнення, функціонування і розвитку будь-якого суспільства є певні взаємозв'язки, стосунки між його учасниками. Численні форми взаємодії між окремими людьми, людьми й організаціями, соціальними групами прийнято називати суспільними відносинами.

Суспільні відносини надзвичайно різноманітні. Зокрема, за сферами суспільного життя виділяють політичні, економічні, духовні (релігійні), культурні,

сімейні, інформаційні; за галузями діяльності – в освіті, медицині, транспортному обслуговуванні тощо. Ті суспільні відносини, впорядкування і підтримання яких на єдиних засадах становлять потребу всього суспільства, стають предметом правового регулювання і перетворюються на особливий вид суспільних відносин – правові відносини.

Правові відносини – це різновид суспільних відносин, що виникають, змінюються, припиняються на основі норм права, учасники яких пов'язані між собою суб'єктивними правами та юридичними обов'язками.

Правовідносини є специфічним правовим зв'язком між двома і більше сторонами (суб'єктами, учасниками), що охороняється державою і виявляється в можливості однієї сторони на основі правових норм вимагати від іншої сторони виконання певних дій або утримання від них, і в обов'язку іншої сторони виконувати ці вимоги.

Урегульовані за допомогою права суспільні відносини не втрачають свого фактичного змісту (економічного, політичного, майнового, сімейного тощо), а лише набувають додаткових якостей – визначеності, передбачуваності, забезпеченості державою, стабільності, безпечності.

Основні **ознаки** правових відносин: виникають, змінюються і припиняються на основі норм права; ? є правовим виразом найважливіших для суспільства відносин; ? є ідеологічними, усвідомленими відносинами; ? мають вольовий характер; являють собою юридичний зв'язок учасників, що утворюється їхньою правомірною поведінкою (дозволеною або обов'язковою з точки зору права); суб'єкти правовідносин мають взаємопов'язані права й обов'язки; охороняються державою, забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу.

Правовідносини завжди являють собою цілісність чотирьох структурних елементів: *суб'єктів (учасників, сторін) правовідносин, об'єктів правовідносин та змісту правовідносин*, що, в свою чергу, містить суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Суб'єкт правовідносин – індивід (людина), організація, спільнота, що на підставі норми права виступає учасником правових відносин – носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

До **видів** суб'єктів правовідносин належать *індивідуальні суб'єкти (фізичні особи), колективні суб'єкти (організації, юридичні особи), соціальні спільноти, держава*.

Можливість того чи іншого суб'єкта бути учасником певних правових відносин визначається його **правосуб'єктністю** – передбаченою нормами права здатністю особи бути носієм прав та обов'язків, здійснювати їх від свого імені та нести юридичну відповідальність за свої діяння.

Правосуб'єктність у кожній галузі права має свою специфіку. Основними складовими правосуб'єктності є правоздатність та дієздатність.

Правоздатність – це передбачена нормами права здатність суб'єкта правових відносин мати суб'єктивні права і виконувати юридичні обов'язки (право бути обраним на виборні посади, право вступити до навчального закладу, право укласти договір оренди).

Правоздатність *фізичної особи* (індивіда) виникає з моменту народження і припиняється в момент смерті. Індивіди є юридично рівними у своїй правоздатності,

вона є невідчужуваною і не може бути обмеженою. Проте у визначених законом випадках можливе обмеження окремого права, що складає зміст правоздатності (наприклад, заборона займати певні посади у зв'язку із набранням законної сили обвинувального вироку суду). Вік і психічний стан фізичної особи не впливають на обсяг її правоздатності.

Правоздатність *юридичної особи* (організації) виникає з моменту її створення (державної реєстрації) та припиняється в момент внесення запису про припинення юридичної особи до державного реєстру.

Дієздатність – це передбачена нормами права здатність суб'єкта правових відносин самостійно, власними діями набувати й реалізовувати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

На відміну від правоздатності, дієздатність є набутою властивістю. Вона виражається в готовності особи до здійснення певних дій, що передбачені законом і становлять його права та обов'язки (укладати цивільно-правові договори, виконувати трудові обов'язки). Дієздатність складається з таких компонентів, як здатність особи своїми діями набувати права й обов'язки, здатність використовувати свої права і виконувати обов'язки, а також здатність нести відповідальність за невиконання обов'язків (правопорушення). Останній компонент називають **деліктоздатністю**.

У кожній галузі права структура й обсяг дієздатності мають особливості. Дієздатність фізичної особи настає із настанням певного віку, а дієздатність юридичної особи (організації) виникає одночасно із правоздатністю (з моменту створення). У встановлених законодавством випадках обсяг дієздатності юридичної особи залежить від наявності дозволу (ліцензії), який дає можливість здійснювати ту чи іншу діяльність (банківська ліцензія, ліцензія на продаж алкогольних виробів, медична ліцензія). Припиняється дієздатність юридичної особи за загальним правилом: з моменту внесення до державного реєстру запису про припинення юридичної особи.

Об'єкт правовідносин – це матеріальні та нематеріальні блага (явища матеріального чи нематеріального характеру), дії та (або) їхній результат, з приводу яких виникають правовідносини.

Об'єктом є певний інтерес суб'єктів правовідносин, закріплений (передбачений) правовою нормою, на задоволення якого спрямована поведінка цих суб'єктів (реалізація суб'єктивних прав і виконання обов'язків).

Суб'єктивне право – це міра можливої (дозволеної, припустимої) поведінки учасника правовідносин, зміст якої визначається нормами права й охороняється державою.

Суб'єктивне право має свою структуру, тобто сукупність елементів (правомочностей), а саме:

- можливість самому вчиняти певні активні дії (право на працю реалізується через можливість укласти трудовий договір);
- можливість вимагати від інших здійснення дій на свою користь (працівник може вимагати від роботодавця забезпечення належних умов та оплати праці);
- можливість звертатися до компетентних органів за захистом свого порушеного права (працівник може звернутися до суду у випадку незаконного звільнення).

Юридичний обов'язок суб'єкта – це міра необхідної (належної, обов'язкової) поведінки учасника правовідносин, зміст якої визначається нормами права і забезпечується можливістю застосування державного примусу.

Структуру юридичного обов'язку становлять такі елементи (правомочності):

- необхідність здійснити певні дії або утриматися від їхнього здійснення (продавець надає товар покупцеві);
- необхідність вимагати здійснити (не здійснювати) певні дії від інших осіб (продавець вимагає від покупця оплатити наданий товар);
- необхідність нести відповідальність у разі невиконання або неналежного виконання певних дій (продавець за передачу товару неналежної якості відшкодовує покупцеві витрати на усунення виявлених недоліків).

Суб'єктивні права та юридичні обов'язки співіснують у тісній взаємодії: суб'єктивному праву одного учасника правовідносин відповідає відповідний юридичний обов'язок іншого учасника або учасників (право на життя особи забезпечується обов'язком усіх інших суб'єктів права не посягати на нього; право покупця отримати оплачений товар пов'язане з обов'язком продавця його передати). Отже, реалізація суб'єктивного права одного учасника правовідносин забезпечується виконанням обов'язків іншими учасниками.

Сукупність взаємопов'язаних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників правовідносин становить **зміст правовідносин**, який має юридичний і фактичний вирази.

Юридичний зміст правовідносин становлять зафіксовані нормами права суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин, а *фактичний* – сукупність реальних дій осіб щодо реалізації своїх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Щодо **класифікації** правовідносин, то за галузевою належністю норм, на основі яких правовідносини виникають, змінюються чи припиняються, учені виокремлюють конституційні, адміністративні, цивільні, трудові, господарські, інформаційні, адміністративно-процесуальні, кримінально-процесуальні тощо.

2.8. Законність і правопорядок. Правопорушення та юридична відповідальність

Одним із найважливіших принципів функціонування сучасної держави є законність – багатоаспектне явище, що може виступати як принцип, метод і режим.

Законність – комплексне соціально-правове явище, що характеризує організацію та функціонування суспільства і держави на правових засадах.

Законність виступає принципом діяльності державних органів, громадських організацій, комерційних корпорацій, посадових осіб, громадян. Ідеальною формою законності є стан суспільства, коли усі дотримуються норм права. Насправді ж не всі норми права і не всіма суб'єктами реалізуються, а реалії сьогодення, засвідчують, що має місце чимало порушень законності. Принцип законності властивий тільки демократичним державам, оскільки він є антиподом сваволі та беззаконня, означає пов'язаність усіх органів держави нормами права, діяльність у їх межах та в ім'я їх реалізації.

За умов законності управління державою має здійснюватися виключно правовими засобами. Метод законності проявляється в повному здійсненні норм

права у діях посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

При режимі законності встановлюється правова атмосфера, де панують ідеї права, гуманізму і відповідальності; особа захищена від сваволі, а суспільство – від анархії, хаосу, безладдя і насильства. Режим законності є елементом демократії, в умовах якої дійсно визнаються і реалізуються принципи народовладдя, рівності громадян, створюються умови для їх участі у вирішенні питань державного і громадського життя.

Принципи законності – це основні засади, керівні ідеї та основоположні вимоги, що розкривають її сутність, основу її змісту як обов'язкового режиму державного і суспільного життя.

До **принципів законності** належать:

– *верховенство* закону по відношенню до всіх нормативно-правових актів. Конституція країни має найвищу юридичну силу. Всі закони повинні відповідати Конституції, підзаконні нормативно-правові акти – законам;

– *загальність* законності означає, що в суспільстві діяльність всіх державних органів, громадських організацій, комерційних об'єднань, посадових осіб, громадян регламентована нормами права. Не може бути виключення ні для фізичних, ні для юридичних осіб, на яких би дія норм права не розповсюджувалася;

– *неприпустимість протиставлення законності та доцільності*. Неможливо заперечувати норми права, не виконувати їх, керуючись інтересами життєвої доцільності, останні враховуються в законі;

– *невідворотність відповідальності* за правопорушення.

Юристів виділяють дві групи **гарантій законності**. До першої групи належать *загальносоціальні гарантії*, які є реальною матеріальною основою для нормального функціонування громадянського суспільства, а саме:

– економічні (різноманітність та рівність всіх форм власності, рівність економічних можливостей суб'єктів суспільних відносин);

– політичні – ступінь демократизму конституційного ладу, наявність розвинутої системи народовладдя, демократичних форми інститутів його здійснення, політичного плюралізму тощо;

– ідеологічні – ідеологія, на основі якої розвивається духовне життя суспільства, ідейне виховання громадян, включаючи глибоку повага до права як до соціальної цінності.

– морально-духовні – сприятлива морально-психологічна обстановка, в якій реалізуються юридичні права та обов'язки учасників правовідносин; рівень їх духовності та культури.

Другою групою є *спеціально-юридичні гарантії* – це передбачена законом система спеціальних засобів, за допомогою яких забезпечується створення якісних норм права, їх дотримання і виконання. Вони включають у себе правову регламентацію відповідних суспільних відносин, діяльність спеціальних державних органів: законодавчих, виконавчих, правоохоронних і судових органів влади, що контролюють забезпечення законності, запобігають та припиняють правопорушення. Основні напрями протидії правопорушенням формують законодавчі органи, видаючи відповідні нормативно-правові акти, що передбачають юридичну відповідальність за протиправні дії. При наявності достатньо міцних та

усталених економічних і політичних гарантій правоохоронна діяльність держави ефективно забезпечує оптимальний режим законності й усталеності правопорядку.

Важливою умовою законності є дотримання особою правових норм, тобто його правомірна поведінка. **Правомірна поведінка** – це соціально корисна (нешкідлива), необхідна суспільству, бажана або допустима поведінка, що відповідає вимогам норм права і забезпечується необхідними правовими гарантіями.

Протилежним до неї є **правопорушення** – винне, протиправне, суспільно небезпечне чи суспільно шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, що тягне юридичну відповідальність.

Правопорушення має такі **ознаки**:

– *протиправний, неправомірний характер*, тобто воно суперечить нормам права, чиниться всупереч праву, є свавіллям суб'єкта;

– *суспільно шкідливий* (наприклад, прогул,) або *суспільно небезпечний* (посягання на життя людини) *характер*. Суспільна шкідливість (проступок) і суспільна небезпечність (злочин) – основна об'єктивна ознака, що відрізняє правомірну поведінку від неправомірної;

– *виражається в поведінці* – протиправній дії (крадіжка, розбій, наклеп, образа) або бездіяльності (недбалість, прогул, залишення особи в безпомічному стані). Думки, наміри, переконання, які зовні не виявилися, не визнаються чинним законодавством об'єктом переслідування. Практика переслідування за інакомислення є виявом репресивної суті тоталітарного режиму в державі;

– *свідомо вольовий характер*, тобто правопорушення скоєне із волі та свідомості правопорушника, здійснене ними усвідомлено і добровільно. Відсутність свідомості та волі є юридичною умовою, за якою діяння не визнається правопорушенням, навіть якщо воно й мало шкідливі наслідки. Правопорушенням визнається лише неправомірне діяння деліктоздатної особи (малолітні та душевнохворі деліктоздатними не вважаються);

– є *винним*. Правопорушенням визнається лише винне діяння, тобто дія, яка виражає негативне внутрішнє ставлення правопорушника до інтересів людей, завдає своєю дією (чи бездіяльністю) збитки суспільству і державі, містить вину. Вина – це психічне ставлення особи до свого діяння і його наслідків. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (ст. 62 Конституції України);

– є *караним*, тобто спричиняє застосування до правопорушника заходів державного примусу, заходів юридичної відповідальності у вигляді позбавлень особистого, організаційного і матеріального характеру.

Відсутність зазначених ознак не дозволяє розглядати діяння як правопорушення. Юридично-значущі ознаки правопорушення узагальнюються в конструкції «юридичний склад правопорушення».

Юридичний склад правопорушення – це система ознак правопорушення, необхідних і достатніх для застосування заходів юридичної відповідальності.

До юридичного складу правопорушення належать:

1. *Суб'єкт правопорушення* – це деліктоздатна особа, яка скоїла правопорушення. Суб'єктами кримінального, дисциплінарного та матеріального правопорушення виступають тільки фізичні особи, цивільного – фізичні та юридичні особи, адміністративного в більшості випадків – фізичні особи, але в деяких випадках і юридичні особи. Юридичні особи не можуть бути суб'єктами

кримінальних злочинів. Зазвичай суб'єктами є посадові особи підприємства, організації чи установи.

2. *Об'єкт правопорушення* – певні блага чи соціальні цінності, на які посягає правопорушення (наприклад, матеріальні та духовні цінності, честь, гідність, життя, здоров'я людини, власність, державна безпека, що захищаються нормами права, тощо).

3. *Суб'єктивна сторона правопорушення* – сукупність ознак, які характеризують суб'єктивне (внутрішнє) ставлення особи до свого діяння та його наслідків. Елементами суб'єктивної сторони є вина, мотив і мета.

4. *Об'єктивна сторона правопорушення* – це сукупність зовнішніх ознак, що його характеризують. До об'єктивної сторони правопорушення належать діяння (у вигляді дії чи бездіяльності); протиправність, наслідки діяння; причинно-наслідковий зв'язок між діянням і наслідками, які воно спричиняє; місце, час, спосіб, засоби, обставини та ситуація скоєння правопорушення.

У зв'язку з цим особливого значення набуває **класифікація правопорушень**.

За **ступенем суспільної небезпеки** правопорушення поділяються на *злочини* (кримінальні) і *проступки* (провини, делікти). Розрізняють такі **види проступків**:

– *конституційні* – суспільно шкідливі протиправні вчинки, які завдають шкоду порядку організації та діяльності органів влади та управління, конституційним правам та свободам громадян, але не мають ознак складу злочину;

– *адміністративні* – це правопорушення, які посягають на громадський або державний порядок, суспільні відносини у сфері державного управління, відносини у сфері виконавчо-розпорядчої діяльності органів держави (порушення правил протипожежної безпеки, митних правил тощо);

– *цивільно-правові* – це правопорушення у сфері майнових і пов'язаних з ними особистих немайнових відносин, які виникають між суб'єктами та складають для них матеріальну чи духовну цінність (наприклад, невиконання зобов'язань за цивільно-правовим договором тощо);

– *дисциплінарні* – суспільно шкідливі вчинки, які завдають шкоду внутрішньому розпорядку діяльності підприємств, установ, організацій (наприклад, невиконання чи неналежне виконання трудових обов'язків працівником тощо).

Окремою групою є **міжнародні правопорушення** – дію або бездіяльність суб'єктів міжнародного права, що суперечать нормам і принципам міжнародного права або власним зобов'язанням і заподіюють шкоду іншому суб'єкту, групі суб'єктів міжнародного права або всьому міжнародному співтовариству. До міжнародних правопорушень відносять *міжнародні злочини* (наприклад, работоргівля, піратство, міжнародний тероризм тощо) та *міжнародні делікти (проступки)* – наприклад, порушення торгових зобов'язань.

За вчинення правопорушення настає **юридична відповідальність** – застосування до правопорушників, в особливому процесуальному порядку, передбачених санкцією правової норми заходів державно-правового примусу, що виражаються у формі обмежень (позбавлень) особистого, організаційного, майнового характерів.

Основна мета юридичної відповідальності як особливого правового інституту визначається загальною метою права – упорядкуванням суспільних відносин на основі загальнолюдських цінностей та ідеалів.

Функції юридичної відповідальності:

– *правовідновлювальна (компенсаційна)* – відновлення порушених протиправною поведінкою суспільних відносин, поновлення порушених прав, компенсація порушником втрат, заподіяних іншим суб'єктам;

– *виховна (превентивна)*;

– *каральна* – справедливий негативний вплив з боку суспільства на правопорушника у вигляді безпосереднього акту покарання від імені держави;

– *інформувальна (сигналізаційна)* ? полягає в тому, що юридична відповідальність несе у собі інформацію щодо моделей протиправної поведінки, можливих засобів впливу на правопорушників, змісту й особливостей конкретних видів відповідальності.

Сучасна правова доктрина орієнтує на виконання інститутом юридичної відповідальності передусім правозахисних, виховних та інформаційних функцій. Надання пріоритету каральним функціям свідчить про порушення принципу гуманізму у правовому житті, підміну права насильством, що не припустимо ні з яких міркувань. Тож у розвиненому в правовому сенсі суспільстві сама можливість застосування примусових заходів юридичної відповідальності створює значно більший організаційний ефект, ніж безпосереднє їх здійснення.

До **видів юридичної відповідальності** належать конституційна, адміністративна, кримінальна,? цивільно-правова,? відповідальність у сфері трудових відносин, міжнародно-правова.

Отже, невід'ємною рисою сучасної держави є законність. Умовою досягнення законності є правомірна поведінка суб'єктів правових відносин. Неправомірна поведінка (злочин чи проступок) тягнуть за собою юридичну відповідальність.

Контрольні запитання:

1. Якими нормами регулювалося суспільне життя в додержавний період?
2. Що таке мононорми?
3. Поясніть, чому право вважається особливим видом соціальних норм.
4. Які джерела права використовуються в Україні?
5. Поясніть різницю між системою права і системою законодавства.
6. Які елементи входять до структури правової норми?
7. Перерахуйте галузі права, що діють в Україні.
8. Наведіть конкретні приклади правових відносин, учасниками яких ви стали в своєму житті.
9. Яка різниця між правовою і правомірною поведінкою?
10. Що є, на вашу думку, першочерговим завданням юридичної відповідальності?

Теми рефератів:

1. Основні принципи права.
2. Правовий прецедент – основне джерело англо-американської правової системи.
3. Правова культура та правова свідомість.

Теми есе:

1. Не варто законами досягати того, чого можна досягти покращенням свідомості (Л. Толстой).
2. Сутність закону – людинолюбство (В. Шекспір).

Тести:

1. Згідно з доктриною природного права:

- а) право є результатом божого творіння;
- б) право виникає з природи людини;
- в) право виникає еволюційно зі звичаїв і традицій;
- г) виникнення права зумовлене особливостями людської психіки (емоції, переживання).

2. Правила, що вказують на найбільш економічні й екологічні нешкідливі методи, прийоми та способи впливу людей на матеріальний світ, їх роботу з технічними і природними об'єктами, є:

- а) соціальні норми;
- б) норми права;
- в) технічні норми;
- г) корпоративні норми.

3. Частина норми права, що визначає саме правило поведінки, згідно з яким дозволяється, забороняється або зобов'язується здійснення певних дій, – це:

- а) диспозиція норми права;
- б) гіпотеза норми права;
- в) санкція норми права;
- г) правильної відповіді немає.

4. Основними структурними елементами нормативно-правового акту не є:

- а) диспозиція;
- б) глави;
- в) статті;
- г) преамбула.

5. Що є правомірною поведінкою?

- а) зловживання владою;
- б) ненадання хворому медичної допомоги медичним працівником;
- в) сплата податків;
- г) порушення дисципліни на семінарському занятті.

6. Ознаками проступку не є:

- а) протиправна поведінка;
- б) винне діяння;
- в) наявність суспільно шкідливих наслідків;
- г) правосвідомість.

7. Ознакою правомірної поведінки не є:

- а) суспільно корисною поведінкою;
- б) має свідомо вольовий характер;
- в) спричиняє юридичні наслідки;
- г) суперечить нормам і принципам права.

8. Ретроспективна відповідальність передбачає:

- а) відповідальність характеризує позитивне відношення особи до своїх вчинків;
- б) відповідальність за вже вчинене;
- в) розуміння важливості своїх дій для суспільства, прагнення та бажання виконати їх якнайкраще, ефективніше;
- г) відповідальність за майбутню поведінку.

9. Фактичний стан нормативно-правової врегульованості відносин у сфері суспільного та державного життя, що виникає в результаті фактичної реалізації норм права, й тому його змістом є правомірна поведінка суб'єктів правовідносин, – це:

- а) суспільний порядок;
- б) правопорядок;
- в) громадський порядок;
- г) політичний порядок.

10. Принцип законності зміст якого полягає в однаковості вимог до всіх суб'єктів, які перебувають у сфері часової та просторової дії законів та інших форм права, – це:

- а) верховенство закону в системі нормативно-правових актів;
- б) єдність законності;
- в) загальність законності;
- г) невідворотність відповідальності за правопорушення.

Рекомендована література:

1. Актуальні проблеми теорії держави та права: навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.]; за заг ред. Є. О. Гіди. К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2010. 260 с.
2. Віхров О. П., Віхрова І. О. Теорія держави і права: курс лекцій: навч. посіб. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. 303 с.
3. Гоббс Томас. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Польська (наук. ред.), Р. Димерець (пер. з англ.). К. : Дух і Літера, 2000. 600 с.
4. Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія права і держави: навч. посіб. К.: Правова єдність, 2008. 270 с.
5. Добробог Л. М. Підгалузь права і комплексна галузь права як елементи системи права: проблемні аспекти. // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2014. № 11. С. 27 29.
6. Дроботов С. А. Функції права у розвиткові демократичної і правової держави: [монографія] К. : Логос, 2012. 336 с.
7. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: підруч. К.: Кондор, 2006. 477 с.
8. Козюбра М. І. Праворозуміння: плюралізм підходів до можливості їх поєднання // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна: зб. наук. статей ; гол. ред. А. Мелешевич. К. : Дух і літера, 2013. С. 187 211.
9. Колодій А. М. Принципи права України: [монографія] К.: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

10. Кривицький Ю. В. Норма права як предмет дискусії в юридичній науці // Економіка. Фінанси. Право. 2009. № 7. С. 34-38.
11. Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: підруч. К: Ун-т «Україна», 2014. 561 с.
12. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: [монографія]. К. : Юридична думка, 2008. 336 с.

ТЕМА 3. ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

3.1. Поняття і загальна характеристика конституційного права та конституційно-правових відносин

Сьогодні в юридичній науці є різні погляди на те, як краще називати основоположну галузь права – конституційним правом чи державним. Ця дискусія виникла на початку XVIII ст. між захисниками державного права як вираження необмеженої, монархічної влади держави і прибічниками конституційного права як демократичного обмеження державного свавілля з допомогою конституції. На сьогодні в ряді країн послуговуються терміном «державне право» (як, наприклад, у Португалії), проте у більшості держав перевага надається терміну «конституційне право». На вибір терміну значною мірою впливають традиції слововживання. В СРСР активно вживався термін «державне», і в перші роки незалежності України ці два поняття вважалися синонімами. Проте зараз в Україні основоположну галузь права переважно називають конституційним.

Конституційне право – це система юридичних норм, які регулюють відносини між особою, суспільством і державою, що складаються на основі та у зв'язку зі здійсненням державної влади.

Зміст галузі конституційного права розкриває **предмет** його регулювання, а саме:

- засади побудови Української держави: її характеристика як суверенної, незалежної, демократичної, правової та соціальної, форма правління та державного режиму;
- державний устрій, адміністративно-територіальний поділ території, автономний статус Криму, спеціальний статус міст Києва та Севастополя;
- основи правового статусу людини й громадянина, взаємозв'язок між громадянином і державою;
- основні права, свободи та обов'язки людини та громадянина, гарантії їх забезпечення;
- основи народовладдя: вибори та референдуми, мітинги та демонстрації, походи, зібрання та інші форми безпосередньої демократії;
- засади організації та функціонування органів державної влади: правовий статус органів законодавчої влади, виконавчої та судової влади, глави держави, порядок їх формування, форми їх діяльності.

Як основоположна галузь, конституційне право чинить беззаперечний вплив на розвиток держави, правові відносини й становище громадян, що розкривається через його функції. До основних функцій конституційного права як галузі права відносяться:

1. Установча – воно легалізує саму державу, її суспільно-політичний, економічний лад, встановлює основні політико-правові інститути держави і суспільства, визначає основи правового статусу людини та громадянина, систему органів державної влади, органів місцевого самоврядування тощо.

2. Регулююча – регулює найважливіші, фундаментальні суспільні відносини, є основою правової системи та правопорядку в країні; дає імпульс розвитку законодавства та прийняттю масиву нових нормативно-правових актів

3. Охоронна – охорона найбільш важливих соціальних цінностей, економічних, політичних, культурних та інших відносин, запобігання порушенню

норм конституційного права шляхом встановлення санкцій, заборон і реалізацією юридичної відповідальності.

4. Ідеологічна – закріплює та поширює систему політико-правових цінностей, поглядів, ідей на соціальну дійсність, суспільство та відносини людей між собою.

5. Інформаційна – конституційне право й, насамперед, Конституція виступають джерелом інформації як для власного народу, так і для зовнішнього світу про Україну, її політичну, економічну і правову систему, форму правління, форму державного устрою, статус особистості.

6. Стабілізуюча – конституційні норми, відрізняючись підвищеною стабільністю, утримують розвиток суспільства в певному напрямку, не дозволяють різко змінювати політичний та економічний курс, що несе в собі небезпеку руйнування суспільства й держави, зміцнюють сформовані суспільні відносини.

7. Прогностична – конституційне право містить ряд програмних положень, які виступають орієнтирами на майбутнє, тим самим Конституція «програмує» суспільний розвиток у певному напрямі.

8. Методологічна – конституційне право встановлює принципи організації та функціонування державного й суспільного ладу, визначає основи права та свободи людини та громадянина, що є вихідним для всіх інших галузей права.

9. Політична – впливає на формування державної політики, політичної культури.

10. Експертна – фахівці з конституційного права залучаються до законодавчої експертизи нормативно-правових актів, визначають їх відповідність Конституції.

До джерел конституційного права України належать:

– Конституція України;
– конституційні закони – закони, якими вносять зміни й доповнення до Конституції та приймаються кваліфікованою більшістю (300 голосів депутатів Верховної Ради України).

– звичайні (поточні, ординарні) закони України – приймаються простою більшістю голосів депутатів Верховної Ради України (Закони України «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів», «Про громадські об'єднання», «Про політичні партії в Україні» тощо);

– надзвичайні закони (прийняті в умовах надзвичайного стану)

– підзаконні акти, які містять норми конституційного права: укази Президента України, постанови Верховної Ради України, постанови Кабінету Міністрів України,

– конституційно-правові договори:

а) міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України;

б) внутрішньодержавні договори (Конституційний договір 8 червня 1995 р.)

– декларації (Декларація про державний суверенітет України)

– локальні джерела:

а) акти органів місцевого самоврядування, що стосуються конституційних правовідносин;

б) акти референдумів.

Конституційно-правові відносини – врегульовані нормами конституційного права і гарантовані державою суспільні відносини, які виникають між суб'єктами з приводу реалізації їх конституційних прав та обов'язків.

Конституційно-правовим відносинам притаманний цілий ряд **ознак**. Вони, зокрема, є різновидом правових відносин та пов'язані з відносинами публічної влади; виникають між суб'єктами правовідносин з приводу реалізації конституційних прав та обов'язків; мають переважно імперативний характер; регулюються та охороняються конституційними нормами і принципами; тісно пов'язані з політичною сферою суспільного життя, з реалізацією владних повноважень органів державної влади, правовим статусом людини і громадянина; найчастіше мають загальнодержавний, а не локальний характер (наприклад, вибори Президента України, народних депутатів; порівняно з іншими галузями права охоплюють найширше коло суспільних відносин: політичні, економічні, культурні, екологічні, соціальні тощо; здійснюються свідомо і цілеспрямовано в результаті волевиявлення суб'єктів конституційно-правових відносин (хоча за певних обставин можуть спричинятися й об'єктивними явищами – стихійними лихами, аваріями і т. д; гарантуються та забезпечуються державно-правовим примусом.

До структури конституційно-правових відносин входять суб'єкти, об'єкти, зміст правових відносин.

Суб'єкти конституційно-правових відносин – це учасники конституційно-правових відносин, наділені конституційною правосуб'єктністю (правоздатністю, дієздатністю і деліктоздатністю), яка встановлюється нормами і принципами конституційного права.

Конституційна правоздатність настає з моменту народження і припиняється з настанням смерті. Вона не залежить від посади, національності, освіти, релігійних уподобань, віку, психологічного стану особи.

Обсяг дієздатності залежить від віку, психічного стану особи тощо. Конституційна дієздатність настає в різний вік, залежно від того, що особа хоче зробити, зокрема:

– народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг 21 року;

– Президентом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг 35 років;

– суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг 40 років;

– засновниками громадських організацій можуть бути громадяни України, громадяни інших держав, особи без громадянства, які досягли 18 років, а молодіжних та дитячих організацій – 15-річного віку;

– членами громадських організацій, крім молодіжних та дитячих, можуть бути особи, які досягли 14 років тощо.

Суб'єктами конституційно-правових відносин є:

– *індивіди*: громадяни, іноземці, особи без громадянства. Всі вони користуються на території держави відповідними конституційними правами, несуть певний обсяг обов'язків;

– *спільності людей*: народ як єдине джерело влади у державі; нація (як титульна, так і національні меншини); населення окремих територіальних одиниць (областей, районів, територіальні громади міст, селищ та сіл);

– *об'єднання громадян*: політичні партії, громадські об'єднання, професіональні спілки, трудові колективи, релігійні організації, органи самоорганізації населення тощо;

– *державно-територіальні утворення*: сама держава, автономії, області, міста тощо;

– *органи публічної влади*: органи державної влади та органи місцевого самоврядування; окремим статусом в цій групі користуються депутати представницьких органів держави та місцевого самоврядування;

– *міжнародні органи та організації* (Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія), Європейський суд з прав людини тощо).

Об'єкт конституційно-правових відносин – це закріплені і гарантовані нормами та принципами конституційного права загальнодержавні і соціальні блага, з приводу яких суб'єкти конституційно-правових відносин вступають в юридичні зв'язки і на що спрямовані їхні суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Об'єктами конституційно-правових відносин є:

1) *політичні блага* – державний суверенітет, територіальна цілісність держави, влада українського народу, державна влада, політична багатоманітність, політичні партії та їх блоки, народний і національний суверенітет, громадянство, демократія та ін.;

2) *матеріальні блага* – майно, цінні папери, гроші, природні ресурси, земля та ін.;

3) *нематеріальні блага* – честь, гідність, ділова репутація, право інтелектуальної власності, право на віросповідання, право на таємницю телефонних розмов, листування, право на отримання освіти та ін.;

4) *дії (бездіяльність)* – участь у виборах, референдумах, страйках, реалізація активного чи пасивного виборчого права та ін.;

5) *правовий статус* – становище того чи іншого суб'єкта в правовій реальності, що відображається у його взаєминах з суспільством і державою: статус судді, президента, народного депутата, депутата місцевих рад.

Юридичний зміст конституційних правовідносин – це можливість суб'єктів конституційно-правових відносин вчиняти відповідні дії або утриматися від їх вчинення.

Юридичний зміст становлять:

1) *суб'єктивне право* – можливість суб'єкта права на свій розсуд задовольняти передбачені об'єктивним правом інтереси, потреби та цілі.

Наприклад, балотуватися на певну посаду чи ні, подавати конституційне звернення до Конституційного Суду України чи утриматися від учинення таких дій;

2) *юридичні обов'язки* – це вид і міра належної поведінки суб'єкта правовідносин, визначені і гарантовані конституційним законодавством. Наприклад, конституційним обов'язком громадян України є захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів (ст. 65 Конституції України).

Фактичний зміст конституційно-правових відносин – це фактична поведінка суб'єкта.

Виникнення, зміна та припинення конституційно-правових відносин пов'язані з певними умовами, передбаченими нормами конституційного права. Такі умови

називають юридичними фактами. **Юридичні факти** – це конкретні життєві обставини, з якими пов'язані виникнення, зміна або припинення конституційних правовідносин. Найбільш поширеною класифікацією юридичних фактів поділ їх на *дії* та *події*. **Дії** – це юридичні факти, які залежать від волі суб'єкта, а **події** – це юридичні факти, що не залежать від його волі та свідомості.

До числа подій, що мають конституційно-правове значення, належать:

1) народження людини. Із цим фактом пов'язується належність людині прав і свобод; він є однією з підстав виникнення громадянства;

2) досягнення особою певного віку;

3) смерть особи, у зв'язку з якою припиняються відносини, пов'язані, наприклад, із громадянством особи, виконанням нею посадових обов'язків тощо;

4) стихійні лиха, епідемії, великі аварії, що ставлять під загрозу життя і здоров'я населення та потребують проведення аварійно-рятувальних і відновлювальних робіт; загроза нападу, загроза державній незалежності України є підставами для запровадження відповідно надзвичайного або воєнного стану на території України або в окремих її місцевостях;

5) призначення певного строку, з яким можуть виникнути певні правовідносини (наприклад, Президент України протягом п'ятнадцяти днів підписує прийнятий Верховною Радою закон та офіційно оприлюднює його, або повертає зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до парламенту для повторного розгляду).

Більшість юридичних фактів, що зумовлюють виникнення конституційно-правових відносин, мають характер юридичних дій, які поділяють на *правомірні дії* та *правопорушення*.

Отже, конституційне право є основоположною галуззю права в Україні. Відносини, що регулюються нормами конституційного права, називають конституційними правовідносинами.

3.2. Загальна характеристика конституції як джерела права

Термін «конституція» походить від латинського слова *constitutio* – «установа», «устрій». Конституціями називали акти імператора в Стародавньому Римі. Першою в світі конституцією (нормативно-правовим актом у сучасному розумінні, тобто основним законом держави) вважається Конституція США (1787 р.).

Конституція – це нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили, який приймається й змінюється в особливому порядку, є юридичною базою для прийняття іншого законодавства України, регулює суспільні відносини, які визначають організацію державної влади, а також взаємовідносини держави із суспільством, людиною і громадянином.

Для Конституції України властивий цілий ряд характерних **ознак**, які визначають її сутність, зміст, мету та призначення у суспільстві й державі:

– Конституція України має найвищу юридичну силу;

– Конституція України є кодифікованим нормативно-правовим актом найвищої юридичної сили (для прикладу, Конституції Швеції – це 4 окремих нормативно-правових акти, Ізраїлю – 11);

– Конституція України є юридичною основою законодавства України;

– Конституція України є основним законом держави – тобто регламентує найважливіші і найзагальніші відносини у державі та суспільстві;

– Конституція України є головним джерелом конституційного права, тому й сама галузь називається конституційною;

– Конституція України має постійний характер: строк її дії не визначений;

– положення Конституції України є нормами прямої дії (це встановлено в ст. 21 Конституції) й означає, що людина має право звернутися в суд за захистом своїх прав і свобод, якщо вони порушені, безпосередньо на основі Конституції, не посилаючись на інші закони. Якщо використані всі національні правові засоби захисту прав і свобод, громадяни мають право звертатися до міжнародних інстанцій.

– Конституція України має підвищену стабільність, оскільки зміни та доповнення до неї вносяться відповідно до спеціальної процедури.

У 1990 р. розпочався процес із розробки та прийняття нової української Конституції, яка була прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Будучи єдиним кодифікованим нормативно-правовим актом, вона складається із трьох частин: преамбули, основної та заключної частини (прикінцеві й перехідні положення). Загалом це 15 розділів, що включають 161 статтю.

Преамбула конституції є звичайною для світової конституційної практикою. Це невелика за обсягом, урочиста, написана з певним пафосом вступна частина до її основного змісту, що має багатofункціональний характер: по-перше, вона вказує на те, хто і в якому порядку прийняв конституцію, і, по-друге, містить коротку характеристику умов і мотивів прийняття конституції та покладених при цьому завдань. Тобто преамбула конституції має концептуальний характер.

Преамбула Конституції України визначає основні цілі, задля досягнення яких було прийнято цю Конституцію, а саме:

– забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя;

– зміцнення громадянської злагоди;

– розвиток і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави.

Основна частина, складається з 13 розділів та 159 статей.

Розділ I Конституції України називається «Загальні засади» (статті 1-20). У ньому визначається конституційний лад нашої держави, регламентуються найважливіші сфери суспільного та державного життя: принцип поділу державної влади, територіальна цілісність держави, державний, національний та народний суверенітет, основи місцевого самоврядування, державні символи України тощо.

Розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» (статті 21-68) розкриває зміст політичних, економічних, соціальних, екологічних, культурних прав людини.

У розділі III Конституції України «Вибори. Референдум» (статті 69-74) врегульовано основні форми народовладдя; встановлено, що вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними, відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування; визначено, що референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

У розділі IV «Верховна Рада України» (статті 75-101) регламентовано конституційно-правовий статус українського парламенту, порядок його організації і діяльності, повноваження і компетенцію, кількісний склад і структуру, основні

форми роботи, строк повноважень і підстави дострокового припинення повноважень, порядок взаємодії з іншими органами влади тощо. Зазначимо, що Україна є парламентсько-президентською республікою, тому парламент відіграє ключову роль серед органів держави.

Розділі V «Президент України» (статті 102-112) визначає правовий статус Президента України як глави держави гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина. Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, очолює Раду національної безпеки і оборони України, підписує закони, нагороджує державними нагородами, здійснює помилування тощо.

У розділі VI «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади» (статті 113-120) визначено, що Кабінет Міністрів України є центральним органом виконавчої влади, установлено порядок організації та діяльності уряду, його повноваження і компетенцію, підстави і порядок дострокового припинення повноважень, порядок взаємодії з іншими органами державної влади та ін.

У розділі VII Конституції України «Прокуратура» (статті 121-123) визначено основні засади конституційно-правового статусу Генерального прокурора, повноваження і компетенцію органів прокуратури.

У розділі VIII «Правосуддя» (статті 124-131) установлено основні засади судочинства, порядок організації і діяльності судових органів, визначено, що судочинство здійснюється виключно Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

Розділі IX «Територіальний устрій України» (статті 132, 133) регламентує основні засади територіального устрою України; систему адміністративно-територіального устрою України, яку становлять: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села; визначено спеціальний статус міст Києва і Севастополя.

У розділі X «Автономна Республіка Крим» (статті 134-139) врегульовано конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим та її вищих органів влади у складі Української держави.

У розділі XI «Місцеве самоврядування» (статті 140-146) установлено право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України; визначено матеріальну і фінансову основу місцевого самоврядування, регламентовано порядок організації та діяльності органів місцевого самоврядування, надано гарантії захисту інституту місцевого самоврядування.

Розділі XII Конституції України «Конституційний Суд України» (статті 147-153) визначає конституційно-правовий статус Конституційного Суду України, порядок його організації і діяльності.

У розділі XIII Конституції України «Внесення змін до Конституції України» (статті 154-159) встановлену ускладнену процедуру внесення змін до Основного Закону України, що має сприяти його стабільності.

У **прикінцевих положеннях** встановлено, що Конституція України набуває чинності з дня прийняття, який є державним святом. Тому, якщо закони України, як правило, набувають чинність не раніше дня їх опублікування, то Конституція України набула чинність з дня її прийняття – 28 червня 1996 р.

Розділ XV «**Перехідні положення**» закріплює порядок уведення в дію окремих норм Конституції, які не можуть вступити в дію одразу. При цьому слід враховувати, що цей розділ на сьогодні фактично втратив свою актуальність, оскільки майже усі пункти Перехідних положень уже реалізовані.

Конституція України проголосила, що найвищою соціальною цінністю в Україні є людина, і держава відповідає перед людиною за свою діяльність, роботу державних органів та посадових осіб. Україна – демократична, правова та правова держава.

В Україні визнається і діє принцип пріоритету права. Конституція окреслила коло питань, які визначаються виключно законами України. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надається Верховною Радою, є частиною національного законодавства України. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Державною мовою є українська, водночас гарантується розвиток і збереження мов національних меншин. У Конституції зафіксовано право приватної власності, розвиток ринкової економіки, суспільне життя ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

3.3. Правовий статус особи за Конституцією України. Громадянство України

Здебільшого, коли говорять про правове становище чи правовий статус, то розуміють сукупність (єдність) чийхось прав та обов'язків. При цьому йдеться не обов'язково про живу людину. В тій чи іншій відмінності поняття правового статусу, правового положення вживається також і до організацій, різних установ, об'єднань людей.

Статус людини і громадянина – це сукупність прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, встановлених чи визнаних державою.

Компоненти правового статусу особи:

1) *громадянство* – певний правовий стан особи, її специфічний правовий зв'язок із державою, що обумовлює наявність взаємних прав та обов'язків особи та Української держави;

2) *правосуб'єктність*, яка охоплює правоздатність і дієздатність особи;

3) *основні права, свободи, законні інтереси та обов'язки* особи;

4) *правові принципи*;

5) *гарантії правового статусу особи*. Особливе значення серед них належить юридичній відповідальності суб'єктів суспільних відносин за порушення прав і свобод.

Визначальним компонентом у характеристиці правового статусу особи є права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Комплекс закріплених у розділі II Конституції України прав, свобод і обов'язків людини і громадянина являє собою певну систему.

Документами, що закріплюють статус особи в Україні, є Декларація Про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., Конституція України, Закони України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р., «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 р., «Про статус біженців» від 8 липня

2011 р., «Про імміграцію» від 7 червня 2001 р. На основі положень конституційного права, правовий статус особи регламентується також цивільним, цивільно-процесуальним, аграрним, кримінальним, кримінально-процесуальним, адміністративним, митним та іншими галузями законодавства України.

Правовий статус особи ґрунтується на певних принципах. **Принципи конституційного статусу особи** – це керівні положення, засадничі ідеї та уявлення, які є в основі взаємовідносин громадян між собою, а також між окремими громадянами і державою загалом.

У II розділі Української Конституції закріплені такі *принципи конституційно-правового статусу людини і громадянина*:

– свободи та рівноправності, невід’ємності та непорушності прав і свобод людини (ст. 21);

– невичерпності прав і свобод особистості тільки положеннями Конституції (ст. 22);

– гарантованості прав і свобод особистості (ст. 22);

– неможливості скасування конституційних прав і свобод особистості (ст. 22);

– недопустимості звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод особистості при прийнятті нових законів або внесення змін до чинних законів (ст. 22);

– вільного розвитку особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей (ст. 23);

– наявності у людини обов’язків перед суспільством (ст. 23);

– рівності конституційних прав і свобод громадян, рівності громадян перед законом, заборони привілеїв і обмежень по різних соціальних характеристиках особистості (ст. 24);

– рівності прав чоловіків і жінок (ст. 24);

– заборони позбавлення громадянства України та права громадянина на зміну громадянства (ст. 25);

– заборони вигнання громадянина України за межі України (ст. 25);

– заборони видачі громадянина України іншій державі (ст. 25,);

– гарантування опіки і захисту України своїм громадянам, які перебувають за її межами (ст. 25);

– рівності прав, свобод і обов’язків іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, з громадянами України, за винятками, встановленими Конституцією, законами і міжнародними договорами України (ст. 26);

– можливості надання притулку іноземцям та особам без громадянства (ст. 26).

Правовий статус особи, базується на концепції прав людини, що сформульована у міжнародно-правових документах. Права і свободи людини та громадянина, закріплені Конституцією України, не є вичерпними. При появі нових прав і свобод вони також можуть стати конституційними.

За суб’єктами розрізняють правовий статус: фізичних осіб; юридичних осіб; держави; іноземців, осіб без громадянства; біженців; українських громадян, які перебувають за кордоном; професійний та посадовий статус; інших суб’єктів

(наприклад, у господарському праві – правовий статус громадянина як суб'єкта господарювання – підприємця).

Поняття «громадянин» з'явилося у середньовічних містах, які утворились в результаті поділу праці і характеризувались формуванням суспільно-політичного ладу зі своїм середньовічним міським громадянством. Для феодальних держав характерним було існування інституту підданства, який символізував повну залежність людини від монарха, а поняття «містянин» ототожнювалось із поняттям «громадянин», як синонім вільної особи, наділеної певним об'ємом прав. В кінці XVIII – на початку XIX ст. в результаті буржуазних революцій громадянство стало предметом правового регулювання, що призвело до формування інституту громадянства в сучасному його розумінні.

В сучасному світі поряд з терміном «громадянство» використовується і термін «підданство». Проте в сучасних державах із монархічною формою правління, на відміну від феодальних держав, піддані користуються всією повнотою політичних, економічних, культурних прав та їм гарантований захист як в державі, так і за її межами. За змістом сучасне розуміння поняття «підданство» тотожне поняттю «громадянство». Можна відзначити, що в багатьох сучасних державах інститути громадянства і підданства фактично функціонують одночасно. Тобто жителі цих країн, в силу того, що вони є монархіями, розглядаються, з одного боку, як піддані. З іншого боку – вони мають також і юридичний зв'язок із державою – зокрема, це може виражатися в наявності у них паспорта, і тому піддані мають також громадянство країни.

Громадянство (патризм) – це стійкий правовий зв'язок особи з конкретною державою, який знаходить вияв у їх взаємних правах і обов'язках.

В юридичній науці існує також термін безгромадянство (апатризм), при якому в особи відсутні правові зв'язки з будь-якою державою. Апатризм вважається негативним явищем, оскільки особа-апатрид не може претендувати на захист своїх прав будь-якою державою, вона є виключеною з політичного життя, обмежується в доступі до професій, опанування якими законодавець пов'язує з наявністю громадянства цієї держави, тощо.

Полігромадянство (поліпатризм, біпатризм) – це стан особи, при якому вона має перебуває в громадянстві двох чи більше держав. До країн, які дозволяють подвійне громадянство, належать, зокрема, США, Австралія, Ізраїль тощо. При цьому країни з подвійним громадянством мають чіткі норми законодавства, які найчастіше передбачають обмеження щодо видачі паспортів іноземцям, які не бажають втрачати іншого громадянства. У деяких державах мати два паспорти можуть виключно люди, народжені на цій території. Іноді подвійне громадянство допускається тільки в разі вступу в шлюб з іноземцем або при вкладенні великих інвестицій в місцеву економіку. Багато урядів, наприклад, китайський, категорично забороняють власним громадянам мати два паспорти.

Джерелами інституту громадянства є Конституція України, Закон України «Про громадянство України», чинні міжнародні договори України з питань громадянства, підзаконні акти.

Принципи громадянства – це ті вихідні положення, які визначають істотні риси відносин громадянства. Конституція України (статті 4, 25) та Закон України

«Про громадянство України» (ст. 2) закріплюють такі принципи громадянства України:

1) *єдиного громадянства*, який передбачає, що громадянство держави Україна виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України, а також у відносинах з Україною особа, яка набула українського громадянства, визнається лише громадянином України;

2) *рівності перед законом громадян України* незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;

3) *неможливості позбавлення* громадянина України громадянства України (невід'ємності громадянства України). Цей принцип Конституція України закріплює відповідно до положень ч. 2 ст. 15 Загальної декларації прав людини: «Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство»;

4) *визнання права громадянина України на зміну громадянства*;

5) *неможливості екстрадиції чи депортації громадян України*: громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі;

6) *захисту державою громадян України за кордоном*;

7) *неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем* чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним із подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим із подружжя;

8) *збереження громадянства України* незалежно від місця проживання громадянина України;

9) *запобігання виникненню випадків безгромадянства* (апатризму).

Підстави набуття громадянства України:

1) за народженням;

2) за територіальним походженням;

3) внаслідок прийняття до громадянства;

4) внаслідок поновлення у громадянстві (застосовується щодо осіб, громадянство яких було припинено відповідними указами Президента України);

5) внаслідок усиновлення;

6) внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, в дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю або передачі на виховання в сім'ю патронатного вихователя. Набуття громадянства України дітьми віком від 14 до 18 років може відбуватися лише за їхньою згодою;

7) внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;

8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;

9) внаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства;

10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Більша частина громадян отримують громадянство за народженням. Ця процедура *філіація*. Вона реалізується на основі двох принципів:

- принципу «права крові»: дитина отримує громадянство батьків або одного з них;
- принципу «права ґрунту»: набуття громадянства за місцем народження дитини.

В Україні використовуються обидва принципи як доповнення один до одного задля неможливості виникнення стану безгромадянства у новонародженої дитини.

Законодавством України передбачено процес прийняття у громадянство особи на підставі її прохання. **Умовами набуття громадянства України є:**

- 1) визнання і дотримання Конституції України та законів України;
- 2) подання декларації про відсутність іноземного громадянства (для осіб без громадянства) або подання зобов'язання припинити іноземне громадянство;
- 3) безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх *п'яти років* («ценз осілості»);
- 4) отримання дозволу на імміграцію;
- 5) володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування. Ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі);
- б) наявність законних джерел існування.

Для ряду осіб стосовно дотримання окремих із зазначених умов встановлюються виключення, а саме для:

- осіб, які отримали статус біженця або притулок в Україні;
- осіб, які перебувають у шлюбі з громадянином України;
- осіб, які мають визначні заслуги перед Україною;
- осіб, які в установленому законодавством України порядку проходять військову службу у Збройних Силах України та нагороджені державною нагородою;
- осіб, прийняття яких до громадянства України становить державний інтерес для України.

Не може претендувати на українське громадянство:

- 1) особа, яка вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид;
- 2) особа, яка засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості) з урахуванням рівня загрози для національної безпеки держави;
- 3) особа, яка вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином.

Припинення громадянства України можливе внаслідок:

- виходу з громадянства;
- втрати громадянства;
- за підставами, передбаченими міжнародно-правовими договорами.

Вихід із громадянства – це спосіб припинення громадянства за ініціативою особи. Право виходу з громадянства України мають громадяни України, які постійно проживають за кордоном та бажають змінити громадянство; громадяни, які набули громадянство іноземної держави або набудуть його в разі виходу з громадянства України.

Законодавство України передбачає випадки, які обмежують вихід з громадянства на певний термін. Не може вийти з громадянства України особа, якій повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення або стосовно

якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав законної сили і підлягає виконанню. Тобто в Україні, як і в більшості європейських держав, діє дозвільний порядок припинення громадянства.

Втрата громадянства – це переривання зв'язку громадянства за ініціативою держави. Слід відрізнити втрату громадянства від позбавлення громадянства. Обидві процедури може ініціювати держава, проте втрата громадянства можлива лише за наявності законодавчо визначених підстав, а позбавлення громадянства, як правило, застосовується в тоталітарних державах як спосіб розправи з політичними опонентами. В Україні позбавлення громадянства заборонено.

Підстави для втрати громадянства:

- 1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави;
- 2) набуття особою громадянства внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;
- 3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Втрата громадянства – це право держави на розірвання відносин громадянства з конкретною особою за чітко визначених законодавством підстав і, відповідно, ця процедура може бути зупинена на будь-якому етапі реалізації, якщо особа внаслідок завершення процедури втрати громадянства стане особою без громадянства. Слід зазначити, що дане положення законодавства не застосовується до осіб, які були прийняті до громадянства України внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів.

Рішення про прийняття до громадянства України і про припинення громадянства України приймає Президент України. Заяви про прийняття до громадянства України, вихід із громадянства України та подання про втрату громадянства України розглядає Комісія при Президентові України з питань громадянства. Після чого вона вносить пропозиції Президенту України щодо задоволення цих заяв та подань. До державних органів, на які покладається вирішення питань громадянства, належать також спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань громадянства (Державна міграційна служба України), Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва, консульські установи, органи Служби безпеки України, суди.

Отже, правовий статус особи в Україні офіційно врегульовано Конституцією та іншими нормативно-правовими актами. Він відображає юридичне закріплення досягнутого суспільством обсягу свободи особи, ґрунтується на сучасному вченні про свободу та демократію.

3.4. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина

3.4.1. Поняття і класифікація прав і свобод людини і громадянина

Права людини як самостійна категорія почали розглядатися у XVIII ст. В епоху Просвітництва сформувалася ідея невід'ємності прав людини як неодмінної передумови гідного життя. Термін «права людини» вперше вжито у Французькій «Декларації прав людини і громадянина» (1789 р.). До загального ж міжнародного лексикону цей термін вийшов лише після другої Світової війни.

Класифікація прав і свобод людини і громадянина є доволі розгалуженою. Так, за походженням виділяють:

а) *природні права* – ті, що з'явилися ще в додержавний період, не залежать від держави, бо дані самою природою і є невід'ємні;

б) *похідні права* – з'явилися з державою. Це права і свободи громадянина.

За громадянським станом особи розрізняють права та свободи громадян України; права іноземних громадян і осіб без громадянства (згідно із законодавством України вони фактично зрівняні в правах)

За формою закріплення визначають:

а) права, закріплені у Конституції України;

б) права, закріплені в законах України;

в) права, закріплені в міжнародно-правових актах, ратифікованих Україною.

Значний інтерес становить класифікація прав та свобод **за черговістю їх включення до конституцій**, оскільки вона відображає історичний розвиток утвердження прав особи. Відповідно до цієї класифікації виділяють:

а) *права і свободи першого покоління*, а саме особисті та політичні: право на свободу думки, совісті і релігії, на рівність перед законом, на участь в управлінні державою, на недоторканність особи тощо. Вони були закріплені у правових актах XVIII ст.

б) закріплення права та свобод *другого покоління* було пов'язане з боротьбою людей за поліпшення свого соціально-економічного становища та культурного рівня після Першої світової війни. Це соціальні, економічні та культурні права.

в) становлення прав *третього покоління* пов'язано з національно-визвольним рухом країн, що розвиваються, а також із загостренням глобальних світових проблем після Другої світової війни. Сюди належать право на політичне, економічне, соціальне і культурне самовизначення, на економічний та соціальний розвиток, на користування спільним спадком людства, на мир, на здоров'я та безпечне довкілля, на гуманітарну допомогу.

г) сьогодні ми живемо в період становлення *четвертого покоління* прав, людини, що пов'язано з науковими відкриттями в галузі мікробіології, медицини, генетики, цифрових технологій тощо. Наприклад, право людини на штучну смерть (евтаназію); право жінки на штучне запліднення і виношування дитини для іншої сім'ї, право на використання віртуальної реальності, на доступ до Інтернету і т. д.

За змістом (сферами суспільного життя, в яких вони здійснюються) права та свободи поділяються на *особисті, політичні, економічні, соціальні, екологічні, сімейні, культурні*.

3.4.2. Особисті (громадянські) права і свободи людини

Пріоритетним елементом системи основних прав і свобод людини і громадянина є громадянські права і свободи, які іноді називають особистими з огляду на те, що вони є індивідуальними, природними, виникають з часу народження людини, незалежно від її громадянства, і не можуть бути ніким скасовані чи припинені.

Первинним невід'ємним правом людини є її *право на життя*, що виникає з моменту її народження (ст. 27 Конституції України). Право на життя не може бути скасованим чи обмеженим будь-ким. На вимогу Ради Європи Україна відмовилася

від смертної кари як вищої міри покарання у 2001 р. із прийняттям Кримінального кодексу України.

Життя людини визнається найвищою соціальною цінністю, і держава бере на себе обов'язок захищати це право. Окрім того, кожна людина має право захищати своє життя і здоров'я та життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Істотним громадянським правом є право кожного на *повагу до його гідності* (ст. 28). Гідність людини є її невід'ємним внутрішнім ставленням до себе як до унікальної, цілісної особистості, повноцінного члена суспільства. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Конституція також гарантує, що жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим та іншим досліддам. Участь у таких досліддах може ґрунтуватися виключно на добровільних основах і за умови наукового характеру таких досліджень.

Наступним громадянським правом, яке закріплене в Конституції України, є право кожної людини на *свободу та особисту недоторканість* (ст. 29). Це право передбачає, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законами. Тобто кожна особа з моменту її затримання чи арешту має право на правовий захист та оскарження в суді свого затримання або арешту, про які мають бути негайно повідомлені родичі затриманого чи заарештованого.

Разом з тим, Конституція передбачає, що у разі нагальної необхідності запобігти злочинів чи припинити його уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом 72 годин має бути перевірена судом. У разі відсутності вмотивованого рішення суду протягом вказаного терміну затримана особа негайно звільняється. Як правило, такі затримання здійснюються з метою запобігання особливо тяжким злочинам.

Право на *недоторканість житла* (ст. 30) є правом кожного на гарантовану державою охорону його житла від незаконного вторгнення, проникнення та інших посягань з боку будь-яких суб'єктів конституційно-правових відносин. Конституції України захищає право власників, законних орендарів або наймачів житла чи іншого володіння від проникнення до житла чи іншого володіння, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

У невідкладних випадках, пов'язаних із порятунком життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду й обшуку.

Спорідненим до права на недоторканість житла є право на *таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції*, встановлене ст. 31 Конституції України. Це право гарантується нормами адміністративного та кримінального права України, які встановлюють юридичну відповідальність за порушення права на таємницю листування телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише на підставі рішень суду, в порядку, встановленому законом, з метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину

під час розслідування кримінальної справи, якщо іншим способом одержати інформацію неможливо.

Наступним видом громадянських прав людини є її права у *сфері сімейного й особистого життя*, які значною мірою залежні від морально-етичних норм, що властиві тому чи іншому суспільству. Стаття 32 Основного Закону декларує, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Зокрема, не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. До такої конфіденційної інформації належать відомості про всиновлення, грошові вклади, заповіти, стан здоров'я, особисті стосунки людини тощо.

У разі поширення недостовірної інформації про особу та членів її сім'ї, держава гарантує судовий захист права спростовувати таку інформацію, вилучення її та відшкодування моральної і матеріальної шкоди, завданої збиранням, зберіганням і поширенням недостовірної інформації. Як правило, йдеться про інформацію, що наносить шкоду особистій і діловій репутації людини та членів її сім'ї.

До того ж Конституцією закріплюється право громадян на ознайомлення в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з *відомостями про себе*, які не є державною та іншою захищеною законом таємницею.

Іншим громадянським правом людини і громадянина є право на *вільне пересування, вільне проживання та вільне залишення території України* (ст. 33). Так само відносять до громадянських прав і право на *свободу думки і слова* (ст. 34) та право на *свободу світогляду і віросповідання* (ст. 35). Хоча існує думка, що право на свободу думки і слова слід зараховувати до культурних прав людини і громадянина, оскільки воно визначає міру можливої поведінки саме в культурній (духовній) сфері суспільних відносин. Це право гарантує кожному право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб, за винятком інформації, обіг якої обмежується чинним законодавством.

Право на свободу думки і слова передбачає, що кожен має право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної (бути атеїстом). безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

При цьому необхідно враховувати, що Україна декларує себе світською державою, в якій церква відділена від держави, а школа – від церкви. Тож належність особи до певної релігійної організації не звільняє таку особу від виконання її конституційних обов'язків. Винятком є члени релігійних організацій, які з огляду на релігійні переконання (релігійна заборона брати в руки зброю) здійснюють свій військовий обов'язок шляхом проходження альтернативної військової служби.

3.4.3. Конституційні політичні права і свободи

Політичні права громадян України, поряд з громадянськими правами і свободами, є пріоритетними у системі конституційних прав і свобод людини й громадянина. Політичні права і свободи належать громадянам України і виражають зміст правовідносин між особою і державою.

До політичних прав і свобод людини і громадянина традиційно відносять право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36); право громадян України брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38); право громадян України збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування (ст. 40).

Політичні права і свободи громадян України – це конституційно визначена міра можливої політичної поведінки особи, участі у безпосередньому народовладді, здійсненні державної влади і місцевого самоврядування, в яких особа виступає передовсім як громадянин України, учасник суспільно-владних відносин.

Особливістю політичних прав і свобод людини і громадянина є те, що, за винятком права на об'єднання в неполітичні організації і права на індивідуальні та колективні звернення, вони належать *виключно громадянам України*, які досягли 18 років і набули повної правосуб'єктності. На відміну від громадянських (особистих) прав, які за своєю природою є невідчужуваними, політичні права можуть обмежуватися відповідно до закону в інтересах національної безпеки та громадського порядку, а також стосовно громадян України, визнаних у судовому порядку недієздатними.

Ще однією особливістю політичних прав і свобод громадян України є високий ступінь їх гарантованості не лише на національному, а й на міжнародному рівні. Рівень гарантованості політичних прав і свобод постійно піддається моніторингу з боку впливових міжнародних організацій (ООН, Рада Європи, ПАРЄ та ін.) і свідчить про рівень демократії в Україні.

До того ж саме втілення політичних прав громадян України сприяло реалізації національного державотворення, що підтвердили події, пов'язані з всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р., Помаранчевою революцією 2004 р. та Революцією гідності 2013-2014 рр.

Найбільш узагальненим і системоутворюючим щодо інших політичних прав і свобод є право громадян України *брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування* (ст. 38 Конституції України). По суті це право закріплює гарантовану можливість для громадян України брати участь у здійсненні безпосереднього народовладдя, державної влади та місцевого самоврядування.

Наступним важливим політичним правом громадян України є право на *свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації* (ст. 36) для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних,

соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, визначених у в ст. 37 Конституції України та чинному законодавстві України.

Особливо важливим на сьогодні є право громадян на участь у створенні політичних партій України. У зв'язку з парламентсько-президентською формою державного правління та застосуванням змішаної виборчої системи, політичні партії та їх блоки стають вагомим суб'єктом конституційно-правових відносин. Порядок їх утворення і діяльність регулюється Законом України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р.

Конституція Законом України «Про громадські об'єднання» від 23 березня 2012 р. регламентують діяльність громадських організацій та спілок в Україні. На відміну від права на створення і участь у діяльності політичних партій, право засновувати громадські організації мають не лише громадяни України, а й іноземці та особи без громадянства, що законно перебувають на території України. Це право також поширюється на громадські організації, що відстоюють професійні права людей – профспілки.

У ст. 37 Конституція України визначено підстави для заборони діяльності політичних партій та громадських організацій. До них відносяться програмні цілі або дії, спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міждержавної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення. Законодавством заборонено утворення воєнізованих формувань у складі політичних партій і громадських організацій. Крім того, не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та в інших державних організаціях і установах.

Безпосередніми формами демократії є не тільки вибори й референдуми. Сюди належать також *мирні збори, мітинги, походи, демонстрації* тощо. Ст. 39 Конституції України закріплює право громадян України збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Ці форми безпосередньої демократії дозволяють громадянам України вільно висловлювати свої погляди, відстоювати свої політичні переконання та акцентувати увагу громадськості на тих чи інших політичних проблемах.

З метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей допускається обмеження реалізації права на збори, мітинги, походи та демонстрації на підставі рішень суду.

Статтею 40 Основного Закону закріплено *право на звернення*. Порядок реалізації цього права визначається Законом України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. Вказаними нормативно-правовими актами надається право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк, або право на звернення

(петиції) є засобом забезпечення інших політичних прав громадян і формою реалізації права громадян України брати участь в управлінні державними справами та формою громадського контролю за діяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх службових і посадових осіб. Але право на звернення поширюється не тільки на громадян України, а й на іноземців та осіб без громадянства, що законно перебувають в Україні, й тому дозволяє вирішувати й інші важливі суспільні проблеми, окрім політичних.

3.4.4. Конституційні соціально-економічні права і свободи

Важливе місце в системі конституційних прав і свобод людини і громадянина посідають соціально-економічні права та свободи, які визначають можливість людини створювати матеріальні та особисті нематеріальні блага, володіти ними та здійснювати господарську діяльність, реалізовувати можливу поведінку або діяльність у соціальній сфері.

До основних економічних прав і свобод людини і громадянина відносять: право приватної власності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42); право на користування об'єктами права державної та комунальної власності (ст. 41) та власністю Українського народу (ст. 13).

Економічні права та свободи людини і громадянина – це нормативно визначена міра можливої поведінки або діяльності людини та громадянина в економічній сфері суспільних відносин, пов'язана з правовим режимом власності та господарської діяльності.

Конституція України містить порівняно незначну кількість основних економічних прав і свобод-право приватної власності; право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом; право користуватися об'єктами права державної та комунальної власності. Однак ці конституційні права отримали комплексний розвиток у чинному цивільному та господарському законодавстві України.

Первинним, базисним економічним правом, що визначає економічні основи суспільного і державного ладу України, є право *володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності* (ст. 41). Об'єктами права приватної власності визначаються матеріальні (рухомі та нерухомі) та особисті нематеріальні цінності (блага). Формою здійснення правовідносин, пов'язаних із реалізацією права приватної власності, є володіння, користування і розпорядження матеріальними і особистими нематеріальними цінностями (благами) з метою задоволення соціально-економічних потреб людини і громадянина.

Водночас Конституція застерігає, що власність зобов'язує не завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, не погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі. Тобто використання права приватної власності для завдання шкоди та збитків іншим особам та їх законним правам, а також на шкоду інтересам суспільства та держави є неприпустимим.

Держава гарантує, що ніхто не може бути протиправно позбавлений власності та проголошує непорушність права приватної власності. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких

об'єктів з подальшим повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Тож націоналізація та реприватизація об'єктів права приватної власності є неконституційною.

Конфіскація як форма відчуження приватної власності може застосовуватися лише за рішенням суду, як додаткова санкція в адміністративній і кримінальній юридичній відповідальності.

Наступним важливим економічним правом є право кожного на *підприємницьку діяльність*, яка не заборонена законом (ст. 42). За змістом це право дозволяє здійснювати на свій ризик діяльність, що передбачає отримання прибутку; за суб'єктами – це право належить всім громадянам України, іноземцям і особам без громадянства, за винятком депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів, суддів та ін.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності, запобігає зловживанням монопольним становищем на ринку, неправомірному обмеженні конкуренції та недобросовісній конкуренції. Зокрема, в Україні діє Антимонопольний комітет України, який зобов'язаний забезпечувати конкурентність підприємницької діяльності в державі та запобігати утворенню штучних монополій.

Конституція України також покладає на державу *обов'язок захищати права споживача*, здійснювати контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяти діяльності громадських організацій споживачів. Тобто держава забезпечує соціальний характер підприємницької діяльності в Україні.

Похідним від права власності є й право громадян України користуватися об'єктами права державної та комунальної власності для задоволення своїх потреб (ст. 41) та власністю Українського народу (ст. 13).

Значну питому вагу у системі основних конституційних прав і свобод людини і громадянина займають соціальні права і свободи, оскільки в цивілізованій сучасній державі людина повинна мати можливість працювати та відпочивати, захищати свої соціально-економічні права, отримувати соціальний захист, мати право на достатній життєвий рівень, отримувати належну медичну допомогу та користуватися страховою медициною тощо. Реалізація соціальних прав і свобод сприяє формуванню соціальної держави, стабілізує суспільне життя.

Соціальні права та свободи людини і громадянина – це міра можливої поведінки або діяльності людини в соціальній сфері, що передбачає задоволення законних інтересів і потреб у сфері трудової діяльності, соціального захисту та охорони здоров'я.

Оскільки джерелом отримання законних матеріальних і соціальних цінностей людини є праця, Основним Законом у ст. 43 визначено первинним соціальним правом людини і громадянина *право на працю*, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку кожен вільно обирає або на яку погоджується.

Держава бере на себе обов'язок створювати умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантувати рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовувати програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб, а також

забезпечувати безпечні і здорові умови праці та гарантувати право на своєчасну і повну заробітну плату, не нижчу від визначеної законом (прожитковий мінімум).

Конституцією України заборонено використання примусової праці; праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах та незаконне звільнення працівників. Суспільні відносини, пов'язані з реалізацією права на працю, детально регулюються Кодексом законів про працю та іншими нормативними актами.

Кожен, хто працює, має право на страйк (ст. 44), тобто право колективно і публічно захищати свої економічні та соціальні права у формах, що не заборонені чинним законодавством. На страйках не можуть захищатися або відстоюватися політичні права, але на практиці страйки доволі часто трансформуються в такі політичні форми безпосередньої демократії, як мітинги, походи і демонстрації.

Працівники також мають право на відпочинок (ст. 45), що передбачає надання працівникам днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановлення скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час. До часу відпочинку також відносяться святкові (державні світські свята) та неробочі дні (найбільші православні свята – Різдво Христове, Пасха та Трійця).

Важливим соціальним правом є право на соціальний захист (ст. 46). Ним передбачено можливість отримувати пенсі, соціальні виплати та допомогу, що є основними джерелами існування і забезпечують прожитковий мінімум на випадок повної часткової або тимчасової втрати працездатності; втрати годувальника; безробіття з незалежних від людини обставин; старості та в інших випадках, передбачених чинним законодавством. Деякі категорії державних службовців, співробітників правоохоронних органів, військовослужбовців та також члени їх сімей мають право на соціальний захист. Це питання регулюється рядом нормативно-правових актів, зокрема Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р. та ін.

У ст. 47 Конституції проголошено право на житло, що передбачає створення державою умов, за яких кожний громадянин України матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Важливим соціальним правом, яке є інтегруючим щодо інших соціальних прав і свобод, є право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48). Реалізація цього права передбачає, що будь-яка людина має реальну можливість забезпечувати себе і членів своєї сім'ї достатнім харчуванням, одягом і житлом. Інші соціальні права мають сприяти реалізації цього головного соціального права.

Важливим соціальним правом є право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49 Основного Закону). Забезпечення охорони здоров'я здійснюється за рахунок державного фінансування відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

Держава зобов'язується створювати умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування; надання безоплатної медичної допомоги в державних і комунальних закладах охорони здоров'я; розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.

Конституція також закріплює за державою обов'язок дбати про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечувати санітарно-епідеміологічне благополуччя та здійснювати інші заходи щодо забезпечення права на охорону здоров'я.

3.4.5. Культурні та екологічні права і свободи людини і громадянина в Україні

Вагому роль серед інших конституційних прав і свобод людини і громадянина відіграють культурні й екологічні права і свободи.

Культурні (духовні) права і свободи людини і громадянина – це міра можливої поведінки або діяльності особи щодо задоволення своїх законних потреб у сфері освіти, літературної, художньої, наукової та технічної діяльності.

Одним з основних культурних прав є право *на освіту* (ст. 53). Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Конституцією забезпечено права на освіту громадянам, які належать до національних меншин. Їм гарантовано право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Ст. 54 Основного Закону гарантує право громадян на *свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості*. Тобто вони мають можливість займатися будь-яким видом творчості з метою самовираження особистості, вдосконалення індивідуальних духовних рис та задоволення власних моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Держава забезпечує сприяння розвитку науки, налагодженню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством, для цього розробляються загальнодержавні програми розвитку вітчизняної науки. Проголошуються також *охорона культурної спадщини; збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність*.

Громадяни мають право на *результати власної інтелектуальної, творчої діяльності* (ст. 54). Ніхто не може використовувати або поширювати без згоди автора результати інтелектуальної та творчої діяльності (літературні твори, наукові відкриття, технічні винаходи, художні вироби, твори мистецтва тощо), крім випадків, передбачених законодавством. Оскільки авторське право є одним із видів приватної власності, за сутністю його слід відносити до економічних прав і свобод. Однак, оскільки це право здійснюється в культурній сфері суспільних відносин, є підстави відносити його до змішаних, культурно-економічних прав і свобод людини і громадянина.

Право на інформацію є ще одним видом культурних прав і свобод людини і громадянина. У ст. закріплено право кожного вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на власний розсуд. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. та іншими нормативно-правові акти визначають правовий режим збирання, зберігання, використання і поширення інформації. Реалізація цього права може бути обмежена

законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Екологічні права громадян є надзвичайно актуальними в умовах розвитку промисловості і технологій, поширення глобальних проблем людства. Ст. 50 Конституції України закріплює право громадян на *безпечне для життя і здоров'я довкілля*. Це право належить до основоположних, природних прав людини, притаманне їй з моменту народження. Воно конкретизується в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. та інших правових актах.

Право людини на безпечне навколишнє природне середовище – це юридична можливість проживати в навколишньому природному середовищі, яке не заподіює шкоди її здоров'ю і життю, а у випадку порушення цього права – вимагати його захисту у встановленому законодавством порядку. Це загальне визначення охоплює всі основні ознаки даного суб'єктивного права: по-перше, право проживання в сприятливому навколишньому природному середовищі, безпечному для здоров'я і життя людини; по-друге, право вимагати усунення різних перешкод при здійсненні цього права у встановленому законодавством порядку; по-третє, право на звертання у відповідні органи за захистом порушеного права з метою його поновлення (відновлення); по-четверте, здійснення захисту порушеного права шляхом установлення державою певних правових гарантій.

Громадяни мають право на *відшкодування шкоди*, заподіяної порушенням права на безпечне довкілля. Воно реалізується шляхом звернення до суду з позовом до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди не лише здоров'ю, а й майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» закріплює право громадян на одержання екологічної інформації – тобто на вільний доступ до інформації про стан навколишнього середовища та вільне отримання, використання, поширення та збереження такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом.

3.4. Конституційні обов'язки людини і громадянина

Важливим складовим елементом конституційно-правового статусу людини і громадянина, що закріплює основи взаємовідносин між особою і державою, є обов'язки людини і громадянина в Україні. Обов'язки людини і громадянина тісно пов'язані з її правами і свободами.

Конституційні обов'язки людини і громадянина – це визначена нормами Конституції та законів України міра обов'язкової, належної поведінки та діяльності у політичній, економічній, соціальній, культурній (духовній) сферах суспільного життя.

Конституційно-правовий інститут обов'язків людини і громадянина базується на закріпленому в ст. 23 Конституції України принципі наявності у людини обов'язків перед суспільством, які є невід'ємним елементом конституційно-

правового статусу людини і громадянина. Права особистості невіддільні від обов'язків. Відомий вислів «немає прав без обов'язків і немає обов'язків без прав» відображає їх діалектичний взаємозв'язок в конкретних правовідносинах, в яких суб'єктивному праву одного суб'єкта відповідає юридичний обов'язок іншого суб'єкта.

Конституційним обов'язкам присвячені чотири заключні статті II розділу Конституції України (статті 65-68). Вони охоплюють всі сфери суспільного життя і **за змістом**, за аналогією з конституційними правами і свободами, можуть бути поділені на *політичні, економічні та культурні (духовні)* обов'язки. Крім того, **за суб'єктами їх можна поділити** на *обов'язки людини та обов'язки громадян України*; за соціальними групами можна виділяти обов'язки батьків, обов'язки дітей тощо.

Стрижневим для всієї системи конституційних обов'язків людини і громадянина є обов'язок неухильно додержуватись Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68 Основного Закону), який поширюється на всіх громадян України, іноземців і осіб без громадянства і в тій чи іншій формі знаходить своє відображення в інших обов'язках, що закріплені у Конституції України.

Додержання нормативних положень Конституції та інших законів України передбачає їх вивчення, оскільки незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Важливим і почесним конституційним обов'язком є захист Батьківщини, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів (ст. 65 Конституції України). Цей обов'язок поширюється на всіх громадян України.

Порядок реалізації військового обов'язку визначається Законами України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. та «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. Виконання цих нормативно-правових актів покладається на громадян України, центральні органи державного управління, органи місцевої державної адміністрації та місцевого самоврядування та інших уповноважених суб'єктів. Для громадян, які за своїми світоглядними і релігійними переконаннями не можуть нести строкову військову службу, в Україні передбачено альтернативну невійськову службу.

Ст. 20 Конституції України встановлено обов'язок шанувати державні символи (Державний прапор України, Державний герб України і Державний гімн України). За невиконання цієї норми статтею 338 Кримінального кодексу України передбачено кримінальну відповідальність.

У ст. 66 Конституції закріплено обов'язок не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині та відшкодувати завдані збитки. Він належить до екологічної та культурної сфери суспільного життя, передбачає бережливе й раціональне ставлення до природи та національної культурної спадщини. За порушення вказаного обов'язку передбачено адміністративну чи кримінальну відповідальність із обов'язковим відшкодуванням завданих збитків.

Важливим обов'язком людини і громадянина в економічній сфері є обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67 Конституції України). Цей обов'язок передбачає участь громадян у формуванні державного й місцевих бюджетів шляхом сплати податків і зборів. Законодавством

також передбачено щорічне подання окремими категоріями громадян декларацій про свій майновий стан та доходи до податкових інспекцій.

Ухилення від сплати податків та інших обов'язкових платежів, або їх несвоєчасна сплата чи неповна сплата, а також ухилення від подання декларації, приховування доходів, які підлягають оподаткуванню, тягнуть за собою адміністративну або кримінальну відповідальність.

Юристи виділяють також інші конституційні обов'язки людини і громадянина, які поширюються на окремі соціальні групи. Це, наприклад, обов'язок отримати повну загальну середню освіту (ст. 53 Конституції України); обов'язок батьків утримувати своїх дітей до їх повноліття; обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків (ст. 51) тощо.

3.5. Конституційні гарантії забезпечення прав і свобод особистості

Конституційні гарантії – це передбачені Основним Законом України умови, засоби, методи і механізми, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Гарантії конституційних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина поділяються на **загальні** (економічні, політичні, ідеологічні) та **юридичні**.

До основних *економічних гарантій* належать розвиток економічної системи, свобода підприємницької та господарської діяльності, економічна багатоманітність, соціальна спрямованість економіки тощо.

Політичні гарантії – це політика держави, яка спрямована на створення умов для всебічного розвитку людини, забезпечення її прав і свобод. Політика Української держави найбільш чітко виражена в положенні ст. 3, у якій іде мова про те, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

До *ідеологічних гарантій* юристи відносять ідеологічну багатоманітність суспільного життя, неприпустимість визнання державою жодної ідеології обов'язковою, заборону цензури.

Юридичні гарантії втілюються в таких конституційних положеннях:

- право на судовий захист (ст. 55);
- право на відшкодування за рахунок держави або органів місцевого самоврядування матеріальної і моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56);
- право знати свої права і обов'язки (ст. 57);
- закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ст. 58);
- право на професійну правничу допомогу (ст. 59);
- право не виконувати явно злочинні розпорядження або накази (ст. 60);
- неможливість бути двічі притягнутим до юридичної відповідальності одного виду за те саме правопорушення (ст. 61);
- презумпція невинуватості: особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ст. 62);

– право не свідчити проти себе, членів своєї родини або близьких родичів (ст. 63).

Гарантії конституційних прав і свобод містяться не тільки в статтях Конституції, а також в нормах галузевого законодавства.

Ст. 55 Конституції України встановила, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. У цій же статті закріплено право на самозахист: кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Органами, на які покладені повноваження щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні, є Президент України, Кабінет Міністрів України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, органи прокуратури, Конституційний Суд України, місцеві державні адміністрації. Так, згідно з ч. 2 ст. 102 Конституції, Президент України є гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина; у ст. 116 Конституції України вказано, що Кабінет Міністрів вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Одним із повноважень прокуратури України є представництво інтересів громадянина в суді у випадках, визначених законом, та нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина, додержанням законів із цих питань органами виконавчої влади і місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами (ст. 121 Конституції України). Суттєвою гарантією прав і свобод є допомога професійного захисника (адвоката) в кримінальному, цивільному і адміністративному процесі. Сприяті реалізації конституційних прав і свобод особи покликані також органи місцевого самоврядування.

До гарантій прав і свобод належить також *юридична відповідальність* за їх порушення. Мається на увазі відповідальність насамперед органів держави та їх посадовців.

Парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина та їх захист на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює **Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсман)**. Його діяльність регламентується Конституцією України та Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р.

Уповноважений призначається на посаду і звільняється з посади Верховною Радою України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. Омбудсман призначається строком на п'ять років. Ним може бути призначено громадянина України, який на день обрання досяг 40 років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та протягом останніх п'яти років проживає в Україні. Не може бути призначено Уповноваженим особу, яка має не погашену або не зняту судимість за вчинення злочину, крім реабілітованої, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення.

Метою діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є:

- 1) захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;
- 2) додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами;
- 3) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню;
- 4) сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;
- 5) поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина;
- 6) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;
- 7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Актами реагування Уповноваженого щодо порушень положень Конституції України, законів України, міжнародних договорів України стосовно прав і свобод людини і громадянина є *конституційне подання Уповноваженого* та *подання Уповноваженого* до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб.

3.6. Міжнародно-правові гарантії захисту прав і свобод людини

Важливе значення в сфері забезпечення реалізації, охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина в сучасних умовах розвитку людської цивілізації належить міжнародно-правовим гарантіям, що є різновидом юридичних гарантій і являють собою систему загально визнаних принципів та норм, що регулюють сферу забезпечення прав і свобод окремих індивідів та соціальних спільностей (народів, націй), а також міжнародні установи і організації, які наділені відповідними функціями та повноваженнями. Вони передбачені міжнародними договорами, конвенціями, деклараціями, іншими міжнародними документами і є системою міжнародних норм, принципів, правових і організаційних засобів, умов та вимог.

Міжнародно-правові гарантії поділяються на дві категорії:

- *міжнародні нормативно-правові;*
- *міжнародні організаційно-правові.*

Міжнародні норми, які регулюють сферу забезпечення прав і свобод людини, формуються шляхом укладення багатосторонніх міжнародних угод. Основний зміст міжнародно-правових гарантій прав і свобод людини знайшов своє відображення в **Статуті Організації Об'єднаних Націй** та **Міжнародному Біллі про права людини**, який включає в себе ряд окремих нормативно-правових актів:

- Загальну декларацію прав людини;
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права;
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права;
- факультативні протоколи до міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

Головною метою названих документів є здійснення міжнародного співробітництва у справі вкорінення загальної поваги та дотримання прав людини і основних свобод для всіх.

Міжнародні акти про права людини можна **класифікувати** за різноманітними підставами:

1) Міжнародні документи *універсального характеру*, а саме:

- Міжнародний білль про права людини;
- документи, що закріплюють права людини в рішеннях міжнародних конференцій;
- міжнародні акти, що закріплюють право на самовизначення і права народів;
- акти, спрямовані на попередження дискримінації;
- акти, що закріплюють принципи правосуддя;
- акти, що регулюють права осіб, що були піддані затриманню або тюремному ув'язненню;
- акти, що регулюють права жінок;
- акти, що регулюють права дітей;
- акти, що закріплюють економічні та соціальні права;
- акти, що закріплюють права на користування досягненнями культури, інформацією, свободу асоціацій;
- акти, що регламентують захист прав людини в збройних конфліктах;
- акти, що встановлюють міжнародні військові злочини і злочини проти людства;
- акти, що регулюють заборону рабства, підневільного стану, примусової праці.

2) *Документи регіонального характеру*:

- документи Ради Європи;
- документи Організації з безпеки і співробітництва в Європі;
- документи Співдружності Незалежних Держав;
- Американська конвенція про права людини;
- Африканська Хартія прав людини і народів.

У *статуті Організації Об'єднаних Націй* вказується, що ООН має на меті розвиток поваги до основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії.

Одним з перших в історії міжнародних відносин нормативним документом, де проголошено широке коло основних прав і свобод людини, є *Загальна декларація прав людини*, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у Парижі 10 грудня 1948 р. – дата, яка вважається Днем прав людини.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права був прийнятий 16 грудня 1966 р. та набув чинності (включаючи Україну) 23 березня 1976 р. В ньому йде мова про те, що держави, беручи до уваги принципи, проголошені Статутом ООН щодо визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї та рівних і невід'ємних їх прав, які складають основу свободи, справедливості та загального миру, визнають, що ці права випливають з властивої людській особі гідності. Проголошено ідеал вільної людської особи, яка користується громадянською і політичною свободою і свободою від страху та злиднів. Вказано, що реалізація громадянських, економічних, соціальних, політичних прав і свобод

можлива лише за створення сприятливих умов. Тому держави зобов'язані заохочувати загальну повагу і додержання свобод людини, добиватися додержання визнаних свобод із огляду на те, що кожна людина має обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить. Далі в пакті викладено громадянські і політичні свободи людини.

Важливе значення для механізму забезпечення міжнародних свобод людини має «Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права», який було прийнято і відкрито для підписання, ратифікації та приєднання 16 грудня 1966 р. Він набрав чинності 23 березня 1976 року і для України чинний з 25 жовтня 1991 р. Протоколом закріплений порядок прийняття і розгляду Комітетом з прав людини повідомлень від окремих осіб, які твердять, що вони є жертвами порушень якогось із прав, викладених у «Пакті про громадянські і політичні права».

15 грудня 1989 р. було прийнято «Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що стосується скасування смертної кари». Цей документ став ще однією сходинкою у сфері захисту прав людини.

На регіональному європейському рівні головним документом з прав людини є «Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод». Вона була прийнята в Римі 4 листопада 1950 р. та вступила в силу 1953 р. Після її ухвалення було створено два незалежних органи: Європейська комісія з прав людини (1954) та Європейський суд з прав людини (1959). Вони повинні були слідкувати за дотриманням прав людини, що гарантувались Конвенцією. Під час Віденського саміту у 1993 р. було ухвалено рішення про створення нового Європейського суду з прав людини, який замінить колишню двоступеневу систему.

Україна як член Ради Європи ратифікувала Конвенцію 17 липня 1997 р.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод складається з преамбули та 59 статей. Основний текст Конвенції доповнюють протоколи, які поступово розширюють перелік прав та свобод або вносять зміни до Конвенції.

Особливістю Конвенції є те, що вона забезпечує права і основоположні свободи на національному рівні та гарантує дієву та ефективну систему їх захисту на наднаціональному (міжнародному) рівні. Так, приєднавшись до Конвенції, наша держава зробила її положення частиною національного законодавства і взяла на себе зобов'язання гарантувати та захищати передбачені Конвенцією права і свободи. Якщо особа вважає, що Україна порушила свої зобов'язання, вона має право, після вичерпання національних засобів юридичного захисту, оскаржити такі дії або бездіяльність до міжнародної судової установи – Європейського суду з прав людини, який здійснює контроль за виконанням Україною взятих за Конвенцією зобов'язань.

Крім названої конвенції, існує ряд інших документів європейського регіонального рівня. Зокрема, Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (1987 р.), Європейська конвенція про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками (1995 р.), Європейська конвенція про видачу правопорушників (1957 р.), Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом (1977); Європейська хартія регіональних мов або меншин (1992 р.); Конвенція про

захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини (1998 р.) тощо.

Країни, які є членами Організації Об'єднаних Націй, покладають на себе зобов'язання по втіленню основних положень підписаних ними міжнародних договорів з питань охорони та захисту прав людини. Особам, які постраждали внаслідок порушення тих чи інших прав і свобод, надається цілий комплекс засобів по відновленню порушених прав. Згідно з Пактом про громадянські та політичні права, кожна держава-учасник зобов'язується забезпечити будь-кому ефективні засоби правового захисту. Питання засобів і механізмів захисту прав людини самостійно регулюються правовою системою кожної держави і обумовлені різними факторами: рівнем розвитку демократії, суспільного ладу, історичних традицій тощо.

Контрольні запитання:

1. Дайте визначення конституції.
2. Які юридичні ознаки властиві конституції України?
3. Дайте визначення поняття «конституційний лад».
4. Що таке правовий статус особи?
5. Які принципи громадянства в Україні?
6. Назвіть особисті права людини і громадянина.
7. В чому полягають особливості політичних прав?
8. Охарактеризуйте співвідношення прав та обов'язків у сучасній державі.
9. Поясніть значення поняття «омбудсман».
10. Який міжнародно-правовий документ вважають основоположним у галузі прав та свобод людини?

Теми рефератів:

1. Основи конституційного ладу України.
2. Виникнення та формування міжнародних стандартів у галузі прав людини.
3. Захист прав дитини у міжнародних та національних нормативно-правових актах.

Теми есе:

1. Особистості мало одних лише прав, їй потрібні статок і виховання, щоб ними скористатися (О. Герцен).
2. Порядний той, хто своє право вимірює своїм обов'язком (А. Лакордер).

Тести:

1. Галузь конституційного права по-іншому називають:

- а) державним правом;
- б) провідним правом;
- в) регулятивним правом;
- г) базовим правом.

2. З латинської мови слово *constitutio* означає:

- а) основний закон;
- б) устрій;
- в) закон;

г) порядок.

3. З якого моменту Конституція України набуває чинності:

- а) з дня її прийняття;
- б) з дня її опублікування;
- в) через рік після прийняття;
- г) законом не визначено.

4. Джерелом конституційного права в Україні є:

- а) Закон України «Про охорону дитинства»;
- б) Закон України «Про оплату праці»;
- в) Закон України «Про організації роботодавців»;
- г) Закон України «Про судоустрій і статус суддів».

5. На основі чого приймаються в Україні закони та інші нормативні акти:

- а) Указів Президента;
- б) Постанов Кабінету Міністрів;
- в) Конституції України;
- г) Законів Верховної Ради.

6. Хто в Україні є носієм суверенітету:

- а) народ;
- б) Президент;
- в) Верховна Рада;
- г) Збройні Сили.

7. Громадянин України не може:

- а) втратити громадянство;
- б) обирати громадянство;
- в) мати лише одне громадянство;
- г) бути позбавлений громадянства.

8. Усі люди згідно з Конституцією України є рівними:

- а) у своїх переконаннях;
- б) у своїх здібностях;
- в) у своїй гідності;
- г) у своїй особистості.

9. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком:

- а) лише громадян України;
- б) лише громадян України, які постійно проживають в Україні;
- в) кожного громадянина і людини;
- г) кожного, хто проживає в Україні;

10. Яка освіта є обов'язковою:

- а) неповна середня;
- б) повна загальна середня;
- в) початкова;
- г) законодавством не визначено.

Рекомендована література:

1. Барабаш Ю. Конституційне право України на сучасному етапі (окремі проблеми викладання та праворозуміння) // Юридичний вісник. 2015. № 3. С. 121-126.
2. Демків Р. Я. Конституційне право України: курс лекцій. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 332 с.
3. Задорожня Г. В., Задорожний Ю. А., Сопілко І. М. Конституційне право України: підручник. К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 448 с.
4. Совгіря О. Предмет конституційного права України: аксіологічна складова на сучасному етапі // Український часопис конституційного права. 2016. № 1. С. 41-46.
5. Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. Посіб. Вид. 6-те, випр. та доп. К.: Атіка, 2009. 608 с.
6. Конституційне право України: прагматичний курс: навч. посіб. / М. В. Афанасьєва, Ю. Ю. Бальцій, Ю. Д. Батан [та ін.]; за заг. ред. М. В. Афанасьєвої, А. А. Єзерова; Одеса: Юридична література, 2017. 256 с.
7. Васильченко О. П. Джерела конституційного права України: навчальний посібник. К.: Реферат, 2010. 188с.
8. Орзіх М. Ф. Конституційне положення людини в державі і суспільстві України // Вибрані праці. Одеса: Юридична література, 2015. С. 286-287.
9. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навчальний посібник. К.: Атіка, 2004. 464 с.
10. Шемшученко Ю. С., Ющик О. І. Джерела конституційного права України: монографія. К.: Наукова думка, 2010. 709 с.

Нормативно-правові акти:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Оф. сайт ВРУ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою України (16 липня 1990 року) // Відомості ВРУ. Офіц. вид. 1990. №31. Ст. 429. (Бібліотека офіційних видань).
3. Акт проголошення незалежності України (від 24 серпня 1991 року) // Відомості ВРУ. Офіц. вид. 1991. №38. Ст. 502. (Бібліотека офіційних видань).
4. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України (від 8 липня 2011 року) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>
5. Про громадські об'єднання Закон України (від 22 березня 2012 року) // Оф. сайт ВРУ // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
6. Про громадянство: Закон України (від 18 січня 2001 р.) // Оф. сайт ВРУ // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>
7. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України (від 20 жовтня 2014 року) // Оф. сайт ВРУ // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>

8. Про політичні партії в Україні: Закон України (від 5 квітня 2004 року) // Оф. сайт ВРУ // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>

9. Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР. Постанова Верховної Ради України (від 12 вересня 1991 року) // Відомості ВРУ. Офіц. вид. 1991. №46. Ст. 621. (Бібліотека офіційних видань).

10. Про правовий статус закордонних українців: Закон України (від 4 березня 2004 року) // Оф. сайт ВРУ // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4381-17>

11. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України (від 22 вересня 2011 року) // Оф. сайт ВРУ // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>

12. Про правонаступництво України. Закон України (від 12 вересня 1991 року) // Відомості ВРУ. Офіц. вид. 1991. №46. Ст. 617. (Бібліотека офіційних видань).

ТЕМА 4. ДЕРЖАВНА ВЛАДА В УКРАЇНІ. СУДОВІ ТА ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ

4.1. Законодавча влада в Україні

4.1.1. Поняття законодавчої влади. Конституційно-правовий статус і функції Верховної Ради України

Відповідно до теорії поділу влади, законодавча влада є одним із проявів єдиної верховної влади і являє собою одну із трьох самостійних, формально незалежних гілок державної влади. Відповідно до ст. 75 Конституції України, єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України.

Термін «парламент» походить від латинського слова «parlare» – говорити, розмовляти. Отже, цей термін вживається для найменування органу, в якому говорять, обговорюють. Парламент являє собою невід’ємний атрибут кожної демократичної держави, його наявність, поряд із іншими факторами, є показником, свободи людини і суспільства.

Парламент – це найвищий загальнонаціональний представницький орган влади, який обирається народом країни, а інколи частково призначається, і який здійснює визначені законодавством повноваження у різних сферах суспільного і державного життя, провідними серед яких є повноваження законодавчого, установчого і контрольного характеру.

Історія сучасного парламенту починається з епохи буржуазних революцій, після перемоги яких він зміцнив свої роль і значення, досяг статусу найважливішого органу держави в загальній структурі державного механізму. Повноваження парламенту розширювалися поступово, особливо ж важливим є те, що інституювався його контроль за структурами управлінської влади. Сьогодні, за даними Міжпарламентського союзу, парламенти діють у понад 160 країнах світу. За змістом діяльності вони є насамперед органами законодавчої влади.

Парламент України є провідним органом у системі органів державної влади. Він представляє і реалізує повноваження пріоритетної гілки державної влади – законодавчої, бере участь у формуванні органів виконавчої і судової влади, здійснює контроль за додержанням прав і свобод громадян, є загальним представником народу і виразником його волі, парламент України має багатогранні відносини з іншими органами державної влади та із суб’єктами політичної системи: політичними партіями, громадськими організаціями тощо. Верховна Рада України є загальнонаціональним представницьким органом державної влади, оскільки вона має право представляти увесь Український народ – громадян України усіх національностей.

Українському парламенту притаманні такі **ознаки**: представницький характер, виборність, колегіальність, постійність, періодичність формування, легальність, легітимність, відкритість і гласність.

Статус Верховної Ради України визначається розділом IV «Верховна Рада України» та іншими нормами Конституції, законами України, а саме: «Про регламент Верховної Ради України», «Про статус народного депутата України», «Про комітети Верховної Ради України», «Про звернення громадян», «Про державну службу», «Про політичні партії в Україні», «Про джерела фінансування органів державної влади» та ін.

Верховна Рада України як орган законодавчої влади є однопалатним парламентом. Згідно із ст. 76 Конституції України кількісний склад Верховної Ради України – 450 народних депутатів України. Щодо виборчої системи як чинника, що впливає на кількісний склад парламенту України, то відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. вибори народних депутатів здійснюються за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою. Це означає, що 225 депутатів обираються за пропорційною системою у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій; 225 депутатів обираються за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах. Чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю жовтня *п'ятого року повноважень* Верховної Ради України. Згідно із ст. 82 Конституції, Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу.

Основною організаційно-правовою формою діяльності Верховної Ради України відповідно є *сесії Верховної Ради* (ст. 82 Конституції). Сесії Верховної Ради проводяться у формі пленарних засідань, а також засідань комітетів Верховної Ради та тимчасових комісій. Верховна Рада в новому складі збирається на першу сесію не пізніше як на тридцятий день з дня офіційного оголошення результатів виборів. Перше засідання новообраної Верховної Ради відкриває найстарший за віком народний депутат України. На першій сесії проводяться вибори керівних посадових осіб парламенту – голови Верховної Ради та обох його заступників.

Структура Верховної Ради України включає два аспекти: політичний та організаційно-функціональний.

Політична структура характеризується наявністю таких політичних утворень: депутатські фракції та коаліція депутатських фракцій. Право народних депутатів об'єднуватися у фракції, порядок їх утворення та особливості функціонування визначаються Законом України «Про статус народного депутата України», Законом України «Про регламент Верховної Ради України» та іншими законодавчими актами, що регулюють депутатську діяльність.

Депутатські фракції – це добровільні об'єднання народних депутатів України на партійній основі, що уповноважені сприяти формуванню стабільних політичних поглядів та інтересів їхніх членів шляхом утворення коаліцій у парламенті для подальшого впливу на парламентську політику, а також для утримання влади за допомогою тих способів та заходів, що визначені на конституційно-правовому рівні.

Відповідно до ст. 83 Конституції України, за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій у парламенті формується коаліція депутатських фракцій – добровільне об'єднання депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України. Вона формується протягом місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, або протягом місяця з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Організаційно-функціональна структура українського парламенту складається з Голови Верховної Ради України, першого заступника й заступника Голови Верховної Ради, комітетів, тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих

комісій. Для забезпечення своєї діяльності Верховна Рада України утворює допоміжний орган – Апарат Верховної Ради України.

Однією з найвищих державних посад в Україні є *Голова Верховної Ради України*, що здійснює керівництво парламентом. Він обирається народними депутатами, попередньо запропонованим на пленарному засіданні Верховної Ради депутатськими фракціями чи народними депутатами.

Комітети Верховної Ради України здійснюють законопроектну діяльність, попередній розгляді законопроектів, їх доопрацюванні та редагування; реалізують контроль за дотриманням та реалізацією Конституції та законів України, інших нормативних актів Верховної Ради України. Комітети формуються за критерієм фахової підготовки та кваліфікації народних депутатів України, оскільки від їхньої діяльності залежить якісний рівень законопроектної роботи.

Тимчасова спеціальна комісія Верховної Ради України – колегіальний тимчасовий орган Верховної Ради України, що утворюється із числа народних депутатів України для підготовки і попереднього розгляду певного питання. Тимчасові спеціальні комісії працюють у відкритому режимі, однак за їх рішенням можуть проводитися і закриті засідання.

Для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, Верховна Рада України створює *тимчасові слідчі комісії*, якщо за це проголосувала не менш як одна третина від її конституційного складу. До їх складу не можуть входити народні депутати, які мають реальний чи потенційний конфлікт інтересів з питань, для розслідування яких створюється комісія. Результати розслідування комісія викладає в письмовому звіті.

Крім цього, Верховною Радою України створюється *Рахункова палата України* – орган фінансово-бюджетного контролю, який підпорядкований і підзвітний парламенту.

Функції Верховної Ради України – це основні напрями та види діяльності даного органу державної влади, в яких має свій вираз сутність, зміст та соціальне призначення парламенту як провідної структурно-організаційної складової частини механізму української держави, представницького органу всього народу України, що здійснюються відповідно до визначеної Конституцією і законами України його компетенції.

До функцій Верховної Ради України належать законодавча, представницька, установча, контрольна, бюджетно-фінансова, зовнішньополітична.

Пріоритетною є *законодавча функція*, що полягає у прийнятті законів, внесенні до них змін, визнанні їх такими, що втратили чинність (в порядку скасування), або у призупиненні їх дії.

Представницька функція Верховної Ради являє собою вид і напрям діяльності парламенту України, що полягає в представництві Українського народу (громадян України всіх національностей) у здійсненні законодавчої влади шляхом виявлення, узагальнення, узгодження, формування, реалізації та захисту його інтересів. До представницьких повноважень належать: повноваження: внесення змін до Конституції; призначення та сприяння в організації всеукраїнського референдуму з питань, визначених ст. 73 Конституції, виборів та інших форм безпосередньої демократії; прийняття законів, інших актів Верховної Ради України та внесення до них змін; визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; затвердження

загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля; заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України до народу про внутрішнє і зовнішнє становище України; повноваження у сфері державотворення; повноваження у сфері здійснення контролю Верховною Радою України та ін. спільним для всіх цих повноважень є те, що завдяки ним Верховна Рада має можливість представляти різноманітні інтереси всіх громадян України, висловлювати волю Українського народу в законах, реалізовувати та захищати права і свободи громадян України.

Установча функція полягає в формуванні та участі у формуванні органів публічної влади. Верховна Рада України здійснює призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України; призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України; призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України тощо.

Значне місце в діяльності Верховної Ради України займає *парламентський контроль*, який здійснюється, за діяльністю уряду, за додержанням конституційних прав і свобод громадян, за надходженням і використанням бюджетних коштів, за діяльністю інших органів влади, а також щодо питань, які становлять суспільний інтерес для України.

В контексті реалізації *бюджетно-фінансової функції* парламент затверджує закон про державний бюджет та вносить у відповідній формі до нього зміни, здійснює контроль за його виконанням, приймає відповідне рішення щодо звіту про його виконання тощо.

В рамках *зовнішньополітичної функції* Верховна Рада визначає засади зовнішньої політики, ратифікації і денонсації міжнародних договорів, схвалення рішення про надання та прийняття фінансової допомоги, про надання та прийняття військової допомоги іноземним державам або від іноземних держав та міжнародних організацій.

Актами Верховної Ради України є *закони та постанови*. Вони вступають в дію в порядку, визначеному законодавством, зокрема після оприлюднення в офіційних друкованих виданнях: газетах «Голос України», «Урядовий кур'єр», нормативному бюлетені «Відомості Верховної Ради України» тощо.

Основною організаційно-правовою формою діяльності Верховної Ради України відповідно є *сесії Верховної Ради* (ст. 82 Конституції). Сесії Верховної Ради проводяться у формі пленарних засідань, а також засідань комітетів Верховної Ради та тимчасових комісій. Верховна Рада в новому складі збирається на першу сесію не пізніше як на тридцятий день з дня офіційного оголошення результатів виборів. Перше засідання новообраної Верховної Ради відкриває найстарший за віком народний депутат України. На першій сесії проводяться вибори керівних посадових осіб парламенту – голови Верховної Ради та обох його заступників.

Сесії Верховної Ради бувають черговими і позачерговими. *Чергові сесії* Верховної Ради, починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року. *Позачергові сесії* Верховної Ради скликаються головою Верховної Ради на вимогу не менше як третини народних депутатів від її конституційного складу із зазначенням порядку денного. Позачергові сесії можуть скликатися також на вимогу Президента України (ст. 83 Основного закону). Рішення приймаються, відповідно до законодавства, простою більшістю (226 голосів) або кваліфікованою більшістю (2/3 чи 3/4 голосів народних депутатів).

Отже, єдиним законодавчим органом в Україні є парламент – Верховна Рада України. В умовах парламентсько-президентської форми державного правління він посідає центральне місце серед органів державної влади.

4.1.2. Правовий статус народного депутата

Народний депутат України – загальнонаціональний політичний діяч, що є одноособовим повноважним представником народу та членом парламенту – посадовою особою органу законодавчої влади, наділеною встановленими Конституцією і законами України повноваженнями по здійсненню функцій Верховної Ради України.

Правовий статус народного депутата і порядок здійснення ним своїх депутатських повноважень визначаються Конституцією України, Законом України «Про статус народного депутата» від 17 листопада 1992 р., Законом України «Про Регламент Верховної Ради України», Законом України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. та іншими нормативно-правовими актами.

Народний депутат України є повноважним представником українського народу – носія суверенітету та єдиного джерела влади в Україні – у Верховній Раді. Народ делегує владні повноваження своїм представникам, які покликані реалізувати народний суверенітет.

Народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг *двадцяти одного року*, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх *п'яти років*. Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі. Вони не можуть мати іншого представницького мандата, бути на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку.

Повноваження народних депутатів України починаються з моменту складення присяги перед Верховною Радою України. Її зачитує найстарший за віком народний депутат України перед відкриттям першої сесії новообраної Верховної Ради України, після чого депутати скріплюють присягу своїми підписами під її текстом. Відмова скласти присягу має наслідком втрату депутатського мандата. Після набуття депутатських повноважень народний депутат України отримує депутатське посвідчення та нагрудний знак народного депутата України.

Припиняються повноваження народних депутатів України одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради України, а саме – з моменту відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання. Законодавство визначає *підстави дострокового припинення повноважень народного депутата України*:

- складення повноважень за його особистою заявою;
- набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
- припинення його громадянства або його виїзду на постійне проживання за межі України;
- якщо протягом двадцяти днів з дня виникнення обставин, які призводять до порушення вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, ці обставини ним не усунуто;
- невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції;
- його смерті.

Повноваження народного депутата України припиняються достроково також у разі дострокового припинення відповідно до Конституції України повноважень Верховної Ради України.

Відповідно до Закону України «Про статус народного депутата України» при виконанні своїх повноважень народний депутат керується Конституцією, законами України та загальновизнаними нормами моралі. У своїй діяльності він повинен дотримуватися загальновизнаних норм моралі; завжди зберігати власну гідність, поважати честь і гідність інших народних депутатів, службових та посадових осіб і громадян; утримуватися від дій, заяв та вчинків, що компрометують його самого, виборців, Верховну Раду України, державу.

Повноваження народних депутатів можна розділити на *дві групи*:

- 1) права і обов'язки народного депутата у Верховній Раді та її органах;
- 2) права народного депутата України щодо здійснення ним депутатської діяльності за межами парламенту.

В межах першої групи парламентарії мають право схвального голосу щодо всіх питань, що розглядаються на засіданнях Верховної Ради України та її органів, до складу яких його обрано; право обирати і бути обраним на посади Голови Верховної Ради України, першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України, до органів парламенту; пропонувати питання для розгляду Верховною Радою України або її органами; виступати із законодавчою ініціативою у Верховній Раді України; звертатися із депутатськими запитамі, вимагати відповіді на них; брати участь у дебатах, ставити запитання доповідачам, головуючому на засіданні; виступати з обґрунтуванням своїх пропозицій і з мотивів голосування; висловлювати свою думку щодо кожного питання, яке розглядається на засіданні; висловлювати думку щодо кандидатів, які обираються чи призначаються на посади, звільняються з посад Верховною Радою України, а також щодо яких парламент надає згоду на призначення і звільнення з посад; порушувати питання про заміну головуючого на пленарному засіданні Верховної Ради України; порушувати питання

про довіру складу органів, утворених Верховною Радою України, а також посадовим особам, яких обрано, призначено на посади або щодо призначення на посади яких парламентом надано згоду у випадках, передбачених Конституцією України; порушувати питання про перевірку діяльності підприємств, установ, організацій, розташованих на території України і щодо яких є дані про порушення ними законодавства України, про створення з цією метою тимчасових слідчих комісій, передавати для внесення до протоколу і стенографічного бюлетеня засідання текст свого виступу, окремої думки, заяви, пропозиції і зауваження з питань, що розглядаються Верховною Радою України.

Повноваження парламентаріїв щодо здійснення депутатської діяльності за межами Верховної Ради стосуються їхніх взаємовідносин із виборцями, органами державної влади та місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, об'єднаннями громадян України та іноземних держав, засобами масової інформації.

Складовою повноважень народного депутата України є його обов'язки, закріплені в третьому розділі Закону України «Про статус народних депутатів України»: дбати про благо України і добробут Українського народу, захищати інтереси виборців та держави; додержуватися вимог Конституції України, законів України, додержуватися присяги народного депутата України; бути присутнім та особисто брати участь у засіданнях Верховної Ради України та її органів, до складу яких його обрано; виконувати доручення Верховної Ради України; додержуватись трудової дисципліни та норм депутатської етики. Так, обов'язками народного депутата України у парламенті, зокрема, є: обов'язок виконувати доручення Верховної Ради України, відповідного комітету, депутатської фракції (групи), тимчасової спеціальної або тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України, до складу яких його обрано; інформувати Верховну Раду України та її органи, до складу яких його обрано, про виконання доручень Верховної Ради України та її органів; на пленарних засіданнях парламенту обов'язками народного депутата є вимога бути присутнім та особисто брати участь у засіданнях Верховної Ради України та її органів, до складу яких його обрано; особисто брати участь у голосуванні з питань, що розглядаються парламентом України та його органами; та обов'язок завчасно повідомляти про неможливість бути присутнім на засіданні Верховної Ради України чи її органів керівників цих органів; додержуватися вимог трудової дисципліни та норм депутатської етики, а також здійснювати інші обов'язки, які передбачені діючим законодавством.

За невиконання або неналежне виконання обов'язків до народного депутата застосовується, зокрема, дисциплінарна відповідальність, зокрема. попередження, припинення виступу, позбавлення права брати участь у пленарних засіданнях тощо.

Крім прав та обов'язків, конституційно-правовий статус народного депутата містить у собі гарантії депутатської діяльності, які йому надані державою з метою створення необхідних умов для здійснення ним депутатських повноважень. Відповідно до Закону України «Про статус народного депутата України» до них належать: непорушність повноважень народного депутата України (ст. 26), забезпечення народному депутату України умов для виконання депутатських повноважень (ст. 8), звільнення народного депутата України від призову на військову службу або збори (ст. 29), забезпечення народному депутату України умов

для підвищення професійного рівня (ст. 31), фінансування видатків, пов'язаних з депутатською діяльністю (ст. 32), фінансове, медичне та соціально-побутове забезпечення народного депутата України (ст. 33), помічники-консультанти народного депутата України (ст. 34), забезпечення народних депутатів України жилими приміщеннями (ст. 35).

За невиконання законних вимог народного депутата або створення перешкод у його роботі, а так само у разі відмови або ухилення посадових осіб органів державної влади, а також посадових осіб підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності і підпорядкування від своєчасного надання на вимогу народного депутата необхідної інформації та документації або подання завідомо недостовірної інформації зазначені посадові особи несуть адміністративну, кримінальну відповідальність, встановлену законом.

4.2. Президент України, його конституційний статус

В країнах із республіканською формою правління главою держави виступає президент. Прийнято вважати і визначати президента як носія верховної державної влади в таких країнах і як найвищого представника держави у відносинах з іншими країнами. Термін «президент» походить від латинського слова «prezidens» – буквально – «той хто сидить попереду», «на чолі».

Президент – це одноособовий виборний глава держави в країнах з республіканською формою правління.

В незалежній Україні посада Президента вперше введена законом України «Про Президента Української РСР» від 5 липня 1991 р. Згідно зі ст. 1 цього закону президент визнавався найвищою посадовою особою Української держави та главою виконавчої влади. Перші вибори президента у незалежній Україні відбулися 1 грудня 1991 р. Першим Президентом України, обраним на загальних виборах, став Л. Кравчук

Ст. 102 Конституції України 1996 р **Президента України** як главу держави, що виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Президент України посідає особливе місце у державно-правовому механізмі. Згідно з конституцією України, він не належить до жодної з гілок влади. Разом з тим, Президент України бере активну участь у законотворенні, є ключовою фігурою у системі виконавчої влади, має деякі організаційні повноваження щодо функціонування судової влади. Це зумовлено встановленою Конституцією змішаною моделлю республіканського правління – парламентсько-президентською.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Відповідно до ст. 103 Основного Закону чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента вибори Президента України проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення його повноважень. Порядок проведення виборів Президента України регламентується Законом «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р.

Президентом може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд.

Президент не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Після обрання кандидат, що переміг, вступає на посаду Президента України шляхом інавгурації. **Інавгурація** (від лат. *inauguro* – посвячую) – це урочиста церемонія вступу на пост глави держави. Зазвичай ця церемонія відбувається на спеціальному засіданні парламенту або більш широкій колегії за участі депутатів парламенту, членів уряду, представників політичних і бізнесових кіл, авторитетних громадсько-політичних та культурних діячів, представників дипломатичних місій іноземних держав і міжнародних організацій.

Відповідно до ст. 104 Конституції України новообраний Президент України вступає на пост не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народом на урочистому засіданні Верховної Ради України. До присяги новообраного Президента України приводить Голова Конституційного Суду.

Основу конституційно-правового статусу президента становлять норми Конституції України, які визначають повноваження глави держави. **Повноваження Президента України** – це конкретні права та обов'язки глави держави з вирішення питань, віднесених до його відання.

Повноваження Президента України (відповідно до ст. 106 Основного Закону) поділяють на наступні **групи**:

- 1) у сфері державного будівництва;
- 2) у сфері нормотворчої діяльності;
- 3) у сфері забезпечення конституційної законності;
- 4) у галузі оборони і національної безпеки;
- 5) у сфері реалізації гарантій щодо забезпечення прав і свобод громадян;
- 6) у сфері зовнішньої політики і міжнародних відносин.

До повноважень у сфері **державного будівництва** належать:

– *установчі* повноваження щодо створення, реорганізації та ліквідації органів державної влади (наприклад, відповідно до Конституції України Президент України утворює суди у визначеному законом порядку);

– *номінаційні* повноваження щодо формування персонального складу державних органів (Президент України призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України після одержання такої пропозиції; вносить до Верховної Ради України подання про призначення міністра оборони України, міністра закордонних справ України; призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України; призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України; призначає на посади та звільняє з посад

половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади голови Служби безпеки України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; призначає на посади та звільняє з посад третину складу Конституційного Суду України);

– *процедурні* повноваження щодо процедур формування органів державної влади (наприклад Президент України призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені Конституцією України).

У сфері *нормотворчої* діяльності Президенту України належать наступні повноваження:

- право законодавчої ініціативи (ст. 93 Конституції України);
- повноваження щодо підписання та обнародування законів;
- право призначати та проголошувати всеукраїнський референдум.

Повноваження Президента України у сфері *конституційної законності*:

– право звернення до Конституційного Суду України;

– зупинення дії актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;

– скасування актів Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

– скасування відповідно до закону рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України;

- право «вето».

У сфері *оборони та національної безпеки* Президент України:

– є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України;

– призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань;

– здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;

– очолює Раду національної безпеки і оборони України;

– вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни, й у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;

– приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України.

Щодо повноважень у сфері *забезпечення прав і свобод громадян*, то сюди широкому розумінні належать усі повноваження глави держави. У вузькому значенні – це повноваження щодо прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, надання притулку в Україні; здійснення помилування.

У сфері *зовнішньої політики та міжнародних відносин* Президент України:

– є представником держави в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;

- ухвалює рішення про визнання іноземних держав;
- призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях;
- приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав.

Актами Президента України Президент України є *укази і розпорядження*.

Укази – це рішення Президента, що мають нормативний характер, тобто містять загальні правові приписи невизначеному колу суб'єктів, розраховані на довготривале і багаторазове застосування.

Розпорядження – це владні акти Президента, видані в межах його компетенції, що мають обов'язкову силу для фізичних та юридичних осіб, яким його адресовано. Розпорядження можуть бути тривалої дії, а можуть мати разові наслідки для конкретного виконавця.

У ст. 108 Конституції України передбачено можливість дострокового припинення повноважень Президента у наступних випадках:

- відставка;
- неможливість виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- усунення з поста в порядку імпічменту;
- смерть.

Під *відставкою* Президента України слід розуміти залишення поста Президента України виключно з власної ініціативи і при забезпеченні повної добровільності прийняття такого рішення. Відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України.

Неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я має бути встановлена на засіданні Верховної Ради України і підтверджена рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду України – за зверненням Верховної Ради України і медичного висновку.

Президент України як глава держави не несе політичної або юридичної відповідальності за свої дії. Проте в особливих випадках Президент України підлягає відповідальності, що передбачено ст. 111 Основного Закону: він може бути усунутий з поста Верховною Радою України в порядку *імпічменту* в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України передбачено досить складну процедуру імпічменту. Її застосування можливе за умови наявності висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачено Президента України, містять ознаки державної зради або іншого злочину; наявності висновку Конституційного Суду України щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент.

Отже, відповідно до законодавства, Президент України не належить до жодної з гілок влади, він є главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

4.3. Правовий статус центральних і місцевих органів виконавчої влади

Виконавча влада є самостійною гілкою державної влади, що являє собою сукупність повноважень з управління державними справами (включаючи адміністративну нормотворчість, зовнішні відносини, державний контроль), а також систему державних органів, що здійснюють ці повноваження.

Сутність виконавчої влади полягає у забезпеченні реалізації та виконання законів, в управлінні функціонуванням державного механізму, в державному регулюванні ринку, у задоволенні життєвих потреб населення. Для виконання цих задач виконавча влада має у своєму розпорядженні відповідні ресурси: матеріально-фінансові (державний бюджет, загальнодержавні податки, державна власність, державні підприємства тощо), кадрові (державні службовці), інформаційні (державні засоби масової інформації, веб-портали, бази даних), воєнізовані підрозділи тощо.

Зміст виконавчої влади України впливає з наступних її **ознак**:

– *ієрархічність* системи органів виконавчої влади: Кабінет Міністрів України (вищий орган виконавчої влади); міністерства, державні комітети, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (центральні органи виконавчої влади); місцеві державні адміністрації (місцеві органи виконавчої влади);

– діяльність виконавчої влади має *виконавчо-розпорядчий характер*, тобто, крім виконання (практичного здійснення та реалізації) законів, виконавча влада приймає підзаконні нормативні акти загальнообов'язкового характеру, спрямовані на регулювання суспільних відносин;

– діяльність виконавчої влади є *підзаконною*, тобто ця гілка влади може діяти лише у межах, визначених Конституцією та законодавством України;

– державна влада *підконтрольна та підзвітна Президенту України та Верховній Раді України*. Діяльність органів виконавчої влади регулюється Конституцією України, значним масивом законодавчих актів, серед яких Конституція Автономної Республіки Крим, Закони України «Про Кабінет Міністрів України», «Про центральні органи виконавчої влади», «Про місцеві державні адміністрації» підзаконними актами.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є **Кабінет Міністрів України** (уряд України). Він здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів. Уряд України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України.

Відповідно до ст. 113 Конституції України *членами Кабінету Міністрів України* є Прем'єр-міністр України, перший віце-прем'єр-міністр України, віце-прем'єр-міністри та міністри України. Прем'єр-міністр України призначається на посаду Верховною Радою України за поданням Президента України, яке той вносить за пропозицією парламентської більшості. Члени Кабінету Міністрів України, крім Прем'єр-міністра України, міністра оборони України і міністра закордонних справ України, призначаються на посаду Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України. Посади членів Кабінету Міністрів України належать до політичних посад, на які не поширюється трудове законодавство.

Членами Кабінету Міністрів України можуть бути громадяни України, які мають право голосу, вищу освіту та володіють державною мовою.

Новопризначений Прем'єр-міністр України подає також на розгляд парламенту Програму діяльності Кабінету Міністрів України.

Відповідно до ст. 116 Основного Закону Кабінет Міністрів України здійснює такі **повноваження**:

- забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;

- вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;

- забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

- розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;

- забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

- розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;

- здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;

- організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;

- спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;

- утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;

- призначає на посади та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України;

- здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

Кабінет Міністрів України на основі та на виконання Конституції і законів України, актів Президента України видає обов'язкові для виконання акти – *постанови і розпорядження*.

Законодавством передбачено наступні підстави для **відставки** Кабінету Міністрів України:

- 1) прийняття Верховною Радою України *резолуції недовіри* Кабінету Міністрів України. Верховна Рада України, за пропозицією Президента України або не менш як третини від її конституційного складу, може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України;

- 2) *відставка Прем'єр-міністра України*. Прем'єр-міністр України має право заявити Верховній Раді України про свою відставку. Прийняття Верховною Радою

України рішення про відставку Прем'єр-міністра України має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України;

3) *смерть Прем'єр-міністра України*. В такому випадку повноваження Прем'єр-міністра України на період до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України виконує перший віце-прем'єр-міністр України.

Кабінет Міністрів України складає свої повноваження *перед новообраним парламентом*.

Діяльність **центральної влади** регламентується Конституцією України, Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17 березня 2011 р. та іншими нормативно-правовими актами.

На центральний орган виконавчої влади може бути покладено виконання одного або кількох **завдань**:

- 1) надання адміністративних послуг (*служби*);
- 2) здійснення державного нагляду чи контролю (*інспекції*);
- 3) управління об'єктами державної власності (*агентства*);
- 4) внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики на розгляд міністрів, які спрямовують та координують їх діяльність;
- 5) здійснення інших завдань, визначених законами України.

Центральне місце в системі органів посідають **міністерства**. Міністерство очолює міністр України, який є членом Кабінету Міністрів України.

Основними завданнями міністерства як органу, що забезпечує формування та реалізує державну політику в одній чи декількох сферах, є:

- 1) забезпечення нормативно-правового регулювання;
- 2) визначення пріоритетних напрямів розвитку;
- 3) інформування та надання роз'яснень щодо здійснення державної політики;
- 4) узагальнення практики застосування законодавства, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення та внесення в установленому порядку проектів законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України на розгляд Президентів України та Кабінету Міністрів України;
- 5) здійснення інших завдань, визначених законами України та покладених на нього актами Президента України.

Міністерство у межах своїх повноважень видає *накази*, які підписує міністр.

До складу центральної влади також входять центральні органи виконавчої влади *зі спеціальним статусом*, які мають особливі завдання та повноваження. Відносно них можуть встановлюватися спеціальні умови створення, реорганізації та ліквідації, підконтрольності та підзвітності. Це, зокрема, Антимонопольний комітет України, Фонд державного майна України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Національне агентство України з питань державної служби, Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національне агентство України з питань запобігання корупції.

Місцеві органи виконавчої влади – це система, до складу якої входять:

- Рада міністрів Автономної Республіки Крим;
- місцеві (обласні, районні, міські у містах Києві та Севастополі, районні у місті Києві) державні адміністрації;

– територіальні органи міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Функціонування місцевих органів виконавчої влади регулюється Конституцією Автономної Республіки Крим, Законами України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р., «Про столицю України – місто-герой Київ» від 15 січня 1999 р. тощо.

Місцеві державні адміністрації в межах своїх повноважень здійснюють виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Відповідно до Основного Закону вони забезпечують:

- виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;
- законність і правопорядок;
- додержання прав і свобод громадян;
- виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – програм їх національно-культурного розвитку;
- підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;
- подання звіту про виконання відповідних бюджетів і програм;
- взаємодію з органами місцевого самоврядування; реалізацію інших наданих державою та делегованих відповідними радами повноважень.

Основною ланкою цієї системи є *обласні та районні державні адміністрації*, голови яких, відповідно до ст. 118 Конституції України, призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Президент також приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації у разі висловлення йому недовіри збоку місцевої (обласної або районної) ради.

Голова місцевої державної адміністрації в межах своїх повноважень видає *розпорядження*, а керівники структурних підрозділів – *накази*.

З метою забезпечення реалізації державної політики у визначених одній чи кількох галузях на відповідній території у складі місцевих державних адміністрацій функціонують відповідні структурні підрозділи (управління, відділи тощо).

Такти чином, в Україні функціонує розгалужена система органів виконавчої влади. Вона побудована за ієрархічним принципом та складається із Кабінету Міністрів України, центральних і місцевих органів виконавчої влади.

4.4. Місцеве самоврядування в Україні

У ст. 140 Конституції України, вказано, що місцеве самоврядування є правом *територіальної громади* – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України».

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» 21 травня 1997 р містить наступну дефініцію: **місцеве самоврядування в Україні** – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Порядок організації та діяльності органів місцевого самоврядування регламентуються Конституцією України, законами України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про статус депутатів місцевих рад» від 11 липня 2002 р, «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 5 лютого 2015 р. тощо.

Законодавством закріплено наступні **принципи здійснення місцевого самоврядування в Україні:**

– *народовладдя* – передбачає демократичний характер місцевого самоврядування, зокрема, виборність представницьких органів і головних посадових осіб, підзвітність та підконтрольність їх територіальній громаді; можливість територіальної громади безпосередньо вирішувати питання місцевого значення;

– *законності* – всі органи та посадові особи місцевого самоврядування діють і приймають рішення в межах положень чинного законодавства, втілюють їх у життя, забезпечують реалізацію прав і свобод громадян, захищають інтереси територіальної громади;

– *гласності* – органи місцевого самоврядування та посадові особи повинні здійснювати свою діяльність відкрито, у взаємодії із засобами масової інформації, своєчасно надавати об'єктивну, достовірну інформацію про свою діяльність громадянам, публікувати чи доводити до відома громадян прийняті рішення;

– *колегіальності* – обговорення питань, прийняття рішень, у межах компетенції здійснюються органами місцевого самоврядування колегіально, зважаючи на різні думки, погляди, позиції, права меншості;

– *поєднання місцевих і державних інтересів* – при розв'язанні питань місцевого значення територіальною громадою чи органами та посадовими особами місцевого самоврядування необхідно брати до уваги як місцеві, так і загальнодержавні інтереси;

– *виборності* – вибори органів і головних посадових осіб місцевого самоврядування є вільними та відбуваються на основі загального, рівного й прямого виборчого права таємним голосуванням;

– *правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених законом* – базовий принцип для функціонування системи органів місцевого самоврядування, оскільки відсутність їхньої самостійності може призвести до фіктивності;

– *підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їхніх органів і посадових осіб* – органи та посадові особи місцевого самоврядування повинні періодично звітувати перед територіальною громадою про свою діяльність. Зокрема, сільський, селищний, міський голова звітує про свою роботу перед територіальною громадою на відкритій зустрічі з громадянами не рідше, ніж один раз на рік.

– *державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування* – держава, з метою розвитку демократичних засад організації суспільства, підвищення ефективності управління, залучення населення до вирішення питань місцевого та державного значення, надає відповідні організаційні, правові, матеріально-фінансові гарантії.

– *судового захисту прав місцевого самоврядування* – органи та посадові особи місцевого самоврядування мають право звертатися до суду щодо визнання

незаконними актів місцевих органів виконавчої влади, інших органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, котрі обмежують права територіальних громад, повноваження органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Для дієвості реалізації цього права в Україні створюється система адміністративних судів.

Систему місцевого самоврядування в Україні складають:

- територіальна громада;
- сільський, селищний, міський голова;
- виконавчі органи сільської, селищної, міської ради;
- староста;
- районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
- органи самоорганізації населення.

Крім того, у містах з районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради можуть створюватися районні в місті ради. Районні в містах ради утворюють свої виконавчі органи та обирають голову ради, який одночасно є і головою її виконавчого комітету.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування є *територіальна громада*. Основними її **ознаками** є спільна територія існування, наявність спільних інтересів місцевого значення, соціальна взаємодія членів громади в процесі забезпечення цих інтересів, психологічна самоідентифікація кожного члена з громадою, спільна комунальна власність, сплачування комунальних податків.

Територіальна громада реалізує свої функції як безпосередньо (через місцеві вибори та місцеві референдуми), так і опосередковано (через органи місцевого самоврядування). Це нормам Європейської хартії місцевого самоврядування 1985 р., відповідно до якої місцеве самоврядування розглядається як право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ, під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення, та зазначається, що відповідне право здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи.

За змістом ***повноваження органів місцевого самоврядування*** можна розділити на такі основні групи:

- *суспільно-політичні* (нормотворча діяльність, керівництво місцевими радами апаратом ради та її виконавчим комітетом, скликання загальних зборів громадян за місцем проживання тощо);
- *фінансово-економічні* (встановлення ставок місцевих податків і зборів; здійснення місцевих позик, утворення комунальних підприємств тощо);
- *соціально-культурні* (підготовка програм соціально-економічного та культурного розвитку сіл, селищ, міст, цільових програм з інших питань самоврядування, надання допомоги малозабезпеченим верствам населення, утримання дитячих садків, закладів освіти, підтримка місцевих громадських організацій тощо);
- *екологічні* (підготовка програм охорони навколишнього середовища, створення та забезпечення функціонування місцевих екологічних автоматизованих

інформаційно-аналітичних систем забезпечення доступу до екологічної інформації тощо).

Законодавством встановлено такі **способи формування органів місцевого самоврядування:**

– *обрання* шляхом прямих або непрямих виборів: місцеві ради, голови місцевих рад тощо;

– *призначення*: виконавчі комітети місцевих рад і т. д.

Законом «Про місцеві вибори» від 14 липня 2015 р. встановлено основні засади, організацію і порядок проведення виборів усіх органів місцевого самоврядування, що обираються прямими виборами. Сюди відносяться депутати обласних, районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад, сільські, селищні, міські голови і старости.

Вибори депутатів сільських, селищних рад проводяться за *мажоритарною системою* відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділяється територія відповідно села (кількох сіл, жителі яких добровільно об'єдналися у сільську громаду), селища.

Вибори депутатів обласних, районних, міських, районних у містах рад проводяться за *пропорційною виборчою системою* в багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками місцевих організацій політичних партій із закріпленням кандидатів за територіальними виборчими округами, на які поділяється багатомандатний виборчий округ, що збігається з територією відповідно області, району, району в місті, територією міста.

Вибори сільського, селищного, голови та старости проводяться за мажоритарною системою на *5 років*. Депутати місцевої ради, як і народні депутати, не можуть мати іншого представницького мандата. Але, на відміну від діяльності народних депутатів України, діяльність депутатів місцевих рад не розглядається як професійна.

Відповідно до покладених на нього завдань, депутат місцевої ради наділений як правами, так і обов'язками. Їх можна поділити на ті, що реалізуються у виборчому окрузі та у відповідній місцевій раді та її органах.

Під час роботи у місцевій раді депутат наділений наступними правами:

– право ухвального голосу з усіх питань, що розглядаються на засіданнях ради та її органів, до складу яких він входить;

– обирати і бути обраним до органів відповідної ради;

– пропонувати питання для розгляду їх радою та її органами;

– вносити пропозиції і зауваження до порядку денного засідань ради та її органів, порядку розгляду обговорюваних питань та їх суті;

– вносити на розгляд ради та її органів пропозиції з питань, пов'язаних з його депутатською діяльністю тощо.

До обов'язків депутата під час роботи у місцевій раді належать:

– додержуватися Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, регламенту ради та інших нормативно-правових актів, що визначають порядок діяльності ради та її органів;

– брати участь у роботі ради, постійних комісій та інших її органів, до складу яких він входить, всебічно сприяти виконанню їх рішень;

– виконувати доручення ради, її органів, сільського, селищного, міського голови чи голови ради; інформувати їх про виконання доручень і т. д.

*У виборчому окрузі депутат місцевої наділений **правами**:*

– офіційно представляти виборців свого виборчого округу та інтереси територіальної громади з питань, що належать до відання органів місцевого самоврядування відповідного рівня;

– брати участь із правом дорадчого голосу у засіданнях інших місцевих рад та їх органів, загальних зборах громадян за місцем проживання, засіданнях органів самоорганізації населення, що проводяться в межах території його виборчого округу;

– на депутатське звернення, депутатський запит, депутатське запитання;

– на невідкладний прийом;

– вимагати усунення порушень законності і встановлення правового порядку.

*До основних **обов'язків** депутата місцевої ради у виборчому окрузі належать такі:*

– підтримувати зв'язок з виборцями, територіальною громадою;

– не рідше одного разу на півріччя інформувати виборців про роботу місцевої ради та її органів;

– вивчати громадську думку, потреби територіальної громади, інформувати про них раду та її органи, брати безпосередню участь у їх вирішенні;

– визначати і оприлюднювати дні, години та місце прийому виборців, інших громадян;

– вести регулярний, не рідше одного разу на місяць, прийом виборців тощо.

Для створення умов ефективної роботи депутатів місцевих рад у законодавстві встановлено низку **гарантій** їх діяльності:

– депутат місцевої ради не несе відповідальності за виступи на засіданнях ради та її органів, крім відповідальності за образу чи наклеп;

– на час виконання депутатських повноважень депутату місцевої ради надається відстрочка від призову на строкову військову чи альтернативну (невійськову) службу;

– законодавством передбачено особливості повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення депутату місцевої ради;

– депутат місцевої ради звільняється від виконання виробничих або службових обов'язків на час сесії чи засідання постійної комісії місцевої ради, а також для здійснення депутатських повноважень в інших передбачених законом випадках. У разі здійснення депутатських повноважень у робочий час депутату місцевої ради за основним місцем роботи відшкодовуються середній зарібок та інші витрати, пов'язані з депутатською діяльністю, за рахунок коштів відповідного місцевого бюджету;

– депутат місцевої ради користується на території відповідної ради правом безплатного проїзду на залізничному, автомобільному і водному транспорті незалежно від форми власності, а також на всіх видах міського пасажирського транспорту (крім таксі);

– відповідна рада та її виконавчі органи забезпечують депутатів місцевих рад офіційними виданнями та інформаційними матеріалами ради, організують допомогу їм з правових питань депутатської діяльності.

З огляду на вищесказане, ефективне функціонування системи органів місцевого самоврядування є запорукою успішного розвитку держави, забезпечення прав і свобод як окремої особи, так і територіальної громади й суспільства загалом.

4.5. Судустрій України, його система та функції

Відповідно до ч. 1 ст. 6 Конституції України державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Дане конституційне положення закріплює к принцип розподілу влад, за якою кожна з гілок єдиної і неподільної державної влади здійснює лише їй властиву функцію та має свою сферу реалізації, свою компетенцію.

Судова влада займає особливе місце в системі державної влади, що обумовлено специфікою її правової природи, а також функцій, завдань та засобів її досягнення. На судову владу покладається здійснення функції правосуддя. Як зазначається у статті 124 Конституції України та Законі України «Про судустрій і статус суддів» (далі - Закон) правосуддя в Україні здійснюється виключно судами.

Здійснення судової влади за змістом є значно ширшим, ніж відправлення правосуддя. Отже, виокремлює та характеризує судову владу те, що вона:

- 1) є особливим видом державної діяльності;
- 2) є незалежною, самостійною і виключною гілкою влади;
- 3) здійснюється за визначеною законом процедурою.

Відповідно до конституційних засад поділу влади судова влада в Україні здійснюється незалежними та безсторонніми судами, створеними на підставі закону, вони утворюють єдину систему. Єдність системи судустрою забезпечується:

- 1) єдиними засадами організації та діяльності судів;
- 2) єдиним статусом суддів;
- 3) обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом;
- 4) єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів;
- 5) єдністю судової практики;
- 6) обов'язковістю виконання на території України судових рішень;
- 7) фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України;
- 8) вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування.

Система судустрою України будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності. Її систему складають (ст. 17 Закону):

1) **місцеві суди** – ст. 21 (місцевими загальними судами є окружні суди, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або у місті, або у районі (районах) і місті (містах); місцевими господарськими судами є окружні господарські суди; місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, а також інші суди, визначені процесуальним законом);

2) **апеляційні суди** – ст. 26 (апеляційними судами з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення є апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах);

3) **Верховний Суд** – ст. 36 (Верховний Суд - найвищий суд у системі судустрою України).

Для розгляду окремих категорій справ в системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди (Вищий суд з питань інтелектуальної власності, Вищий антикорупційний суд). Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Суд утворюється і ліквідується законом. Місцезнаходження, територіальна юрисдикція і статус суду визначаються з *урахуванням принципів територіальності, спеціалізації та інстанційності*. Утворення суду може відбуватися шляхом створення нового суду або реорганізації (злиття, поділу) судів. Суд є юридичною особою, якщо інше не визначено законом.

Статтею 18 Закону встановлено, що суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Крім того, у місцевих загальних судах та апеляційних судах діє спеціалізація суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Стаття 27 визначає наступні *повноваження апеляційного суду*:

- 1) здійснення правосуддя у порядку, встановленому процесуальним законом;
- 2) аналіз судової статистики, вивчення та узагальнення судової практики, інформування про результати узагальнення судової практики відповідних місцевих судів, Верховний Суд;
- 3) надання місцевим судам методичної допомоги в застосуванні законодавства;
- 4) здійснення інших повноважень, визначених законом.

Верховний Суд (ст. 36 Закону) є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом. **Верховний Суд:**

1. Здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, - як суд першої або апеляційної інстанції, в порядку, встановленому процесуальним законом;

2. Здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики;

3. Надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судоустрою;

4. Надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

5. Звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України;

6. Забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом;

7. Здійснює інші повноваження, визначені законом.

Стаття 37 Закону визначає склад та структуру Верховного Суду та максимальну кількість суддів, що входять у його склад, яких має бути не більше двохсот. У складі Верховного Суду діють:

1. Велика Палата Верховного Суду;

2. Касаційний адміністративний суд;
3. Касаційний господарський суд;
4. Касаційний кримінальний суд;
5. Касаційний цивільний суд.

Правовий статус суддів – це сукупність їх прав та обов'язків, закріплених та гарантованих законом. Правосуддя в Україні здійснюють професійні судді, а в окремих випадках, передбачених законом, присяжні та народні засідателі. Проте, розгляд справ в апеляційному та касаційному порядку здійснюють лише професійні судді, які є носіями судової влади в Україні.

Характеризуючи статус суддів необхідно враховувати встановлене Законом «Про судоустрій та статус суддів» положення про єдність статусу для всіх суддів України, при чому незалежно від того, в якому суді вони працюють.

Єдність статусу суддів забезпечується:

- 1) єдиними в цілому вимогами до кандидатів на посаду судді; порядком наділення суддів повноваженнями;
- 2) сукупністю прав та обов'язків суддів;
- 3) незалежністю суддів і недопущення втручання у їх діяльність;
- 4) незмінюваністю суддів та їх недоторканністю;
- 5) засобами правового, соціального, матеріального забезпечення суддів;
- 6) недопущенням зайняття інших оплачуваних посад, за винятком випадків, передбачених законом.

Проте законодавством допускається відмінність в обсягу повноважень суддів залежно від входження суду до конкретної судової ланки або до певної судової інстанції. Крім того, статус залежить від місця конкретного суду в судовій системі України (наприклад судді Конституційного Суду України, судді Верховного Суду).

Незалежність суддів і підкорення їх тільки закону є найважливішою засадою правосуддя, а також передумовою їх об'єктивності і неупередженості. *Гарантії незалежності і самостійності суддів в Україні забезпечуються:*

1. Особливим порядком призначення, обрання, притягнення до відповідальності, а також звільнення суддів.
2. Незмінюваністю суддів та їх недоторканістю;
3. Забороною втручання у здійснення правосуддя;
4. Порядком здійснення судочинства, таємницею постановлення судового рішення;
5. Відповідальністю за неповагу до суду чи судді, встановленою законом;
6. Особливим порядком фінансування та організаційного забезпечення діяльності судів;
7. Належним матеріальним та соціальним забезпеченням суддів;
8. Функціонуванням органів суддівського самоврядування;
9. Визначеними законом засобами забезпечення особистої безпеки суддів, їх сімей, майна, а також іншими засобами їх правового захисту.

На посаду судді може бути рекомендований громадянин України, який досяг тридцяти років та не старший шістдесяти п'яти років, має вищу юридичну освіту, а також стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, добросовісним та володіє державною мовою.

Важливою гарантією незалежності суддів є їх участь у діяльності суддівського самоврядування. Організаційними формами суддівського самоврядування є збори суддів, Рада суддів України, а також з'їзд суддів України (ст. 127 Закону).

Завданнями суддівського самоврядування є вирішення питань щодо:

1. Забезпечення організаційної єдності функціонування органів судової влади;
2. Зміцнення незалежності судів, суддів, захист професійних інтересів суддів, у тому числі захист від втручання в їхню діяльність;
3. Учасі у визначенні потреб кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів та контроль за додержанням установлених нормативів такого забезпечення;
4. Обрання суддів на адміністративні посади в судах у порядку, встановленому цим Законом;
5. Призначення суддів Конституційного Суду України;
6. Обрання суддів до складу Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів України в порядку, встановленому законом.

4.6. Система правоохоронних органів України

Поряд з державними органами, які вирішують питання господарської діяльності, освіти, науки, техніки, а також обороноздатності, зовнішньої політики тощо, у нашій державі існують також органи, що створюються тільки з однією метою – охорони й захисту права. Діяльність таких органів називається правоохоронною.

Правоохоронна діяльність має специфічні ознаки:

1. Вона може здійснюватися тільки із застосуванням юридичних заходів впливу. До таких заходів належать заходи державного примусу і державного стягнення. Так, до особи, яка скоїла адміністративне правопорушення, може бути застосовані заходи впливу (стягнення), встановлені Кодексом України про адміністративні правопорушення;
2. Юридичні заходи впливу, які застосовуються при здійсненні правоохоронної діяльності мають суворо відповідати вимогам законів, що регламентують їх застосування. Так, при вирішенні питання про призначення покарання за скоєне злочину компетентний орган не може призначити суворіше покарання, ніж вказане в санкції відповідної статті Кримінального кодексу України;
3. Реалізується у встановленому законом порядку з дотриманням певної процедури. Рішення про застосування чи незастосування юридичних заходів впливу приймаються компетентним органом за встановленими законом правилами, при чому їх дотримання є обов'язковим. У разі порушення цих правил таке рішення може бути визнано незаконним або недійсним;
4. Здійснення даного виду діяльності покладено на органи, які, як правило, спеціально створюються державою з цією метою і комплектуються спеціалістами.

До системи правоохоронної діяльності входять такі напрями:

- 1) діяльність державних органів із забезпечення правосуддя;
- 2) діяльність з виявлення, запобігання та розслідування злочинів;
- 3) діяльність органів прокуратури;

4) діяльність із захисту державної безпеки, державного кордону та охорони правопорядку.

Отже, **правоохоронною діяльністю** є державна діяльність, яка здійснюється з метою охорони права спеціально уповноваженими органами шляхом застосування юридичних заходів впливу із суворим дотриманням встановленого законом порядку.

До завдань правоохоронної діяльності належить захист:

1. Встановленого Конституцією України суспільного ладу держави;
2. Прав і законних інтересів громадян, підприємств, організацій, установ, суб'єктів усіх форм власності;
3. Суверенітету та територіальної цілісності України.

З метою здійснення правоохоронної діяльності державою створюються відповідні компетентні органи, які називаються правоохоронними. Правоохоронними органами є існуючі в суспільстві й державі установи та організації, що здійснюють правоохоронну та правозастосовчу функції Їх основним завданням є забезпечення законності, захисту прав та законних інтересів громадян, юридичних осіб, боротьбі зі злочинністю та іншими правопорушеннями.

До правоохоронних органів, відповідно до статті 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» належать: судові; прокуратури; внутрішніх справ; служби безпеки; митні; державної фіскальної служби; юстиції; адвокатура; нотаріат; державна служба з надзвичайних ситуацій тощо.

До найважливіших правоохоронних *функцій* органів державної влади належать:

- 1) профілактична (профілактика правопорушень);
- 2) захисна;
- 3) охорона громадського порядку, громадської безпеки і власності;
- 4) ресоціалізаційна (адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі);
- 5) оперативно-розшукова;
- 6) розслідування злочинів;
- 7) судовий розгляд справ;
- 8) розгляд справ про адміністративні порушення;
- 9) розгляд справ про фінансові та адміністративно-господарські правопорушення;
- 10) виконання вироків, рішень, ухвал і постанов судів, постанов органів досудового розслідування та прокурорів.

4.6.1. Органи внутрішніх справ

Одне з центральних місць серед існуючих в Україні правоохоронних органів посідають органи внутрішніх справ України. Особливе становище цих органів у системі правоохоронних органів зумовлюється обсягом і складністю їх компетенції при здійсненні правоохоронної діяльності, а також тим, що на них покладається основний тягар боротьби зі злочинністю, окрім того і робота з профілактики та запобігання злочинам, яка є складовою внутрішньої політики суверенної та незалежної України.

Органи внутрішніх справ найчисленніші серед інших правоохоронних органів України. На дані органи покладено виконання таких завдань:

1. Забезпечення охорони громадського порядку і громадської безпеки;
2. Розкриття і розслідування злочинів, виявлення та розшук злочинців;
3. Забезпечення безпеки дорожнього руху;
4. Охорона прав і законних інтересів громадян, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності від протиправних посягань;
5. Вжиття заходів щодо усунення причин і умов вчинення злочинів та інших правопорушень;
6. Забезпечення суворого дотримання законності при здійсненні діяльності підрозділів та посадових осіб органів внутрішніх справ України;
7. Участь у розробці та реалізації державної політики боротьби зі злочинністю;
8. Визначення основних напрямків удосконалення діяльності цих органів.

Функції органів внутрішніх справ України визначаються їх завданнями. *До основних функцій даних органів належать:*

1. Організація і забезпечення охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю;
2. Захист прав і свобод громадян, суспільства, держави від протиправних посягань;
3. Організація і забезпечення безпеки дорожнього руху в містах та інших населених пунктах, а також на автомагістральних шляхах;
4. Здійснення оперативно-розшукової діяльності;
5. Здійснення дізнання і досудового слідства у кримінальних справах, що належать до їх компетенції.

Очолює систему органів внутрішніх справ **Міністерство внутрішніх справ України** (далі – МВС України), яке є центральний орган виконавчої влади України, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. МВС України є провідним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань формування і реалізації державної політики у сфері захисту прав і свобод громадян; а також інтересів суспільства і держави від протиправних посягань; ведення боротьби із злочинністю; забезпечення громадської безпеки; безпеки дорожнього руху; охорони громадського порядку; охорони та оборони особливо важливих державних об'єктів.

До складу МВС України входять: Національна поліція України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Міграційна служба України, Державна прикордонна служба України та Національна гвардія України.

Національна поліція України: завдання та система

Стаття 1 Закону України «Про національну поліцію» визначає, що Національна поліція України - це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

Загальну систему поліції складають:

- 1) центральний орган управління поліцією;
- 2) територіальні органи поліції.

До складу апарату центрального органу управління поліції входять організаційно поєднані структурні підрозділи, що забезпечують діяльність керівника поліції, а також виконання покладених на поліцію завдань.

У складі поліції функціонують:

- 1) кримінальна поліція;
- 2) патрульна поліція;
- 3) органи досудового розслідування;
- 4) поліція охорони;
- 5) спеціальна поліція;
- 6) поліція особливого призначення.

Основними обов'язками поліцейського є:

1) Неухильне дотримання положень Конституції України, законів України та інших нормативно-правових актів, що регламентують діяльність поліції, та Присяги поліцейського;

2) Професійне виконання своїх службових обов'язків відповідно до вимог нормативно-правових актів, посадових (функціональних) обов'язків, наказів керівництва;

3) Повага і не порушення прав і свобод людини;

4) Надавання невідкладної, зокрема, до медичної і медичної допомоги особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в безпорадному стані або стані, небезпечному для їхнього життя чи здоров'я;

5) Збереження інформації з обмеженим доступом, яка стала йому відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків;

6) Інформування безпосереднього керівника про обставини, що унеможливають його подальшу службу в поліції або перебування на займаній посаді.

Поліцейський на всій території України незалежно від посади, яку він займає, місцезнаходження і часу доби в разі звернення до нього будь-якої особи із заявою чи повідомленням про події, що загрожують особистій чи публічній безпеці, або в разі безпосереднього виявлення таких подій зобов'язаний вжити необхідних заходів з метою рятування людей, надання допомоги особам, які її потребують, і повідомити про це найближчий орган поліції.

Звертаючись до особи, або у разі звернення особи до поліцейського, поліцейський зобов'язаний назвати своє прізвище, посаду, спеціальне звання та пред'явити на її вимогу службове посвідчення, надавши можливість ознайомитися з викладеною в ньому інформацією, не випускаючи його з рук.

4.6.2. Правоохоронні органи спеціального призначення

Всі правоохоронні органи мають мету – захист і охорону, проте кожний орган окремо має свої завдання та функції.

Служба безпеки України є державним органом спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України (стаття 1 Закону України «Про Службу Безпеки України»). Стаття 19 Закону України «Про національну безпеку» від 21 червня 2018 року визначає Службу безпеки України як державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, що

забезпечує державну безпеку, здійснюючи з неухильним дотриманням прав і свобод людини і громадянина:

- 1) протидію розвідувально-підривній діяльності проти України;
- 2) боротьбу з тероризмом;
- 3) контррозвідувальний захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності, оборонного і науково-технічного потенціалу, кібербезпеки, економічної та інформаційної безпеки держави, об'єктів критичної інфраструктури;
- 4) охорону державної таємниці.

Враховуючи те, що корупція залишається однією з найсерйозніших проблем, що гальмує розвиток України, необхідність створення **Національного антикорупційного бюро України** було однією з ключових вимог Європейського Союзу в рамках виконання Плану дій щодо візової лібералізації та подальшого вступу України до ЄС. Національне антикорупційне бюро функціонує відповідно до Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», який було прийнято 14 жовтня 2014 року.

Національне антикорупційне бюро України – це державний правоохоронний орган, який займається розслідуванням та розкриттям корупційних правопорушень з боку вищих посадових осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Головною функцією Бюро є протидія корупційним правопорушенням, які вчинені високопосадовцями та становлять загрозу національній безпеці України.

Відповідно до абзацу 2 частини 1 статті 1 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», завданням Національного бюро є протидія кримінальним корупційним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці. При цьому детективи Національного антикорупційного бюро України здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених статтями 191, 206-2, 209, 210, 211, 354 (стосовно працівників юридичних осіб публічного права), 364, 366-1, 368, 368-2, 369, 369-2, 410 Кримінального кодексу України, з урахуванням умов, визначених частиною 5 статті 216 КПК України.

Державне бюро розслідувань (стаття 1 Закону України «Про Державне бюро розслідувань») є центральним органом виконавчої влади, що здійснює правоохоронну діяльність з метою запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів, віднесених до його компетенції.

Державне бюро розслідувань вирішує завдання із запобігання, виявлення, припинення, розкриття і розслідування (стаття 5 Закону):

- 1) злочинів, вчинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище відповідно до частини першої статті 9 Закону України «Про державну службу», особами, посади яких віднесено до першої - третьої категорій посад державної служби, суддями та працівниками правоохоронних органів, крім випадків, коли ці злочини віднесено до підслідності детективів Національного антикорупційного бюро України;

- 2) злочинів, вчинених службовими особами Національного антикорупційного бюро України, заступником Генерального прокурора – керівником Спеціалізованої

антикорупційної прокуратури або іншими прокурорами Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, крім випадків, коли досудове розслідування цих злочинів віднесено до підслідності детективів підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України;

3) злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів), крім злочинів, передбачених статтею 422 Кримінального кодексу України.

Військова служба правопорядку у Збройних Силах України – це, відповідно до Закону України «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України», спеціальне правоохоронне формування у складі Збройних Сил України, призначене для забезпечення правопорядку і військової дисципліни серед військовослужбовців Збройних Сил України у місцях дислокації військових частин, у військових навчальних закладах, установах та організаціях, військових містечках, на вулицях і в громадських місцях; для запобігання злочинам, іншим правопорушенням у Збройних Силах України, їх припинення; для захисту життя, здоров'я, прав і законних інтересів військовослужбовців, військовозобов'язаних під час проходження ними зборів, працівників Збройних Сил України, а також для захисту майна Збройних Сил України від розкрадання та інших протиправних посягань, а так само для участі у протидії диверсійним проявам і терористичним актам на військових об'єктах.

Законом визначена гранична чисельність військовослужбовців і працівників Військової служби правопорядку, що не може перевищувати 1,5 відсотка загальної чисельності Збройних Сил України.

Основними завданнями Служби правопорядку є:

- 1) виявлення причин, передумов і обставин злочинів та інших правопорушень, вчинених у військових частинах та на військових об'єктах;
- 2) розшук осіб, які самовільно залишили військові частини (місця служби);
- 3) запобігання вчиненню і припинення злочинів та інших правопорушень Збройних Силах України;
- 4) участь в охороні військових об'єктів та забезпеченні громадського порядку і військової дисципліни серед військовослужбовців у місцях дислокації військових частин, військових містечках, на вулицях і в громадських місцях;
- 5) захист майна Збройних Сил України від розкрадання та інших злочинних посягань;
- 6) забезпечення безпеки дорожнього руху військових транспортних засобів; участь у гарнізонних заходах;
- 7) виконання у передбачених законом випадках рішень про тримання військовослужбовців на гауптвахті;
- 8) забезпечення виконання кримінального покарання стосовно військовослужбовців, які за вироком суду засуджені до тримання у дисциплінарному батальйоні;
- 9) сприяння у межах своєї компетенції органам, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органам досудового розслідування та суду, органам державної влади, органам місцевого самоврядування, органам військового

управління, підприємствам, установам, організаціям у виконанні покладених на них відповідно до законів обов'язків;

10) участь у протидії диверсійним проявам та терористичним актам на військових об'єктах.

4.6.3. Прокуратура України.

Слово «прокуратура» походить від латинського слова *procurator*, що означає «керую». У механізмі державної влади органи прокуратури виступають відносно самостійним інститутом і безпосередньо не входять до законодавчої, виконавчої чи судової гілок влади, хоча й тісно взаємодіє з усіма гілками влади, особливо з останньою.

Прокуратура України становить єдину систему, яка в порядку, передбаченому Законом України «Про прокуратуру», здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави (стаття 1).

На прокуратуру покладаються такі функції:

1. Підтримання державного обвинувачення в суді;
2. Представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом;
3. Нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
4. Нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

На прокуратуру не можуть покладатися функції, не передбачені Конституцією України.

Діяльність прокуратури ґрунтується на засадах:

- 1) верховенства права та визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю;
- 2) законності, справедливості, неупередженості та об'єктивності;
- 3) територіальності;
- 4) презумпції невинуватості;
- 5) незалежності прокурорів, що передбачає існування гарантій від незаконного політичного, матеріального чи іншого впливу на прокурора щодо прийняття ним рішень при виконанні службових обов'язків;
- 6) політичної нейтральності прокуратури;
- 7) недопустимості незаконного втручання прокуратури в діяльність органів законодавчої, виконавчої і судової влади;
- 8) поваги до незалежності суддів, що передбачає заборону публічного висловлювання сумнівів щодо правосудності судових рішень поза межами процедури їх оскарження у порядку, передбаченому процесуальним законом;
- 9) прозорості діяльності прокуратури, що забезпечується відкритим і конкурсним зайняттям посади прокурора, вільним доступом до інформації довідкового характеру, наданням на запити інформації, якщо законом не встановлено обмежень щодо її надання;
- 10) неухильного дотримання вимог професійної етики та поведінки.

Єдність системи прокуратури України забезпечується:

1. Єдиними засадами організації та діяльності прокуратури;
2. Єдиним статусом прокурорів;
3. Єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності прокурорів;
4. Фінансуванням прокуратури виключно з Державного бюджету України;
5. Вирішенням питань внутрішньої діяльності прокуратури органами

прокурорського самоврядування.

Система прокуратури України є цілісною і включає (ст.7) Офіс генерального прокурора; обласні прокуратури; окружні прокуратури; Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру.

Вимоги до кандидатів на посаду прокурора встановлені у статті 27 Закону України «Про прокуратуру». Так, прокурором окружної прокуратури може бути призначений громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше двох років та володіє державною мовою.

Прокурором обласної прокуратури може бути призначений громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше трьох років, а прокурором Генеральної прокуратури України може бути призначений громадянин України, який має стаж роботи в галузі права не менше п'яти років. Ці вимоги не поширюються на прокурорів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури.

Прокурором Спеціалізованої антикорупційної прокуратури може бути призначена особа, яка має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше п'яти років та володіє державною мовою.

Не може бути призначена на посаду прокурора особа, яка:

- 1) визнана судом обмежено дієздатною або недієздатною;
- 2) має захворювання, що перешкоджає виконанню обов'язків прокурора;
- 3) має незняту чи непогашену судимість або на яку накладалося

адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення.

4.6.4. Адвокатура та нотаріат України.

Стаття 59 Конституції закріпила право кожного на професійну правничу допомогу, а у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Конституції проголосила існування одного з найважливіших правових інститутів – адвокатури, основним завданнями якої є забезпечення права на захист від обвинувачення та подання іншої правової допомоги, у тому числі представництва громадян, юридичних осіб у судах.

Так, стаття 2 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» встановлює поняття адвокатури. **Адвокатура України** є недержавним самоврядним інститутом, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Адвокатуру України складають всі адвокати України, які мають право здійснювати адвокатську діяльність.

Адвокатська діяльність здійснюється на принципах верховенства права, законності, незалежності, конфіденційності та уникнення конфлікту інтересів.

Адвокат України здійснює адвокатську діяльність на всій території України та за її межами, якщо інше не передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, або законодавством іноземної держави. Так, адвокат може здійснювати адвокатську діяльність індивідуально або в організаційно-правових формах адвокатського бюро чи адвокатського об'єднання (організаційні форми адвокатської діяльності).

Адвокат іноземної держави здійснює адвокатську діяльність на території України відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (далі – Закон), якщо інше не передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Адвокатура, згідно зі статтею 5 Закону, є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб. Держава створює належні умови для діяльності адвокатури та забезпечує дотримання гарантій адвокатської діяльності.

Так, **адвокатом** є фізична особа, яка здійснює адвокатську діяльність на підставах та в порядку, що передбачені вказаним Законом. Тоді як адвокатською діяльністю є незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту.

Видом адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні захисту прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення є **захист**.

Адвокат може надавати інші види правової допомоги (види адвокатської діяльності), зокрема, з надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правового супроводу діяльності клієнта, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, спрямованих на забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів клієнта, недопущення їх порушень, а також на сприяння їх відновленню в разі порушення;

Представництвом, згідно Закону, є вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні реалізації прав і обов'язків клієнта в цивільному, господарському, адміністративному та конституційному судочинстві, в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами, прав і обов'язків потерпілого під час розгляду справ про адміністративні правопорушення, а також прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні.

Видами адвокатської діяльності, відповідно до статті 19 Закону, є:

1) надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правовий супровід діяльності юридичних і фізичних осіб, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, держави;

2) складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру;

3) захист прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення;

4) надання правової допомоги свідку у кримінальному провадженні;

5) представництво інтересів потерпілого під час розгляду справи про адміністративне правопорушення, прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні;

6) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах під час здійснення цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства, а також в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами;

7) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб, держави, органів державної влади, органів місцевого самоврядування в іноземних, міжнародних судових органах, якщо інше не встановлено законодавством іноземних держав, статутними документами міжнародних судових органів та інших міжнародних організацій або міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

8) надання правової допомоги під час виконання та відбування кримінальних покарань.

Адвокат може здійснювати інші види адвокатської діяльності, не заборонені законом.

Законодавством встановлені вимоги до адвоката, ним може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування (крім випадків, встановлених вказаним Законом), склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю.

Не може бути адвокатом особа, яка:

1. Має непогашену чи незняту в установленому законом порядку судимість за вчинення тяжкого, особливо тяжкого злочину, а також злочину середньої тяжкості, за який призначено покарання у виді позбавлення волі;

2. Визнана судом недієздатною чи обмежено дієздатною;

3. Позбавлена права на заняття адвокатською діяльністю, - протягом двох років з дня прийняття рішення про припинення права на заняття адвокатською діяльністю;

4. Звільнена з посади судді, прокурора, слідчого, нотаріуса, з державної служби або служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги, вчинення корупційного правопорушення, - протягом трьох років з дня такого звільнення.

Нотаріат в Україні

Вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, які працюють в державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні

нотаріуси). Документи, оформлені державними і приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу.

Нотаріус є представником органів та установ нотаріату, що законом уповноважений вчиняти нотаріальні дії. На нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних конторах або займаються приватною нотаріальною діяльністю, законом може бути покладено вчинення інших дій, відмінних від нотаріальних, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Нотаріус – уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Нотаріусом може бути громадянин України, який має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи у сфері права не менш як шість років, з них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори - не менш як три роки, склав кваліфікаційний іспит і отримав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю.

Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду. Нотаріусу забороняється використовувати свої повноваження з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки чи пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб.

Нотаріус не може займатися підприємницькою, адвокатською діяльністю, бути засновником адвокатських об'єднань, перебувати на державній службі або службі в органах місцевого самоврядування, у штаті інших юридичних осіб, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім викладацької, наукової і творчої діяльності.

Статті 4 та 5 Закону України «Про нотаріат» визначає права та обов'язки нотаріуса. Так, **нотаріус має право:**

- 1) витребувати від підприємств, установ і організацій відомості та документи, необхідні для вчинення нотаріальних дій;
- 2) одержувати плату за надання додаткових послуг правового та технічного характеру, які не пов'язані із вчинюваними нотаріальними діями, плату за вчинення інших дій, покладених на них відповідно до закону, а також за вчинення приватними нотаріусами нотаріальних дій;
- 3) складати проекти угод і заяв, виготовляти копії документів та виписки з них, а також давати роз'яснення з питань вчинення нотаріальних дій і консультації правового характеру. Чинним законодавством нотаріусу можуть бути надані й інші права.

Нотаріальним округом є територіальна одиниця, в межах якої нотаріус здійснює нотаріальну діяльність і в межах якого знаходиться державна нотаріальна контора, в якій працює державний нотаріус, або робоче місце (контора) приватного нотаріуса. Нотаріус не вправі здійснювати нотаріальну діяльність за межами свого нотаріального округу, за винятком заміщення інших нотаріусів у випадках, передбачених цим Законом.

Робоче місце (контора) приватного нотаріуса повинно розташовуватися в межах визначеного для нього нотаріального округу. Вимоги до робочого місця (контори) приватного нотаріуса встановлюються Міністерством юстиції України.

Статтею 34 визначено нотаріальні дії, що вчиняють нотаріуси. Так, **нотаріуси вчиняють такі нотаріальні дії:**

- 1) посвідчують правочини (договори, заповіти, довіреності тощо);
- 2) вживають заходів щодо охорони спадкового майна;
- 3) видають свідоцтва про право на спадщину;
- 4) видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя;
- 5) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів);
- 6) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), якщо прилюдні торги (аукціони) не відбулися;
- 7) провадять опис майна фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою або місце перебування якої невідоме;
- 8) видають дублікати нотаріальних документів, що зберігаються у справах нотаріуса;
- 9) накладають заборону щодо відчуження нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно), що підлягає державній реєстрації;
- 9-1) накладають заборону щодо відчуження грошових сум, що будуть зараховані заявником вимоги, визначеним відповідно до частини четвертої статті 65-2 Закону України «Про акціонерні товариства» (514-17), на рахунок умовного зберігання (ескроу), відкритий відповідно до зазначеного закону;
- 10) засвідчують вірність копій (фотокопій) документів і виписок з них;
- 11) засвідчують справжність підпису на документах;
- 12) засвідчують вірність перекладу документів з однієї мови на іншу;
- 13) посвідчують факт, що фізична чи юридична особа є виконавцем заповіту;
- 14) посвідчують факт, що фізична особа є живою;
- 15) посвідчують факт перебування фізичної особи в певному місці;
- 16) посвідчують час пред'явлення документів;
- 17) передають заяви фізичних та юридичних осіб іншим фізичним та юридичним особам;
- 18) приймають у депозит грошові суми та цінні папери;
- 19) вчиняють виконавчі написи;
- 20) вчиняють протести векселів;
- 21) вчиняють морські протести;
- 22) приймають на зберігання документи.

Законодавство встановлює можливість іншим органам та посадовим особам вчиняти нотаріальні дії (дипломатичні та консульські установи, виконавчі комітети сільських, селищних рад, посадові особи державних установ тощо).

Перелік таких органів і посадових осіб, їх повноваження встановлені у статтях 37-40, 40-1 Закону України «Про нотаріат». Так, стаття 40-1 Закону передбачає, що начальник установи виконання покарань засвідчує справжність підпису особи, яка перебуває в такій установі, відповідно до статті 78 даного Закону. Засвідчення начальником установи виконання покарань справжності підпису на документах прирівнюється до нотаріального засвідчення справжності підпису.

Контрольні запитання:

1. Поясніть, що таке принцип поділу влади?
2. Назвіть ознаки українського парламенту
3. До якої з гілок влади належить Президент України?
4. Хто входить до Кабінету Міністрів України?
5. Перерахуйте центральні органи виконавчої влади.
6. Яке співвідношення між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування?
7. Якими нормативно-правовими актами регулюється діяльність судових органів в Україні?
8. Назвіть органи, які відносяться до правоохоронних.
9. Які функції прокуратури?
10. Якими засобами забезпечується право на професійну правову допомогу в Україні?

Теми рефератів:

1. Інститут парламентаризму за кордоном.
2. Місце і роль Конституційного Суду України в єдиній системі судочинства.
3. Місце правоохоронних органів у механізмі держави.

Теми есе:

1. Законодавча влада – серце держави, а виконавча – її мозок (Ж. Ж. Руссо).
2. Влада – це плащ, який здається нам надто широким на чужих плечах, і надто тісним на власних (П. Декурсель).
3. Бути добрим дуже легко, бути справедливим – ось що важко (В. Гюго).

Тести:

1. Який орган затверджує державний бюджет України?

- а) Президент України;
- б) Кабінет Міністрів України;
- в) Верховна Рада України;
- г) Національний банк України.

2. Народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг:

- а) 18 років;
- б) 20 років;
- в) 21 року;
- г) 35 років.

3. Президент України щодо актів Кабінету Міністрів має право:

а) зупиняти їх дію з мотивів невідповідності законодавству України з одночасним зверненням до Верховного Суду України щодо їх відповідності законодавству України;

б) зупиняти їх дію з мотивів невідповідності Конституції України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;

в) скасовувати їх дію з мотивів невідповідності законодавству України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;

г) скасовувати їх дію з мотивів невідповідності законодавству України з одночасним зверненням до Вищого адміністративного суду України щодо їх відповідності законодавству України.

4. Якою є юридична сила постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України, прийнятих в межах компетенції?

а) вони є обов'язковими до виконання;

б) вони є обов'язковими до виконання, якщо про це зазначено в постанові чи розпорядженні Кабінету Міністрів України;

в) вони є обов'язковими до виконання, якщо про це зазначено в Указі Президента України;

г) вони не є обов'язковими до виконання;

5. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду:

а) Прем'єр-міністром України за поданням Президента України;

б) Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України;

в) Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України;

г) Прем'єр-міністром України за поданням Кабінету Міністрів України.

6. Хто, відповідно до Конституції України, є суб'єктом місцевого самоврядування?

а) територіальна громада – жителі села чи добровільне об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста

б) районна державна адміністрація

в) обласна державна адміністрація

г) голова районної державної адміністрації

7. Головною посадовою особою територіальної громади районного центру

є:

а) представник Президента України;

б) голова районної державної адміністрації;

в) голова районної ради;

г) районний голова.

8. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є:

а) Конституційний Суд України;

б) Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ;

в) Верховний Суд України;

г) Європейський суд з прав людини.

9. До якого моменту особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню?

а) доки прокурор не виступить з обвинувальною промовою в суді;

б) доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду;

в) доки вона не оскаржила обвинувальний вирок суду в усіх судових інстанціях;

г) доки вона не використала всі засоби правового захисту.

10. З якою метою, згідно Конституції України, в Україні діє адвокатура?

- а) для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах;
- б) для нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян;
- в) для забезпечення здійснення правосуддя;
- г) для забезпечення політичних прав громадян.

Рекомендована література:

1. Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні (конституційно-правовий аспект). Харків, 2004. 192 с.
2. Барабаш Ю. Президент у змішаних республіках: деякі питання конституційно-правової теорії та практики // Право України. 2012. № 8. С. 93-100.
3. Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії та практики: автореф. дис... д-ра юрид. наук. Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1999. 31 с.
4. Демків Р. Я. Конституційне право України: курс лекцій. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 332 с.
5. Задорожня Г. В., Задорожний Ю. А., Сопілко І. М. Конституційне право України: підручник. К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 448 с.
6. Зозуля О. І. Конституційно-правовий статус Адміністрації Президента України: монографія. Х.: Харків юридичний, 2014. 300 с.
7. Конституційне право України: прагматичний курс: навч. посіб. / М. В. Афанасьєва, Ю. Ю. Бальцій, Ю. Д. Батан [та ін.]; за заг. ред. М. В. Афанасьєвої, А. А. Єзерова; Одеса : Юридична література, 2017. 256 с.
8. Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. Посіб. Вид. 6-те, випр. та доп. К. : Атіка, 2009. 608 с.
9. Мартинюк Р. Кабінет Міністрів України в системі стримувань і противаг на сучасному етапі // Юридична Україна. 2008. № 7. С. 28-32.
10. Мішина Н. В. Конституційна регламентація місцевого самоврядування в Україні: сучасність та перспективи // Публічне право. 2015. № 3. С. 67-72.
11. Онупрієнко А. Місцева державна адміністрація в системі виконавчої влади // Підприємництво, господарство і право. 2008. № 1. С. 13-16.
12. Прилуцький С. Концептуальні підходи до реформування судової влади України // Право України. 2015. № 11. С. 106-112.
13. Святоцька В. Адвокатура України у світлі євроінтеграційних прагнень // Право України. 2015. № 10. С. 105-112.
14. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: підруч. 3-тє вид. доп. і перероб. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
15. Шаповал В. М. Парламент як представницький орган // Право України. 2015. № 3. С. 114-134.

Нормативно-правові акти:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Оф. сайт ВРУ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

2. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України (від 5 липня 2012 року) № 5076-VI // Оф. сайт ВРУ // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>
3. Про вибори народних депутатів України: Закон України (від 17 листопада 2011 року) // Оф. сайт ВРУ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>
4. Про вибори Президента України: Закон України (від 5 березня 1999 року) // Оф. сайт ВРУ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-14>
5. Про Кабінет Міністрів України: Закон України (від 27 лютого 2014 року) // Оф. сайт ВРУ // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/794-18>
6. Про Конституційний суд України: Закон України (від 13 липня 2017 року) № 2136-VIII // Оф. сайт ВРУ // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>
7. Про місцеве самоврядування: Закон України (від 21 травня 1997 року) № 280/97-ВР // Оф. сайт ВРУ // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>
8. Про місцеві вибори: Закон України (від 14 липня 2015 року) // Оф. сайт ВРУ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19>
9. Про місцеві державні адміністрації: Закон України (від 9 квітня 1999 року) // Оф. сайт ВРУ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14>
10. Про національну поліцію: Закон України (від 02.07.2015 р.) № 580-VIII // Оф. сайт ВРУ // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
11. Про прокуратуру: Закон України (від 14 жовтня 2014 року) № 1697-VII // Оф. сайт Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>
12. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України (від 10 січня 2010 року) // Оф. сайт ВРУ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>
13. Про Службу безпеки України: Закон України (від 25 березня 1992 року) № 2229-XII // Оф. сайт ВРУ // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>
14. Про статус народного депутата: Закон України (від 17 листопада 1992 року) № 2790-XII // Оф. сайт ВРУ // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2790-12>
15. Про статус суддів та судоустрій: Закон України (від 2 червня 2016 року) № 1402-VIII // Оф. сайт ВРУ // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>

ТЕМА 5. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

5.1. Поняття галузі кримінального права та її джерела

Кримінальне право відрізняється від інших галузей вітчизняного права особливими завданнями, своїм предметом охорони, а також специфічним предметом і методом правового регулювання. Завданням Кримінального кодексу України, а відтак - і кримінального права, є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам (ч. 1 ст. 1 ККУ).

Предметом охорони кримінального права України є права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок та громадська безпека, довкілля, конституційний устрій України (ч. 1 ст. 1 ККУ) Це визначення цілком відповідає змісту ст. 3 Конституції України, в якій наголошується, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Слід мати на увазі, що вказані у ч. 1 ст. 1 ККУ суспільні відносини та цінності не регулюються, а лише охороняються кримінальним правом.

Предметом регулювання кримінального права є суспільні відносини, які виникають у зв'язку із вчиненням злочину. Особливості будь-яких суспільних відносин визначаються особливостями їх учасників, а також колом прав та обов'язків цих учасників. Учасниками кримінально-правових відносин є, з одного боку, особа, яка вчинила злочин, а, з іншого - держава, що виступає в особі уповноважених на те органів (це, зокрема, органи дізнання, досудового слідства, прокуратури, суд).

Поняття «кримінальне право», зазвичай, в теорії права, розглядається в чотирьох його значеннях:

- 1) кримінальне право як галузь законодавства, що виявляється в єдиному законодавчому акті – Кримінальному кодексі України;
- 2) кримінальне право як галузь юридичної науки;
- 3) кримінальне право як галузь права;
- 4) кримінальне право як навчальна дисципліна.

Кримінальне право як галузь права – це система, сукупність юридичних норм (а по суті – законів), прийнятих Верховною радою України, що встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання підлягають застосуванню до осіб, що їх вчинили.

Предмет кримінального права як галузі права є відносини, що виникають у результаті вчинення злочину та застосування відповідного покарання за його вчинення.

Завдання кримінального права як галузі права викладено в ст. 1 ККУ: правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку й громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру та безпеки людства, а також запобігання злочинам.

Ознаки кримінального права:

– Являє собою систему (сукупність) юридичних норм (правил поведінки), встановлених у суспільстві. Норми кримінального права – це узагальнені правила, що охоплюють безліч відповідних життєвих ситуацій. Також вони загальної дії, крім

того є загальнообов'язковими до виконання, маючи тим самим ознаку загальнообов'язкової нормативності. Ці норми встановлюються лише вищими органами законодавчої влади і закріплюються у відповідних законах, тобто позитивне право (чинне).

– Має свій предмет і метод правового регулювання. Саме відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням злочину і застосуванням за це певних покарань, і становлять предмет кримінального права. Застосування покарання – ще метод правового регулювання відносин, що виникають у зв'язку із вчиненням злочину.

Отже, можна відзначити, що кримінальне право як система норм (законів) має такі ознаки: загальнообов'язкову нормативність, формальну визначеність і державну забезпеченість, а також властиві йому предмет і метод правового регулювання.

Під джерелами кримінального права слід розуміти явища, в яких містяться норми права, прийняті спеціальним суб'єктом, які мають конкретну загальноприйнятну і загальнообов'язкову форму, визнану державою, і здатні регулювати кримінально-правові відносини.

Джерелами кримінального права є:

- 1) Конституція України;
- 2) Кримінальний кодекс України;
- 5) міжнародні договори та міжнародні угоди, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України;
- 6) практика Європейського суду з прав людини;
- 7) інші джерела кримінального права.

Конституція України посідає перше місце у системі джерел кримінального права і є Основним Законом України. Вона має вищу юридичну силу. Тому всі кримінально-правові норми повинні відповідати Конституції. Якщо прийнята кримінально-правова норма суперечить положенням Конституції, то така норма втрачає юридичну силу автоматично, або ж не може її набути. Тоді, згідно ст. 8 Конституції України, має застосовуватися норма Конституції як норма прямої дії. При прийнятті нових кримінальних законів, останні повинні бути співвіднесені з приписами Конституції і не можуть мати з ними розбіжностей. Наприклад, ст. 41 «Виконання наказу або розпорядження» КК України, що регулює відповідальність особи при виконанні нею злочинного наказу чи розпорядження, може бути правильно застосована лише на підставі ст. 60 Конституції України, де передбачено, що ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази і що за надання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність.

Для кримінального права мають вирішальне значення такі положення Конституції:

- заборона зворотної дії в часі законів та інших нормативних актів (ч. 1 ст. 58);
- ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (ч. 2 ст. 58);
- ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61) та ін.

Кримінальне право покликане охороняти притаманними йому методами встановлений Конституцією суспільний і державний лад, законні права і свободи

громадян від злочинних на них посягань. У зв'язку з тим, що в ст. 3 Конституції зазначено, що людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, у кримінальному законодавстві встановлена сувора відповідальність за злочинні діяння, спрямовані проти цих благ особи (розділи 2-4 Особливої частини КК України). Отже, кримінальне право знаходиться в субординаційній залежності і повинно цілком відповідати Основному Закону держави. Для неухильного дотримання положень Конституції України Пленум Верховного Суду України у п. 2 постанови «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 01.11.1996 р. № 9 зобов'язує суди при розгляді конкретних справ оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору відповідності його Конституції України.

Конституції України належить особливе місце в системі джерел кримінального права і це підтверджується такими фундаментальними факторами:

– це закон, тобто акт виключної ваги і значення; їй властиве юридичне верховенство, найвища юридична сила у порівнянні з іншими правовими актами: ні один акт не може перевищувати Конституцію;

– *закони про кримінальну відповідальність мають прийматися на основі Конституції і повинні відповідати їй, їх невідповідність, а також порушення встановленої Конституцією України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності, тягнуть за собою визнання їх неконституційними.*

Основне місце серед джерел в кримінальному праві посідає *Кримінальний кодекс України*. КК України – це нормативний акт, прийнятий Верховною Радою України, який містить систему взаємопов'язаних і взаємоузгоджених кримінально-правових норм. Чинним на сьогодні є КК України, прийнятий 5 квітня 2001 року, який вступив в дію 1 вересня 2001 року (із наступними доповненнями та змінами). КК України складається з Загальної та Особливої частини. Кожна частина КК України поділяється на глави: у Загальній частині їх 16, в Особливій 20. Кожна глава має назву та об'єднує певну сукупність статей, які теж мають назви. Варто зазначити, що Перелік майна, на яке не може бути звернено стягнення за виконавчими документами передбачений у Законі України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 № 1404-VIII.

Норми Загальної частини формулюють основні принципи, означення понять і інститутів кримінального права. Ці норми за своїм змістом становлять єдине ціле і в них неможливо виділити які-небудь внутрішні структурні частини.

Норми Особливої частини кримінального кодексу передбачають опис ознак конкретного складу злочинів і передбачає міри покарання, які застосовуються в разі їх вчинення. За своєю будовою норми Особливої частини чітко поділяються на дві частини. В одній перераховуються ознаки, які характеризують даний злочин (наприклад ст. 257 «Бандитизм» КК України – «*Організація озброєної банди з метою нападу на підприємства, установи, організації чи окремих осіб, а також участь у такій банді або у вчинюваному нею нападі*»), а в другій частині норми вказується та міра покарання, яка може бути застосована за вчинення даного злочину (наприклад, у ст. 257 «Бандитизм» КК України – «*карається позбавленням волі на строк від п'яти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна*»).

КК України є єдиним кодифікованим законом і джерелом кримінального права України. У разі коли норми КК України суперечить норма іншого закону, застосуванню підлягає норма КК України. Згідно КК України будь-які інші нормативно-правові акти не входять до системи кримінального законодавства. Цим воно принципово відрізняється від будь-яких інших галузей вітчизняного законодавства, а також від колишнього кримінального законодавства, яке припускало застосування інших, крім КК України, кримінальних законів.

Закон про кримінальну відповідальність порівняно з іншими законами України вирізняється своїми особливими тільки йому відмінностями, тому що тільки КК України є основним і єдиним джерелом кримінального права. Згідно з ч. 3 ст. 3 «Законодавство України про кримінальну відповідальність» КК України злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки КК України. Мова, насамперед ведеться, про існуючі вироки, ухвали і постанови судів нині не являються джерелами кримінального права. Ці постанови, ухвали та вироки можуть мати обов'язковий характер лише стосовно тієї конкретної справи, де вони постановлені. Тільки КК України має значення нормативно-правового акта, який визначає, яке саме з вчинених діянь є протиправним, кваліфікується як злочинне і яка міра відповідальності застосовується в цьому випадку. Правові норми інших галузей права можуть в собі містити деякі визначення, що мають безпосередній вплив на розуміння конкретної кримінально-правової норми. Але існуючі такі особливості можуть бути тільки як нормативна база, за допомогою та на основі якої буде прийнятий певний кримінальний закон.

Отже, основним національним джерелом кримінального законодавства є *Кримінальний кодекс України*, де сукупність кримінально-правових норм об'єднана у відповідні розділи та систематизована у певній послідовності.

Відповідно до ч. 2 ст. 152 Конституції України закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення.

До міжнародних договорів як джерел кримінального права можна віднести акти:

I. Договори, укладені в рамках ООН, її спеціалізованих установ:

а) у сфері боротьби з міжнародним тероризмом:

б) у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин і зловживанням ними:

в) у сфері боротьби з іншими злочинами, що становлять міжнародну небезпеку:

II. Договори, укладені в рамках Ради Європи.

III. Двосторонні угоди.

До сфери регулювання міжнародними договорами, на даний час, належить й визначенням меж, цілей і принципів кримінально-правової дії на злочинність і злочинців, умов відповідальності за злочини, системи покарань, вихідних положень, умов і меж їх застосування тощо. Наприклад, Конвенція Ради Європи від 30 березня 1978 р. про передачу провадження у кримінальних справах стосується питань кримінального переслідування за злочини, вчинені громадянами України та особами

без громадянства за межами України, а Конвенція Ради Європи від 28 травня 1978 р. про міжнародну дійсність кримінальних вироків має важливе значення при вирішенні питань щодо повторності чи рецидиву злочинів.

Складовою реалізації зовнішньополітичного європейського вектора України, інтеграції України до Європейської спільноти, відповідно до «Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», затвердженої Законом України від 18 березня 2004 року, є адаптації українського законодавства, і в тому числі кримінального законодавства, до законодавства Європейського Союзу. До джерел Європейського союзу слід віднести судову практику наддержавних юрисдикційних органів, наприклад Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). У ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року закріплено норму, згідно з якою практика ЄСПЛ визнається джерелом права в Україні. Рішення ЄСПЛ служать не лише для вирішення справи, що знаходиться на його розгляді, але і для того, щоб таким чином сприяти дотриманню державами своїх зобов'язань, які вони несуть як країни – учасниці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. (далі – Конвенція).

Правотлумачний характер рішень ЄСПЛ пояснюється наступними положеннями:

- відповідно до ст. 32 Конвенції таке рішення є юридичним актом компетентного суб'єкта – ЄСПЛ;
- правило розуміння змісту норми Конвенції, що міститься у такому рішенні, не виходить за її межі принаймні декларативно;
- рішення ЄСПЛ має письмову юридичну форму вираження;
- інтерпретація Конвенції, що міститься у рішенні ЄСПЛ, є формально обов'язковою для усіх суб'єктів, оскільки лише він має повноваження здійснювати її офіційне тлумачення;
- рішення містить правила розуміння змісту норм Конвенції, які є досить абстрактними та конкретизуються через їх тлумачення ЄСПЛ;
- правила розуміння змісту таких норм діють лише протягом строку дії Конвенції;
- рішення мають юридичну силу, визначену статусом суб'єкта правотлумачення – ЄСПЛ, тобто має юридичну силу рішення ЄСПЛ;
- рішення ЄСПЛ самі по собі не створюють нових, не змінюють і не скасовують чинних норм права;
- рішення ЄСПЛ не мають самостійного значення та діють лише в єдності з її нормами.

Щодо юридичної сили практики ЄСПЛ, то варто погодитись, що юридична сила правових позицій ЄСПЛ така ж, очевидно, як і юридична сила норм міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, оскільки правові позиції ЄСПЛ є своєрідним «офіційним» тлумаченням норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, – в окремих випадках вони можуть змінювати, уточнювати чи конкретизувати зміст деяких норм Особливої частини кримінального права України – без зміни їх у цілому.

Національні суди застосовують як джерело права саме не рішення ЄСПЛ, а його правові позиції з питань тлумачення норм Конвенції, застосування яких,

здійснюване шляхом їх тлумачення ЄСПЛ. Можливі ситуації, коли правові позиції ЄСПЛ прямо суперечать нормам Конституції України, у таких випадках суди не вправі застосовувати такі правові позиції. Так, науковці прийшли до висновку, що *судами можуть враховуватись лише ті правові позиції ЄСПЛ, які не суперечать тим положенням законів України, в яких відтворені положення Конституції України. У будь-якому разі при суперечності правових позицій ЄСПЛ і норм Конституції України, як і при суперечності правил міжнародно-правових договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і положень (норм) Конституції України, пріоритет мають норми Конституції України, яка в системі джерел права займає перше місце.*

Приклади рішень ЄСПЛ, які мають кримінально-правове значення і можуть виступати джерелом кримінального права:

у рішенні від 09 березня 2006 року в справі «Менещев Проти Росії» ЄСПЛ кваліфікував дії працівників, а у рішенні, ухваленому 04 квітня 2006 року, в справі «Корсаков проти Молдови» дії працівників поліції щодо заявників визначені як *насильство, що слід вважати актами катування*. Це рішення ЄСПЛ має спрямовуюче значення для кваліфікації злочинів, передбачених ст. 127 «Катування» КК України;

у рішенні ухваленому 28 березня 2006 року, в справі «Щербаки проти України» та у рішенні, ухваленому 04 квітня 2006 року, в справах «Помазаний та Шевченко проти України» і «Лисянський проти України» ЄСПЛ вказав, що *»для держави в цілому чи для конкретного державного підприємства зокрема є неприпустимим виправдовувати невиконання судового рішення відсутністю у них достатніх коштів»*. Дані рішення ЄСПЛ мають спрямовуюче значення при кваліфікації злочинів, передбачених ст. 175 «Невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат» КК України.

Аналізуючи численні рішення ЄСПЛ, можна виділити наступні ознаки практики ЄСПЛ:

- правові позиції ЄСПЛ можуть бути лише одного виду – тлумачення відповідних норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;
- правові позиції ЄСПЛ можуть міститись лише у мотивувальній частині рішення;

Європейський суд з прав людини застосовує норми Конвенції безпосередньо з одночасним їх тлумаченням.

Інші джерела кримінального права. Норми кримінального права нерідко не містять достатньо повної моделі кримінально-правової заборони. Окремі, часто в значній мірі, ознаки цієї моделі містяться в нормах інших галузей права. У цілому ряді випадків, коли це впливає з кримінального закону, норми інших галузей українського права визначають, конкретизують злочинність діяння, але не визначають його караності. У цьому разі йдеться про конкретизацію *бланкетних норм кримінального закону*. Так, *поняття відомостей, що становлять державну таємницю, визначені, зокрема, в*, який загалом належить до конституційного права, але містить у собі норми права, які поряд з нормами кримінального права визначають злочинність діяння. Він має важливе значення для кваліфікації таких злочинів як шпигунство (ст. 114 «Шпигунство» КК України) та державна зрада (ст. 111 «Державна зрада» КК України). Предмет злочинів, пов'язаних з наркотиками,

визначений у «Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» (із змінами і доповненнями), затвердженому постановою Кабінету Міністрів України № 770 від 6 травня 2000 року.

5.2. Поняття і класифікація злочинів

Злочин, як і будь-яке інше правопорушення, є вчинком людини. Саме тому йому притаманні всі ті об'єктивні і суб'єктивні особливості, що характеризують поведінку людини:

– фізичні властивості – той чи інший рух або утримання від нього, використання фізичних, хімічних, біологічних та інших закономірностей навколишнього світу;

– психологічні властивості – прояв свідомості і волі, певна мотивація поведінки, її цілеспрямованість.

Але на відміну від інших вчинків людини злочин за своєю соціальною сутністю є посяганням на ті відносини, що склалися в суспільстві, відображають його найбільш важливі інтереси, внаслідок чого охороняються законом про кримінальну відповідальність.

Стаття 11 КК України встановлює: «**Злочином** є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину».

Перше, що підкреслюється в цьому визначенні, це характеристика злочину як діяння: дії (активної поведінки) чи бездіяльності (пасивної поведінки). Це має принципове значення. Злочин як свідомий вольовий вчинок людини повинен бути виражений у конкретній дії або бездіяльності. Думки, погляди, переконання, що не знайшли свого вираження в актах дії або бездіяльності, навіть якщо вони суперечать інтересам суспільства, злочином визнаватися не можуть.

В науці кримінального права панує думка про наявність чотирьох обов'язкових ознак злочину: суспільної небезпечності, винності, протиправності і караності.

З урахуванням цих ознак можна дати наукове визначення поняття злочину: **злочином** визнається суспільно небезпечне, винне, протиправне і кримінально каране діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Кожна з цих ознак злочину відображає його різні істотні властивості, має свій зміст.

Суспільна небезпечність як матеріальна *ознака злочину* полягає в тому, що діяння або заподіює шкоду відносинам, які охороняються кримінальним законом, або містить у собі реальну можливість заподіяння такої шкоди. Це – об'єктивна властивість злочину, реальне порушення відносин, що склалися в суспільстві.

Другою обов'язковою ознакою злочину, що виражає його внутрішній психологічний зміст, є **винність**.

У цій ознаці відбивається найважливіший принцип кримінального права – принцип суб'єктивного ставлення, тобто відповідальності тільки за наявності вини, що впливає зі ст. 62 Конституції України.

Частина 2 ст. 2 КК закріпила цей принцип, вказавши, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Злочин являє собою єдність об'єктивного і суб'єктивного: діяння і психічного (свідомого і вольового) ставлення до нього.

Обов'язковою ознакою злочину є також його протиправність. Протиправність як формальна ознака злочину означає передбачення його в кримінальному законі. Кримінальна протиправність тісно пов'язана із суспільною небезпечністю: вона є суб'єктивним вираженням об'єктивної, реальної небезпечності діяння для суспільних відносин, її законодавчої оцінки. Тому кримінальна протиправність – юридична, правова оцінка суспільної небезпечності, закріплена в законі.

З ознакою протиправності пов'язана четверта обов'язкова ознака злочину – його караність. Під караністю розуміють погрозу застосування покарання за злочин, що міститься в кримінально-правових санкціях. Караність за своєю сутністю впливає із суспільної небезпечності і протиправності діяння. Діяння тому і є кримінально караним, що воно суспільно небезпечне і передбачене кримінальним законом як злочин.

З урахуванням викладеного, підкреслюючи єдність ознак злочину, можна зробити висновок, що тільки наявність сукупності розглянутих чотирьох ознак – суспільної небезпечності, винності, протиправності, караності – характеризує діяння, вчинене суб'єктом злочину, як злочин.

Відмінність злочину від інших правопорушень

Злочин – не єдиний вид правопорушення. Тому виникає питання про місце злочину в системі правопорушень, відмежування його від інших правопорушень: адміністративних, дисциплінарних, цивільно-правових. Питання це не лише теоретичне: той або інший вид правопорушень тягне за собою різну за суворістю відповідальність, різні обмеження для особи, яка його вчинила. Тому правильне визначення виду правопорушення має велике практичне значення не лише для охорони суспільних відносин, але й для захисту прав осіб, що їх вчинили.

Аналіз поняття злочину показує, що саме його суспільна небезпечність, її ступінь розкривають сутність злочину як виду правопорушення. Тому в кримінальному праві обґрунтовано визнається, що саме суспільна небезпечність є тим критерієм, що має бути покладений в основу відмежування злочину від інших правопорушень.

Відповідно до ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення «адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачена адміністративна відповідальність». Частина 2 Ст. 9 КУпАП передбачає, що «адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені цим Кодексом, настає, якщо ці правопорушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до чинного законодавства кримінальної відповідальності». Виходячи з цього, можна виділити такі ознаки адміністративного правопорушення:

1) *протиправність* – правопорушення прямо передбачено в Кодексі України про адміністративні правопорушення; 2) *винність* – воно повинно бути вчинене умисно або з необережності; 3) *правопорушення* посягає на охоронювані законом об'єкти; 4) *адміністративна караність* – адміністративними правопорушеннями

можуть бути визнані тільки такі діяння, за які передбачені заходи адміністративного стягнення.

Порівняння понять адміністративного правопорушення і злочину дозволяє визначити їхні спільні ознаки. Багато спільного й в характері заходів впливу (штраф, позбавлення спеціального права, виправні роботи – передбачені в ст.24 КУпАП як заходи адміністративного стягнення, а в ст. 51 КК – як види кримінального покарання). Однак порівняння близьких за характером діянь адміністративних правопорушень і злочинів чітко показує їх відмінність у ступені суспільної небезпечності, а відповідно, і різний ступінь суворості однойменних заходів впливу.

Насамперед наголосимо на тій обставині, що особлива важливість ряду об'єктів, наприклад, основ національної безпеки України, життя, здоров'я людини, виключає визнання посягань на них адміністративними правопорушеннями. Тому державна зрада, вбивство, тяжке тілесне ушкодження можуть вважатися лише злочинами. Посягання ж на інші об'єкти, наприклад, власність, громадський порядок, господарську діяльність, можуть бути як злочинами, так і адміністративними правопорушеннями. Однак у цих випадках їх правову природу визначають тяжкість шкоди, небезпечність способів, форма і ступінь вини, мотиви, мета, повторність та інші ознаки.

Класифікація злочинів

Класифікація злочинів – це поділ злочинів на певні групи, категорії, види відповідно до мети та за певним критерієм. За класифікацією весь масив злочинів поділяється на певні групи (класи) злочинів. Основа такого поділу – визначений критерій. Наприклад, залежно від ступеня завершеності злочину розрізняють закінчені та незакінчені злочини; залежно від форми вини злочини поділяють на умисні та необережні; залежно від суб'єкта злочину виокремлюють злочини, вчинені дорослими, та вчинені неповнолітніми або малолітніми особами, тощо.

Кожна класифікація має конкретне прикладне або наукове завдання. Окремою і найважливішою у кримінальному праві є класифікація злочинів за їх суспільною небезпечністю.

Узагальненим показником суспільної небезпечності злочину є його караність. Відомо, що покарання за той чи інший злочин - це відображення суспільної небезпечності цього злочину, вираз оцінки такої небезпечності з боку самого законодавця. Тому класифікація злочинів за ступенем суспільної небезпечності нерозривно пов'язана з їх класифікацією залежно від розміру покарання, передбаченого за цей злочин. Інакше кажучи – санкція статті Особливої частини КК містить критерій, за яким злочини поділяються на види залежно від їх суспільної небезпечності.

Чинний ККУ класифікує злочини у ст. 12. У частині 1 цієї статті зазначено, що злочини поділяються **на чотири види залежно від ступеня їх тяжкості**:

1. Залежно від ступеня тяжкості злочини поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі.

2. *Злочином невеликої тяжкості* є злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років, або інше, більш м'яке покарання за винятком основного покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

3. *Злочином середньої тяжкості* є злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років.

4. *Тяжким злочином* є злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років.

5. *Особливо тяжким злочином* є злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

6. Ступінь тяжкості злочину, за вчинення якого передбачене одночасно основне покарання у виді штрафу та позбавлення волі, визначається виходячи зі строку покарання у виді позбавлення волі, передбаченого за відповідний злочин.

22.11.2018 року Верховна Рада ухвалила закон №7279-д «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень», набуде чинності з 1 січня 2020 року. За його ухвалення проголосували 239 народних депутатів при мінімально необхідних 226.

Законом передбачено запровадження інституту кримінальних проступків, що здійснюється шляхом внесення змін до чинного Кримінального кодексу України.

Передбачається, що практичне застосування інституту кримінальних проступків сприятиме забезпеченню швидкого розслідування кримінальних правопорушень невеликої тяжкості та зменшенню навантаження на слідчих органів досудового розслідування. Так, відповідно до частини третьої статті 38 КПК, їх повноваження при досудовому розслідуванні кримінальних проступків зможуть здійснювати співробітники інших підрозділів, зокрема органів Національної поліції, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства. До того ж, розслідування проступків провадитиметься у формі дізнання із відповідним спрощенням процедури, включаючи скорочені строки (не можуть перевищувати місяць з дня повідомлення особі про підозру), спрощений порядок судового розгляду (за певних умов).

Загалом же, кримінальним проступком визначено дію чи бездіяльність, за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі.

Внесеними змінами до статті 11 Кримінального кодексу визначення злочину трансформовано у визначення «кримінального правопорушення» (єдиного як для злочинів, так і для проступків) – «суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення».

У статті 12 Кримінального кодексу встановлено види кримінальних правопорушень (кримінальні проступки та злочини) та надано їм визначення. При цьому склади кримінальних проступків утворено за рахунок злочинів невеликої тяжкості.

Класифікація кримінальних правопорушень:

1. Кримінальні правопорушення поділяються на *кримінальні проступки і злочини*.

2. **Кримінальним проступком** є передбачене цим Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі.

3. Злочини поділяються на нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі.

4. Нетяжким злочином є передбачене цим Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років.

5. Тяжким злочином є передбачене цим Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років.

6. Особливо тяжким злочином є передбачене цим Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

7. Ступінь тяжкості **злочину**, за вчинення якого передбачене одночасно основне покарання у виді штрафу та позбавлення волі, визначається виходячи зі строку покарання у виді позбавлення волі, передбаченого за відповідний злочин.

5.3. Підстави притягнення особи до кримінальної відповідальності. Склад злочину

Частина 1 статті 2 ККУ визначає підставу кримінальної відповідальності, а саме: «Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом».

Термін «склад злочину» (латинською мовою – *corpus delicti*) вперше ввів в обіг в 1581 р. Проспер Фаринацій: склад злочину – це сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак (елементів), які утворюють і характеризують суспільно небезпечне діяння як конкретний злочин.

В теорії сучасного кримінального права **склад злочину** – це сукупність встановлених у кримінальному законі юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як злочинне.

З цього визначення випливає, що визнання того чи іншого суспільно небезпечного діяння злочином є виключним правом законодавця, тобто Верховної Ради України. Саме тут одержує свою реалізацію принцип: «Немає злочину без вказівки на те в кримінальному законі». З іншого боку, у чинному законодавстві міститься вичерпний перелік тих суспільно-небезпечних діянь, які у даний момент визначені як злочинні. Отже, для того, щоб будь-яке суспільно небезпечне діяння, що зустрічається в реальному житті, набуло статусу злочину, необхідно, щоб діяння даного виду були визначені законодавцем як злочинні. Тільки за такі суспільно небезпечні діяння людина може бути притягнута до кримінальної відповідальності і їй може бути призначене кримінальне покарання. Відступ від цієї вимоги може призвести на практиці до порушень законності й обмеження прав громадян.

Тільки законодавець у нормах закону за допомогою закріплення відповідних об'єктивних і суб'єктивних ознак визначає, які з вчинених суспільно небезпечних діянь

є злочинами. Причому законодавець не в змозі (та у цьому і немає необхідності) виділити і нормативно закріпити всю сукупність ознак конкретного злочину. Будь-який конкретний злочин (вбивство, крадіжка, хуліганство) мають безліч ознак. Чимало з них взагалі не мають безпосереднього відношення до розв'язання питання про злочинність і караність діяння. Тому законодавець виділяє з усієї сукупності ознак, які характеризують той чи інший злочин, найбільш важливі, значущі й найтипівіші, що однаково притаманні всім злочинам даного виду.

Отже, обсяг ознак, що характеризують конкретно вчинений злочин, значно ширше за обсяг тих юридично значущих ознак, що визначають суспільно небезпечні діяння певного виду як злочинні. В той же час склад злочину виступає і як більш широке поняття, бо він містить характеристику не одного конкретного злочину, а всіх злочинів даного виду. Тому при встановленні ознак складу в конкретно вчиненому злочині потрібно йти не шляхом їх ототожнення, а через їх виявлення у вчиненому діянні і зіставлення з ознаками (елементами) видового поняття складу злочину, закріпленого в кримінальному законі.

Найчастіше в конкретній кримінально-правовій нормі найбільш повно законодавцем закріплюються ознаки об'єктивної сторони. Це викликано тим, що вони в більшості випадків індивідуальні і притаманні тільки цим злочинам.

Таким чином, у нормах Загальної частини містяться лише ті об'єктивні і суб'єктивні ознаки складу, що притаманні усім злочинам або багатьом з них. Саме ці ознаки в поєднанні з ознаками, описаними в конкретних нормах Особливої частини, і утворюють склад конкретного вчиненого злочину.

Важливо зазначити і те, що склад злочину – це реально існуюча система ознак, а не плід людської фантазії або просто вигадка. А якщо це об'єктивна реальність, то її можна пізнати і використати в практичній діяльності.

Склад злочину необхідно відмежовувати від самого злочину, тому що вони не співпадають, а лише співвідносяться як явище (конкретний злочин) і юридичне поняття про нього (склад конкретного виду злочину). Злочин – це конкретне суспільно небезпечне діяння, вчинене у певній обстановці, у певний час і у певному місці, що відрізняється безліччю особливостей від всіх інших злочинів даного виду (наприклад, крадіжка, вчинена вперше, шляхом обману, була усунута охорона, заборони знищені тощо). Тому цей злочин відрізняється безліччю властивих йому індивідуальних ознак від всіх інших крадіжок.

Склад же злочину являє собою юридичне поняття про злочини певного виду (склад крадіжки, вбивства, зґвалтування, грабежу і т.д.), у якому об'єднані найбільш істотні, найбільш типові й універсальні їхні ознаки.

Викладене дозволяє зробити такі важливі висновки:

- 1) склад злочину являє собою певну сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, що визначають конкретне суспільно небезпечне діяння як злочинне;
- 2) тільки в кримінальному законі встановлюється сукупність зазначених ознак;
- 3) перелік складів злочинів, передбачених законом, є вичерпним;
- 4) тільки у складі злочину визначається характер та обсяг відповідальності за вчинений злочин.

У науці кримінального права вчення про склад посідає особливе місце. Це пояснюється як його значущістю для вирішення питань про злочинність або не злочинність діяння, правильної кваліфікації вчиненого і точного застосування закону,

так і тим, що в рамках самого вчення про склад вивчаються і розвиваються всі основні інститути кримінального права.

Відповідно до ч. 1 ст. 2 КК «підставою кримінальної є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом». У цій нормі визначається найважливіше значення складу злочину для законності й обґрунтованості кримінальної відповідальності: тільки сукупність усіх передбачених законом ознак складу (і ніякі інші обставини) може бути підставою кримінальної відповідальності. *Таким чином, склад злочину є єдиною і достатньою підставою кримінальної відповідальності: встановлення його ознак у конкретному суспільно небезпечному діянні особи означає, що є все необхідне для кримінальної відповідальності.*

Тим самим склад злочину визначає і межі розслідування, тому що основним завданням слідства саме і є встановлення об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину.

Важливе значення складу злочину виявляється і в тому, що він дозволяє провести, по-перше, чітке розмежування між злочином і провинною, тобто незлочинним суспільно небезпечним діянням; по-друге, відмежувати один злочин від будь-якого іншого (наприклад, крадіжку від грабежу, зловживання владою або службовим становищем від перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу).

У законодавчій практиці за допомогою складу здійснюється криміналізація (декриміналізація) суспільно небезпечних діянь. Тому склад злочину, як і вчення про нього, утворює той інструмент, за допомогою якого законодавець і здійснює кримінальну політику в галузі криміналізації діянь.

У кожному складі злочину виділяють його елементи. Ними є: об'єкт злочину, об'єктивна сторона злочину (їх сукупність називають об'єктивними ознаками складу), суб'єкт і суб'єктивна сторона злочину (вони в сукупності називаються суб'єктивними ознаками складу). У своїй єдності ці об'єктивні і суб'єктивні ознаки й утворюють склад злочину.

Об'єкт злочину – це те, на що завжди посягає злочин і чому він завжди заподіює певної шкоди. Це ті суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом.

Правильне вирішення питання про об'єкт злочину має важливе теоретичне і практичне значення. Саме об'єкт злочину дозволяє розкрити соціальну сутність злочину, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки, сприяє правильній кваліфікації діяння, а також відмежуванню його від суміжних суспільно небезпечних посягань.

Загальновизнано, що об'єктом злочину завжди виступає те благо, якому злочином завдається реальна шкода чи створюється загроза заподіяння такої шкоди. В науці кримінального права найбільш визнаною є точка зору, згідно з якою об'єктом будь-якого злочину є охоронювані законом про кримінальну відповідальність суспільні відносини.

Об'єктом злочинів є не будь-які суспільні відносини, а лише ті, які поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність. Таким чином, **об'єктом злочину** є ті суспільні відносини, на які посягає злочин, завдаючи їм певно шкоди, і які поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність.

Предметом злочину слід вважати будь-які речі матеріального світу, з певними властивостями яких закон про кримінальну відповідальність пов'язує наявність у діях особи ознак конкретного складу злочину.

У науці кримінального права найпоширенішою є триступенева *класифікація об'єктів «за вертикаллю»* (загальний, родовий і безпосередні).

Загальний об'єкт утворює сукупність усіх суспільних відносин, що поставлені під охорону чинного закону про кримінальну відповідальність.

Під родовим (груповим) об'єктом розуміють об'єкт, яким охоплюється певне коло тотожних чи однорідних за своєю соціальною і економічною сутністю суспільних відносин, які через це повинні охоронятися єдиним комплексом взаємозалежних кримінально-правових норм.

Безпосередній об'єкт злочину – це ті конкретні суспільні відносини, які поставлені законодавцем під охорону певної статті Особливої частини КК і яким завдається шкоди злочином. Що підпадає під ознаки конкретного складу злочину.

Об'єктивна сторона – зовнішня сторона діяння, яка виражається у вчиненні передбаченого законом діяння (дії чи бездіяльності), що заподіює чи створює загрозу заподіяння шкоди об'єкту злочину.

Ознаки об'єктивної сторони злочину. При виявленні злочину ми насамперед стикаємося з його об'єктивними ознаками: конкретним актом поведінки суб'єкта у виді дії чи бездіяльності, що завжди здійснюється у певній об'єктивній обстановці, у певному місці і в певний час. Цей акт поведінки завжди відбувається відповідним способом, наприклад, крадіжка з об'єктивної сторони виражається в таємному викраденні чужого майна (ст. 185 ККУ), грабіж – у відкритому викраденні такого майна (ст. 186 ККУ). Злочин завжди тягне за собою певні суспільно небезпечні наслідки, тому що в результаті його вчинення завдається істотна шкода суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом (наприклад, вбивство своїм наслідком має смерть людини – статті 115-119, крадіжка, грабіж, шахрайство – статті 185, 186, 190 – заподіюють майнову шкоду власнику). Причому діяння (дія чи бездіяльність) перебуває у причинному зв'язку із суспільно небезпечними наслідками. Ці ознаки притаманні будь-якому злочину як явищу реальної дійсності. Без цих ознак злочину бути не може. Вони мають місце завжди, у всіх випадках, коли вчинюється злочин.

Викладене дозволяє зробити висновок, що **об'єктивна сторона злочину** – це зовнішня сторона (зовнішнє вираження) злочину, що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами вчинення злочину.

До *обов'язкових ознак* належить діяння у формі дії або бездіяльності. Без діяння, інакше кажучи, без конкретного акту суспільно небезпечної поведінки людини, не може бути вчинений жоден злочин.

До *факультативних ознак* об'єктивної сторони складу злочину належать: суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місце, час, обстановка, спосіб і засоби вчинення злочину.

Значення об'єктивної сторони злочину. По-перше, об'єктивна сторона є елементом складу злочину і входить до підстави кримінальної відповідальності. Тому особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності лише тоді, коли

у вчиненому нею діянні встановлені всі ознаки об'єктивної сторони складу злочину. *По-друге*, ознаки об'єктивної сторони багато в чому визначають суспільну небезпечність злочину. Характер діяння, спосіб його вчинення, місце, час, обстановка вчинення злочину, тяжкість суспільно небезпечних наслідків, що настали, є найважливішими показниками суспільної небезпечності як соціальної властивості злочину. *По-третє*, об'єктивна сторона має важливе значення для правильної кваліфікації злочину. Аналіз об'єктивної сторони дає можливість встановлювати інші елементи й ознаки складу злочину: об'єкт, якому заподіюється шкода даним злочином, відповідну форму вини, мотив, мету злочину, які не завжди вказуються в диспозиціях статей Особливої частини КК, і, таким чином, правильно кваліфікувати вчинене. *По-четверте*, об'єктивна сторона має важливе значення для розмежування злочинів, а також відмежування злочинних діянь від незлочинних.

Час вчинення злочину – це певний відрізок (проміжок) часу, протягом якого відбувається суспільно небезпечне діяння і настають суспільно небезпечні наслідки.

Обстановка вчинення злочину – це конкретні об'єктивно-предметні умови, в яких вчинюється злочин.

Спосіб вчинення злочину як ознака об'єктивної сторони злочину виступає як обов'язкова ознака складу злочину у випадках, коли він:

а) прямо зазначений у законі, наприклад, насильство, небезпечне для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або погроза застосування такого насильства в складі розбою (ст. 187), обман чи зловживання довірою в складі шахрайства (ст. 190);

б) однозначно впливає із змісту закону, про що свідчить характер дії, опис якої містить диспозиція статті. Так, способом погрози вчинити вбивство є психічне насильство (ст. 129), способом завідомо неправдивого показання (ст. 384) – обман.

Засоби вчинення злочину – це предмети матеріального світу, що застосовуються злочинцем при вчиненні суспільно небезпечного діяння. Вони поділяються на знаряддя та інші засоби вчинення злочину. Знаряддя – це предмети, використовуючи які особа вчиняє фізичний (як правило, руйнівний) вплив на матеріальні об'єкти (вогнепальна і холодна зброя, інструменти, транспортні засоби, пристрої, технічне устаткування тощо). До інших засобів вчинення злочину (засоби у вузькому значенні слова) можуть бути віднесені підроблені документи, формений одяг (наприклад, К. і В., переодягнувшись у форму працівників поліції і використовуючи підроблені документи, робили «обшуки» в окремих громадян і шляхом обману привласнювали їх цінності) та ін.

Засоби вчинення злочину в одних випадках істотно полегшують вчинення злочину, в інших – без них це взагалі неможливо.

Суб'єкт злочину – це особа, яка вчиняє злочин. Відповідно до ст. 18 «суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність».

Відповідно до ст. 19 ККУ суб'єктом може бути тільки **осудна** особа, тобто така, яка під час вчинення передбаченого кодексом діяння, могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Тому особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного

захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки (ч. 2 ст. 19), не підлягає кримінальній відповідальності.

У частині 1 ст. 22 ККУ встановлюється, що кримінальна відповідальність за загальним правилом настає з шістнадцяти років, а за окремі злочини, вичерпний перелік яких передбачений у ч. 2 ст. 22 (наприклад, вбивство, розбій, зґвалтування), відповідальність встановлюється з чотирнадцяти років.

Передбачений ч. 2 ст. 22 КК перелік злочинів, за які настає відповідальність з чотирнадцяти років, є вичерпним.

Аналіз цих злочинів дає підставу для висновку, що законодавець знизив вік кримінальної відповідальності за дві групи злочинів: а) насильницькі злочини; б) майнові злочини. В основу зниження віку кримінальної відповідальності за ці злочини покладені такі критерії:

– рівень розумового розвитку, свідомості особи, який свідчить про можливість уже в чотирнадцять років усвідомити суспільну небезпечність і протиправність злочинів, перерахованих у ч. 2 ст. 21 КК;

– значну поширеність більшості з цих злочинів серед підлітків;

– значну суспільну небезпечність (тяжкість) більшості з цих злочинів.

Особа у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років не відповідає за злочини, за які встановлюється відповідальність з шістнадцяти років, навіть якщо вона брала в них участь як співучасник. У цих випадках особа у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років може нести відповідальність тільки коли в його конкретних діях містяться ознаки іншого злочину, за яке законом встановлена відповідальність з чотирнадцяти років.

Поряд з поняттям загального суб'єкта КК передбачає і поняття спеціального суб'єкта. Частина 2 ст. 18 визначає, що **спеціальним суб'єктом злочину** є фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа.

Частина 3. ст. 18 визначає, що **службовими особами** є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

Частина 4 ст. 18 ККУ визначає, що **службовими особами** також визнаються посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, у тому числі присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), іноземні третейські судді, особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному судовому, посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші

особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), а також члени міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, та судді і посадові особи міжнародних судів.

Суб'єктивна сторона – це внутрішня сторона злочину, бо вона включає ті психічні процеси, що характеризують свідомість і волю особи в момент вчинення злочину. Ознаками суб'єктивної сторони, як елементу складу злочину, є вина, мотив і мета злочину. Обов'язковою (необхідною) основною ознакою суб'єктивної сторони будь-якого складу злочину є вина особи. Відповідно до ст. 23 ККУ виною є «психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності». При відсутності вини особи немає і складу злочину, навіть якщо в результаті її дії (бездіяльності) настали передбачені законом суспільно небезпечні наслідки. У цьому положенні відображається найважливіший принцип – принцип суб'єктивного ставлення, закріплений у ст. 62 Конституції України.

Стаття 24 ККУ передбачає **умисел і його види**: прямий і непрямий. *При прямому умислі* особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання. *При непрямому умислі* особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії чи бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала настання цих наслідків.

Стаття 25 КК передбачає **необережність та її види**: злочинну самовпевненість і злочинну недбалість. *Злочинна самовпевненість* виражається в тому, що особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії чи бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення. *Злочинна недбалість* має місце там, де особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачати.

Вина, будучи обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину, не вичерпує її змісту. Важливу роль у характеристиці суб'єктивної сторони грають також мотив і мета злочину.

Мотив – це внутрішнє спонукання, рушійна сила вчинку людини, що визначає його зміст і допомагає більш глибоко розкрити психічне ставлення особи до вчиненого.

Мета – це уявлення про бажаний результат. Якого прагне особа, що визначає спрямованість діяння.

Кожний з розглянутих елементів складу має певну сукупність ознак. Залежно від їхньої ролі в характеристиці загального поняття складу ці ознаки поділяються на обов'язкові і факультативні. Обов'язкові – це ті ознаки, які притаманні будь-якому складу злочину, без яких взагалі немає складу злочину.

Факультативними визнаються ті ознаки, що не є обов'язковими для всіх складів злочинів і в різних складах можуть відігравати різну роль. До таких ознак слід віднести час, місце, обстановку і спосіб вчинення злочину (характеризують об'єктивну сторону), мотив і мету (характеризують суб'єктивну сторону), а також ознаки спеціального суб'єкта злочину і деякі інші. Наведений поділ ознак складу на обов'язкові і факультативні має важливе значення, тому що він сприяє більш глибокому з'ясуванню складів окремих злочинів та їх відмежуванню від суміжних. Так, наприклад, відкритий спосіб викрадення майна при грабежі (ч. 1 ст. 186) є

обов'язковою ознакою цього складу; а в п. 5 ч. 2 ст. 115 спосіб, небезпечний для життя багатьох осіб, при вбивстві розглядається як кваліфікуюча ознака. Якщо розглянуті ознаки в статтях Особливої частини КК не передбачені ні як обов'язкові, ні як кваліфікуючі, то вони на кваліфікацію злочину не впливають і можуть відігравати лише роль обтяжуючих або пом'якшуючих обставин, що враховуються при призначенні покарання (наприклад, п. 12 ст. 67 передбачає як обтяжуючу обставину вчинення злочину загально небезпечним способом).

«Випадок» або «казус» має місце тоді, коли наслідки, що настали, перебувають у причинному зв'язку з дією (або бездіяльністю) особи, котра, однак, не тільки не передбачала можливості їх настання, а й не могла їх передбачити. «Випадок» («казус») виключає кримінальну відповідальність за відсутністю складу злочину (зокрема вини) в поведінці особи.

Види складів злочину. Виділення окремих видів складів злочинів (їх класифікація) має важливе значення для пізнання окремих складів злочинів і встановлення їх істотних ознак, а в кінцевому підсумку – для точної кваліфікації злочину. Склади можна класифікувати за різними критеріями: за ступенем суспільної небезпечності; за структурою, тобто за способом описування ознак складу в законі; за особливістю законодавчого конструювання.

Суспільна небезпечність злочину – це об'єктивно існуюча антисоціальна властивість, обумовлена всією сукупністю його негативних ознак, що свідчать про реальну можливість заподіяти шкоду охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам. Причому слід відрізнити суспільну небезпечність як закріплену в законі певну нормативну абстракцію від небезпечності конкретно вчиненого злочину. В кримінальному законі вона закріплюється лише як можливість (здатність) заподіяння шкоди, а при вчиненні конкретного злочину ця можливість перетворюється на дійсність і характеризує суспільну небезпечність саме цього злочину.

За ступенем суспільної небезпечності (тяжкості) виділяють:

1) *простий* (іноді його називають основний) склад злочину – він містить у собі основні ознаки злочину і не містить ні обтяжуючих (кваліфікуючих), ні пом'якшуючих обставин. Так, у ч. 1 ст. 185 КК дається визначення крадіжки як таємного викрадення чужого майна (без пом'якшуючих і без обтяжуючих обставин);

2) *склад із кваліфікуючими ознаками*, тобто з такими, які обтяжують відповідальність і впливають на кваліфікацію. Прикладом кваліфікованого складу можна вважати ч. 2 ст. 185 ККУ, тобто крадіжку, вчинену повторно або за попередньою змовою групою осіб;

3) *склад з особливо обтяжуючими (особливо кваліфікуючими) обставинами*, тобто такими, які надають злочину особливої суспільної небезпечності. Наприклад, крадіжка, вчинена в особливо великих розмірах або організованою групою (ч. 5 ст. 185 ККУ);

4) *склад злочину з пом'якшуючими обставинами* (так званий привілейований склад), що характеризується обставинами, які значною мірою знижують суспільну небезпечність і караність даного виду злочину (наприклад, умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання – ст. 116 ККУ, або вбивство при перевищенні меж необхідної оборони – ст. 118 ККУ).

За характером структури складів, тобто за способом описування їх ознак безпосередньо в законі, усі вони можуть бути поділені на прості і складні.

До простих складів відносять ті, які містять у собі ознаки одного суспільно небезпечного діяння, що посягає на один об'єкт. Прикладом простих складів є умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 ККУ), грабіж (ч. 1 ст. 186 ККУ).

Складним є склад, законодавча конструкція якого ускладнена якими-небудь обставинами. Тому складними слід визнати склади з двома об'єктами (розбій – ст. 187 ККУ), із двома діями (самовільне присвоєння владних повноважень або звання службової особи, поєднане із вчиненням будь-яких суспільно небезпечних діянь – ст. 353), із двома формами вини (умисне тяжке тілесне ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого, – ч. 2 ст. 121 ККУ).

До числа складних відносять також і альтернативні склади, об'єктивна сторона яких може виражатися в декількох діях чи способах дії або в різних наслідках. Так, державна зрада в ст. 111 ККУ визначена як злочин, що може бути вчинений шляхом переходу на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України. Як видно, кожна з названих дій утворює об'єктивну сторону зазначеного злочину.

За особливостями конструкції виділяють злочини з формальним складом, злочини з матеріальним складом і злочини з усіченим складом.

Таке конструювання ґрунтується на тому, що будь-який злочин у своєму розвитку може пройти цілий ряд стадій (етапів): готування, замах, закінчений злочин. Причому окремим видам злочинної діяльності властива винятково висока суспільна небезпечність вже на ранніх стадіях її розвитку. Тому законодавець закріплює нерідко момент закінчення таких злочинів уже на стадії замаху чи навіть готування, не пов'язуючи закінчення злочину з фактом настання суспільно небезпечних наслідків.

Злочинами з формальним складом називають такі, що не містять у собі як обов'язкову ознаку суспільно небезпечні наслідки, а тому злочин вважається закінченим з моменту вчинення зазначених у законі діянь. Прикладом злочину з формальним складом є контрабанда згідно зі ст. 201 ККУ. До визначення моменту закінчення контрабанди потрібно підходити диференційовано і враховувати те, відбувається ввезення чи вивезення предметів злочину, а також місце здійснення протиправних дій. В Україні створені і діють спеціальні митні зони, функціонують внутрішні митниці, які розміщені на митному кордоні там, де він збігається з межами спеціальних митних зон. Якщо предмети ввозяться на митну територію України або вивозяться із спеціальних митних зон на решту митної території, контрабанда має розглядатись як закінчений злочин у разі фактичного переміщення предметів через митний кордон. При цьому не має значення, вдалося чи ні винному вивести предмети контрабанди за межі зони митного контролю.

Злочинами з матеріальним складом вважаються такі, при конструюванні яких як обов'язкові ознаки об'єктивної сторони включаються певні суспільно небезпечні наслідки вчиненого злочину. У таких складах об'єктивна сторона отримує свій повний розвиток лише за умови настання зазначених наслідків і тільки з цього моменту злочин вважається закінченим. У злочинах з матеріальним складом потрібно обов'язково встановлювати причинний зв'язок між самим діянням і суспільно небезпечними наслідками, що настали. Прикладом злочину з матеріальним складом є

вбивство, що вважається кінченим лише з моменту смерті потерпілого (ст. 115 ККУ). Сам по собі факт пострілу в жертву з метою її вбивства не утворює складу закінченого злочину, оскільки не настав передбачений кримінальним законом наслідок – смерть іншої людини. Такі дії повинні кваліфікуватися лише як замах на вбивство (статті 15 і 115 ККУ).

Злочинами з усіченим складом вважаються такі, в яких момент закінчення злочину самим законом переноситься на стадію готування або на стадію замаху. Наприклад, за ст. 129 ККУ відповідальність за погрозу вбивством настає з моменту самої погрози, а розбій вважається закінченим злочином з моменту нападу з метою заволодіння чужим майном (ст. 187 ККУ).

Під **кваліфікацією злочинів** розуміють точне встановлення відповідності вчиненого винним суспільно небезпечного діяння складу конкретного злочину, закріпленого в кримінальному законі.

Кваліфікуючи злочин, ми визначаємо ту статтю ККУ, в якій закріплено склад вчиненого злочину. Тим самим за допомогою кваліфікації дається точна юридична і соціальна характеристика вчиненого діяння.

Правильна кваліфікація злочинів – необхідна умова забезпечення законності в боротьбі зі злочинністю. В свою чергу неправильна кваліфікація веде до порушення прав і законних інтересів як держави, так і окремих громадян, перешкоджає нормальному здійсненню правосуддя, підриває авторитет органів досудового розслідування і суду, а в кінцевому підсумку – авторитет держави. Така кваліфікація може призвести до притягнення невинного до кримінальної відповідальності або призначення винному покарання, що не ґрунтується на законі. Точно так помилкова кваліфікація може призвести до необґрунтованого звільнення винного від відповідальності або відповідного покарання. Тому вирок суду, що ґрунтується на неправильній кваліфікації, підлягає змінненню або скасуванню.

5.4. Обставини, що виключають злочинність діяння. Звільнення від кримінальної відповідальності

У житті нерідко трапляється, коли, захищаючи свої інтереси чи інтереси суспільства, усуваючи небезпеку, яка загрожує людині, затримуючи злочинця, громадяни, службові особи здійснюють дії, які зовні подібні до певних злочинних діянь. Але через ті чи інші обставини вони не є суспільно небезпечними, протиправними. Більш того, визнаються правомірними і суспільно корисними.

До обставин, які виключають суспільну небезпечність і протиправність діяння, законодавець відносить: необхідну оборону, крайню необхідність, затримання особи, яка вчинила злочин, фізичний або психічний примус, виконання наказу або розпорядження, діяння, пов'язане з ризиком, виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.

Перелічені обставини, насамперед, це діяння окремих громадян, службових осіб, що спричинені тими чи іншими ситуаціями. Зовні такі діяння подібні до певних злочинів, але це лише зовнішня схожість, оскільки вони за своєю суттю різняться між собою. Так, уявімо, дії особи, яка під час стихійного лиха, рятує людей, пошкодила майно третьої особи, або коли при затриманні вбивці, який намагається втекти, завдаються тяжкі тілесні ушкодження. В обох випадках дії

зовні формально збігаються з такими злочинами, відповідно, як: пошкодження майна і завдання тяжких тілесних ушкоджень. Проте визнаються суспільно корисними, оскільки це була високоморальна поведінка людей, спрямована в першому випадку на захист життя людини, у другому на своєчасне затримання злочинця і передачу його органам влади. Шкода, яка була заподіяна при цьому, визнається правомірною.

Правомірність захисту інтересів своїх, інших осіб, суспільства, держави під час обставин, що виключають злочинність діяння, впливає для одних громадян з їх суб'єктивного права, як, наприклад, на необхідну оборону, принципів моралі у суспільстві, а для інших - це не тільки моральний, а й юридичний обов'язок - виконання службових функцій. Тому обставини, що виключають злочинність діяння, закріплені не тільки в ККУ, а й в ряді інших законодавчих актів.

Отже, **обставини, що виключають злочинність діяння** – це передбачені ККУ, а також іншими законодавчими актами, зовнішньо схожі зі злочинами суспільно корисні (соціально прийнятні) і правомірні вчинки, які здійснені за наявності певних підстав і виключають злочинність діяння, а тим самим і кримінальну відповідальність особи за заподіяну шкоду.

Загальні ознаки обставин, що виключають злочинність діяння:

- вольове діяння особи;
- зовнішня подібність злочину;
- вони передбачені в КК України чи інших нормативних актах;
- це - соціально прийнятні вчинки;
- вони вчинюються за певних умов;
- вони не тягнуть кримінальної відповідальності.

Необхідною обороною, як зазначено у ч. 1 ст. 36 ККУ, є дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення межі необхідної оборони.

Отже, кримінальне право розглядає необхідну оборону як одну з форм захисту інтересів громадян, суспільства, держави. В цій нормі знайшли своє відображення положення Конституції про право на захист кожним здоров'я, життя свого та інших людей, недоторканість житла від протиправних посягань (статті 27, 30 Конституції України).

Інститут необхідної оборони сприяє зміцненню правопорядку, запобіганню злочинам, а також участі громадян у боротьбі зі злочинністю.

Питання щодо права на необхідну оборону з давніх-давен притягувало увагу філософів, юристів. У середні віки ідеологи феодального суспільства обґрунтовували необхідну оборону Священним Писанням, вони в ній вбачали не право людини, а релігійний обов'язок боротьби з гріхом. Римські юристи, зокрема Цицерон, вважали, що необхідна оборона є не писаний, а природний закон. Французький філософ Жан-Жак Руссо в інституті необхідної оборони вбачав повернення людині її природного права на захист, яке вона мала в додержавному суспільстві, а потім віддала його державі.

Конституцією України, чинним КК України (ч. 2 ст. 36 КК) необхідна оборона визнається невід'ємним суб'єктивним правом людини. Кожна людина має право захищати себе, інших людей від злочинних посягань (причому, згоди останніх на це не потрібно). Людина має право вдатися до необхідної оборони в усіх випадках загрози інтересам, які охороняються законом, навіть тоді, коли ця загроза може бути усунена іншими способами, або у нього є можливість звернутися за допомогою до органів влади.

Шкода, завдана у стані необхідної оборони, може виражатися у спричиненні особі, яка посягає, тілесних ушкоджень, насильницькому позбавленні її свободи пересування і навіть - життя.

Проте, захист від посягання і завдання при цьому шкоди само по собі ще не свідчить, що ця поведінка здійснена у стані необхідної оборони. Для того, щоб у особи виникло право на необхідну оборону, законодавець встановлює певні підстави.

Законодавець, враховуючи положення науки кримінального права щодо інституту необхідної оборони, практику застосування судами законодавства, що забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань, для визнання завданої нападникові шкоди такою, що спричинена у стані необхідної оборони, вимагає дотримання певних умов. Вони стосуються як посягання, так і дій, спрямованих на захист від нього, та шкоди, завданої при цьому. У науці кримінального права їх називають *умовами правомірності необхідної оборони*.

Перш за все, коли йдеться про необхідну оборону, то дії вчиняються з *метою захисту* як власних законних прав і інтересів, так і іншої особи або суспільства, держави.

Шкода, яка завдається тому, хто посягає, повинна бути *необхідною*, тобто такою, що здатна відвернути або припинити посягання. Наприклад, громадянин С. систематично пиячив, чинив сварки, бив дружину. Якось увечері, перебуваючи в нетверезому стані, збив її з ніг, потім, схопивши за волосся, затуляв на кухню, де продовжував бити ногами, погрожуючи, що заріже. Коли С. простягнув руку за ножем, який лежав на столі, дружина встигла першою схопити ніж і нанесла ним тяжкі поранення С.

Шкода, яка завдається при необхідній обороні, повинна бути *достатньою*, тобто такою, щоб негайно відвернути чи припинити посягання. Коли посягання припиняється і відпала реальна загроза з боку того, хто посягає, то завдана йому після цього шкода є протиправною.

У законі також зазначається, що при відверненні чи припиненні посягання не повинно бути допущено перевищення меж необхідної оборони.

Посягання повинно бути за своїми об'єктивними рисами суспільно небезпечним. Проте, це не означає, що воно обов'язково повинно бути таким, що тягне покарання. Трапляються випадки, коли посягання з тих чи інших підстав не є злочинним. Наприклад, посягання з боку психічно хворої (неосудної) особи або підлітків, що не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Але об'єктивно дії з їх боку можуть бути суспільно небезпечними і проти них допустима необхідна оборона.

Так, в одному з підрозділів поліції м. Києва було зареєстровано кілька нападів на жінок. Стало відомо, що молодий чоловік нападає на потерпілих і

завдає їм удари по голові якимось тяжким предметом. Через деякий час, знаходячись на службі щодо охорони громадського порядку, поліцейський побачив, як чоловік з металевою палицею, подібний за описом на того, що нападав на жінок, біжить безлюдною вулицею за жінкою, яка кликала на допомогу. Не маючи іншої можливості припинити напад, він вистрілив і вбив нападаючого; ним виявився душевно хворий. Дії поліцейського у цій ситуації розцінюються як правомірні, бо діяв він у стані необхідної оборони.

Посягання, яке припиняється чи відвертається, може бути пов'язане із застосуванням нападником фізичної сили, зброї, різних пристроїв, використанням тварин. Тому, якщо вбивають тварину, що її власник використовував як знаряддя злочину (натравлює її на особу), то це є не що інше, як заподіяння майнової шкоди її власникові у стані необхідної оборони.

Необхідна оборона недопустима проти правомірних дій службової особи, хоча б ці дії і були спрямовані на ущемлення тих чи інших інтересів особи. Це, наприклад, стосується правомірних дій поліції, судової, виконавчої влади, які на законних підставах затримують особу. Проте, необхідна оборона допустима проти неправомірних дій службових осіб. Громадянин не позбавляється права на захист своїх законних інтересів і прав, якщо на них посягають службові особи. Так, у випадку перевищення влади, яке супроводжувалось насильством над особою, вона має право оборонятися і завдавати при цьому шкоду службовій особі.

Стан необхідної оборони припиняється з припиненням посягання з різних причин. Наприклад, у зв'язку з опором потерпілого, наданням потерпілому допомоги сторонніми особами, втручанням представників влади і, нарешті, відмова нападаючого від посягання. У практиці трапляються випадки, коли особі, яка обороняється, нелегко визначити: припинено напад чи ще існує небезпека? Трапляється і таке, коли, відбиваючи напад озброєної особи, потерпілий заволодіває зброєю і завдає нею ушкодження тому, хто посягає. Судова практика стоїть на тій позиції, що перехід зброї чи інших предметів від того, хто нападає, до того, хто захищається, ще не свідчить про закінчення нападу.

Посягання повинно бути *явним*, тобто, таким, що вже розпочалося чи безпосередня його загроза є настільки очевидною, що правоохоронювані інтереси та права поставлені в безпосередню небезпеку. Пленум Верховного Суду України в постанові «Про практику застосування судами законодавства, що забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань» зазначив, що стан необхідної оборони виникає не лише в момент суспільно небезпечного посягання, а й за наявності реальної загрози заподіяння шкоди тому, хто обороняється. Для з'ясування цього необхідно врахувати поведінку нападаючого, зокрема, спрямованість умислу, інтенсивність і характер його дій, що дає підставу особі, яка захищається, сприймати загрозу як реальну.

Слід зазначити, що проти посягання, яке готується, не допускається необхідна оборона. Закон, судова практика не допускають створення будь-яких захисних механізмів, які призначені для завдання шкоди можливому нападникові. Мінування, підключення струму, облаштування вражаючих механізмів не може бути виправдане правом необхідної оборони. Такі дії з суб'єктивної сторони характеризуються не тільки наміром захистити себе, майно, а й бажанням розправитись з правопорушником. Так, у деяких підручниках наводиться такий приклад: К.,

помітивши, що хтось краде у нього з двору будівельний матеріал і дрова, підклав вибуховий пристрій. Коли злодій у черговий раз намагався вкрати дрова, стався вибух, який спричинив йому тяжкі тілесні ушкодження. Умисний характер дій К. сумніву не викликав, він був засуджений за умисне завдання тяжких тілесних ушкоджень.

Захист не повинен перетворюватись на помсту, розправу над нападником. Захист має бути відповідним нападу.

Посягання має бути *реальним*, дійсно існуючим, а не в уяві того, хто захищався. Йдеться про такі випадки, коли особа помилково вважає, що здійснюється посягання і, захищаючись від уявного нападу, завдає шкоду. Така поведінка називається уявною обороною.

Захист від посягання може бути здійснено шляхом завдання шкоди лише особі, яка посягає. Якщо у посяганні беруть участь кілька осіб, то шкода може бути завдана будь-кому з них або всім. Захист при здійсненні необхідної оборони завжди є активним і пов'язаний з різноманітними формами завдання шкоди тому, хто посягає: завдання ударів, тілесних ушкоджень, обмеження волі, пошкодження майна, позбавлення життя.

Пленум Верховного Суду України пояснив: якщо при обороні випадково заподіяно шкоду не причетній до нападу особі, то, залежно від наслідків, відповідальність може настати за необережне завдання шкоди.

Захист допускається при посяганні на законні права та інтереси особи, яка обороняється, інших осіб, інтереси суспільства, держави. Громадянин має право захищати будь-який законний інтерес, без обмежень. Закон визнає право на необхідну оборону не тільки за особою, проти якої безпосередньо спрямоване посягання, а й за іншою, яка є очевидцем нападу. При цьому, коли йдеться про захист інтересів інших осіб, то їх згоди на захист не потрібно.

У ч. 3 ст. 36 КК зазначається, що заподіяна тому, хто нападає, тяжка шкода (нею визнаються тяжкі тілесні ушкодження, смерть) повинна відповідати небезпечності посягання і обстановці захисту.

Небезпечність посягання визначається цінністю блага, на яке спрямоване посягання. Безумовно, що найбільшу суспільну небезпечність створюють посягання на життя, здоров'я й інші законні права та інтереси особи. І чим небезпечнішим є посягання, тим більші межі допустимої шкоди нападникові. Законодавець зазначає, що заподіяння шкоди тому, хто посягає, має відповідати також і обставинам захисту. У згаданій вище постанові Пленуму Верховного Суду України роз'яснюється, що у таких випадках слід враховувати не тільки відповідність або невідповідність засобів захисту і нападу, а й характер небезпеки, що загрожувала особі, яка захищалася, а також обставини, що могли вплинути на реальне співвідношення сил нападаючого і того, хто захищається, а саме: місце і час, несподіваність нападу, невідготовленість до його відбиття, кількість нападаючих і тих, хто захищається, їх фізичні дані (вік, стан, інвалідність, стан здоров'я), інші обставини справи, і пропонується судам з'ясовувати, чи мав той, хто захищається, реальну можливість ефективно відвернути суспільно небезпечне посягання іншими засобами, заподіюючи тому, хто посягає, меншу шкоду, і чому не скористався цією можливістю. Таким чином, питання про відповідність оборони небезпечності посягання вирішуються у кожному випадку зокрема, з всебічним урахуванням конкретних

обставин справи. Якщо особа, яка захищається, перебуваючи у стані необхідної оборони, порушує вимогу про відповідність між небезпечністю посягання і заподіяною нападникові шкодою, то йдеться про перевищення межі необхідної оборони.

Перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених у статтях 118 та 124 КК (ч. 3 ст. 36 КК).

Тобто, йдеться про ті випадки, коли особа, перебуваючи в стані необхідної оборони і відвертаючи суспільно небезпечне посягання, умисно завдає тому, хто нападає, шкоду, яка в даній конкретній обстановці не була необхідною. При цьому, особа, яка захищалась, усвідомлює, що посягання може бути відвернуто без заподіяння тяжких наслідків, але обирає саме такий засіб захисту, який призводить до них. Тобто, особа, яка захищається, усвідомлює суспільну небезпечність своїх дій, передбачає, що в результаті їх може настати смерть або тяжкі тілесні ушкодження і бажає, щоб такі наслідки настали.

Особа не може бути визнана такою, що знаходилась у стані необхідної оборони, коли вона умисно спровокувала напад, аби використати його як привід для вчинення протиправних дій, завдання шкоди. У таких випадках кримінальна відповідальність за заподіяну шкоду настає як за умисний злочин на загальних підставах.

Не є перевищенням меж необхідної оборони і не тягне кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає (ч. 5 ст. 36 КК). Тобто, у трьох зазначених у законі випадках, шкода, заподіяна тому, хто посягає, може бути необмежена аж до позбавлення його життя. При цьому, коли йдеться про напад озброєної банди, не має значення, яку зброю мав нападник, а коли йдеться про напад групи, то не має значення, озброєні учасники групи чи ні. І нарешті, не має значення кількість осіб, які намагались здійснити насильницьке вторгнення у житло чи інше приміщення, наявність чи відсутність у них зброї.

Трапляються випадки, коли особа, в силу певних обставин, помилково оцінює поведінку іншої особи і з метою припинення чи відвернення реально не існуючої загрози завдає їй шкоду. Подібні дії називаються уявною обороною.

Уявною обороною визнаються дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припустила наявність такого посягання (ч. 1 ст. 37 КК).

Питання про відповідальність за завдану при уявній обороні шкоду вирішується згідно з ч. 2 ст. 37 КК. Уявна оборона виключає кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду лише у випадках, коли обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення. Прикладом цього може бути така ситуація: В. почув уночі, що

хтось ходить на горищі його будинку. Він зарядив рушницю, вийшов на подвір'я і крикнув: «Хто там?». Невідомий зіскочив з горища і заховався за рогом будинку, а потім кинувся на В., який вистрелив у нього. Вбитим виявився мешканець села, який не мав при собі ніякої зброї, інших предметів для нанесення ушкоджень. Проте, обстановка, яка склалася, давала В. підстави вважати, що мало місце реальне посягання, оскільки він не передбачав і за даних обставин не повинен був передбачати, що насправді на нього не здійснюється напад, який є небезпечним для життя. Це була добросовісна помилка з боку В., викликана поведінкою потерпілого.

У ч. 3 ст. 37 ККУ вказується, що: якщо особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковість свого припущення, але при цьому перевищила межі захисту, що дозволяються в умовах відповідного реального посягання, вона підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж необхідної оборони, згідно з ч. 3 ст. 36 ККУ, тобто лише у випадках, спеціально передбачених ст. 118 і ст. 124 ККУ.

Якщо ж особа, яка завдала шкоду, не усвідомлювала, що посягання реально не існує, але в тій чи іншій конкретній обстановці могла це усвідомлювати, вона підлягає відповідно до ч. 4 ст. 37 ККУ кримінальній відповідальності за заподіяння шкоди через необережність.

У ч. 1 ст. 38 КК зазначено, що не визнаються злочинними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на *затримання* особи, яка вчинила злочин, і доставляння її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи.

Як і необхідна оборона, правомірне затримання злочинця є суспільно корисною дією, адже своєчасне затримання особи, яка вчинила злочин, передача її органам влади сприяє припиненню злочинної діяльності, нерідко позбавляє злочинця можливості знищити сліди, знаряддя, злочинні предмети, здобуті в результаті його вчинення, перешкоджає ухиленню від відповідальності.

Затримання особи, яка вчинила злочин, можливе не лише у випадку вчинення закінченого злочину, а й на стадії готування чи замаху на злочин. Затримання злочинців – це суб'єктивне право потерпілих, інших громадян, яке може бути реалізовано незалежно від того, мали чи ні вони можливість звернутися за допомогою до представників влади. Для співробітників поліції затримання злочинця – службовий обов'язок.

Аналіз положень, викладених у ст. 38 ККУ, показує, що під затриманням потерпілим та іншими громадянами особи, яка вчинила злочин, слід розуміти позбавлення її свободи пересування, яке може бути пов'язане із завданням особі шкоди, якщо це викликано необхідністю затримання і відповідає небезпечності вчиненого нею посягання і обстановці затримання.

Затримання особи, яка вчинила злочин, і завдання їй при цьому шкоди є правомірним лише за певних *підстав і умов*.

Підставою затримання особи є вчинення нею очевидного злочинного посягання як закінченого, так і готування чи замаху на нього, і намір втекти, щоб ухилитися від відповідальності.

Затримання проводиться з метою доставляння особи, яка вчинила злочин, відповідним органам влади (органам поліції, прокуратури, суду, виконавчим комітетам місцевих рад тощо). Проте, якщо затримання здійснюється з іншою метою (з метою помсти, розправи), то це виключає його правомірність.

Право на затримання злочинця виникає з моменту готування чи замаху на злочинне посягання, зберігається воно під час вчинення посягання, а також безпосередньо після його вчинення. Якщо ж злочинця затримують не безпосередньо після вчинення злочину, а через певний час, то таке затримання визнається неправомірним. Затримання злочинця може виражатися у різних діях: обмеження свободи пересування (зв'язування, закриття у приміщенні тощо), заподіяння йому шкоди. Затримання може бути здійснено лише на короткий строк, який необхідний для передачі особи органам влади.

Завдання при затриманні шкоди особі, яка вчинила злочин, не самоціль, а захід, який необхідно застосувати, щоб затримати і передати її органам влади. Тобто, шкода при затриманні завдається вимушено. Коли особа, яка вчинила злочин, не чинить опір, не намагається втекти з місця злочину, то немає необхідності у застосуванні до неї насильницьких дій. Застосування в подібних ситуаціях насильства до затриманого визнається неправомірним. Насильство, застосоване до злочинця безпосередньо після вчинення ним злочину, є правомірним тоді, коли іншим способом затримати його неможливо. Злочинець, наприклад, чинить опір або нападає на того, хто його затримує, чи намагається зникнути з місця злочину. За таких обставин допускається заподіяння шкоди, яка необхідна для подолання опору або, щоб запобігти можливості ухилитися від затримання.

Але й тоді, коли неможливо затримати злочинця без завдання йому шкоди, остання повинна мати певні межі. Так, закон вимагає, щоб заподіяна шкода відповідала як небезпеці посягання, так і обставині затримання. Небезпека посягання, перш за все, залежить від ступеня тяжкості злочину, характеру заподіяної ним шкоди. Зрозуміло, що *чим небезпечнішим є злочин, тим ширші межі щодо затримання особи, яка його вчинила.* Проте, і при вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину (розбою, згвалтування, вбивства тощо) нерідко виникає реальна можливість затримати злочинця без завдання йому шкоди.

У зв'язку з цим не випадково закон і зазначає, що шкода, завдана злочинцеві, повинна відповідати не тільки небезпечності посягання, а й обставині затримання. Коли йдеться про обставинку затримання, то при цьому враховується співвідношення сил, вік, фізичний стан як одного, так і другого, інтенсивність, агресивність опору, засоби, які при затриманні застосовуються.

Завдання злочинцеві шкоди, яка не відповідала небезпеці вчиненого (вчинив злочин невеликої тяжкості), або обставині затримання (особа вчинила тяжкий злочин, але при цьому не намагається втекти, опір не чинить), свідчить про те, що заходи, які були необхідні для його затримання, перевищені. Відповідно до ч. 2 ст. 38 ККУ *перевищенням заходів* при затриманні особи, яка вчинила злочин, визнається умисне заподіяння їй тяжкої шкоди, що не відповідає небезпеці посягання або обставині затримання особи. Той, хто затримує, повинен розуміти, що шкода, яку він завдає, явно не відповідає небезпеці вчиненого посягання, а також не відповідає обставині затримання, тобто перевищення меж

заподіяння шкоди при затриманні можливе за наявності умислу. Перевищення заходів, необхідних для затримання, тягне за собою відповідальність лише у випадках спеціально передбачених у ст. 118 ККУ (умисне вбивство при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця) та ст. 124 ККУ (умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця).

Крайня необхідність означає такий стан особи, коли вона може усунути небезпеку, що загрожує законним правам і інтересам інших осіб, суспільству, державі, тільки шляхом вчинення певних дій, які зовні подібні до того чи іншого злочину. Ч. 1 ст. 39 ККУ зазначає, що не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані *крайньої необхідності*, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

Перевищенням меж крайньої необхідності, згідно із ч. 2 ст. 39 ККУ, є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода.

Таким чином, стан крайньої необхідності є зіткненням двох інтересів, які різною мірою охороняються законом і при якому збереження одного може бути досягнуто лише шляхом порушення іншого.

Наприклад, на території військової частини виникла пожежа. Щоб перешкодити розповсюдженню вогню, який міг перекинутись на склад зі зброєю і бойовими припасами, вартівці зруйнували адміністративне приміщення, розташоване поруч зі складом. Або така ситуація: водій вантажівки, щоб уникнути наїзду на дитину, яка раптово вибігла на проїжджу частину за м'ячем, скеровує машину на будівлю, в якій розміщений магазин, руйнуючи машину і будівлю.

Дії як караульних, так і водія зовні подібні до такого злочину, як умисне пошкодження або знищення майна, але оскільки вказані особи припустилися цих дій з метою усунення небезпеки, яка загрозувала більш цінним інтересам, такі дії визнаються суспільно корисними і такими, що вчинені в стані крайньої необхідності.

У ст. 39 ККУ визначені умови, за яких крайня необхідність визнається правомірною. Це, насамперед: *існує небезпека* законним правам та інтересам особи, суспільства, держави, яка виникає в результаті дії різних сил та явищ природи (повінь, землетрус, обвал, зсув, дія низьких чи високих температур, технологічних, патологічних процесів), як не злочинних, так і злочинних діянь особи тощо. Наприклад, як дія, вчинена у стані крайньої необхідності, судом була визнана поведінка двох молодих людей, яких завірюха застала у полі, і вони, не маючи змоги дістатися до населеного пункту, спалили солому. Солома належала місцевому жителю, якому і була завдана матеріальна шкода.

Небезпека при крайній необхідності повинна бути *наявною*, тобто такою, що безпосередньо загрожує або вже завдає шкоду законним інтересам. Якщо небезпека ще не виникла або вже реалізувалася у заподіянні шкоди, чи вона (небезпека) була усунута, то стан крайньої необхідності виключається.

Стан крайньої необхідності виникає з моменту безпосередньої загрози заподіяння шкоди (виникає загроза затоплення, аварії, землетрусу, пожежі тощо). А припиняється цей стан, коли загроза минула (аварія відвернена, землетрус припинився) або реалізувався (в результаті повені чи пожежі знищено майно). Тобто, шкода може бути заподіяна лише протягом часу, поки існує стан крайньої необхідності.

Небезпека повинна бути *дійсною*, тобто існуючою реально, а не в уяві особи. Разом з тим, якщо особа не могла, виходячи з конкретних обставин, усвідомлювати відсутності небезпеки, завдана нею шкода розцінюється як така, що завдана у стані крайньої необхідності. Але, якщо особа не усвідомлювала, проте могла усвідомити відсутність небезпеки, вона підлягає кримінальній відповідальності за завдання шкоди.

Ще однією умовою правомірності крайньої необхідності є те, що в *даній обстановці усунути небезпеку іншими засобами не було можливості*. Тобто, завдання шкоди повинно бути єдиним засобом врятування від загрожуючої небезпеки. Цей засіб є крайнім, винятковим засобом (крайня необхідність) для врятування прав, інтересів, які охороняються законом. Шкода при цьому заподіюється інтересам, правам особи, суспільства, держави, які також охороняються законом.

Дії, вчинені у стані крайньої необхідності, як було зазначено, за зовнішніми ознаками подібні до тих чи інших злочинних дій: пошкодження або знищення майна, завдання тілесних ушкоджень, заволодіння транспортом тощо

Закон (ч. 1 ст. 39 ККУ) не визначає межі заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності, але висновок про це можна зробити, виходячи з аналізу ч. 2 ст. 39 ККУ, яка визнає *перевищенням меж крайньої необхідності* умисне заподіяння шкоди більш значної, ніж відвернена. Можна зробити висновок, що шкода, завдана у стані крайньої необхідності, буде правомірною, якщо вона є менш значною, ніж відвернена шкода.

Суть крайньої необхідності полягає в тому, що вона є засобом збереження вищих цінностей. Законодавство, судова практика не вимагають, щоб завдана в стані крайньої необхідності шкода була мінімальною. Шкода, завдана при крайній необхідності, лише повинна бути меншою порівняно з відвернутою.

Вимога закону про співвідношення між шкодою, яка відвертається, і тією, що при цьому завдається, викликана тим, що з об'єктивної сторони вчинена дія може бути визнана не суспільно небезпечною лише у тому випадку, коли у стані крайньої необхідності відвернена більша шкода шляхом спричинення меншої.

Питання про те, яка шкода є більшою: та, яка відвернена, чи заподіяна у стані крайньої необхідності, – вирішується у кожному конкретному випадку залежно від обставин події і з урахуванням загальноновизнаних цінностей, найвищою серед яких є, як відомо, людина.

Адже зрозуміло, що суб'єктивний критерій (думка особи, яка перебувала у стані крайньої необхідності) при оцінці рівнозначних інтересів, прав, міг спричинити те, що особа могла б вважати свої інтереси, права більш значними, ніж ті, яким завдана шкода.

Виходячи з вимог закону про те, що шкода, завдана у стані крайньої необхідності, є правомірною, коли вона менш значна, ніж відвернена, можна

зробити висновок, що усунення небезпеки за рахунок завдання рівноцінної шкоди не може визнаватися як такою, що завдана у стані крайньої необхідності.

Якщо ж особа, яка перебувала у стані крайньої необхідності, умисно завдає шкоду правоохоронюваним інтересам, і ця шкода є більш значною, ніж відвернена шкода, то особа підлягає кримінальній відповідальності за вчинені дії на загальних підставах.

Разом з тим, згідно з п. 8 ч. 1 ст. 66 ККУ перевищення межі крайньої необхідності враховується судом як обставина, що пом'якшує покарання.

Особа, як вказується у ч. 3 ст. 39 ККУ, не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрожувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди даній небезпеці. Йдеться про випадки, коли небезпека викликає такий психічний стан у особи, який певною мірою зменшує її здатність чітко усвідомлювати свої дії і керувати ними.

Необхідна оборона і крайня необхідність - два самостійних види обставин, які виключають суспільну небезпеку і протиправність діянь, а це, у свою чергу, зумовлює як їх подібність, так і відмінність. Подібність їх полягає у тому, що вони спрямовані на охорону особистих інтересів, інтересів інших осіб, суспільства, держави, коли тим загрожуює небезпека. Як в одному, так і другому випадках небезпека відвертається шляхом завдання шкоди іншим інтересам. Дії щодо відвернення небезпеки в стані необхідної оборони і крайньої необхідності є правомірними уже в момент їх здійснення, тому вони не утворюють складу злочину.

Відмінність між необхідною обороною і крайньою необхідністю полягає у тому, що:

– підставою необхідної оборони є суспільно небезпечне посягання з боку іншої особи, а підставою крайньої необхідності є небезпека, яку утворюють різні джерела: стихійні сили природи, напади тварин, технічні процеси, злочинні та незлочинні дії людей тощо;

– при необхідній обороні шкода повинна бути завдана лише тому, хто посягає, при крайній необхідності шкода завдається законним інтересам третіх осіб (непричетних до ситуації, яка склалась);

– при необхідній обороні завдання шкоди тому, хто посягає, є одним із кількох можливих засобів уникнути посягання (наприклад, втекти від нападника), а при крайній необхідності завдання шкоди є єдиним засобом усунення небезпеки;

– при необхідній обороні шкода, заподіяна тому, хто посягає, повинна відповідати небезпеці посягання і обстановці захисту, при крайній необхідності шкода буде правомірною лише, якщо вона була меншою за шкоду відвернену;

– перевищення меж необхідної оборони тягне відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених статтями 118, 124 ККУ, а за перевищення меж крайньої необхідності (крім випадків, передбачених ч. 3 ст. 39 ККУ) відповідальність настає за загальними правилами, лише згідно з п. 8 ст. 66 ККУ є обставиною, яка пом'якшує покарання;

– завдання шкоди при необхідній обороні не тягне за собою такого

правового наслідку, як відшкодування її, а при крайній необхідності заподіяна шкода підлягає відшкодуванню.

Проте, як уже зазначалось, враховуючи певні конкретні обставини, суд може повністю чи частково звільнити від цього обов'язку.

Фізичний або психічний примус. Частина 1 ст. 40 ККУ зазначає, що не є злочином дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками.

Згідно з ч. 1 ст. 2 ККУ підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності є наявність у її діянні складу злочину. Одним із 4-х елементів складу злочину є суб'єктивна сторона злочину, яка виражається у вині суб'єкта злочину. Вина - це психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, яке характеризується усвідомленням винним суспільно небезпечного характеру своїх дій і передбаченням можливих наслідків (інтелектуальний момент вини), а також ставленням до своїх діянь та їх наслідків: в одному випадку бажанням, щоб наслідки настали, в іншому - легковажним або байдужим до них ставленням (вольовий момент вини). Тобто, діяння особи визнаються злочинними, якщо вони є проявом її волі. Відсутність зв'язку між волею і вчинком особи впливає на кримінально-правову оцінку діянь і наслідків, які від них настали.

Як зазначено у ч. 1 ст. 40 ККУ, підставою для виключення злочинності вимушеного, вчиненого не за своєю волею діяння є *непереборний фізичний примус*, під безпосереднім впливом якого особа і завдає шкоду правоохоронюваним інтересам.

Фізичний примус має насильницький характер і може виражатися у: нанесенні тілесних ушкоджень, побоїв, впливі електричного струму на людський організм, введенні в організм різних препаратів для того, щоб подавити волю особи і примусити виконати діяння. Діяння, вчинене під впливом фізичного примусу, зовні подібне до ознак конкретного злочину, але при цьому відсутнє свідоме волевиявлення особи, тобто здатність керувати своїми вчинками.

Психічний примус – це вплив на психіку особи, щоб примусити її вчинити чи утриматись від вчинення певних протиправних дій. Це може бути погроза застосувати фізичне насильство як до самої особи, так і її близьких, знищити майно тощо.

Частина 2 ст. 40 ККУ встановлює, що питання про кримінальну відповідальність особи за заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо ця особа зазнала фізичного примусу, внаслідок якого вона зберегла можливість керувати своїми діями, а також психічного примусу, вирішується відповідно до положень статті 39 ККУ. Тобто, ситуації, коли під впливом фізичного примусу особа не втрачає можливості керувати своїми діями (переборний фізичний примус), або під впливом лише психічного примусу (погрози застосування насильства, завдання моральної чи матеріальної шкоди) не охоплюються ч. 1 ст. 40 ККУ. У таких випадках питання про заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам вирішується відповідно до правил крайньої необхідності, а фізичний чи психічний примус при цьому визнається небезпекою. Наприклад, касир під впливом мордувань, нанесення тілесних ушкоджень, погрози вбивством передає

злочинцям державні гроші. У цьому випадку питання про кримінальну відповідальність касира вирішується згідно зі ст. 39 ККУ. Якщо буде встановлено, що особа перевищила межу крайньої необхідності, то вона відповідає за завдану шкоду на загальних підставах. Як зазначено в п. 6 ч. 1 ст. 66 ККУ, вчинення злочину під впливом фізичного чи психічного примусу є обставиною, яка пом'якшує покарання.

Виконання наказу або розпорядження. Згідно з ч. 1 ст. 41 КК дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, визнається правомірною, якщо вона була вчинена з метою виконання законного наказу або розпорядження. Накази та розпорядження видаються органами управління, службовими особами за напрямками діяльності. Вимоги наказу про вчинення чи утримання від вчинення тих чи інших дій по службі обов'язкові для підлеглих.

Частина 2 ст. 41 КК визнає правомірними дії, які вчинені на виконання законного наказу чи розпорядження. *Законними є накази чи розпорядження:*

- віддані (видані) у належному порядку. Під належним порядком розуміють порядок і форму, встановлені законодавством;
- віддані відповідною собою в межах її повноважень. Це може бути як орган, так і службова особа, до повноважень яких віднесене питання, про яке йдеться у наказі чи розпорядженні;
- зміст якого не суперечить чинному законодавству;
- виконання якого не тягне порушення конституційних прав, свобод людини та громадянина.

Виконання законного наказу чи розпорядження є обов'язком тієї особи, яка одержала його. Відмова від виконання чи неналежне його виконання тягне за собою відповідальність, у т. ч. і кримінальну.

У ч. 1 ст. 60 Конституції вказується, що ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні накази чи розпорядження. Це положення закріплено у ч. 3 ст. 41 КК.

Згідно з ч. 4 ст. 41 КК особа, яка виконала явно злочинний наказ або розпорядження, за діяння, вчинені з метою виконання такого наказу або розпорядження, підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах.

Явно злочинний наказ - це такий, злочинний зміст якого об'єктивно зрозумілий як для того, хто його віддав, так і для особи, яка його виконує. У них немає сумніву щодо злочинності діянь, які слід вчинити за наказом, або злочинності наслідків цих діянь.

Невиконання злочинного наказу чи розпорядження виключає кримінальну відповідальність (ч. 3 ст. 41 КК).

Якщо особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати злочинний характер наказу чи розпорядження, то за діяння, вчинене з метою його виконання, вона не несе кримінальну відповідальність, оскільки відсутня її вина. Кримінальній відповідальності, як зазначено у ч. 5 ст. 41 КК, у таких випадках підлягає особа, яка віддала злочинний наказ або розпорядження.

Діяння, пов'язане з ризиком. Розвиток технічного прогресу, втілення у виробничий процес новітніх технологій, нової техніки, безперечно, є суспільно корисним явищем. Проте відомо, що ці процеси бувають пов'язаними з

виробничим ризиком. Положення закону про правомірність ризикованих дій є фактором, котрий певною мірою сприяє подальшому розвитку науки і техніки.

Частина 1 ст. 42 ККУ передбачає обставину, яка виключає злочинність діяння як *виправданий ризик*. У законі вказано, що не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду право охоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинено в умовах *виправданого ризику* для досягнення значної суспільно корисної мети. Ризик, як зазначається у ч. 2 ст. 42 ККУ, вважається *виправданим* за таких умов:

– якщо він зчиняється для досягнення значної суспільно корисної мети. Рівень значущості суспільно корисної мети є поняттям оціночним і визначається у кожному конкретному випадку окремо. Наприклад, таким буде ризик лікаря з метою врятування хворого, чи ризик господарника з метою отримання прибутку, чи ризик винахідника нової техніки тощо. Користь у разі успіху ризикованих дій має бути істотною;

– досягнення поставленої мети можливе лише шляхом здійснення дії (бездіяльності), пов'язаної з ризиком, тобто такої, що може привести до завдання шкоди правоохоронюваним інтересам, і це є єдиний вихід у конкретній ситуації. У тих випадках, коли буде з'ясовано, що в особи була можливість досягти поставленої мети, не ризикуючи, вона підлягає відповідальності за завдану під час ризику шкоду на загальних підставах;

– особа, яка здійснює ризиковане діяння, вжила заходів для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам. Суть вжитих заходів залежить від характеру ризику, сфери його застосування, зокрема, це можуть бути відповідні заходи безпеки під час наукових експериментів. Як зазначає закон, ці заходи, з точки зору особи, яка їх застосувала, повинні бути достатніми для відвернення шкоди. Крім цього, вжиті заходи дозволяють особі обґрунтовано розраховувати на відвернення шкоди.

– суть ризику полягає у тому, що його здійснення передбачає як можливість настання шкоди, так і благополучне досягнення поставленої мети. Саме тому цей вид ризику і називають виправданим. У тих випадках, коли особа усвідомлює, що, незважаючи на вжиті заходи, ризиковані дії призведуть до завдання шкоди, виправданість ризику виключається.

У ч. 3 ст. 42 ККУ зазначається, що ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій.

Закон не допускає завідомого створення загрози для життя людей у результаті діянь особи, яка ризикувала.

Життя і здоров'я людини можуть піддаватися ризику, наприклад, у випадку донорства з метою врятування іншої людини, лише за згодою того, хто піддається ризику. Ця вимога ґрунтується на положенні Конституції про те, що жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідом (ч. 3 ст. 28 Конституції України).

Загроза екологічної катастрофи означає загрозу стійких або незворотних змін у довкіллі, які створюють небезпечність або неможливість проживання на території, де сталася така катастрофа.

Як загроза надзвичайної події може розцінюватися загроза епідемії, епізоотії, отруєння, епіфітотії, аварії тощо.

Особа підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах, якщо вона, вчинивши ризиковане діяння, завідомо, тобто заздалегідь, знала про можливість настання наслідків, перелічених у ч. 3 ст. 42 ККУ.

Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації. Згідно з ч. 1 ст. 43 ККУ не є злочином вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх злочинної діяльності.

З огляду на те, що діяльність особи, яка виконує спеціальне завдання, вимагає зберігати у таємниці цю обставину, вона іноді вимушена брати участь у вчиненні злочину у складі організованої групи або злочинної організації. Заподіяння при цьому такою особою шкоди є вимушеним, тобто для збереження конспірації. Якщо ж завдання шкоди не обумовлювалось цією необхідністю, особа підлягає кримінальній відповідальності за завдану шкоду на загальних підставах.

До осіб, які виконують спеціальне завдання, можуть належати як штатні працівники оперативних підрозділів поліції, СБУ, інших органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, так і особи, які згідно із законом негласно співпрацюють з оперативним підрозділом правоохоронного органу і отримали спеціальне завдання.

Частина 2 ст. 43 ККУ зазначає, що особа, яка зазначена у ч. 1 цієї статті, підлягає кримінальній відповідальності лише за вчинення:

- умисного особливо тяжкого злочину, поєднаного з насильством над потерпілим. Насильство над потерпілим може бути як фізичним, так і психічним, при цьому не має значення, завдана йому шкода чи ні (погроза застосування зброї, застосування чи погроза застосування фізичної сили тощо);

- умисного тяжкого злочину, пов'язаного зі спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків.

5.5. Покарання та його види. Пом'якшуючі та обтяжуючі обставини

Покарання у будь-якій суспільній формації, по суті, було засобом охорони суспільства від злочинних посягань. У процесі історичного розвитку змінюється сутність покарання і його зміст.

Оскільки покарання історично мінливий кримінально-правовий інститут, то в процесі історичного розвитку він також розвивався і змінювався, відповідаючи певному суспільному ладу, поглядам та інтересам основних соціальних груп суспільства.

У сучасному кримінальному праві України **покарання** є особливою формою державного примусу, що застосовується від імені держави до особи, винної у вчиненні злочину.

Відповідно до ч. 1 ст. 50 ККУ **покарання** є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод

засудженого. У наведеному понятті покарання можна визначити такі його ознаки:

а) покарання є заходом державного примусу, який встановлений кримінальним законом. Це означає, що примус забезпечується силою державної влади у межах закону. Покарання забезпечує законслухняність як з боку особи, яка вчинила злочин, так і інших осіб. Примус, який закріплюється у санкції кримінальної норми Особливої частини ККУ, має бути необхідним і достатнім засобом для виконання завдань, визначених у ст. 1 ККУ;

б) покарання застосовується лише за вироком суду. У ст. 2 ККУ вказується, що особа не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Застосування покарання є завершенням кримінальної відповідальності. Закон відмежовує покарання від інших засобів кримінально-правового впливу, яким, зокрема, є звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з: дійовим каяттям (ст. 45 КК), примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК), передачею особи на поруки (ст. 47 КК), зміною обстановки (ст. 48 КК), застосуванням заходів медичного характеру (ст. 92 КК), примусових заходів виховного характеру (ст. 105 КК) тощо. Ці та деякі інші засоби впливу є винятковими і застосовуються, як правило, до особи, яка вчинила злочин невеликої тяжкості;

в) покарання може бути застосовано лише за вироком суду від імені держави, це надає йому публічний характер. До виключної компетенції суду належить як застосування покарання, так і звільнення від нього (крім звільнення від покарання в результаті амністії чи помилування);

г) покарання – це кара за вчинений злочин. У ч. 1 ст. 50 КК зазначено, що покарання полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Засуджений зазнає кари за вчинений злочин, яка проявляється у передбаченому законом обмеженні його прав та свобод. Так, винна особа за вироком суду може зазнати таких обмежень, як: волі, спілкування з іншими громадянами, права на свій розсуд обирати вид трудової діяльності (при позбавленні права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю), це можуть бути і матеріальні обмеження (при виправних роботах, штрафі, конфіскації майна). Безумовно, що будь-яке з покарань завдає певне страждання винній особі;

д) у покаранні виражається негативна оцінка з боку держави як вчиненого злочину, так і особи, яка його вчинила. Така оцінка міститься в обвинувальному вирокі суду;

е) покарання має особистий характер. Як призначення покарання, так і його виконання можливі тільки у відношенні до винної особи. Покарання не може бути покладено на близьких і рідних винної особи;

є) покарання тягне за собою судимість (ст. 88 КК). **Судимість** – це передбачені законом несприятливі правові наслідки для засудженого, вони тривають протягом зазначеного у законі часу.

Кримінально-правова політика держави спрямована на застосування більш суворих покарань до осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі злочини, і пом'якшення покарання за злочини невеликої тяжкості. Покарання, яке

застосовується судом, індивідуальне, воно визначається з урахуванням характеру і ступеня суспільної небезпечності злочину, винної особи та інших обставин.

У ч. 2 ст. 50 ККУ вказано, що покарання має на *мети* не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Отже, виходячи із змісту наведеної кримінально-правової норми, можна стверджувати, що *метою покарання є*:

- а) кара щодо засудженого;
- б) виправлення засудженого;
- в) запобігання вчиненню нових злочинів засудженим;
- г) запобігання вчиненню нових злочинів іншими особами.

Кара щодо засудженого здійснюється завжди, коли застосовується покарання. Покарання має бути справедливим актом правосуддя. Караючи винну особу, суд захищає охоронювані законом права та інтереси громадян, суспільства, держави.

Виправлення засудженого полягає у тому, що він позбавляється негативних рис, які можуть спонукати його до суспільно небезпечних вчинків. Виправлення засудженого свідчить про схильність його до правомірної поведінки, поваги до правил співжиття у суспільстві.

Запобігання вчиненню засудженим нового злочину (спеціальна превенція) полягає у тому, що покарання має так вплинути на засудженого, щоб він не вчинив нового злочину. Факт засудження особи і виконання щодо неї покарання значною мірою перешкоджають або повністю позбавляють її можливості вчинити новий злочин. Запобігання вчиненню злочину іншими особами (загальна превенція) полягає у тому, щоб шляхом застосування покарання до особи, яка вчинила злочин, утримати від вчинення злочинів інших осіб. Ця мета досягається гласністю судового розгляду кримінальних проваджень, невідворотністю покарання, а також шляхом оприлюднення законів.

Конституція України проголошує: кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Тому, як зазначено у ч. 3 ст. 50 КК, покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність. Це гарантується тим, що система покарань у кримінальному праві України не знає ні тілесних покарань, ні таких, які ганьблять людину.

Під **системою покарань** розуміють установлений кримінальним законом і обов'язковий для суду вичерпний перелік покарань, розташованих у певному порядку за ступенем їх тяжкості.

Таким чином, поняття системи покарань містить у собі такі *ознаки*:

а) система покарань встановлюється тільки законом. Жодне покарання не може визначатися довільно, його вид, розмір, порядок і підстави застосування можуть бути зазначені тільки у законі;

б) перелік покарань, що утворюють систему, є обов'язковим для суду. Суд не має права відступити від цієї системи;

в) перелік покарань, передбачених системою, є вичерпним, тобто з точки зору законодавця на даний момент система покарань є завершеною;

г) система покарань передбачає їх розташування у певному порядку за ступенем тяжкості.

У ст. 51 ККУ вони розміщені від менш суворого до більш суворого. Це дає можливість суду вирішувати, яке з покарань є більш чи менш суворим. Такі питання виникають при зміні вироку апеляційною чи касаційною інстанцією і призначенні покарання в порядку ст. 69 ККУ, чи заміні покарання більш м'яким (ст. 82 ККУ).

Встановлена ст. 51 ККУ система покарань передбачає *дванадцять видів покарань*: штраф; позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; службові обмеження для військовослужбовців; конфіскація майна; арешт; обмеження волі; тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; позбавлення волі на певний строк; довічне позбавлення волі.

За ухилення від відбування покарання ККУ встановлює кримінальну відповідальність (статті 389, 390, 393 ККУ).

Покарання за певними специфічними ознаками (за суб'єктом, до якого застосовується покарання, за порядком призначення покарань та ін.) можна класифікувати. Зокрема, за порядком призначення покарання ст. 52 ККУ поділяє на три групи: *основні; додаткові; та такі, що можуть призначатись як основні, так і як додаткові.*

Основні покарання – це такі, що призначаються за вироком лише як самостійні. Вони ні за яких умов не можуть призначатись як додаткові до інших покарань чи приєднуватись до них. За один злочин може застосовуватись лише одне основне покарання, визначене у санкції кримінально-правової норми Особливої частини КК. Призначення іншого, не зазначеного у санкції основного покарання, можливе тільки у випадках переходу до більш м'якого покарання (ст. 69 ККУ), заміни не відбутої частини покарання більш м'яким покаранням (ст. 82 ККУ).

До *основних покарань* належать: громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання у дисциплінарному батальйоні для військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі.

Додаткові – це покарання, які призначаються лише у доповнення до основних і самостійно застосовуватись не можуть. До них належать: позбавлення військового спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, конфіскація майна.

Покараннями, що можуть призначатись як основні, так і як додаткові є: штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Ці покарання як основні застосовуються на загальних підставах, як додаткове покарання штраф застосовується у випадках і межах, передбачених у санкціях статей Особливої частини КК, а позбавлення права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю - і у випадку, коли воно не передбачено у санкції Особливої частини КК.

Загальні засади призначення покарання – це передбачені кримінальним законом критерії, якими повинен керуватися суд при призначенні підсудному покарання, за умови його індивідуалізації.

Призначення покарання базується на відповідних принципах, які виражають загальноправові і галузеві принципи кримінального права.

Ст. 65 ККУ містить *перелік конкретних критеріїв, якими керується суд при призначенні покарання*. Це:

1. *Призначення покарання у межах, встановлених санкцією статті, що передбачає відповідальність за вчинений злочин*. Ця вимога означає, що суд може призначити покарання лише у межах санкції статті Особливої частини ККУ, за якою кваліфіковані дії винуватого. При *відносно визначеній санкції*, у якій вказані мінімум і максимум покарання, суд може призначити покарання лише в цих межах. Відносно визначена санкція передбачає покарання певного виду, наприклад, позбавлення волі у певних межах, вказуючи або не вказуючи його вищу межу. У випадку, коли в санкції статті вказується тільки верхня межа, мінімумом є та нижча межа, яка встановлена для даного виду покарання у Загальній частині ККУ (наприклад, для позбавлення волі – 1 рік; для виправних робіт – 6 місяців).

З цього загального правила можливі такі винятки:

– за наявності обставин, передбачених ст. 69 ККУ, суд може обрати покарання нижче від найнижчої межі встановленої санкції або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті за цей злочин. Призначення покарання нижче від найнижчої межі, передбаченої законом за даний злочин, або перехід до іншого, більш м'якого виду покарання, може мати місце лише за наявності виняткових обставин справи або виняткових даних про особу винного. У кожному такому випадку суд зобов'язаний в мотивувальній частині вироку зазначити, які саме обставини справи або дані про особу підсудного він визнає винятковими, а в резолютивній частині послатись на застосування ст. 69 ККУ;

– коли йдеться про складання покарань за сукупністю злочинів, з яких хоча б один був умисним тяжким або особливо тяжким, суд може призначити остаточне покарання за сукупністю злочинів у межах максимального строку, встановленого для даного виду покарання Загальною частиною ККУ, і це ж правило поширюється і на призначення покарання за сукупністю вироків, у випадку, якщо хоча б один із злочинів є особливо тяжким;

– *альтернативна санкція* передбачає не один, а два чи більше видів покарань, з яких суд може призначити лише одне.

2. *Суд призначає покарання у точній відповідності до положень Загальної частини ККУ*. Це значить, що суд повинен керуватися тими положеннями, які передбачені Загальною частиною ККУ, і стосуються як злочину і відповідальності за нього, так і покарання, його мети, видів, умов, застосування тощо.

Ці та інші обставини повинні бути враховані судом при призначенні покарання. Визначення виду покарання у статті не може позбавити суд від проблеми призначення достатнього покарання для виправлення особи та попередження нових злочинів. Необхідність визначення строків покарання підвищує потребу у детальному аналізі всіх обставин справи. Призначення

покарання всупереч положенням Загальної частини неприпустиме. Порушення судом приписів норм Загальної частини, за передбачених законом умов, тягне за собою кримінальну відповідальність (ст. 375 КК).

3. *Врахування ступеня тяжкості вчиненого злочину, даних про особу, а також: обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання* (п. 3 ч. 1 ст. 65 ККУ).

Обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання, мають важливе значення при призначенні судом покарання за вчинений злочин.

При призначенні покарання обставинами, які його пом'якшують, відповідно до ст. 66 КК України, визнаються:

1) з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;

2) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди;

2-1) надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину;

3) вчинення злочину неповнолітнім;

4) вчинення злочину жінкою в стані вагітності;

5) вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин;

6) вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність;

7) вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого;

8) вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності;

9) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених цим Кодексом.

Також при призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, і інші обставини, не зазначені в частині першій цієї статті.

Обставини, які обтяжують покарання, визначаються у ст. 67 КК України. Ними визнаються:

1) вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів;

2) вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою;

3) вчинення злочину на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статевої приналежності;

4) вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку;

5) тяжкі наслідки, завдані злочином;

6) вчинення злочину щодо особи похилого віку, особи з інвалідністю або особи, яка перебуває в безпорадному стані, або особи, яка страждає на психічний розлад, зокрема на недоумство, має вади розумового розвитку, а також вчинення злочину щодо малолітньої дитини або у присутності дитини;

6⁻¹) вчинення злочину щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах;

7) вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності;

8) вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного;

9) вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недуомством;

10) вчинення злочину з особливою жорстокістю;

11) вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій;

12) вчинення злочину загальнонебезпечним способом;

13) вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів.

Суд має право, залежно від характеру вчиненого злочину, не визнати будь-яку із зазначених у частині першій цієї статті обставин, за винятком обставин, зазначених у пунктах 2, 6, 6-1, 7, 9, 10, 12 такою, що обтяжує покарання, навівши мотиви свого рішення у вирок.

При призначенні покарання суд не може визнати такими, що його обтяжують, обставини, не зазначені в частині першій цієї статті.

Якщо будь-яка з обставин, що обтяжує покарання, передбачена в статті Особливої частини Кримінального Кодексу як ознака злочину, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз враховувати її при призначенні покарання як таку, що його обтяжує.

5.6. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

Кримінальна відповідальність неповнолітніх визначена у XV розділі КК України.

Неповнолітніми вважаються особи, які не досягли 18-річного віку. Серед неповнолітніх у КК України відокремлюється ще ряд категорій осіб, зокрема: малолітні, тобто ті, які не досягли 14-річного віку, новонароджені діти, діти, які не досягли 16-річного віку, тощо. Норми, спрямовані на забезпечення нормального фізичного і психічного розвитку неповнолітніх, вміщені в низці статей Загальної частини ККУ.

До них належать ті, які: регламентують вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ст. 22 ККУ), загальний вік кримінальної відповідальності – 16 років, однак за злочини такі як: умисне вбивство (статті 115-117); посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги; представника іноземної держави (статті 112, 348, 379, 400, 443); умисне тяжке тілесне ушкодження (стаття 121, частина третя статей 345, 346, 350, 377, 398); умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (стаття 122, частина друга статей 345, 346, 350, 377, 398); диверсію (стаття 113); бандитизм (стаття 257); терористичний акт (стаття 258); захоплення заручників (статті 147 і 349);

згвалтування (стаття 152); насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (стаття 153); крадіжку (стаття 185, частина перша статей 262, 308); грабіж (статті 186, 262, 308); розбій (стаття 187, частина третя статей 262, 308); вимагання (статті 189, 262, 308); умисне знищення або пошкодження майна (частина друга статей 194, 347, 352, 378, частини друга та третя статті 399); пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (стаття 277); угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (стаття 278); незаконне заволодіння транспортним засобом (частини друга, третя статті 289); хуліганство (стаття 296), КК України встановлює відповідальність з 14 років.

Відповідно до ст. 98 КК України до неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань:

- 1) штраф;
- 2) громадські роботи;
- 3) виправні роботи;
- 4) арешт;
- 5) позбавлення волі на певний строк.

На підставі ч. 2 ст. 98 КК до неповнолітнього можуть бути застосовані й додаткові покарання у виді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Застосування до осіб, які на час постановлення вироку не досягли шістнадцятирічного віку, таких покарань, як громадські та виправні роботи, а також арешту законом не передбачено.

Перелік видів покарань, визначений у ст. 98 КК, є вичерпним. Інші основні та додаткові покарання до неповнолітніх не застосовуються, навіть якщо на час розгляду справи судом вони досягли повноліття.

Згідно зі ст. 99 КК *штраф* застосовується лише до тих неповнолітніх, які мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернено стягнення. Відповідно п. 12 постанови, суди повинні досліджувати докази щодо наявності у неповнолітнього достатнього для сплати штрафу доходу, коштів або майна та наводити у вирокі відповідні мотиви прийнятого рішення.

Суд визначає розмір штрафу неповнолітньому в межах від 30 (ч. 2 ст. 53 КК) до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ч. 2 ст. 99 КК).

Громадські роботи згідно з ч. 1 ст. 100 КК призначаються неповнолітньому у віці від 16 до 18 років на строк від 30 до 120 годин (не більше ніж дві години на день) і полягають у виконанні ним у вільний від навчання чи основної роботи час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування.

Виправні роботи відповідно до ч. 2 ст. 100 КК призначаються неповнолітнім у віці від 16 до 18 років, які мають постійну чи тимчасову роботу, на строк від двох місяців до одного року за місцем роботи. Суд у вирокі визначає розмір відрахувань у дохід держави із заробітку неповнолітнього засудженого в межах 5-10 %.

Арешт застосовується до неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг 16 років, на строк від 15 до 45 діб (ст. 101 КК).

Позбавлення волі на певний строк є найсуворішим покаранням, що може бути призначене особам, яким на момент вчинення злочину не виповнилося 18 років на

строк від шести місяців до десяти років, крім випадків, передбачених п. 5 ч. 3 ст. 102 КК (за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням людини життя не більше 15 років). Це покарання має застосовуватися до таких осіб тільки тоді, коли у суду є переконання, що застосування більш м'якого покарання не сприятиме виправленню засудженого.

Згідно зі ст. 102 КК встановлено ряд особливостей призначення неповнолітнім покарання у виді позбавлення волі. За вчинення вперше злочину невеликої тяжкості позбавлення волі до неповнолітнього не застосовується; за вчинений повторно злочин невеликої тяжкості таке покарання не може перевищувати одного року шести місяців; за злочин середньої тяжкості – чотирьох років; за тяжкий злочин – семи років; за особливо тяжкий – 10 років; за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням людини життя, – 15 років. При призначенні покарання неповнолітньому за сукупністю злочинів або вироків остаточне покарання у виді позбавлення волі не може перевищувати 15 років (ч. 2 ст. 103 КК).

Відповідно до ст. 64 КК довічне позбавлення волі до особи, котра вчинила злочин у віці до 18 років, не застосовується.

Кримінальним кодексом передбачено ряд видів звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання:

– звільнення від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

Закон передбачає вичерпний перелік примусових заходів виховного характеру: 1) застереження; 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки потерпілого; 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їх прохання; 4) покладання на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодувати заподіяні майнові збитки; 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк не більше 3-х років.

До неповнолітніх може бути застосовано кілька заходів виховного характеру. Суд може також визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя в порядку, передбаченому законом.

Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням цих заходів впливу не є кримінальним покаранням.

Неповнолітній, якій вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання.

У цьому разі суд постановляє обвинувальний вирок без призначення покарання і особа вважається такою, що не має судимості. Одночасно суд призначає певні примусові заходи виховного характеру.

Контрольні запитання:

1. Поняття, предмет, завдання і система кримінального права.
2. Що таке кримінальне право України, як галузь права?
3. Що є предметом кримінального права?

4. Між ким виникають кримінально-правові відносини у результаті дії кримінально-правової норми?
5. Що є пріоритетом у завданні кримінального права?
6. Що відноситься до джерел кримінального права?
7. Яка структура кримінально-правової норми?
8. Які існують види диспозицій?
9. Який закон має зворотну силу?
10. Коли злочин визначається вчиненням на території України?
11. Що таке кримінальна відповідальність?
12. Які є види кримінальної відповідальності?
13. Що є підставою кримінальної відповідальності?
14. З якого моменту особа вважається винною у скоєнні злочину?
15. Що означає стан судимості?
16. З якого моменту кримінальна відповідальність виникає та припиняється?
17. Хто є суб'єктами кримінально-правових відносин?
18. Через що реалізується кримінальна відповідальність?
19. Що таке злочин?
20. Що означає характер суспільної небезпечності злочину?
21. Що розуміється під ступенем суспільної небезпечності злочину?
22. Що означає термін «бездія»?
23. На які види поділяються злочини за формою вини?
24. У чому полягає малозначність діяння?
25. Що таке протиправність діяння?
26. В чому головна відмінність злочину від інших правопорушень?
27. В чому полягає суспільна небезпечність діяння?
28. Які є ознаки злочину?
29. Назвіть поняття складу злочину та розкрийте його співвідношення зі злочином?
30. Назвіть елементи складу злочину
31. Що таке кваліфікація злочину?
32. Які є види складів злочинів?
33. Що є об'єктом злочину?
34. Який принцип покладений в основу розподілу злочинів на розділи в Особливій частині КК?
35. Назвіть поняття об'єктивної сторони складу злочину?
36. Які обов'язкові ознаки об'єктивної сторони складу злочину?
37. Що таке спосіб вчинення злочину?
38. Які обов'язкові ознаки об'єктивної сторони злочину з матеріальним складом?
39. Дайте поняття суб'єкта злочину.
40. Які є види суб'єктів злочину?
41. З якого віку настає кримінальна відповідальність?
42. Як впливає вчинення злочину у стані сп'яніння на відповідальність?
43. Які існують форми вини?
44. Які існують види умислу та необережності?
45. Яка ознака суб'єктивної сторони є обов'язковою?

46. Які ознаки суб'єктивної сторони є факультативними?
47. Що таке перевищення меж необхідної оборони?
48. Що таке крайня необхідність?
49. Яке насильство до особи, що вчинила злочин може бути застосовано під час її затримання?
50. Який є види кримінального покарання?

Теми рефератів та есе:

1. Соціальна природа злочину.
2. Історично мінливий характер поняття злочину.
3. Криміналізація і декриміналізація суспільно небезпечних діянь в Україні – історія і сучасність.
4. Аналіз актуальної Концепції кримінально-правової реформи.
5. За допомогою якого механізму здійснюється охоронна функція кримінального закону?
6. Кримінальний проступок, поняття та значення (Аналіз відповідних положень актуальної Концепції кримінально-правової реформи).
7. Класифікація злочинів за різними критеріями.
8. Значення законодавчої класифікації злочинів в інших, окрім кримінального, галузях права.
9. Співвідношення понять злочину і складу злочину.
10. Елементи складу злочину, їх органічна єдність.
11. Види складів злочину.
12. Склад злочину і кваліфікація злочину.
13. Поняття кваліфікації злочину та її значення.
14. Суспільні відносини як об'єкт злочину.
15. Структура суспільних відносин (суб'єкт, предмет, соціальний зв'язок).
16. Об'єкт злочину і об'єкт кримінально-правової охорони.
17. Предмет охоронюваних суспільних відносин.
18. Потерпілий як ознака об'єкта злочину.
19. За яким процесуальним актом призначається покарання?
20. Яке основне покарання може бути призначене судом за вчинення злочину неповнолітнім?

Тести:

1. Протиправність діяння як ознака злочину означає:

- а) вчинення діяння проти прав і свобод особи;
- б) вчинення діяння, яке становить суспільну небезпеку;
- в) вчинення діяння, яке містить ознаки злочину, передбаченого в нормах КК;
- г) вчинення винного діяння.

2. Законодавство України злочином визнає:

- а) лиху волю людини, переконання, думки, ідеї, мрії, оскільки вони ніяк не виявляються зовні;
- б) дію чи бездіяльність, що через малозначність не становлять суспільної небезпеки, але які формально містять ознаки будь-якого діяння, передбаченого Кримінальним кодексом України;

в) передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне, винне діяння (дію або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину;

г) посягання на права і свободи громадян, на встановлений порядок управління.

3. Кримінальний кодекс України поділяється на:

а) Загальну та Особливу частини;

б) Загальні положення, Загальну та Особливу частини;

в) Загальну та Основну частини;

г) Загальні положення, розділи, статті.

4. Злочином є:

а) протиправне суспільно небезпечне діяння;

б) протиправне суспільно небезпечне винне діяння;

в) передбачене КК суспільно небезпечне винне діяння, вчинене суб'єктом злочину;

г) передбачене КК суспільно небезпечне винне діяння, вчинене особою, яка досягла віку кримінальної відповідальності.

5. Малозначним діяння (дія або бездіяльність) буде визнане, якщо:

а) хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого Кримінальним Кодексом як злочин, але не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяло і не могло заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі;

б) заподіяна шкода була відшкодована винною особою;

в) заподіяна шкода є меншою ніж та, яку бажала завдати винна особа;

г) заподіяна шкода не є значною.

6. Кримінальним кодексом України передбачено наступна класифікація злочинів залежно від ступеня тяжкості:

а) незначні, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі;

б) невеликої тяжкості, значної тяжкості, важкі та особливо важкі;

в) невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі;

г) невеликої тяжкості, значної тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі.

7. У пивному барі гр. С. сказав А і П, що шукає пістолет або автомат, а також напарника для уgonу літака за кордон, та попросив їх допомогти йому в придбанні зброї. Визначте стадію вчинення злочину.

а) виявлення наміру;

б) незакінчений замах на злочин;

в) готування до злочину;

г) закінчений замах на злочин.

8. Що таке склад злочину?

а) це суспільно небезпечне діяння, яке передбачене кримінальним законом, є винним і караним;

б) це сукупність встановлених законом про кримінальну відповідальність об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують суспільно небезпечне діяння як злочин;

в) це суспільно небезпечне діяння, шкідливі наслідки та причинний зв'язок між діянням та наслідками;

г) це суспільно небезпечне діяння, передбачено Загальною частиною ККУ.

9. Назвіть елементи складу злочину:

- а) об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт злочину, суб'єктивна сторона;
- б) об'єкт, предмет злочину, об'єктивна сторона, мотив, мета злочину;
- в) об'єкт, суб'єкт злочину, знаряддя та засоби вчинення злочину;
- г) об'єктивні ознаки злочину, мотив і мета.

10. М. розповів своєму знайомому С., що хоче викрасти гроші у свого вітчима, одержані тим від продажу свого автомобіля. С. повідомив дільничному інспектору про намір М. Дайте правову оцінку поведінці М.:

- а) в поведінці М. злочин відсутній;
- б) М. вчинив готування до злочину;
- в) М. вчинив замах на крадіжку;
- г) М. вчинив закінчений злочин.

11. Що визнається об'єктом злочину?

- а) предмети;
- б) суспільні відносини;
- в) потерпілі;
- г) суспільно небезпечні наслідки.

12. У випадку незаконного заволодіння транспортним засобом (ч. 1 ст. 289 КК) автомобіль буде:

- а) предметом злочину;
- б) об'єктом злочину;
- в) засобом вчинення злочину;
- г) знаряддям вчинення злочину.

13. Визначте об'єкт і предмет злочину у випадку крадіжки чужого майна (ч. 1 ст. 185 КК):

- а) об'єкт – майно, предмет – власність;
- б) об'єкт – крадіжка, предмет – чуже майно;
- в) об'єкт – власність, предмет – чуже майно;
- г) об'єкт – власність, предмет – власність.

14. Загальним віком кримінальної відповідальності є:

- а) 14 років;
- б) 16 років;
- в) 18 років;
- г) 21 рік.

15. Ознаками суб'єктивної сторони складу злочину є:

- а) вина, мотив, мета, емоційний стан;
- б) свідомість, осудність, вік, дієдатність;
- в) умисел та необережність, стан афекту, мотив;
- г) прямий та непрямий умисел.

16. Кваліфікація злочину – це:

а) постановлення судом обвинувального вироку та виконання покарання згідно вироку суду;

б) встановлення та юридичне закріплення точної відповідності між ознаками діяння, вчиненого суб'єктом, і ознаками складу злочину, передбаченого законом про кримінальну відповідальність;

в) встановлення та затримання особи, яка вчинила злочин;

г) відносини між потерпілим та підозрюваним.

17. 14-річні школярі М. та В. вчинили крадіжку цукерок з магазину на суму 50 грн. Дайте правову оцінку події.

а) М. та В. підлягають кримінальній відповідальності, так як вчинене являється злочином - крадіжкою;

б) М. та В. підлягають адміністративній відповідальності, так як вчинили дрібну крадіжку;

в) М. та В. не підлягають відповідальності, так як вчинене діяння утворює ознаки адміністративного правопорушення, а М. та В. не досягли віку адміністративної відповідальності;

г) за М. та В. будуть нести відповідальність їх законні представники.

18. Кримінальна відповідальність носить:

а) колективний характер;

б) загальний характер;

в) індивідуальний характер;

г) сімейний характер.

19. Часом вчинення злочину є:

а) час звернення потерпілого до правоохоронних органів із заявою про злочин;

б) час набуття чинності кримінальним законом;

в) час настання наслідків злочину;

г) час вчинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності.

20. Що є критерієм класифікації злочинів за ступенем тяжкості?

а) вид і розмір покарання;

б) суспільна шкідливість;

в) протиправність;

г) караність.

21. Суспільна небезпечність як матеріальна ознака злочину полягає в тому, що:

а) дія або бездіяльність хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого КК України, але не заподіяла і не могла заподіяти шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі;

б) діяння передбачене кримінальним законом;

в) діяння або заподіює шкоди відносинам, які охороняються кримінальним законом, або містить у собі реальну можливість заподіяння такої шкоди;

г) особа підлягає кримінальній відповідальності за вчинене діяння тільки за наявності вини.

22. Підставою кримінальної відповідальності є:

а) вчинення юридичною особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України;

б) не вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України;

в) вчинення особою суспільно небезпечного діяння, передбаченого як злочин у міжнародному договорі України;

г) вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України.

23. Згідно із законодавчою класифікацією злочинів залежно від ступеня тяжкості до особливо тяжких злочинів належить:

а) злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі;

б) злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше 20 років;

в) злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк понад 25 років;

г) злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або покарання не суворіше довічного ув'язнення.

24. Злочин відрізняється від інших правопорушень:

а) за ступенем (або наявністю) суспільної небезпечності;

б) за рівнем організаційної підготовки;

в) не відрізняється;

г) за суб'єктивним складом.

25. Суб'єктами кримінально-правових відносин є:

а) держава і потерпілий;

б) держава і система правосуддя;

в) злочинець і держава;

г) злочинець і потерпілий.

26. Поняття службової особи передбачено:

а) в Кримінальному кодексі України;

б) в Законі України «Про Національну поліцію»;

в) в Конституції України;

г) в Законі України «Про державну службу».

27. Межі шкоди, що заподіюється злочинцю при його затриманні, повинні відповідати:

а) тільки небезпечності посягання;

б) небезпечності посягання і обстановці затримання злочинця;

в) небезпечності посягання або обстановці затримання злочинця;

г) тільки обстановці затримання злочинця.

28. Особа, яка видала явно злочинний наказ:

а) підлягає кримінальній відповідальності як і особа, яка його виконала, на загальних підставах;

б) підлягає кримінальній відповідальності лише у випадках, спеціально передбачених КК України;

в) звільняється від кримінальної відповідальності;

г) не підлягає кримінальній відповідальності.

29. Підстава крайньої необхідності складається з наступних елементів:

а) суспільно небезпечного посягання та бажання того, хто захищається, його припинити;

б) небезпеки, що загрожує охоронюваним законом інтересам особи, суспільства або держави, і неможливості усунення цієї небезпеки в даній обстановці іншими засобами, крім заподіяння шкоди цим інтересам;

в) небезпеки, що загрожує охоронюваним законом інтересам особи, суспільства або держави, і бажання її негайного усунення;

г) наявності екстремальної ситуації та заподіяння шкоди іншим особам будь-яким способом.

30. При призначенні покарання неповнолітньому у вигляді позбавлення волі не може перевищувати:

- а) 3 років;
- б) 5 років;
- в) 10 років;
- г) 15 років.

Рекомендована література:

1. Актуальні проблеми кримінального законодавства України та практики його застосування : монографія / В.Я. Тацій, В.І. Борисов, Л.М. Демидова та ін.; за заг ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, Л.М. Демидової. – Х.: Право, 2017. – 400 с.

2. Биков К. Привласнення та розтрата майна як способи вчинення корупційного злочину (ч. 2 ст. 191 КК України) // Новітні кримінальноправові дослідження : збірник наукових праць / відп. ред. д-р юрид. наук, проф. О.В. Козаченко. Миколаїв : Гліон, 2017. С. 52-56.

3. Вереша Р. В. Загальна теорія вини у кримінальному праві. Часопис цивільного і кримінального судочинства. № 2(35) 2017. С. 171-182.

4. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. К. : Атіка, 2004. 296 с.

5. Баулін Ю. В. Виклики «нової злочинності» та проблеми кримінального права в умовах глобалізації Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації : матеріали міжнар. наук.- практ. конф., 12-13 жовт. 2017 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. рол. ред.) та ін. Харків : Право. 2017. С. 25-28

6. Вереша Р.В. Суб'єктивні елементи складу злочину: монографія. К.: Атіка, 2015. 88 с.

7. Житний О.О. Принцип nonbisinidem у кримінальному праві України (симбіоз національного й міжнародного рівнів регламентації). Вісник Кримінологічної асоціації України № 1 (9) : збірник наукових праць [редкол. О. М. Бандурка (голов. ред.) та ін.]. Харків : ХНУВС, 2015. С. 39-50.

8. Камликов Д. О., Хавронюк М.І. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей : монограф. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. 560 с.

9. Дудоров О. О. Вибрані праці з кримінального права / Дудоров О. О.; [Передне слово д-ра юрид. наук, проф. В. О. Навроцького] / МВС України ; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – 952 с.

10. Костик Н. Кримінальний захист [Текст] : посіб. Н. Костик, О. Якименко. – Вінниця : Консоль, 2014. 335 с. 10. Кочуріна Д.В. Типологія необережних злочинів

- за кримінальним кодексом України. URL: [http://files.visnikkau.org/200001876-827c88376a/2\(16\)2017.pdf](http://files.visnikkau.org/200001876-827c88376a/2(16)2017.pdf) (дата звернення: 21.12.2017).
11. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві: монографія. Х.: Право, 2016. 256с.
 12. Кравченко С. І. Правові позиції Європейського суду з прав людини щодо обґрунтованості притягнення до кримінальної відповідальності // Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12-13 жовт. 2017 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. ролов. ред.) та ін. – Харків : Право. 2017. С.32-37.
 13. Кузнецов В. В. Визначення покарання за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність: порівняльно-правовий аспект // Актуальні питання правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (2-3 лютого 2012 р., м. Харків). – Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів». 2012. Т. 2. С. 59–61.
 14. Лашук Є. В. Правила розмежування предмета злочину і знарядь та засобів його вчинення // Проблеми кримінально-правових наук : історія, сучасність, міжнародний досвід (пам'яті професора П. П. Михайленка) : Тези доп. наук.-теор. конф. – К. : Київський національний університет внутрішніх справ, 2009. С. 75–77.
 15. Мостепанюк Л.О. Реформування покарання у вигляді штрафу: чи є у цьому потреба? // Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права[Текст]: матеріали II міжнар. наук. – практ. конф., м. Луганськ, 19 – 20 квітн. 2012 р. / Упорядн.: Є. О. Письменський, Ю. Г. Старовойтова; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 333 – 337.
 16. Навроцький В.О. Глобалізація в сфері кримінального права: плюси і мінуси // Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12-13 жовт. 2017 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. ролов. ред.) та ін. – Харків : Право. 2017. С. 46-50.
 17. Панов М.І. Глобалізаційні процеси та їх вплив на розвиток кримінального права / Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12-13 жовт. 2017 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. ролов. ред.) та ін. – Харків : Право. 2017. С. 18-25.
 18. Савченко А.В. Обставини, що виключають злочинність діяння у діяльності правоохоронних органів: основні шляхи вдосконалення / А.В.Савченко // Правові дослідження молоді – майбутнє України [Текст]: тези загальноакад. підсумкової наук.-теорет. конф., присвяченої Дню науки (Київ, 18 трав. 2012 р.) / відп. ред. О.М.Джужа. – К.: Нац. акад. внутр. справ. 2012. С. 66-69.
 19. Шармар О.М. Кримінальний проступок: історія і сучасність / О.М. Шармар // Науковий вісник нац. акад. внутр. справ. - №2 (87). 2013. – С. 356-364.
 20. Ященко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру : монографія / А. М. Ященко. – Х. : НікаНова, 2014. – 388 с.

21. Яковець І.С., Автухов К.А. Проблемні питання виконання кримінального покарання у виді штрафу. URL : [http : // files. visnikkau. org/200001876-827с88376а/2\(16\)2017.pdf](http://files.visnikkau.org/200001876-827с88376а/2(16)2017.pdf) (дата звернення: 21.12.2017).

Нормативно-правові акти:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. [Дата оновлення: 30.09.2016 р.] ; [Електронний ресурс] // Офіційний портал Верховної Ради України : веб сайт. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

2. Кримінальний кодекс України (від 5 квітня 2001 р.) // Оф. сайт ВРУ // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

3. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. [Дата оновлення: 02.12.2012 р.] ; [Електронний ресурс] // Офіційний портал Верховної Ради України : веб сайт. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>.

4. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. [Дата оновлення: 31.08.2018 р.] ; [Електронний ресурс] // Офіційний портал Верховної Ради України : веб сайт. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.

ТЕМА 6. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

6.1. Поняття та предмет галузі адміністративного права. Джерела адміністративного права

Адміністративне право як галузь права – це сукупність правових норм, що регулює з метою реалізації завдань і функцій держави суспільні відносини управлінського характеру, які складаються у сфері виконавчої влади, внутрішньо-організаційній діяльності інших державних органів, а також у процесі здійснення громадськими організаціями, їх органами зовнішніх юридично-владних повноважень. Інакше кажучи, адміністративне право - це управлінське право, яке відрізняється від інших галузей права специфікою предмета.

Предмет адміністративного права становить широкий комплекс суспільних відносин, що виникають у зв'язку з реалізацією функцій державної виконавчої влади, змістом якої є управління суспільством.

Адміністративному праву притаманні певні межі правового регулювання - це сфера діяльності виконавчих та розпорядчих органів і суспільні відносини управлінського характеру, що складаються у цій сфері. Вони виникають, розвиваються та припиняються між: вищими і нижчими органами виконавчої влади (між Кабінетом Міністрів України і обласною державною адміністрацією); органами виконавчої влади і підпорядкованими їм підприємствами, установами, організаціями (між Міністерством освіти і науки України і ректором вищого навчального закладу); органами виконавчої влади, які не пов'язані безпосередньо підпорядкованістю (між Міністерством охорони здоров'я України і Міністерством освіти і науки України); органами управління й органами громадських організацій (між обласною державною адміністрацією і президією обласної ради профспілок); органами виконавчої влади і громадянами (між районним відділом внутрішніх справ і громадянином, який притягається до адміністративної відповідальності за адміністративний проступок).

Особливістю предмета адміністративного права виступає те, що ним є не саме державне управління, а суспільні відносини, які у зв'язку з управлінням виникають. Саме це дає змогу віднести до предмета адміністративного права й недержавні види управлінського впливу (наприклад, у сфері комерційної, підприємницької діяльності). Основне завдання адміністративного права – це правове регулювання організаційних, управлінських відносин у суспільстві (адміністративна діяльність) та правоохоронна діяльність держави.

Джерелами адміністративного права виступає велика кількість правових актів: законів, указів Президента, постанов Кабінету Міністрів, положень, статутів, рішень та розпоряджень тощо, які необхідно упорядковувати. Так, норми адміністративного права містяться в різних нормативно-правових актах, які часто належать до різних галузей права, але такі акти можна вважати джерелом адміністративного права лише в тому випадку, якщо вони містять положення щодо державного управління, управлінської діяльності, організації управління, правового становища громадян та посадових осіб, тобто коли закон буде наповнений адміністративно-правовим змістом.

На відміну від конституційного права, джерелом якого виступає конституція держави і деякі конституційні закони, адміністративне право має достатньо розгалужену систему правових джерел.

Джерелами адміністративного права можуть бути і спільні акти, що приймаються державними органами та органами громадських об'єднань.

До джерел адміністративного права належать:

- нормативні акти законодавчого органу, що містять адміністративно-правові приписи;

- нормативні акти органів виконавчої влади;

- нормативні акти органів місцевого самоврядування.

Таким чином, **джерело адміністративного права** – це акт правотворчості органів державної влади, що складається з адміністративно-правових норм або навіть одного правила поведінки і регулює виконавчо-розпорядчу діяльність.

Специфіка джерел адміністративного права виявляється в такому:

- всі вони ґрунтуються на нормах Конституції України і її законів;

- джерела – нормативні акти вищих органів виконавчої влади усіх ланок слугують юридичною базою для джерел – нормативних актів, які приймаються нижчими органами виконавчої влади;

- джерела – нормативні акти вищих органів виконавчої влади характеризуються більшим масштабом дії, ніж аналогічні акти нижчих органів;

- джерела – нормативні акти галузевого (відомчого) характеру ґрунтуються на джерелах загального характеру.

Види джерел адміністративного права

Щодо питання видів джерел адміністративного права необхідно зазначити, що їх кількість, співвідношення між собою залежать від типу правової системи і конкретних історичних передумов розвитку держави і суспільства.

Вищезазначене повною мірою стосується і джерел адміністративного права України. У нашій державі історично склалася своя система джерел, які співвідносяться з предметом і методами правового регулювання та залежать від особливостей і етапів державного розвитку.

З огляду на різноманітність джерел адміністративного права їх доцільно розділити на *такі види*:

- Конституція України.

- закони України;

- кодекси, положення, статuti й інші кодифіковані акти управлінського спрямування.

- постанови Верховної Ради України, які містять адміністративно-правові норми організаційно-правового характеру;

- укази та розпорядження Президента України. Нормативні акти органів виконавчої влади України: нормативні постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України; положення, статuti, правила, інструкції, інші акти, затверджені Кабінетом Міністрів України; нормативні накази, інструкції керівників міністерств, державних комітетів і відомств України;

- нормативні накази керівників державних підприємств, об'єднань, установ і організацій;

- нормативні акти місцевих рад, їх виконавчих органів;

- розпорядження місцевих державних адміністрацій (їх голів);

- міжнародні угоди України з іншими державами та міжнародно-правові акти, ратифіковані й визнані нашою державою;

– акти Конституційного Суду України.

Для класифікації джерел адміністративного права важливе значення мають такі чинники:

- адміністративно-територіальний поділ держави;
- відповідність і співвідношення з актом, на підставі якого вони приймаються;
- форми державного правління, державного устрою, державного режиму;
- підпорядкованість органів влади та управління між собою, їх відношення до вищого органу влади.

Так, за масштабом своєї дії джерела адміністративного права можна класифікувати на такі, що мають загальний, галузевий, місцевий або внутрішньо-суб'єктивний характер.

Адміністративне законодавство являє собою систему тісно взаємопов'язаних законодавчих актів, які регламентують відносини в галузі організації і функціонування державного управління, виконавчої влади, правового статусу суб'єктів управлінської діяльності, визначення адміністративно-правових режимів, реалізації адміністративного примусу.

6.2. Адміністративні правовідносини

Адміністративно-правові відносини – це суспільні відносини у сфері державного управління, учасники яких виступають носіями прав і обов'язків, урегульованих нормами адміністративного права.

Як правило, вони, маючи ознаки, притаманні всім правовідносинам, разом з тим відрізняються від них принциповими особливостями, що відображають специфіку виконавчо-розпорядчої діяльності, а саме:

- вони являють собою юридичну форму управлінських відносин і мають організаційний характер, що зумовлено організуючою сутністю державного управління;
- вони виникають у сфері виконавчо-розпорядчої діяльності.

Суб'єктами адміністративно-правових відносин виступають органи державного управління. Однак обов'язковою умовою виникнення адміністративно-правових відносин є те, що однією стороною їх виступають суб'єкти, які наділені юридично-владними повноваженнями.

У більшості своїй вони виникають у зв'язку з діяльністю органів виконавчої влади.

Відносини можуть виникати з ініціативи будь-якої сторони. Згода іншої сторони не обов'язкова. Крім того, вони можуть виникнути і за відсутності бажання іншого їх учасника. Так, наказ міністра обов'язковий для виконання підлеглими підрозділами та посадовими особами відповідної галузі. У цьому прикладі міністр реалізує свої владні повноваження, які йому надані адміністративно-правовими нормами, а не згодою сторін.

Один із суб'єктів цих відносин діє владно.

Об'єктом у більшості випадків виступають дії, діяльність, поведінка людей, здійснення яких є реалізацією адміністративно-правових відносин. У деяких випадках адміністративно-правових відносин (як правило, організаційно-майнового характеру) об'єкт складний: поведінка людей і майно - «предмет».

Відносини між учасниками відносин розглядаються, як правило, у позасудовому порядку.

Учасники адміністративно-правових відносин, які порушили вимоги адміністративно-правових норм, несуть відповідальність перед державою в особі її органів (як правило, органів виконавчої влади).

Види адміністративно-правових відносин

Різноманітний характер юридичних взаємозв'язків учасників адміністративно-правових відносин, необхідність виявлення їх спрямованості і інші особливості вимагають класифікації цих відносин за різними підставами.

Залежно від функцій, які виконуються:

- регулятивні;
- правоохоронні.

За адміністративно-правовим статусом суб'єктів, що беруть участь у правовідносинах:

- між вищими і нижчими суб'єктами державного управління (вертикальні);
- між не підпорядкованими суб'єктами управління (горизонтальні);
- між органами державного управління і підпорядкованими підприємствами, установами, організаціями;

– між органами державного управління і не підпорядкованими підприємствами, установами, організаціями;

– між органами державного управління і структурами місцевого самоврядування;

– між органами державного управління й об'єднаннями громадян;

– між органами державного управління і громадянами;

За галузевою залежністю:

- матеріальні;
- процесуальні;

За змістом:

- у сфері загального управління;
- у сфері галузевого управління;
- у сфері міжгалузевого управління;
- за галузевою діяльністю;
- у галузі економіки;
- у галузі адміністративно-політичній;
- у галузі соціально-культурній;

За направленістю:

- зовнішні;
- внутрішні;
- за механізмом захисту:
 - що захищаються в судовому порядку;
 - що захищаються в адміністративному порядку;
- за способом регулювання:
 - функціональні;
 - територіальні;

За майновою належністю:

- майнові;
 - немайнові;
- За характером взаємодії суб'єктів відносин:*
- субординації;
 - координації.

Підбиваючи підсумок, можна дійти висновку, що адміністративно-правові відносини – це різновид юридичних відносин, які виникають на основі адміністративно-правових норм, формально закріплених у правових актах, вони виявляють себе переважно у вигляді відносин право-регулятивних та правоохоронних, мають організаційний та виконавчо-розпорядчий характер, захищені державним примусом.

6.3. Поняття адміністративної відповідальності

Чинне законодавство України не дає визначення поняття адміністративної відповідальності і тому в теорії адміністративного права існує численна кількість точок зору стосовно цього соціально-правового явища.

Аналіз точок зору з цього приводу дає змогу дійти висновку, що *адміністративна відповідальність* – це один з інститутів адміністративного права, як форма забезпечення одного із заходів примусу (стягнення), як різновид юридичної (правової) відповідальності, як ефективний засіб запобігання правопорушень та забезпечення правопорядку, як певний стан суспільних відносин, який виникає внаслідок порушення законодавства.

Інститут адміністративної відповідальності є одним з важливих інститутів адміністративного права, який виступає важливим засобом охорони громадського порядку і якому притаманні всі ознаки юридичної відповідальності. За допомогою цього інституту здійснюється захист не тільки адміністративно-правових відносин, а й відносин врегульованих нормами фінансового, екологічного, трудового, митного, а в деяких випадках цивільного права та процесуальних галузей.

У ст. 92 Конституції України адміністративну відповідальність визначено одним з основних видів юридичної відповідальності в Україні. Вона виступає наслідком невиконання чи неналежного виконання особою норм адміністративного законодавства, що тягне невідворотність реагування держави на адміністративні правопорушення (проступки) та встановлюється виключно її законами.

Адміністративній відповідальності, як різновиду юридичної відповідальності, притаманні такі ознаки: 1) має зовнішній характер; 2) застосовується лише за вчинення правопорушення; 3) пов'язана з державним примусом у формах каральних і правовідновлюючих заходів; 4) визначена у нормах права; 5) притягнення правопорушника до відповідальності здійснюється в певному процесуальному порядку; 6) притягнення до відповідальності здійснюється уповноваженими державними органами та посадовими особами; 7) винна у вчиненні правопорушення особа несе певні втрати матеріального та побутового характеру, які передбачені законом.

Адміністративна відповідальність являє собою регламентовані нормами адміністративного права відносини між порушником адміністративно-правової норми та уповноваженим державним органом з приводу скоєного адміністративного правопорушення. Хоча сутність цих відносин і зводиться до обов'язку порушника

перетерпіти обмеження, позбавлення або інші несприятливі наслідки, що визначені санкцією порушеної статті закону, але поняття «адміністративна відповідальність» не слід зводити до поняття «адміністративне стягнення», оскільки адміністративна відповідальність включає такі елементи, як державний осуд діяння і особи, яка його скоїла, і застосування до порушника заходів, визначених санкцією порушеної статті закону, тобто адміністративного стягнення. Адміністративна відповідальність настає за скоєння адміністративного проступку. До неї притягують уповноважені органи виконавчо-розпорядчої влади (контролери, інспектори, начальники та ін.), в окремих випадках – суди. Її суб'єктами можуть бути як фізичні, так і юридичні особи.

Адміністративна відповідальність – це різновид правової відповідальності, специфічна форма негативного реагування з боку держави в особі її компетентних органів на відповідну категорію протиправних проявів (передусім адміністративних проступків), згідно з якою особи, що скоїли ці правопорушення, повинні дати відповідь перед повноваженим державним органом за свої неправомірні дії і понести за це адміністративні стягнення в установлених законом формах і порядку.

Соціальна роль адміністративної відповідальності є надзвичайно важливою насамперед тому, що вона виникає як правовий наслідок неналежної реалізації громадянами та юридичними особами своїх прав та обов'язків в суспільстві. Вона включає не тільки ретроспективну відповідальність, як наслідок правопорушення, але й позитивний аспект, тобто певний внутрішній стан особи, її ставлення до дорученої справи, суспільства, своєї поведінки.

У сучасній науці адміністративного права здебільшого адміністративну відповідальність пов'язують із застосуванням заходів державного примусу, розглядають як передбачену санкціями правових норм реакцію на правопорушення, як реалізацію застосування санкцій, як форму забезпечення адміністративних стягнень.

Як адміністративному примусу, так і заходам відповідальності за порушення адміністративно-правових установлень притаманні такі властивості: вони мають офіційний, державно-владний характер; множинність та розмаїття суб'єктів застосування; численність осіб, щодо яких здійснюється застосування цих заходів; відсутність службового підпорядкування між суб'єктами застосування; багатоаспектну цільову спрямованість; примусовий характер застосування; вони мають тільки правовий характер.

Адміністративні правопорушення – одні з найпоширеніших з усіх видів правопорушень. І хоча суспільна шкідливість кожного окремого адміністративного правопорушення є незначною, але їх сумарна кількість становить загрозу для держави і суспільства, прав і свобод громадян, що підкреслює необхідність адекватного реагування на такі протиправні прояви з боку держави.

Виявлення правопорушень, вчасне та виважене накладення адміністративних стягнень на правопорушників, усунення причин та умов, які сприяють вчиненню проступків, забезпечення невідворотності покарання нормами адміністративної відповідальності виступають ефективним засобом запобігання та профілактики більш суспільно небезпечних правопорушень. І у цьому значна роль приділяється адміністративній відповідальності.

Адміністративну відповідальність не можна сприймати інакше, ніж у контексті з іншими видами відповідальності, бо синтезуючим началом тут виступає необхідність відповідати за власні дії, протиправні вчинки, брати на себе вину за їхні наслідки. Особливо неможливо сприймати цей вид відповідальності без порівняння його з кримінальною відповідальністю, яку вона доповнює. Так, законодавець в ч.2 ст.9 КУпАП зазначає, що «адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені цим кодексом, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності».

У теорії адміністративного права відсутня єдина думка щодо проблеми підстав адміністративної відповідальності. Одна частина фахівців під підставами правової відповідальності розуміє наявність у діях особи складу правопорушення, інша частина підставами вважають об'єктивно протиправне діяння, вчинення адміністративного проступку - суспільно шкідливої, протиправної, винної дії або бездіяльності, що порушує адміністративний закон. Загальновизнаною є думка тих вчених-адміністративістів, які підставами адміністративної відповідальності визнають, як правило, адміністративне правопорушення (проступок) і, як виняток, підставами можуть слугувати інші протиправні діяння, наприклад, діяння, що містить ознаки складу злочину, який не становить великої суспільної небезпеки.

Теорія адміністративного права виділяє наступні *види підстав*:

- фактичні (вчинення особою особливого виду правопорушення – адміністративного (тобто наявність ознак правопорушення);
- юридичні (наявність в діях особи юридичного складу правопорушення – суб'єкта, суб'єктивної сторони, об'єкта, об'єктивної сторони);
- процесуальні (наявність процесуальних норм, які забезпечують притягнення винної особи до адміністративної відповідальності).

Тобто, підставою адміністративної відповідальності необхідно розуміти умови, за наявності яких можливе притягнення особи до адміністративної відповідальності.

Не завжди вищезазначені підстави співпадають між собою. Так, якщо неповнолітня особа у віці до 14 років або неосудна особа вчиняє адміністративний проступок, який має усі передбачені законодавством ознаки (протиправність, винність, адміністративну караність, суспільну шкідливість) – фактичні підстави адміністративної відповідальності, та якщо є підстави для затримання зазначених осіб для припинення протиправної поведінки (тобто, процесуальні), то притягнути цих правопорушників до адміністративної відповідальності, не порушуючи законності, не є можливим тому що, у першому випадку адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли 16 років (тобто відсутній один з елементів юридичного складу правопорушення - суб'єкт - стаття 12 КУпАП), у другому - вчинення правопорушення неосудною особою виключає адміністративну відповідальність (стаття 20 КУпАП). У даному випадку, як можна побачити є фактичні та процесуальні підстави, але відсутні юридичні. У більшості випадків це стосується лише співвідношення юридичних та фактичних підстав, серед яких визначальну роль мають юридичні.

Адміністративна відповідальність від інших видів юридичної відповідальності відрізняється за такими критеріями:

- за підставами її застосування;
- за органами, які її застосовують;
- за колом суб'єктів відповідальності;
- за правовими наслідками;
- процесуальною процедурою її здійснення;
- за санкціями.

6.3.1. Адміністративні правопорушення: поняття і види. Склад адміністративного правопорушення

Офіційне визначення адміністративного правопорушення, яке становить фактичну підставу адміністративної відповідальності, дається в ст. 9 КУпАП. Відповідно до цієї статті **адміністративним правопорушенням** (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Ознаками адміністративного правопорушення, що впливає з наведеного визначення, є суспільна шкідливість, протиправність, винність і адміністративна караність.

Суспільна шкідливість адміністративного правопорушення означає, що ним заподіюється шкода певним суспільним відносинам, які охороняються правовими нормами: державному і громадському порядку, власності, правам і свободам громадян, встановленому порядку управління. Ця шкода може бути як матеріальною, так й іншою (моральною, організаційною тощо).

Протиправність проступку – це порушення загальнообов'язкових правил, встановлених державою. Адміністративне правопорушення може виражатися як у протиправній дії, так і в протиправній бездіяльності. У першому випадку вчиняється дія, заборонена законом (наприклад, розпивання спиртних напоїв у громадських місцях), у другому – правопорушник не діє, хоча закон вимагає активних дій (наприклад, ухилення свідка від явки в суд).

Під винністю адміністративного правопорушення розуміється психічне ставлення особи до вчиненої дії (бездіяльності). Вина може бути умисною або необережною.

Адміністративна караність проступку виражається в тому, що за його вчинення законом передбачено адміністративну відповідальність. Адміністративна караність означає можливість застосування до порушника адміністративного стягнення, хоча реально воно може й не накладатися (наприклад, у випадку звільнення від адміністративної відповідальності).

Види адміністративних правопорушень

В КУпАП адміністративні правопорушення згруповано в розділи залежно від сфери, в якій вони вчиняються, або виду відносин, на які вони посягають. Розділами 5-15 передбачено такі види правопорушень:

- адміністративні правопорушення в галузі охорони праці і здоров'я населення;
- адміністративні правопорушення, що посягають на власність;

- адміністративні правопорушення в у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини;
- адміністративні правопорушення в промисловості, будівництві та у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів;
- адміністративні правопорушення у сільському господарстві, порушення ветеринарно-санітарних правил;
- адміністративні правопорушення на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку;
- адміністративні правопорушення в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою;
- адміністративні правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницькій діяльності;
- адміністративні правопорушення в галузі стандартизації, якості продукції, метрології та сертифікації;
- адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією;
- військові адміністративні правопорушення;
- адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку;
- адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління;
- адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення.

Склад адміністративного правопорушення

Адміністративне правопорушення - це конкретне діяння (факт, явище, подія), що відбулося (мало місце) у реальній дійсності. В той же час склад адміністративного правопорушення – це абстрактний опис діяння (події, факту, явища), що являє собою фіксацію в законі найтиповіших, що частіше трапляються, характерних ознак проступку. Це опис ще не скоєного, а тільки передбачуваного чи можливого діяння.

Юридичні склади конкретних проступків мають свої особливі ознаки, однак серед них є такі, які властиві кожному з них.

Ці ознаки традиційно об'єднуються у чотири групи – ознаки, які характеризують:

- об'єкт складу адміністративного правопорушення;
- об'єктивну сторону складу адміністративного правопорушення;
- суб'єкт складу адміністративного правопорушення;
- суб'єктивну сторону складу адміністративного правопорушення.

Виходячи з цього, склад адміністративного правопорушення можна визначити як сукупність встановлених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують діяння як адміністративне правопорушення.

Адміністративний проступок неможливий, якщо відсутній об'єкт, проти якого він спрямований.

Об'єктом адміністративного проступку є суспільні відносини, тобто відносини, які складаються в різних галузях діяльності людей. Розрізняють такі об'єкти: загальний; родовий; безпосередній.

Якщо загальний об'єкт адміністративного проступку як сукупність суспільних відносин, які охороняються нормами адміністративного законодавства, на кваліфікацію проступку не впливає, то родовий та безпосередній об'єкти є тими елементами, від чіткого й повного визначення яких залежить точне встановлення ознак конкретного правопорушення, обумовлення його місця в Особливій частині КУпАП. Встановлення родового та безпосереднього об'єкта має також важливе значення для з'ясування характеру і ступеня шкідливості посягання, його правильної кваліфікації, відмежування від інших протиправних дій. Представники загальної теорії права та адміністративно-правової науки прийшли до висновку, що загальним суб'єктом адміністративних проступків служать відносини в сфері виконавчо-розпорядчої діяльності держави.

Родовий об'єкт – це групи тотожних, однорідних суспільних відносин, які в сукупності складають загальний суб'єкт, охороняються комплексом адміністративно-правових норм і містяться в Особливій частині Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Одним з різновидів родового є видовий об'єкт, тобто самостійна група суспільних відносин, загальних для ряду проступків.

Безпосередній об'єкт – це конкретні суспільні відносини, поставлені під охорону закону, яким спричиняється шкода певним правопорушенням. Але посягання на суспільні відносини може здійснюватися шляхом протиправного впливу на предмети, які мають суттєве значення для визначення характеру проступку, для правильної його кваліфікації і вказуються в законі як обов'язкова сторона складу правопорушення (наприклад, наявність холодної або вогнепальної зброї в організаторів чи учасників мітингу, демонстрації тощо). Ці суспільні відносини мають свої особливості і обумовлені тим, що в адміністративному законодавстві їх не визначено. Для з'ясування більшості з них необхідний ретельний юридичний аналіз конкретних норм, а положення деяких з них відсилають до інших норм права - правил торгівлі (ст. 155 КУпАП), правил адміністративного нагляду (ст. 187 КУпАП), правил дорожнього руху (ст. 125 КУпАП). Останні в свою чергу становлять розгалужену систему правових приписів, кожен з яких, при його порушенні, має свій юридичний склад і безпосередній об'єкт.

Деякі з адміністративних правопорушень можуть заподіювати шкоду не одному, а кільком об'єктам. У цьому випадку один з об'єктів визначається головним, інші - додатковими.

В теорії права під предметом адміністративного проступку прийнято вважати речі, предмети матеріального світу, гроші, цінні папери, з приводу яких виникають суспільні відносини. Тобто предмет проступку необхідно розглядати як складову частину його об'єкта.

Предмет проступку, якщо його названо в конкретних нормах КУпАП, виступає обов'язковою ознакою їх об'єкта, відсутність якої свідчить про відсутність юридичного складу проступку.

Об'єктивна сторона адміністративного проступку - це сукупність зовнішніх ознак проступку, які визначають акт зовнішньої поведінки правопорушника. Це система передбачених нормою адміністративного права ознак, які характеризують зовнішній бік правопорушення. Вона дає характеристику суспільної шкідливості

проступку, його спрямованості, містить ряд ознак, які прийнято поділяти на основні та факультативні.

До ознак об'єктивної сторони відносяться:

– до основних відноситься адміністративно–правове діяння (дія або бездіяльність);

– факультативні: а) шкідливі наслідки діяння; б) причинний зв'язок між протиправним діянням та наслідками; в) час; г) місце; д) умови; е) способи та знаряддя вчинення правопорушення.

Адміністративно-правова дія - це протиправна, активна, свідомо і вольова поведінка особи, яка завдає або може створити реальну можливість завдання шкоди об'єкту, що охороняється нормами адміністративного права. Більшість проступків вчиняється шляхом протиправних дій.

Частина проступків вчиняється у формі пасивної бездіяльності - коли особа, для того щоб не допустити протиправної поведінки, повинна вчинити позитивні дії, але вона з якихось причин це не робить, хоча на неї покладался обов'язок зробити. Це, наприклад, неявка громадянина на виклик у військовий комісаріат без поважних причин (ст.211-1 КУпАП). Необхідними умовами бездіяльності є обов'язковість і можливість особи діяти в конкретній обстановці.

Всі інші ознаки є факультативними. На відміну від головних, вони враховуються при кваліфікації вчиненого лише у випадках, коли їх прямо передбачено законом, а їх відсутність не завжди виключає наявність складу проступку. До таких ознак можна віднести шкідливі наслідки діяння; причинний зв'язок між протиправним діянням та наслідками; час; місце; умови; способи та знаряддя вчинення проступку.

Так, шкідливі наслідки і причинний зв'язок обов'язкові лише в матеріальних складах. Для більшості адміністративних проступків, передбачених КУпАП, ці ознаки не є характерними. Тобто більшість складів є формальними, в яких правопорушенням визнається саме вчинення протиправних дій. Причинний зв'язок у більшості випадків проходить через свідомість людей, визнаючи при цьому мотиви їх поведінки, спрямовані на досягнення певної мети. Більшість же адміністративних правопорушень характеризується недодержанням різноманітних правил, коли в протиправному діянні присутній склад правопорушення незалежно від настання шкідливих наслідків. Це так звані формальні склади правопорушень.

Шкідливі наслідки в правопорушеннях з формальним складом хоча і можуть наставати, але лежать поза межами їх юридичного складу і на кваліфікацію проступку майже не впливають.

Для деяких проступків обов'язковою ознакою є така ознака, як місце вчинення проступку (порушення правил торгівлі на ринках (ст. 159 КУпАП), торгівля з рук у невстановлених місцях (ст. 160 КУпАП), нецензурна лайка у громадських місцях (ст. 173 КУпАП) тощо. Для інших проступків ця ознака при кваліфікації відіграє додаткову роль.

Під способом необхідно розуміти прийоми, засоби, які використовує правопорушник при вчиненні протиправного діяння. Спосіб вчинення правопорушення являє собою форму прояву антисуспільної дії чи бездіяльності. Кожне з правопорушень вчиняється тим чи іншим способом. Наприклад, об'єктивна сторона поширювання неправдивих чуток (ст. 173-1 КУпАП) полягає в поширенні

неправдивих чуток, які можуть викликати паніку серед людей або порушення громадського порядку. Неправдиві чутки при цьому можуть розповсюджуватися будь-яким способом: усно, письмово (за допомогою листівок, плакатів, об'яв, у засобах масової інформації, по радіо, телебаченню тощо).

В адміністративному законодавстві взагалі не існує розподілу засобів вчинення правопорушень на обов'язкові і факультативні, але саме засіб виступає як кваліфікуюча ознака об'єктивної сторони деяких адміністративних правопорушень (наприклад, передбачених ст. 121 КУпАП). Такими засобами виступають транспортні засоби, гральні пристрої, зброя, а також спеціально пристосовані або підготовлені предмети, які можуть бути використані для заподіяння матеріальної шкоди державним, громадським організаціям і громадянам.

Знаряддями вчинення проступків досить часто виступають різні предмети, речі, пристрої, за допомогою яких правопорушення було вчинено або які використовувались для полегшення його вчинення, гирі, ваги, вимірювальні лінійки, всілякі магніти, засоби перевезення товарів, касові апарати, заборонені знаряддя полювання тощо.

На відміну від Кримінального кодексу України, в адміністративному законодавстві нічого не сказано відносно замаху на адміністративне правопорушення, про приготування до нього, а також щодо співучасті у ньому.

Як свідчить практика, адміністративній відповідальності підлягають винні особи уже на стадії замаху (наприклад, при спробі провозу заборонених предметів або вантажів повітряним транспортом). Класичним прикладом, коли особи притягуються до відповідальності саме на стадії замаху, є порушення порядку організації зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій (ст. 185-1 КУпАП).

Суб'єктом правопорушення виступають фізичні, осудні особи – громадяни України, іноземці, особи без громадянства, які вчинили ті чи інші діяння і які досягли встановленого законодавством віку адміністративної відповідальності. Згідно зі ст. 12 КУпАП адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення правопорушення 16-річного віку.

Суб'єкти бувають двох видів:

– загальні – усі громадяни, які проживають або перебувають на території України.

– спеціальні – службові особи, неповнолітні, військовослужбовці та військовозобов'язані, працівники поліції, народні депутати України та деякі інші.

Крім загальних ознак конкретних складів правопорушень, суб'єкт може характеризуватися ще й дещо специфічними особливостями. Такі суб'єкти називають спеціальними. До них відносять, наприклад:

За ознаками трудової та службової діяльності: 1) посадові (службові) особи, 2) капітани кораблів, 3) робітники підприємств торгівлі та громадського харчування; 4) водії; б) підприємці; 7) військовослужбовці та працівники ОВС.

За ознаками протиправної поведінки в минулому: 1) особи, які раніше притягалися до адміністративної відповідальності; 2) перебували під адміністративним наглядом; 3) хворі на наркоманію.

За ознакою знаходження на спеціальному обліку у військкоматі: 1) призовник; 2) військовозобов'язаний; 3) особа, яка знаходиться на військових зборах.

У названих випадках йдеться про специфічний правовий статус тих чи інших осіб, який і обумовлює закріплення за суб'єктом правопорушення наступних спеціальних ознак: 1) притаманні лише окремим групам громадян; 2) виникають на підставі індивідуальних актів управління або інших нормативних актів; 3) відображають специфіку правового статусу цих суб'єктів; 4) закріплені в статтях КУпАП; 5) закріплюються з метою диференціювати відповідальність різних категорій громадян.

В законодавстві про адміністративні правопорушення не розкривається поняття осудності, воно впливає з визначення неосудності. Як вказано в ст.20 КУпАП, під неосудністю розуміється стан, в якому особа не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи іншого хворобливого стану. Для визнання особи неосудною необхідно встановити юридичний та медичний критерії.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що осудність - це здатність особи усвідомлювати свої дії або керувати ними, а значить, і нести за них відповідальність.

Для неповнолітніх вік, з якого може настати адміністративна відповідальність, визначається не в день народження особи, а з нуля годин наступної за днем народження доби. Якщо точну дату дня народження встановити неможливо, то звертаються за допомогою до судово-медичної експертизи, яка і визначає рік народження. У цьому випадку днем народження винного вважається останній день року. Якщо вік визначений мінімальною та максимальною кількістю років, то слід виходити з мінімального віку, який передбачається експертизою.

Наступним елементом складу адміністративного проступку є суб'єктивна сторона, під якою необхідно розуміти психічну діяльність особи, пов'язану із вчиненням ним суспільне шкідливого діяння. **Суб'єктивна сторона** – це внутрішній бік проступку, це психічні процеси, які відбуваються в свідомості суб'єкта, що характеризують його волю, викривають думки, наміри. Суб'єктивна сторона включає з себе:

- вину (основна ознака);
- мету вчинення проступку;
- мотив.

Вина, як основна ознака і обов'язкова ознака суб'єктивної сторони, виражається у психічному ставленні особи до вчиненого проступку і його наслідків. Виявляється вина у формі умислу та необережності.

Умисел – це необхідне для притягнення до адміністративної відповідальності відношення пізнавальної спроможності й волі суб'єкта до діяння, яке ним здійснюється. Адміністративне правопорушення визнається вчиненим умисно, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачала її шкідливі наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання цих наслідків (ст. 10 КУпАП).

Поняття необережної форми вини розкривається в ст. 11 КУпАП. Вчиненням з необережності правопорушення визнається тоді, коли особа передбачала можливість настання шкідливих наслідків своєї дії чи бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити.

До факультативних ознак суб'єктивної сторони належать мотив і мета вчинення проступку. Якщо в диспозиціях деяких норм мета проступку (або її відсутність) знайшла своє закріплення (наприклад, у ст. ст. 44, 176 КУпАП), то мотив на кваліфікацію цих проступків не впливає, оскільки в них не згадується. Під мотивом проступку розуміють ті внутрішні спонукання, які впливають на його волю, якими керується суб'єкт правопорушення при його вчиненні. В адміністративно-правовій літературі до таких спонукань частіш за все відносять корисливість, жадобу, помсту, хуліганські спонукання, кар'єризм тощо. При цьому мотив не слід плутати з метою, як певним результатом, до якого прагне правопорушник. Вона відображає уявну модель майбутнього, якої хотів би досягти суб'єкт проступку, діючи певним чином. Мотив і мета невіддільні від вольової поведінки, вони допомагають розкрити її психологічну природу. Якщо метою виступає нажива, то мотивом протиправних дій є особиста корисливість або жадоба.

6.3.2. Поняття та види адміністративних стягнень

Нормативне визначення поняття «адміністративне стягнення» надається в ст. 23 КУпАП, відповідно до якого **адміністративне стягнення** є мірою відповідальності й застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі дотримання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так й іншими особами.

Законодавець у ст. 23 КУпАП акцентує увагу на тому, що адміністративне стягнення застосовується до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, з метою її виховання. Факт накладання адміністративного стягнення є виховним впливом. *Головна мета адміністративних стягнень* полягає у вихованні порушника щодо дотримання вимог закону та інших нормативно-правових актів для недопущення в подальшому порушень, а також запобігання суспільно небезпечним діям.

Однією з обставин, що обтяжує адміністративне стягнення, є повторність вчинення адміністративного правопорушення. Згідно з п. 2 ч. 1 ст. 35 КУпАП повторне протягом року вчинення однорідного правопорушення, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню, обтяжує адміністративне стягнення. У такому разі до порушника може бути застосовано більш каральну «штрафну» санкцію, передбачену нормою статті КУпАП. Повторне протягом року вчинення однорідного правопорушення, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню, свідчить, що особа не стала на шлях виправлення, а застосоване раніше адміністративне стягнення вказує, що особа має стійку протиправну поведінку.

Система й види адміністративних стягнень визначені в ст. 24 КУпАП, яка містить різні за характером і правовими наслідками санкції, що дає змогу використовувати їх диференційовано, ураховуючи як ступінь суспільної шкідливості, особливості вчинення адміністративне правопорушення, так і особливість особи, яка вчинила правопорушення.

Згідно зі ст. 24 КУпАП за вчинення адміністративних правопорушень можуть застосовуватись такі **адміністративні стягнення**:

- 1) попередження;
- 2) штраф;

2⁻¹) штрафні бали;

3) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;

4) конфіскація: предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення;

5) позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання);

позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;

5⁻¹) громадські роботи;

6) виправні роботи;

6⁻¹) суспільно корисні роботи;

7) адміністративний арешт;

8) арешт з утриманням на гауптвахті.

Наведений у ст. 24 КУпАП перелік видів адміністративних стягнень не є вичерпним. Законами України може бути встановлено й інші, крім зазначених у цій статті, види адміністративних стягнень.

Попередження (ст. 26 КУпАП) як захід адміністративного стягнення виноситься в письмовій формі. У передбачених законом випадках попередження фіксується іншим установленим способом.

Штраф (ст. 27 КУпАП) є грошовим стягненням, що накладається на громадян і посадових осіб за адміністративні правопорушення у випадках і розмірі, установлених цим Кодексом та іншими законами України.

Штрафні бали (ст. 27-1 КУпАП) є стягненням, що накладається на громадян за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі, установлені цим Кодексом.

Кожному громадянину, який має право керування транспортним засобом, щороку з початку року (з дня отримання права керування транспортним засобом) і до кінця року нараховується 150 балів.

У разі фіксації правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху в автоматичному режимі від загальної кількості балів громадянина, який вчинив правопорушення, вираховується кількість штрафних балів, передбачених відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу.

У разі якщо розмір стягнення у вигляді штрафних балів перевищує залишок балів громадянина, штрафні бали накладаються відповідно до залишку незалежно від розміру штрафних балів, зазначених у відповідній статті Особливої частини цього Кодексу.

Оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення (ст. 28 КУпАП), полягає в його примусовому вилученні за рішенням суду і наступній реалізації з передачею вирученої суми колишньому власникові з відрахуванням витрат по реалізації вилученого предмета.

Порядок застосування оплатного вилучення і види предметів, які підлягають вилученню, встановлюються цим Кодексом та іншими законами України.

Конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення (ст. 29 КУпАП), полягає в примусовій

безоплатній передачі цього предмета у власність держави за рішенням суду. Конфісковано може бути лише предмет, який є у приватній власності порушника, якщо інше не передбачено законами України.

Конфіскація вогнепальної зброї, інших знарядь полювання і бойових припасів не може застосовуватись до осіб, для яких полювання є основним джерелом існування.

Порядок застосування конфіскації, перелік предметів, які не підлягають конфіскації, встановлюються цим Кодексом та іншими законами України.

Позбавлення наданого даному громадянину права полювання (ст. 30 КУпАП) застосовується на строк до трьох років за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом.

Позбавлення наданого даному громадянину права керування транспортними засобами застосовується на строк до трьох років за грубе або повторне порушення порядку користування цим правом або на строк до десяти років за систематичне порушення порядку користування цим правом.

Позбавлення права керування засобами транспорту не може застосовуватись до осіб, які користуються цими засобами в зв'язку з інвалідністю, за винятком випадків керування в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції, а також у разі невиконання вимоги поліцейського про зупинку транспортного засобу, залишення на порушення вимог встановлених правил місця дорожньо-транспортної пригоди, учасниками якої вони є, ухилення від огляду на наявність алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції.

Позбавлення права полювання не може застосовуватись до осіб, для яких полювання є основним джерелом існування.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю призначається судом на строк від шести місяців до одного року, незалежно від того, чи передбачене воно в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу, коли з урахуванням характеру адміністративного правопорушення, вчиненого за посадою, особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, та інших обставин справи суд визнає за неможливе збереження за нею права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю призначається судом строком на один рік, коли його спеціально передбачено в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини цього Кодексу.

Громадські роботи (ст. 30-1 КУпАП) полягають у виконанні особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування.

Громадські роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею) на строк від двадцяти до шістдесяти годин і відбуваються не більш як чотири години на день.

Громадські роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами першої або другої групи, вагітним жінкам, жінкам, старше 55 років та чоловікам, старше 60 років.

Виправні роботи (ст. 31 КУпАП) застосовуються на строк до двох місяців з відбуванням їх за місцем постійної роботи особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, і з відрахуванням до двадцяти процентів її заробітку в доход держави. Виправні роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею).

Суспільно корисні роботи (ст. 31-1 КУпАП) полягають у виконанні особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, оплачуваних робіт, вид яких та перелік об'єктів, на яких порушники повинні виконувати ці роботи, визначає відповідний орган місцевого самоврядування.

Суспільно корисні роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею) на строк від ста двадцяти до трьохсот шістдесяти годин і виконуються не більше восьми годин, а неповнолітніми - не більше двох годин на день.

Суспільно корисні роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами I або II групи, вагітним жінкам, жінкам, старше 55 років та чоловікам, старше 60 років.

Адміністративний арешт (ст. 32 КУпАП) встановлюється і застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до п'ятнадцяти діб. Адміністративний арешт призначається районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею).

Адміністративний арешт не може застосовуватись до вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до дванадцяти років, до осіб, які не досягли вісімнадцяти років, до інвалідів першої і другої груп.

Арешт з утриманням на гауптвахті (ст. 32-1 КУпАП) встановлюється і застосовується лише у виключних випадках за окремі види військових адміністративних правопорушень на строк до десяти діб. Арешт з утриманням на гауптвахті призначається районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею).

Арешт з утриманням на гауптвахті не може застосовуватися до військовослужбовців-жінок.

Заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх осіб за вчинення адміністративних проступків

Згідно зі ст. 13 КУпАП до осіб віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються заходи впливу, передбачені ст. 24-1 КУпАП. За вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути застосовані такі заходи впливу:

1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;

2) попередження;

3) догана або сувора догана;

4) передання неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

Варто зазначити, що КУпАП містить норми, які обмежують коло адміністративних стягнень і закріплюють додаткові гарантії щодо неповнолітніх осіб у разі їх притягнення до адміністративної відповідальності:

- не може застосовуватись адміністративний арешт до осіб, які не досягли вісімнадцяти років (ст. 32 КУпАП);

- існують обставини, що пом'якшують відповідальність за адміністративне правопорушення в разі вчинення правопорушення неповнолітнім (п. 4 ч. 1 ст. 34 КУпАП);

- у разі заподіяння шкоди неповнолітнім, який досяг шістнадцяти років і має самостійний заробіток, а сума шкоди не перевищує одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян, суддя має право покласти на неповнолітнього відшкодування заподіяної шкоди або зобов'язати своєю працею усунути її (ч. 2 ст. 40 КУпАП).

6.3.3. Порядок накладення адміністративних стягнень за адміністративні правопорушення. Провадження в справах про адміністративні правопорушення

Накладання на особу адміністративного стягнення є важливим юридичним фактом і має відбуватися з дотриманням установлених КУпАП та іншими законами України загальних правил. Главою 4 КУпАП встановлено порядок накладання адміністративного стягнення.

Зазначена глава складається з десяти статей:

- Загальні правила накладення стягнення за адміністративне правопорушення (ст. 33);

- Обставини, що пом'якшують відповідальність за адміністративне правопорушення (ст. 34);

- Обставини, що обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення (ст. 35);

- Накладення адміністративних стягнень за вчинення кількох адміністративних правопорушень (ст. 36);

- Обчислення строків адміністративного стягнення (ст. 37);

- Строки накладення адміністративного стягнення (ст. 38);

- Строк, після закінчення якого особа вважається такою, що не була піддана адміністративному стягненню (ст. 39);

- Направлення на проходження програми для особи, яка вчинила домашнє насильство чи насильство за ознакою статі (ст. 39-1);

- Покладення обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду (ст. 40);

- Судовий збір (ст. 40-1).

Загальні правила накладення стягнення за адміністративне правопорушення містяться у ст. 33 КУпАП, за якою стягнення за адміністративне правопорушення накладається в межах, установлених КУпАП та іншими законами України.

При накладенні стягнення враховуються характер вчиненого правопорушення, особа порушника, ступінь його вини, майновий стан, обставини, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність, крім випадків накладення стягнення за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, у тому числі зафіксовані в автоматичному режимі, та за порушення правил зупинки, стоянки,

паркування транспортних засобів, зафіксовані в режимі фотозйомки (відеозапису). Особливості накладення стягнення при розгляді справ без участі особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксоване в автоматичному режимі, та за порушення правил зупинки, стоянки, паркування транспортних засобів, зафіксоване в режимі фотозйомки (відеозапису), встановлюються статтями 279¹-279⁴ КУпАП.

Обставини, що пом'якшують або обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення, конкретизовані в статтях 34 і 35 КУпАП. До обставин, що пом'якшують відповідальність, ст. 34 КУпАП відносить: 1) щире розкаяння винного; 2) відвернення винним шкідливих наслідків правопорушення, добровільне відшкодування збитків або усунення заподіяної шкоди; 3) учинення правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання або при збігу тяжких особистих чи сімейних обставин; 4) учинення правопорушення неповнолітнім; 5) учинення правопорушення вагітною жінкою або жінкою, яка має дитину віком до одного року.

До обставин, що обтяжують відповідальність, ст. 35 КУпАП відносить: 1) продовження протиправної поведінки, незважаючи на вимогу уповноважених на те осіб припинити її; 2) повторне впродовж року вчинення однорідного правопорушення, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню; учинення правопорушення особою, яка раніше вчинила кримінальне правопорушення; 3) втягнення неповнолітнього в правопорушення; 4) учинення правопорушення групою осіб; 5) учинення правопорушення в умовах стихійного лиха або за інших надзвичайних обставин; 6) учинення правопорушення в стані сп'яніння.

При цьому орган (посадова особа), який накладає адміністративне стягнення, залежно від характеру адміністративного правопорушення може не визнати таку обставину обтяжливою.

Відповідно до положень ст.36 КУпАП при вчиненні однією особою двох або більше адміністративних правопорушень адміністративне стягнення накладається за кожне правопорушення окремо.

Згідно зі ст. 37 КУпАП строк адміністративного арешту обчислюється добами, виправних робіт – місяцями або днями, позбавлення спеціального права – роками, місяцями або днями.

Перебіг строку починається з наступного дня після відповідної календарної дати чи подальшої події, з якою пов'язано його початок.

Адміністративним законом встановлено строки, по закінченні яких на особу не може бути накладено стягнення.

Згідно зі ст. 38 Адміністративне стягнення може бути накладено не пізніше як через два місяці з дня вчинення правопорушення, а при триваючому правопорушенні - не пізніше як через два місяці з дня його виявлення, за винятком випадків, коли справи про адміністративні правопорушення відповідно до КУпАП підвідомчі суду (судді).

Якщо справи про адміністративні правопорушення відповідно до КУпАП чи інших законів підвідомчі суду (судді), стягнення може бути накладено не пізніше як через три місяці з дня вчинення правопорушення, а при триваючому правопорушенні - не пізніше як через три місяці з дня його виявлення, крім справ про

адміністративні правопорушення, зазначені у частинах третій і четвертій статті 38 КУпАП.

Адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією, а також правопорушень, передбачених статтями 164⁻¹⁴, 212⁻¹⁵, 212⁻²¹ КУпАП, може бути накладено протягом трьох місяців з дня його виявлення, але не пізніше двох років з дня його вчинення.

Адміністративне стягнення за вчинення правопорушень, передбачених статтями 204⁻¹ і 204⁻² КУпАП, може бути накладено протягом трьох місяців з дня їх виявлення, але не пізніше року з дня їх вчинення, а у разі вчинення таких правопорушень іноземцями або особами без громадянства, стосовно яких у встановленому законом порядку прийнято рішення про примусове повернення чи примусове видворення з України, - протягом часу, необхідного для їх виїзду з України, але не пізніше строку, визначеного законом для виїзду цих осіб з України чи забезпечення їх примусового видворення з України.

У разі закриття кримінального провадження, але за наявності в діях порушника ознак адміністративного правопорушення, адміністративне стягнення може бути накладено не пізніш як через місяць з дня прийняття рішення про закриття кримінального провадження.

При правопорушенні, що триває, початок перебігу строку давності визначається з моменту виявлення правопорушення.

Строк, після закінчення якого особа вважається такою, що не була піддана адміністративному стягненню (ст. 39). У цій статті законодавець визначає строк, після якого особа вважається такою, що не була піддана адміністративному стягненню.

Проте закон установлює певні вимоги, коли особа вважається такою, що не була піддана адміністративному стягненню: по-перше, особа має бути піддана адміністративному стягненню; по-друге, з моменту накладання адміністративного стягнення за однорічне правопорушення особа впродовж року з дня закінчення виконання стягнення не вчинила нового адміністративного правопорушення.

Установивши строк в один рік із дня закінчення виконання стягнення, якщо особа не вчинила нового адміністративного правопорушення, законодавець таким чином не визнає адміністративне правопорушення як обтяжливу обставину, оскільки досить часто норми статей адміністративного кодексу повторність кваліфікують як обтяжливу обставину.

Так, згідно з ч. 2 ст. 92-1 КУпАП за ті самі дії, вчинені особою, яку впродовж року було піддано адміністративному стягненню за одне з порушень, передбачених частиною першою цієї статті, передбачена більш дієва штрафна санкція.

У зв'язку з цим стаття ст. 39 КУпАП установлює строк, по закінченню якого особа вважається такою, що не була піддана адміністративному стягненню.

Направлення на проходження програми для особи, яка вчинила домашнє насильство чи насильство за ознакою статі (ст. 39-1 КУпАП). У разі вчинення домашнього насильства чи насильства за ознакою статі суд під час вирішення питання про накладення стягнення за адміністративне правопорушення має право одночасно вирішити питання про направлення особи, яка вчинила домашнє насильство чи насильство за ознакою статі, на проходження програми для таких

осіб, передбаченої Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 р.

Покладення обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду (ст. 40 КУпАП). Ця стаття регламентує покладання обов'язку відшкодувати заподіяну майнову шкоду громадянину, підприємству, установі або організації в результаті вчинення адміністративного правопорушення. Окремими нормами статей КУпАП встановлено адміністративну відповідальність за широке коло адміністративних правопорушень, що пов'язані із завданням майнової (матеріальної) шкоди громадянину, різноманітним суб'єктам приватного та публічного права, а також державі. До них можна віднести правопорушення із матеріальним складом. Наприклад, за недодержання стандартів і технічних умов під час транспортування, зберігання й використання (експлуатації) продукції, якщо це спричинило зниження якості, псування або наднормативну втрату продукції (ст. 170 КУпАП), адміністративна відповідальність настає в разі настання певних наслідків, а саме якщо це спричинило зниження якості, псування або наднормативні втрати продукції. У такому разі та в інших випадках адміністративна комісія, виконавчий орган сільської, селищної, міської ради, а також суд під час вирішення питання про накладення стягнення за адміністративне правопорушення має право одночасно вирішити питання про відшкодування винним майнової шкоди.

Судовий збір (ст. 40-1) регламентує справляння судового збору у провадженні у справі про адміністративне правопорушення. У разі винесення судом (судею) постанови про накладення адміністративного стягнення такий збір сплачується особою, на яку накладено таке стягнення.

Розмір і порядок сплати судового збору встановлюється Законом України «Про судовий збір» від 08.07. 2011 р.

Провадження в справах про адміністративні правопорушення

Провадження у справах про адміністративні правопорушення – це діяльність державних та інших уповноважених суб'єктів, яка врегульована адміністративно-процесуальними нормами, щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення, застосування адміністративних стягнень.

Основними завданнями провадження у справах про адміністративні правопорушення згідно зі ст. 245 КУпАП є такі:

- своєчасне, усебічне, повне та об'єктивне з'ясування обставин кожної справи;
- здійснення такого провадження суто в межах закону;
- забезпечення виконання винесеної постанови;
- виявлення причин та умов, що сприяють учиненню адміністративних правопорушень, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі додержання законів, зміцнення законності.

Виділяють два види провадження в справах про адміністративні правопорушення – звичайне та спрощене. Звичайне провадження здійснюється в більшості справ і регламентоване законодавством. Воно передбачає складання протоколу, визначає зміст, запобіжні заходи та порядок їх застосування, права й обов'язки учасників провадження, порядок розгляду справ, факти, обставини, що є доказами.

Спрощене провадження передбачає мінімум процесуальних дій. Так, протокол про адміністративне правопорушення не складається:

- у визначених законом (ст. 258 КУпАП) випадках, якщо розмір штрафу не перевищує трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- коли за законом штраф накладається і стягується, а попередження оформлюється на місці правопорушення.

Спрощене провадження застосовується щодо незначної кількості правопорушень. Таке провадження характеризується мінімумом процесуальних дій та їх оперативністю.

Відповідно до ст. 258 КУпАП протокол про адміністративне правопорушення не складається в разі вчинення адміністративних правопорушень, передбачених статтями 70, 77, частиною третьою статті 85, статтею 153, якщо розмір штрафу не перевищує трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, частиною першою статті 85, якщо розмір штрафу не перевищує семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, статтею 107 (у випадках вчинення правопорушень, перелічених в частині третій статті 238) частиною третьою статті 109, статтями 110, 115, частинами першою, третьою і п'ятою статті 116, частиною третьою статті 116², частинами першою і третьою статті 117 (при накладенні адміністративного стягнення у вигляді попередження на місці вчинення правопорушення), статтями 118, 119, статтями 134, 135, частинами першою, другою, третьою і п'ятою статті 185³, статтею 197 (при накладенні адміністративного стягнення у вигляді попередження), статтею 198 (при накладенні адміністративного стягнення у вигляді попередження), а також статтями 202-203¹, 204², 204⁴ (у випадках виявлення цих правопорушень у пунктах пропуску (пунктах контролю) через державний кордон України чи контрольних пунктах в'їзду-виїзду) цього Кодексу, якщо особа не оспорує допущене порушення і адміністративне стягнення, що на неї накладається.

Протокол не складається у разі вчинення адміністративних правопорушень, розгляд яких віднесено до компетенції Національної поліції, та адміністративних правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксованих в автоматичному режимі, а також порушень правил зупинки, стоянки, паркування транспортних засобів, зафіксованих у режимі фотозйомки (відеозапису).

Протоколи не складаються і в інших випадках, коли відповідно до закону штраф накладається і стягується, а попередження оформлюється на місці вчинення правопорушення.

У випадках, передбачених частинами першою та другою цієї статті, уповноваженими органами (посадовими особами) на місці вчинення правопорушення виноситься постанова у справі про адміністративне правопорушення відповідно до вимог статті 283 КУпАП або залишається повідомлення про притягнення до адміністративної відповідальності за порушення правил зупинки, стоянки або паркування транспортних засобів у разі їх фіксації у режимі фотозйомки (відеозапису), крім випадків фіксації в автоматичному режимі правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху.

Якщо під час складання постанови у справі про адміністративне правопорушення особа оспорить допущене порушення і адміністративне стягнення, що на неї накладається, то уповноважена посадова особа зобов'язана скласти протокол про адміністративне правопорушення відповідно до вимог статті

256 КУпАП, крім випадків притягнення особи до адміністративної відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 185³ КУпАП, правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, у тому числі зафіксованих в автоматичному режимі, або порушень правил зупинки, стоянки, паркування транспортних засобів, зафіксованих у режимі фотозйомки (відеозапису). Цей протокол є додатком до постанови у справі про адміністративне правопорушення.

Постанова у справі про адміністративне правопорушення складається у двох екземплярах, один з яких вручається особі, яка притягається до адміністративної відповідальності.

У разі виявлення адміністративного правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксованого за допомогою працюючих в автоматичному режимі спеціальних технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису, протокол про адміністративне правопорушення не складається, а постанова у справі про адміністративне правопорушення вноситься без участі особи, яка притягається до адміністративної відповідальності. Копії постанови у справі про адміністративне правопорушення та матеріалів, зафіксованих за допомогою працюючих в автоматичному режимі спеціальних технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису, надсилаються особі, яка притягається до адміністративної відповідальності, протягом трьох днів з дня винесення такої постанови.

Проведення у справах про адміністративні правопорушення передбачає систему пов'язаних між особою послідовних процесуальних дій, які прийнято називати стадіями.

Стадія 1. Адміністративне розслідування: а) порушення справи; б) установлення фактичних обставин; в) процесуальне оформлення результатів розслідування; г) направлення матеріалів для розгляду за підвідомчістю.

Стадія 2. Розгляд справи: а) підготовка справи до розгляду й заслуховування; б) заслуховування справи; в) ухвалення постанови; г) доведення постанови до відома.

Стадія 3. Перегляд постанови (факультативна стадія): а) оскарження постанови; б) перевірка законності постанови; в) винесення рішення; г) реалізація рішення.

Стадія 4. Виконання постанови: а) звернення постанови до виконання; б) безпосереднє виконання.

6.4. Державне управління і виконавча влада

Управління – це цілеспрямований вплив на складну систему. У юридичній науці традиційно прийнято виділяти три види управління: технічне, біологічне, соціальне.

Зупинимося на соціальному управлінні, як особливому виді управління, що представляє собою вплив одних людей на інших з метою упорядкування соціально важливих процесів, забезпечення стійкого розвитку соціальних систем. Тобто соціальне управління виникає там, де має місце суспільна діяльність людей, яка

зумовлює необхідність здійснення керівництва даними спільнотою з метою приведення відносин у певну систему та їх упорядкування.

Соціальне управління є публічним управлінням, яке включає в себе:

а) державне управління, тобто управління у сфері функціонування державних органів;

б) недержавне управління, яке, у свою чергу, поділяється на:

– міське самоврядування – здійснюється органами місцевого самоврядування;

– громадське управління – здійснюється в об'єднаннях громадян;

– комерційне управління – здійснюється в комерційних організаціях, які ставлять перед собою мету отримання прибутку.

Державне управління являє собою надзвичайно складну динамічну систему, кожен елемент якої передає, сприймає регулюючий вплив таким чином, що вони впорядковують суспільне життя.

З точки зору свого призначення, державне управління являє собою явище, покликане здійснювати виконавчу владу. Тобто державне управління визначається як заснована на законі організуюча, юридично владна діяльність органів виконавчої влади, яка полягає у безпосередньому керівництві соціально-політичним, соціально-культурним та господарським будівництвом.

У цьому аспекті державне управління включає в себе планування, видання правових актів, підбір кадрів, координацію і контроль.

З організаційної точки зору державне управління – це владне впорядкування впливу суб'єкта управління (держави та її спеціальних органів або посадових осіб) на об'єкт управління (суспільство, громадян).

У теорії адміністративного права при характеристиці державного управління виділяють такі його ознаки:

– проявляється за допомогою спільної діяльності людей, організовує їх для такої діяльності у відповідні колективи та організаційно оформлює;

– ставить перед собою мету впорядкування спільної діяльності шляхом забезпечення погоджених індивідуальних дій учасників такої діяльності за допомогою впливу на їх поведінку;

– виступає в ролі регулятора управлінських взаємовідносин, що виникають між суб'єктом і об'єктом у процесі реалізації функцій соціального управління;

– є владним, оскільки базується на підпорядкуванні волі учасників управлінських відносин;

– має особливий апарат реалізації через організаційно оформлені групи людей.

В адміністративно-правовій науці немає єдиного поняття державного управління. Одні його трактують з точки зору суті, реального змісту, інші - форм, в яких воно виступає і в яких функціонує.

Найбільш часто воно визначається шляхом відмежування одних видів державної діяльності від інших. Тобто державне управління – це вся не законодавча і несудова діяльність держави.

Найбільш поширеним є таке визначення: *державне управління* – це самостійний вид державної діяльності, яка носить підзаконний, виконавчо-розпорядчий характер, органів (посадових осіб) щодо практичної реалізації функцій

та завдань держави в процесі регулювання економічної, соціально-культурної та адміністративно-політичної сфер.

Сутність державного управління проявляється в його необхідності, суспільної обумовленості і цільовій спрямованості. Необхідність державного управління випливає з необхідності забезпечення реалізації політики держави, спрямованої на ефективне використання природних, трудових, матеріальних, інформаційних ресурсів, гарантування прав і свобод людини.

Громадська обумовленість державного управління пояснюється тим, що його цілі і зміст залежать, з одного боку, від стану і структури керованого громадського відносини, а з іншого – від місця і ролі держави в суспільстві, а також від взаємовідносин і характеру діяльності окремих державних органів.

Цільова спрямованість державного управління означає необхідність досягнення максимальних результатів при мінімальному використанні матеріальних, трудових, фінансових та інших засобів.

Аналізуючи державне управління, можна виділити такі його *особливості*:

– воно має другорядне, підзаконний характер, оскільки державне управління – це діяльність, спрямована, в першу чергу, на виконання і забезпечення виконання законів.

Одночасно, для забезпечення виконання законів органи державного управління правомочні, в межах своєї компетенції, приймати акти державного управління, які за своєю юридичною силою є підзаконними нормативними актами;

– організуючий характер виявляється в тому, що державне управління здійснюється шляхом об'єднання, узгодження, координації, регулювання, контролю, а також за допомогою владно – регулятивних і примусових заходів держави;

– систематична, безперервна діяльність, спрямована на збереження соціальної системи, її зміцнення і розвиток. Державне управління обумовлено самою сутністю суспільства, функціонує разом з ним, спрямоване на забезпечення суспільства як самокерованої системи;

– воно носить універсальний характер в часі і просторі, тобто здійснюється постійно в колі, в якому функціонують людські колективи;

– суб'єкти державного управління використовують наявні у них правові та фактичні можливості для застосування позасудового, тобто адміністративного примусу;

– у віданні органів державного управління знаходиться фактична державна сила: правові, інформаційні, економічні, технічні, ідеологічні, організаційні ресурси, якими вони розпоряджаються;

– наявність великого державного апарату;

– підконтрольний характер діяльності.

З'ясування сутності державного управління неможливо без визначення цілей. В адміністративній науці існує декілька класифікацій цілей державного управління.

Найбільш поширеною є класифікація залежно від змісту управлінської діяльності:

– соціально-економічні цілі, тобто упорядкування суспільного життя і задоволення публічних інтересів, досягнення економічного благополуччя, створення та підтримка певних економічних відносин;

- політичні цілі, тобто залучення до управління політичних структур держави, підтримка політичних процесів у державі та суспільстві;
- забезпечувальні цілі, тобто забезпечення прав і свобод людини і громадянина, забезпечення законності в суспільстві, громадського порядку і т. д.;
- організаційно–правові цілі, тобто формування правової системи, яка здатна реалізувати основні функції держави і вирішити його завдання за допомогою механізму правової держави.

Виконавча влада

Державний апарат – це система органів державної влади (державних органів), через діяльність яких здійснюється державна влада, реалізуються функції держави та забезпечується захист її інтересів. Стаття 5 Конституції 1996 року терміном «органи державної влади» визначають сукупність органів законодавчої, виконавчої та судової влади.

Для системи органів державної влади характерна функціональна і організаційна єдність. Це обумовлено їх соціальним призначенням та метою діяльності, вони відображають єдність інтересів та волі народу, яку покликани реалізувати. Функціональна єдність системи органів державної влади передбачає спільність їх завдань та функцій, у процесі їх реалізації вони діють спільно, тісно взаємодіють між собою. Організаційна єдність системи органів державної влади виявляється в тому, що одні органи обираються або призначаються іншими, одні керують діяльністю інших, одні підзвітні та підконтрольні іншим тощо.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади мають як спільні, так і специфічні риси. Спільними є: статутно-правовий характер, участь у реалізації завдань та функцій держави, державно-владний характер повноважень, загальні принципи організації та діяльності тощо, які обумовлюють єдність системи органів державної влади України. Специфічними ознаками є: об'єм компетенції, порядок формування, організаційні і правові форми діяльності тощо. До того ж, органи виконавчої та судової влади мають відповідні підсистеми органів.

В основу класифікації органів державної влади покладено вид (форму) державної діяльності, здійснювану тим чи іншим органом. Органом законодавчої влади згідно зі ст. 75 Конституції України є парламент – Верховна Рада України. Органи виконавчої влади відповідно до принципу розподілу влад утворюються для здійснення виконавчої і розпорядчої діяльності з керівництва господарською, соціально-культурною та адміністративно-політичною сферами життя суспільства. До системи органів виконавчої влади Конституція України відносить насамперед Кабінет Міністрів України – вищий орган у цій системі. Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу інших органів виконавчої влади:

- а) центральних;
- б) місцевих.

Специфічними рисами органів виконавчої влади є те, що вони:

- а) формуються шляхом призначення;
- б) здійснюють особливий вид діяльності – виконавчу і розпорядчу діяльність;
- в) здійснюють діяльність на засадах поєднання єдиноначальності та колегіальності.

Система органів виконавчої влади складається з таких рівнів:

- Кабінет Міністрів України – вищий орган у системі органів виконавчої влади;
- центральні органи виконавчої влади – міністерства, державні комітети, органи, статус яких прирівняний до державних, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом;
- місцеві органи виконавчої влади – місцеві державні адміністрації та територіальні органи центральних органів виконавчої влади.

Згідно з ч. 2 ст. 120 Конституції України організація, повноваження і порядок діяльності Кабінету Міністрів України, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади визначаються Конституцією і законами України. Наприклад, правовий статус Кабінету Міністрів України визначений Законом України від 27 лютого 2014 року «Про Кабінет Міністрів України», правовий статус місцевих державних адміністрацій – Законом України від 9 квітня 1999 року «Про місцеві державні адміністрації».

Діяльність органів виконавчої влади як системи забезпечують управлінські відносини, в яких перебувають ці органи між собою. Зазначмо, що управлінські відносини – це суспільні відносини, що виникають між органами виконавчої влади, незалежно від їхнього організаційно-правового рівня в системі з приводу кінцевого результату діяльності, пов'язаної з розробленням і втіленням державної політики, управлінням різноманітними сферами суспільного життя.

Зміст управлінських відносин у системі органів виконавчої влади складають повноваження органів, тобто їх права та обов'язки, передбачені законодавством, а повноваження знаходять вияв у поведінці, діях щодо реалізації прав та виконання обов'язків.

Запропоновано така класифікація управлінських відносин у системі органів виконавчої влади:

1. Залежно від організаційно-правового рівня органів у системі органів виконавчої влади – вертикальні та горизонтальні відносини. Вертикальні складаються між органами виконавчої влади, що знаходяться на різних рівнях у системі (наприклад, міністерство – територіальний орган міністерства), а горизонтальні – між органами, що знаходяться на одному організаційно-правовому рівні (наприклад, міністерство – міністерство).

2. Залежно від способу досягнення кінцевого результату перебування органів у відносинах – субординаційні, координаційні та реординаційні відносини.

Зупинимося на цих видах управлінських відносин.

Субординаційні відносини – це класичний вид управлінських відносин, а субординація – службове підпорядкування молодшого старшому, що базується на правилах службової дисципліни. Сторони у відносинах субординації виступають нерівноправними, взаємодіють один із одним за принципом «влада-підпорядкування». Це відносини, в яких управлінський вплив здійснюється одним органом виконавчої влади (керуючим суб'єктом) щодо іншого органу виконавчої влади (керованого об'єкта), що йому підпорядковується, і в яких кінцевий результат перебування органів у таких відносинах досягається діяльністю однієї зі сторін відносин.

Ознаки субординаційних відносин у системі органів виконавчої влади:

1. Вони існують за наявності підпорядкування, що може бути, в свою чергу, різних видів.

2. Субординаційні відносини в системі органів виконавчої влади існують переважно по вертикалі (коли органи знаходяться на різних організаційно-правових рівнях у системі органів виконавчої влади), але не виключається можливість їх існування і по горизонталі (коли органи знаходяться на одному організаційно-правовому рівні), як супутніх відносинам по вертикалі відносин.

3. Сторони є нерівноправними. Ініціатором управлінського впливу є керуючий суб'єкт, а керований об'єкт зобов'язаний належним чином відреагувати, тобто виконати вимогу чи вказівку керуючого.

4. Кінцевий результат перебування органів у відносинах досягається діяльністю однієї зі сторін відносин.

Координація означає погодження та об'єднання дій з метою найбільш швидкого та найбільш правильного вирішення задач із найменшими витратами сил, грошових коштів та матеріальних цінностей.

Ознаки координаційних відносин у системі органів виконавчої влади:

1. Сторони цих відносин є, так би мовити, «партнерами», але при цьому один орган має владні повноваження щодо інших.

2. Зазначені відносини можуть існувати як за наявності, так і за відсутності організаційного підпорядкування.

3. Можуть існувати і по вертикалі, і по горизонталі.

4. Кінцева мета цих відносин – виконання тих чи інших спільних завдань та повноважень обома сторонами завдяки перебуванню в таких відносинах.

У інших координаційних відносинах можуть бути відсутніми владні повноваження у одного органу виконавчої влади щодо іншого. В таких випадках управлінськими, якщо виходити із горизонтального організаційного положення органів виконавчої влади, будуть відносини, в яких обидва органи є керуючими суб'єктами щодо тих керованих об'єктів, котрі не є органами виконавчої влади.

З координацією тісно пов'язане спрямування діяльності органу виконавчої влади. Так, Кабінет Міністрів спрямовує і координує діяльність міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. З цією метою Уряд:

1) визначає стратегічні цілі, пріоритети і першочергові завдання щодо реалізації державної політики у відповідній сфері;

2) визначає центральні органи виконавчої влади, відповідальні за забезпечення реалізації державної політики у відповідній сфері;

3) розподіляє функції та повноваження між центральними органами виконавчої влади;

4) визначає критерії оцінки ефективності діяльності центральних органів виконавчої влади;

5) затверджує заходи, спрямовані на узгодження дій центральних органів виконавчої влади та об'єднання їх зусиль для виконання спільних завдань;

6) визначає членів Кабінету Міністрів, через яких спрямовує та координує діяльність відповідних центральних органів виконавчої влади;

7) установлює типові правила та процедуру діяльності центральних органів виконавчої влади;

8) здійснює інші заходи.

Спрямування і координація діяльності центральних органів виконавчої влади здійснюються Кабінетом Міністрів шляхом видання відповідних актів та прийняття рішень про надання окремих доручень за результатами обговорення питань на його засіданнях.

Реалізуючи свої повноваження у сфері спрямування, координації і контролю, Прем'єр-міністр, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри:

1) проводять наради, робочі зустрічі, консультації з керівниками центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих держадміністрацій та надсилають їм офіційні листи;

2) заслуховують інформацію керівників відповідних органів виконавчої влади з особливо важливих питань та їх звіти про виконання покладених на них завдань;

3) беруть участь у роботі колегій центральних органів виконавчої влади, засіданнях Ради міністрів Автономної Республіки Крим.

Прем'єр-міністр із метою спрямування, координації і контролю діяльності членів Кабінету Міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих держадміністрацій дає доручення, обов'язкові для виконання зазначеними органами та посадовими особами. Реалізація повноважень у сфері спрямування, координації і контролю здійснюється на засадах, які виключають дублювання та підміну функцій керівників відповідних органів виконавчої влади, втручання у сферу їх відповідальності.

Зазначимо, **реординаційні відносини** – це відносини, за яких здійснення зворотного впливу є правом або обов'язком керованого об'єкта щодо керуючого суб'єкта, який, у свою чергу, зобов'язаний відреагувати на такий вплив. Вона виділяє ознаки, за якими реординаційні відносини відрізняються від субординаційних:

1. При субординаційних відносинах управлінський вплив здійснюється керуючим суб'єктом щодо керованого об'єкта, а в реординаційних – вплив здійснюється керованим об'єктом щодо керуючого суб'єкта.

2. Там, де існують субординаційні відносини, завжди повинні існувати і реординаційні. Але реординаційні відносини можуть існувати і самостійно від субординаційних, адже вони не завжди є реакцією на управлінський вплив.

3. Здійснення управлінського впливу в субординаційних відносинах є обов'язком органу виконавчої влади, а в реординаційних – здійснення зворотного впливу може бути як правом органу, так і його обов'язком.

6.5. Державна служба: поняття, види та принципи

Державна служба в Україні – це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів. Ці особи є державними службовцями і мають відповідні службові повноваження.

Державна служба може бути розглянута в декількох аспектах:

– соціальному, тобто державна служба як соціальна категорія – це професійне здійснення за дорученням держави громадсько-корисної діяльності особами, які обіймають посади в державних організаціях;

– політичному – як діяльність з реалізації державної політики, досягнення відпрацьованих усіма політичними силами державно-політичних цілей і завдань у суспільстві і державі;

- соціологічному – це практична реалізація функцій держави, компетенції державних органів;
- правовому – юридичне встановлення державно-службових відносин, при реалізації яких і досягається практичне виконання посадових обов'язків, повноважень службовців і компетенції державних органів.

Щодо поняття державної служби в Україні необхідно зазначити, що відповідно до ст. 1 Закону України «Про державну службу» під нею необхідно розуміти професійну діяльність осіб, які обіймають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

Разом з тим необхідно зазначити, що в теорії адміністративного права існує набагато більше визначень ніж їх пропонує український законодавець. До ознак державної служби можна зарахувати такі:

- є різновидом державної, суспільно-корисної діяльності;
- здійснюється на професійній основі особами, які обіймають посади в державних органах;
- спрямована на практичне виконання завдань та функцій держави;
- за виконану роботу державні службовці отримують заробітну плату.

Державна служба здійснюється на професійній основі. Такий порядок обумовлюється необхідністю забезпечення неперервної, компетентної діяльності державних організацій. Правовий інститут державної служби складають норми конституційного, трудового, цивільного, фінансового та інших галузей права. Вони регламентують правовий статус державних службовців, у тому числі й порядок проходження державної служби, види заохочень і відповідальності службовців, обмеження, пов'язані з прийняттям і проходженням державної служби, підстави припинення державної служби. Адміністративно-правові норми, які регламентують питання державної служби, складають частину цього інституту і є самостійним інститутом адміністративного права.

Адміністративне право обслуговує передусім державне управління. Воно визначає адміністративно-правовий статус державних службовців системи державного управління відповідно до Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року.

Одним із завдань державної служби є досягнення стійкості засад і цілісності держави. Державний апарат має поряд з виконанням вимог Конституції та законів України виконувати постанови органів державного управління. У цьому полягає основний обов'язок держслужби, який забезпечує управління державою.

Державна служба – це публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави, зокрема щодо:

1) аналізу державної політики на загальнодержавному, галузевому і регіональному рівнях та підготовки пропозицій стосовно її формування, у тому числі розроблення та проведення експертизи проектів програм, концепцій, стратегій, проектів законів та інших нормативно-правових актів, проектів міжнародних договорів;

2) забезпечення реалізації державної політики, виконання загальнодержавних, галузевих і регіональних програм, виконання законів та інших нормативно-правових актів;

- 3) забезпечення надання доступних і якісних адміністративних послуг;
- 4) здійснення державного нагляду та контролю за дотриманням законодавства;
- 5) управління державними фінансовими ресурсами, майном та контролю за їх використанням;
- 6) управління персоналом державних органів;
- 7) реалізації інших повноважень державного органу, визначених законодавством.

Ще одним вагомим завданням державної служби є забезпечення ефективності діяльності державних органів на основі постійного вдосконалення функціонування апарату, впровадження нових досягнень науки, прогресивних методів вирішення управлінських завдань.

До завдань державної служби можна віднести також подальшу демократизацію шляхів формування та діяльності апарату, викорінення бюрократизму, протекціонізму, корупції, створення соціальних, правових та інших умов, необхідних для успішної роботи чиновників.

Функції, притаманні державній службі як суспільному інституту, відображають її роль і призначення в суспільстві. Вона має забезпечити ефективне функціонування усіх трьох гілок влади, з її допомогою можуть бути реалізовані інтереси, права і свободи громадян.

Основні принципи, що лежать в основі державної служби, закріплені в Конституції України та в Законі України «Про державну службу».

Державна служба здійснюється з дотриманням таких принципів:

1) *верховенства права* – забезпечення пріоритету прав і свобод людини і громадянина відповідно до Конституції України, що визначають зміст та спрямованість діяльності державного службовця під час виконання завдань і функцій держави;

2) *законності* – обов'язок державного службовця діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України;

3) *професіоналізму* – компетентне, об'єктивне і неупереджене виконання посадових обов'язків, постійне підвищення державним службовцем рівня своєї професійної компетентності, вільне володіння державною мовою і, за потреби, регіональною мовою або мовою національних меншин, визначеною відповідно до закону;

4) *патріотизму* – відданість та вірне служіння Українському народові;

5) *добросовісності* – спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів та відмова державного службовця від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих йому повноважень;

6) *ефективності* – раціональне і результативне використання ресурсів для досягнення цілей державної політики;

7) *забезпечення рівного доступу до державної служби* – заборона всіх форм та проявів дискримінації, відсутність необґрунтованих обмежень або надання необґрунтованих переваг певним категоріям громадян під час вступу на державну службу та її проходження;

8) *політичної неупередженості* – недопущення впливу політичних поглядів на дії та рішення державного службовця, а також утримання від демонстрації свого

ставлення до політичних партій, демонстрації власних політичних поглядів під час виконання посадових обов'язків;

9) *прозорості* – відкритість інформації про діяльність державного службовця, крім випадків, визначених Конституцією та законами України;

10) *стабільності* – призначення державних службовців безстроково, крім випадків, визначених законом, незалежність персонального складу державної служби від змін політичного керівництва держави та державних органів.

Посади державної служби в державних органах поділяються на категорії залежно від порядку призначення, характеру та обсягу повноважень і необхідних для їх виконання кваліфікації та професійної компетентності державних службовців.

Встановлюються такі категорії посад державної служби:

1) *категорія «А»* (вищий корпус державної служби) – посади:

Державного секретаря Кабінету Міністрів України та його заступників, державних секретарів міністерств;

керівників центральних органів виконавчої влади, які не є членами Кабінету Міністрів України, та їх заступників;

керівників апаратів Конституційного Суду України, Верховного Суду, вищих спеціалізованих судів та їх заступників, керівників секретаріатів Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та їх заступників, Голови Державної судової адміністрації України та його заступників;

керівників державної служби в інших державних органах, юрисдикція яких поширюється на всю територію України;

2) *категорія «Б»* – посади:

керівників структурних підрозділів Секретаріату Кабінету Міністрів України та їх заступників;

керівників структурних підрозділів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та інших державних органів, їх заступників, керівників територіальних органів цих державних органів та їх структурних підрозділів, їх заступників;

керівників та заступників керівників структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій, апаратів місцевих державних адміністрацій, їх структурних підрозділів;

керівників апаратів апеляційних та місцевих судів, керівників структурних підрозділів апаратів судів, їх заступників;

заступників керівників державної служби в інших державних органах, юрисдикція яких поширюється на всю територію України;

3) *категорія «В»* – інші посади державної служби, не віднесені до категорій «А» і «Б».

Кількість посад державної служби категорій «А» і «Б» в державному органі повинна становити не більше третини його штатної чисельності.

Правовий статус державного службовця

Державний службовець має право на:

1) повагу до своєї особистості, честі та гідності, справедливе і шанобливе ставлення з боку керівників, колег та інших осіб;

2) чітке визначення посадових обов'язків;

- 3) належні для роботи умови служби та їх матеріально-технічне забезпечення;
- 4) оплату праці залежно від займаної посади, результатів службової діяльності, стажу державної служби та рангу;
- 5) відпустки, соціальне та пенсійне забезпечення відповідно до закону;
- 6) професійне навчання, зокрема за державні кошти, відповідно до потреб державного органу;
- 7) просування по службі з урахуванням професійної компетентності та сумлінного виконання своїх посадових обов'язків;
- 8) участь у професійних спілках з метою захисту своїх прав та інтересів;
- 9) участь у діяльності об'єднань громадян, крім політичних партій у випадках, передбачених цим Законом;
- 10) оскарження в установленому законом порядку рішень про накладення дисциплінарного стягнення, звільнення з посади державної служби, а також висновку, що містить негативну оцінку за результатами оцінювання його службової діяльності;
- 11) захист від незаконного переслідування з боку державних органів та їх посадових осіб у разі повідомлення про факти порушення вимог цього Закону;
- 12) отримання від державних органів, підприємств, установ та організацій, органів місцевого самоврядування необхідної інформації з питань, що належать до його повноважень, у випадках, встановлених законом;
- 13) безперешкодне ознайомлення з документами про проходження ним державної служби, у тому числі висновками щодо результатів оцінювання його службової діяльності;
- 14) проведення службового розслідування за його вимогою з метою зняття безпідставних, на його думку, звинувачень або підозри.

2. Державні службовці також реалізують інші права, визначені у положеннях про структурні підрозділи державних органів та посадових інструкціях, затверджених керівниками державної служби в цих органах.

Державний службовець зобов'язаний:

- 1) дотримуватися Конституції та законів України, діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України;
- 2) дотримуватися принципів державної служби та правил етичної поведінки;
- 3) поважати гідність людини, не допускати порушення прав і свобод людини та громадянина;
- 4) з повагою ставитися до державних символів України;
- 5) обов'язково використовувати державну мову під час виконання своїх посадових обов'язків, не допускати дискримінацію державної мови і протидіяти можливим спробам її дискримінації;
- 6) забезпечувати в межах наданих повноважень ефективне виконання завдань і функцій державних органів;
- 7) сумлінно і професійно виконувати свої посадові обов'язки;
- 8) виконувати рішення державних органів, накази (розпорядження), доручення керівників, надані на підставі та у межах повноважень, передбачених Конституцією та законами України;
- 9) додержуватися вимог законодавства у сфері запобігання і протидії корупції;

10) запобігати виникненню реального, потенційного конфлікту інтересів під час проходження державної служби;

11) постійно підвищувати рівень своєї професійної компетентності та удосконалювати організацію службової діяльності;

12) зберігати державну таємницю та персональні дані осіб, що стали йому відомі у зв'язку з виконанням посадових обов'язків, а також іншу інформацію, яка відповідно до закону не підлягає розголошенню;

13) надавати публічну інформацію в межах, визначених законом.

Державні службовці виконують також інші обов'язки, визначені у положеннях про структурні підрозділи державних органів та посадових інструкціях, затверджених керівниками державної служби в цих органах.

У разі виявлення державним службовцем під час його службової діяльності або поза її межами фактів порушення вимог Закону з боку державних органів, їх посадових осіб він зобов'язаний звернутися для забезпечення законності до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби.

Система управління державною службою включає:

1) Кабінет Міністрів України;

2) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби;

3) Комісію з питань вищого корпусу державної служби та відповідні конкурсні комісії;

4) керівників державної служби;

5) служби управління персоналом.

Право проходження державної служби надається громадянину України, який займає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті) (далі - державний орган), одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби.

Державний службовець під час виконання посадових обов'язків діє у межах повноважень, визначених законом, і підпорядковується своєму безпосередньому керівнику або особі, яка виконує його обов'язки. Він зобов'язаний виконувати накази (розпорядження), доручення керівника, видані в межах його повноважень.

Під час виконання своїх обов'язків державний службовець не зобов'язаний виконувати доручення працівників патронатної служби.

Наказ (розпорядження), доручення має містити конкретне завдання, інформацію про його предмет, мету, строк виконання та особу, відповідальну за виконання.

Наказ (розпорядження) має бути письмовим, а доручення може бути письмовим або усним.

Якщо державний службовець отримав наказ (розпорядження), доручення не від безпосереднього керівника, а від керівника вищого рівня, він зобов'язаний повідомити про це безпосереднього керівника.

Наказ (розпорядження), доручення може бути скасовано керівником, який його видав, а також керівником вищого рівня або органом вищого рівня.

Державний службовець у разі виникнення у нього сумніву щодо законності виданого керівником наказу (розпорядження), доручення повинен вимагати його письмового підтвердження, після отримання якого зобов'язаний виконати такий наказ (розпорядження), доручення. Одночасно з виконанням такого наказу (розпорядження), доручення державний службовець зобов'язаний у письмовій формі повідомити про нього керівника вищого рівня або орган вищого рівня. У такому разі державний службовець звільняється від відповідальності за виконання зазначеного наказу (розпорядження), доручення, якщо його буде визнано незаконним у встановленому законом порядку, крім випадків виконання явно злочинного наказу (розпорядження), доручення.

Якщо державний службовець виконав наказ (розпорядження), доручення, визнані у встановленому законом порядку незаконними, і не вчинив дій, зазначених у частині шостій цієї статті, він несе відповідальність за своє діяння відповідно до закону.

8. Керівник у разі отримання вимоги державного службовця про надання письмового підтвердження наказу (розпорядження), доручення зобов'язаний письмово підтвердити або скасувати відповідний наказ (розпорядження), доручення в одноденний строк.

У разі неотримання письмового підтвердження у зазначений строк наказ (розпорядження), доручення вважається скасованим.

За видання керівником та виконання державним службовцем явно злочинного наказу (розпорядження), доручення відповідні особи несуть відповідальність згідно із законом.

Право на державну службу мають повнолітні громадяни України, які вільно володіють державною мовою та яким присвоєно ступінь вищої освіти не нижче:

- 1) магістра – для посад категорій «А» і «Б»;
- 2) бакалавра, молодшого бакалавра – для посад категорії «В».

На державну службу не може вступити особа, яка:

- 1) досягла шістдесяти п'ятирічного віку;
- 2) в установленому законом порядку визнана недієздатною або дієздатність якої обмежена;
- 3) має судимість за вчинення умисного злочину, якщо така судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку;
- 4) відповідно до рішення суду позбавлена права займатися діяльністю, пов'язаною з виконанням функцій держави, або займати відповідні посади;
- 5) піддавалася адміністративному стягненню за корупційне або пов'язане з корупцією правопорушення - протягом трьох років з дня набрання відповідним рішенням суду законної сили;
- 6) має громадянство іншої держави;
- 7) не пройшла спеціальну перевірку або не надала згоду на її проведення;
- 8) підпадає під заборону, встановлену Законом України «Про очищення влади».

На посаду державної служби категорії «А» або «Б» не може вступити особа, яка має заборгованість зі сплати аліментів на утримання дитини, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за шість місяців з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання.

Під час реалізації громадянами права на державну службу не допускаються будь-які форми дискримінації, визначені законодавством.

Вимогами до осіб, які претендують на вступ на державну службу, є вимоги до їхньої професійної компетентності, які складаються із загальних та спеціальних вимог.

Особа, яка претендує на зайняття посади державної служби, повинна відповідати таким загальним вимогам:

1) для посад категорії «А» – загальний стаж роботи не менше семи років; досвід роботи на посадах державної служби категорій «А» чи [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19 - n86](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19_-_n86) «Б» або на посадах не нижче керівників структурних підрозділів в органах місцевого самоврядування, або досвід роботи на керівних посадах у відповідній сфері не менш як три роки; вільне володіння державною мовою, володіння іноземною мовою, яка є однією з офіційних мов Ради Європи;

2) для посад категорії «Б» у державному органі, юрисдикція якого поширюється на всю територію України, та його апараті – досвід роботи на посадах державної служби категорій «Б» чи «В» або досвід служби в органах місцевого самоврядування, або досвід роботи на керівних посадах підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності не менше двох років, вільне володіння державною мовою;

3) для посад категорії «Б» у державному органі, юрисдикція якого поширюється на територію однієї або кількох областей, міста Києва або Севастополя, та його апараті – досвід роботи на посадах державної служби категорій «Б» чи «В» або досвід служби в органах місцевого самоврядування, або досвід роботи на керівних посадах підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності не менше двох років, вільне володіння державною мовою;

4) для посад категорії «Б» в іншому державному органі – досвід роботи на посадах державної служби категорій «Б» чи «В» або досвід служби в органах місцевого самоврядування, або досвід роботи на керівних посадах підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності не менше одного року, вільне володіння державною мовою;

5) для посад категорії «В» – наявність вищої освіти ступеня молодшого бакалавра або бакалавра, вільне володіння державною мовою.

Спеціальні вимоги до осіб, які претендують на зайняття посад державної служби категорій «Б» і «В», визначаються суб'єктом призначення з урахуванням вимог спеціальних законів, що регулюють діяльність відповідного державного органу, в порядку, затвердженому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби.

Особи, які претендують на зайняття посад державної служби категорії «А», мають відповідати *типовим вимогам* (включаючи спеціальні), затвердженим Кабінетом Міністрів України.

Вступ на державну службу здійснюється шляхом призначення громадянина України на посаду державної служби за результатами конкурсу.

Прийняття громадян України на посади державної служби без проведення конкурсу забороняється, крім випадків, передбачених Законом.

Особа, яка вступає на посаду державної служби вперше, набуває статусу державного службовця з дня публічного складення нею Присяги державного службовця, а особа, яка призначається на посаду державної служби повторно, – з дня призначення на посаду.

Контрольні запитання:

1. Адміністративне право України як галузь права, його предмет.
2. Джерела адміністративного права України.
3. Зв'язок адміністративного права з іншими галузями українського права.
4. Поняття, особливості та види адміністративно-правових норм.
5. Структура адміністративно-правової норми.
6. Особливості систематизації адміністративного права України.
7. Поняття, основні риси та види адміністративно-правових відносин.
8. Адміністративний примус, види його заходів.
9. Адміністративно попереджувальні заходи, їх види та суть.
10. Заходи адміністративного припинення, їх види та суть.
11. Поняття й основні риси адміністративної відповідальності.
12. Завдання, система і чинність законодавства України про адміністративні правопорушення.
13. Адміністративне правопорушення, його поняття та склад.
14. Суб'єкти адміністративних правопорушень.
15. Особливості відповідальності неповнолітніх в віці від 16 до 18 років.
16. Особливості адміністративної відповідальності посадових осіб.
17. Відповідальність військовослужбовців за вчинення адміністративних правопорушень.
18. Обставини, що виключають адміністративну відповідальність.
19. Цілі адміністративних стягнень, їх види.
20. Попередження та штраф як адміністративні стягнення.
21. Оплатне вилучення і конфіскація предметів як адміністративні стягнення.
22. Позбавлення спеціального права, наданого громадянину, як вид адміністративного стягнення.
23. Виправні роботи і адміністративний арешт як адміністративні стягнення.
24. Заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх.
25. Загальні правила накладення стягнень за адміністративні правопорушення.
26. Обставини, що пом'якшують та обтяжують відповідальність за адміністративний проступок.
27. Строки накладення адміністративних стягнень.
28. Адміністративне провадження: зміст, загальні риси, особливості.
29. Структура адміністративного процесу та характеристика окремих видів проваджень.
30. Завдання і порядок провадження в справах про адміністративні правопорушення.
31. Засоби забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення.

32. Адміністративне затримання як засіб забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення.
33. Доставляння особи.
34. Огляд особи та речей як засіб забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення.
35. Протокол про адміністративне правопорушення.
36. Постанова по справі про адміністративне правопорушення.
37. Виконання постанов про накладення адміністративних стягнень.
38. Органи (посадові особи), уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення.
39. Поняття і основні риси державного управління.
40. Сутність виконавчої влади, її співвідношення з державним управлінням та адміністративним правом.
41. Поняття, ознаки та правове положення органів виконавчої влади.
42. Система органів виконавчої влади згідно Конституції України та принципи її побудови.
43. Компетенція та форми діяльності Кабінету Міністрів України.
44. Центральні органи виконавчої влади, їх види.
45. Міністерства в системі центральних органів виконавчої влади.
46. Поняття, види та принципи державної служби в Україні.
47. Законодавчі засади державної служби в Україні.
48. Право на державну службу.
49. Правове регулювання проходження державної служби.
50. Вимоги до осіб, які претендують на вступ на державну службу.

Теми рефератів та есе:

1. Адміністративна реформа та її перспективи.
2. Нове призначення адміністративного права в світлі реформи адміністративного права.
3. Роль місцевих органів самоврядування у справі захисту прав споживачів.
4. Державна служба зайнятості: повноваження, функції, перспективи удосконалення.
5. Державний нагляд за безпекою дорожнього руху, структура і повноваження.
6. Акти державного управління.
7. Управління обороною України, організаційно-правові засади, повноваження і система органів військового управління.
8. Провадження за зверненнями громадян.
9. Дисциплінарне провадження в адміністративному праві.
10. Адміністративно-правовий статус підприємств, установ, організацій.
11. Основні аспекти адміністративної відповідальності за правопорушення пов'язані з корупцією.
12. Центральні та інші підвідомчі Кабінету Міністрів органи виконавчої влади.
13. Адміністративно-територіальний, організаційний, функціональний, фінансово-економічний і правовий аспекти реформування організації територіального устрою та системи місцевого самоврядування.

14. Реформування інституту адміністративної відповідальності.
15. Роль громадськості у контролі а діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування як суб'єктів адміністративного права України.
16. Імплементация норм адміністративного права зарубіжних країн у систему адміністративного законодавства.
17. Система, склад і види адміністративних правопорушень проти громадського порядку.
18. Крайня необхідність, як обставина, що виключає адміністративну відповідальність.
19. Адміністративно - правовий статус службовців державних органів і органів місцевого самоврядування.
20. Організаційно-правові засади державної служби.

Тести:

1. Яка форма державного правління в сучасній Україні?

- а) парламентська республіка;
- б) президентська республіка;
- в) парламентсько-президентська республіка;
- г) президентська монархія.

2. Відносини, що становлять предмет адміністративного права, характеризуються такими особливостями:

- а) їх учасниками є громадяни;
- б) вони виникають тільки у сфері державно-управлінської (владної) діяльності;
- в) їх учасником завжди є Президент України
- г) їх учасниками є менеджери.

3. Яке словосполучення є синонімом терміну «адміністративна реформа»

- а) реформа державного управління;
- б) реформа правопису;
- в) реформа будівельних норм і правил;
- г) реформа норм моралі.

4. Правило поведінки, що міститься у правовій нормі, поширюється на:

- а) законослухняних громадян;
- б) правопорушників ;
- в) органи виконавчої влади;
- г) учасників відносин, які регламентуються даною нормою.

5. Завершіть речення – «Структура правової норми – це її»

- а) внутрішня будова, представлена рядом елементів;
- б) сукупність фактичних обставин;
- в) фактичне правило поведінки;
- г) вказівка до дії.

6. Яке з визначень норми права не є істинним?

- а) норма права – це правило поведінки, що формулюється або санкціонується державою і має загальнообов'язковий характер;
- б) норма права – це правило поведінки загального характеру;
- в) норма права – це правило поведінки конкретної особи;

г) норма права – це правило поведінки, межі якого завжди точно визначені.

7. Підберіть до речення пропущені слова – «Адміністративно-правова норма – це загальнообов’язкове правило поведінки, яке встановлюється державою, метою якого є регулювання суспільних відносин, що ...».

а) є механізмом правового регулювання;

б) виникають, змінюються та/або припиняються у сфері державного управління;

в) здатні посилити регулюючий вплив виконавчої влади;

г) забезпечує існування державної влади.

8. Який з названих елементів утворює юридичний зміст правовідносин?

а) об’єктивна сторона;

б) юридичні обов’язки;

в) суб’єктивна сторона;

г) суб’єктивні права.

9. До особливостей адміністративно-правових відносин можна віднести те, що вони виникають:

а) за обов’язкової участі органу державного управління або іншого носія повноважень державно-владного характеру;

б) у сфері адміністративних деліктів;

в) за наявності згоди всіх учасників таких правовідносин;

г) на базі цивільно-правових відносин.

10. Які адміністративно-правові відносини виникають за участі особи в азартних іграх (в карти, рулетку, «наперсток» та інші) на гроші, речі, та інші цінності, а так само прийняття ставок приватними особами на спортивних та інших змаганнях?

а) регулятивні;

б) адміністративно-деліктні;

в) розважальні;

г) цивільно-правові.

11. Які адміністративно-правові відносини виникають за участі особи в азартних іграх (в карти, рулетку, «наперсток» та інші) на гроші, речі, та інші цінності, а так само прийняття ставок приватними особами на спортивних та інших змаганнях?

а) регулятивні;

б) адміністративно-деліктні;

в) розважальні;

г) цивільно-правові.

12. Президент України є:

а) главою держави;

б) найвищою посадовою особою і главою виконавчої влади;

в) главою держави і главою виконавчої влади;

г) слугою народу України.

13. Обмеження, які встановлені при проходженні державної служби передбачені:

а) Законом України «Про виконавче провадження»;

б) Законом України «Про підприємництво»;

- в) Положенням про Головне управління державної служби;
- г) Законами України «Про запобігання корупції» і «Про державну службу».

14. Визначте, які акти видає Кабінет Міністрів України для здійснення своїх повноважень

- а) постанови і розпорядження;
- б) рекомендації та рішення;
- в) декрети і рішення;
- г) накази й інструкції.

15. Які з перелічених понять не є елементами складу правопорушення?

- а) матеріальні цінності, на які вчинено посягання.
- б) об'єкт правопорушення;
- в) суб'єкт правопорушення;
- г) об'єктивна сторона правопорушення.

16. Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення

- а) 12 років;
- б) 14 років;
- в) 16 років;
- г) 18 років.

17. Які із названих правопорушень не є адміністративними проступками?

- а) порушення вимог законодавства про працю та про охорону праці;
- б) ухилення від медичного огляду чи медичного обстеження;
- в) запізнення на роботу;
- г) жорстоке поводження з тваринами.

18. Визначте склади правопорушень, для яких наявність спеціального суб'єкта є конструктивною ознакою.

- а) дрібне хуліганство;
- б) неправомірне використання державного майна;
- в) порушення правил дорожнього руху;
- г) безквитковий проїзд.

19. Визначте склади правопорушень, для яких наявність спеціального суб'єкта є конструктивною ознакою.

- а) дрібне хуліганство;
- б) неправомірне використання державного майна;
- в) порушення правил дорожнього руху;
- г) безквитковий проїзд.

20. Визначте, які з обставин обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення:

- а) вчинення правопорушення з політичних міркувань;
- б) втягнення неповнолітнього в правопорушення;
- в) вчинення правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання;
- г) вчинення особою двох і більше адміністративних правопорушень.

21. Проаналізуйте основні положення КУпАП і визначте, до яких категорій осіб не застосовується адміністративний арешт?

- а) до неповнолітніх і вагітних жінок і жінок, які мають дітей до дванадцяти років;

- б) до осіб похилого віку;
- в) до осіб, які мають державні заслуги;
- г) до інвалідів третьої групи.

22. До осіб віком від 16 до 18 років адміністративні стягнення застосовуються:

- а) адміністративними комісіями;
- б) адміністративними комісіями, за погодженням із службами сім'ї та молоді при держадміністраціях;
- в) тільки судами;
- г) органами внутрішніх справ.

23. За які діяння не може наступати адміністративна відповідальність:

- а) вчинення дрібного хуліганства 13-річним підлітком;
- б) злісна непокора законному розпорядженню працівника міліції;
- в) зайняття державним службовцем підприємницькою діяльністю;
- г) кишенькова крадіжка, вчинена 16-річним підлітком.

24. Визначте, які із зазначених адміністративних стягнень застосовуються виключно судами?

- а) позбавлення спеціального звання;
- б) попередження; громадські роботи;
- в) видворення за межі України;
- г) виправні роботи; адміністративний арешт.

25. Визначте, які з перелічених стягнень не застосовуються до військовослужбовців?

- а) штраф і суворе попередження;
- б) позбавлення спеціального права; виправні роботи;
- в) адміністративний арешт і громадські роботи;
- г) відсторонення від займаної посади.

26. Визначте, які з перелічених заходів адміністративного примусу належать до заходів адміністративного попередження?

- а) адміністративне затримання;
- б) профілактична лекція;
- в) введення карантину;
- г) позбавлення спеціального права.

27. Адміністративне затримання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, може тривати, як правило, не більше

- а) 10 годин;
- б) 5 годин;
- в) 3 годин;
- г) 24 годин.

28. До основних засад законності не відноситься:

- а) верховенство закону;
- б) єдність законності;
- в) невідворотність відповідальності за порушення законності.
- г) професіоналізм правоохоронців.

29. На період надзвичайного стану не можуть запроваджуватися такі обмежувальні заходи:

- а) встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування по території, де вводиться надзвичайний стан;
- б) обмеження руху транспортних засобів та їх огляд;
- в) заборона торгівлі алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі;
- г) заборона направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів.

30. За рахунок яких джерел фінансуються витрати, пов'язані з утриманням працівників дипломатичних представництв України за кордоном?

- а) за кошти української діаспори;
- б) за кошти країни, де знаходиться така установа;
- в) за кошти Державного бюджету України;
- г) за кошти, отримані від господарської діяльності цих установ.

Рекомендована література:

1. Адміністративне право України. Академічний курс. Підручник у двох томах: Том 1. Загальна частина / Ред. кол. В. Б. Авер'янов (голова) та ін. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2007. – 592 с.
2. Александрова Н. В. Правові акти управління: юридична природа, види та процедури підготовки й прийняття / Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К.: Факт, 2003. – С. 138–178.
3. Виконавча влада і адміністративне право – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 668 с.
4. Дерезь В. А. Органи виконавчої влади України та управлінські відносини. Монографія. – К.: ТОВ «Юридична думка», 2007. – 180 с.
5. Державне управління: європейські стандарти, досвід та адміністративне право / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К.: Юстініан, 2007.
6. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К.: Факт, 2003. – 384 с.
7. Ефективна публічна адміністрація (довідник для міністрів) // Авторі-упорядники: І. Коліушко, В. Тимошук. – К., 2006. – 32 с.
8. Карабін Т. О. Співвідношення повноважень місцевих органів публічної влади. Монографія. – Ужгород: ЗакДУ, 2006. – 156 с.
9. Кравченко В. В. Конституційне право України. Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2000. – 320 с.
10. Рудик П. А. Конституційна реформа в Україні: проблеми та перспективи. – К.: Атіка, 2006. – 256 с.
11. Сушинський О. І. Місцеві державні адміністрації в Україні: концептуальний політологічно-правовий аспект. – Львів: Світ, 2002.
12. Шаповал В. М. Із досвіду організації виконавчої влади у зарубіжних країнах / Державне управління в Україні. (Навчальний посібник). За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К., 1999. – С. 207–217.

13. Школик А. М. Порівняльне адміністративне право: Навч. посібник для юридичних факультетів та факультетів міжнародних відносин. – Львів: ЗУКЦ, 2007. – 308 с.

Нормативно-правові акти:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. [Дата оновлення: 30.09.2016 р.] ; [Електронний ресурс] // Офіційний портал Верховної Ради України : веб сайт. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

2. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. [Дата оновлення: 28.08.2018 р.] ; [Електронний ресурс] // Офіційний портал Верховної Ради України : веб сайт. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

3. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. [Дата оновлення: 02.12.2012 р.] ; [Електронний ресурс] // Офіційний портал Верховної Ради України : веб сайт. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>.

4. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 р. [Дата оновлення: 28.08.2018 р.] ; [Електронний ресурс] // Офіційний портал Верховної Ради України : веб сайт. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17>.

5. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. [Дата оновлення: 31.08.2018 р.] ; [Електронний ресурс] // Офіційний портал Верховної Ради України : веб сайт. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.

6. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 р. [Дата оновлення: 28.08.2018 р.] ; [Електронний ресурс] // Офіційний портал Верховної Ради України : веб сайт. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18>.

7. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. [Дата оновлення: 28.08.2018 р.] ; [Електронний ресурс] // Офіційний портал Верховної Ради України : веб сайт. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-1>

ТЕМА 7. ОСНОВИ ТРУДОВОГО ПРАВА

7.1. Поняття і принципи трудового права. Законодавство про працю України

Праця людини є важливим і ключовим об'єктом інтересів суспільства, суттю якої є цілеспрямована діяльність людини на створення матеріальних та духовних благ.

Одне з основних соціально-економічних прав є право на працю. Статтею 43 Конституції України встановлено право кожного на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Дана норма відображає відповідне положення Загальної декларації прав людини, в якій зазначено, що «кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття». Це право включає в себе не лише вибір виду діяльності, а й вибір професії чи спеціальності.

Трудове право України є однією з провідних галузей національної системи права, яка регулює трудові відносини працівників з роботодавцями незалежно від організаційно-правових форм і форми власності та відіграє суттєву роль у формуванні нових соціально-економічних відносин, що спрямовані на удосконалення соціального захисту працівників.

Трудове право України – це система правових норм, які регулюють сукупність відносин суспільної організації праці на підприємствах, в установах та організаціях на підставі поєднання суспільних, колективних і особистих інтересів працівників.

До основних рис трудового права як самостійної галузі права можна віднести наступні:

- 1) наявність цілісної системи норм трудового права;
- 2) спрямованість на забезпечення ефективних і доступних механізмів реалізації, гарантування та правової охорони права на працю, інших трудових прав;
- 3) спрямованість на розвиток в Україні ефективної моделі соціального партнерства, національного і регіональних ринків праці;
- 4) наявність окремого предмета та методу правового регулювання, а також завдань, функцій і принципів;
- 5) специфічне коло джерел та суб'єктного складу;
- 6) характер виникнення, зміни та припинення трудових правовідносин;
- 7) специфічна юридична відповідальність суб'єктів трудових правовідносин.

Предметом трудового права є сукупність суспільних відносин, основою яких є трудові відносини, а також відносини, що тісно пов'язані з трудовими (супроводжують їх або впливають з них). Трудовим відносинам передують відносини з працевлаштування на роботу та з професійної підготовки та підвищення кваліфікації, з професійного відбору.

Метод трудового права поряд з предметом обумовлює сутність та відокремленість трудового права України як галузі права в системі національного права. Метод трудового права дає можливість з'ясувати якими способами, засобами, заходами чи формами здійснюється правове регулювання трудових відносин.

Основними методами правового регулювання є: 1) метод децентралізованого, автономного регулювання, який ґрунтується на координації цілей та інтересів сторін суспільства; 2) метод централізованого, імперативного регулювання, що ґрунтується на відносинах субординації учасників суспільних відносин

Найбільшого поширення в трудовому праві набули такі методи (способи) правового регулювання, як рекомендація, дозвіл і заборона. Наприклад, Конвенцією № 29 Міжнародної організації праці 1930 р. примусову працю заборонено. Приписами статті 43 Конституції України закріплено заборону примусової праці, яку реалізовано у ст. 31 КЗпП України.

Принципи трудового права – це виражені в правових актах економічні закономірності організації суспільного виробництва і розподілу в формі основних (керівних) положень та засад правового регулювання трудових відносин.

Правові принципи за сферою дії поділяють на три групи:

1) загальноправові – притаманні будь-якій галузі права, а саме: законність, гуманність, демократизм, рівноправність та інші;

2) галузеві – відображають сутність конкретної галузі права: трудового, цивільного, кримінального та інших;

3) внутрішньогалузеві – виражають сутність конкретного інституту права, зокрема трудового, а саме: принципи, які сприяють працевлаштуванню, винагороді за працю, розв'язанню трудових спорів та звільненню, інші.

Принципи трудового права можна класифікувати за їх змістом на три групи:

1) містить принципи, що сприяють залученню до праці, забезпеченню зайнятості і раціональному використанню робочої сили;

2) об'єднує принципи, спрямовані на забезпечення високого рівня умов праці й охорони трудових прав;

3) включає принципи, що розкривають сутність виробничої демократії та сприяють розвиткові особистості працівника у процесі права.

Законодавство про працю України

Під джерелом права розуміють засоби пізнання або способи зовнішнього існування права, тобто правові документи, що містять правові норми і виступають джерелом знань про можливу або необхідну поведінку суб'єктів. Джерела права є правотворчою діяльністю державної влади, що полягає у встановленні юридичних норм або у визначенні юридичними іншими соціальних норм.

Джерела права також характеризують пам'ятки історії, судові справи та звичаї, що існували, мали значення діючого права та визначали основні напрями становлення права конкретної держави (Литовські статuti, «Руська правда»).

О.М. Ярошенко визначає джерела трудового права як загальновідомі і внутрішньо структуровані форми встановлення та вираження нормотворчими органами загальнообов'язкових правил, що регулюють трудові й пов'язані з ними відносини.

На думку П.Д. Пилипенко, джерелами трудового права є зовнішні форми вираження правових норм, що встановлені нормативно-правовими актами, нормативно-правовими договорами (угодами), в тому числі ратифікованими міжнародними договорами, а також актами вищих судових інстанцій, за допомогою

яких забезпечується правове регулювання трудових і тісно пов'язаних з ними суспільних відносин на підприємствах, в установах, організаціях чи у фізичних осіб, які використовують найману працю.

Отже, **джерела трудового права** – це зовнішні форми вираження правових норм, що встановлені актами компетентних органів, яким надається обов'язкова сила, нормативно-правовими договорами (угодами), за допомогою яких забезпечується правове регулювання трудових, а також тісно пов'язаних з ними суспільних відносин.

Специфічною особливістю джерел трудового права є застосування локального правового регулювання трудових відносин. Такі локальні акти створюють самі працівники або їх представницькі органи та роботодавці, вони є обов'язковими для виконання усіма учасниками процесу праці на відповідному підприємстві, установі, організації. Крім нормативно-правових актів для джерел трудового права характерна також наявність нормативно-правових договорів. До них належать колективні договори та угоди.

За загальним правилом, яке міститься в ч.1 ст. 58 Конституції України, закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, тобто не поширюються на відносини, які мали місце до їх прийняття. Із зазначеного правила є виняток – нормативний акт, який пом'якшує або скасовує відповідальність особи, має зворотну силу.

Джерела трудового права діють у просторі, у часі та за колом осіб. Дія джерел права у просторі означає, що нормативний акт діє на певній території. Нормативні акти, прийняті Верховною Радою України або Кабінетом Міністрів України, поширюють свою дію на всю територію України, а органи місцевого самоврядування – на територію відповідної територіальної громади. Дія окремих актів може стосуватись конкретного підприємства (колективний договір) або місцевості (сільська чи гірська місцевість). Дія джерел трудового права у часі обмежена моментом набрання чинності нормативним актом та моментом втрати ним чинності. За загальним правилом закон набуває чинності через 10 днів від дня його оприлюднення, якщо інше не передбачено самим актом.

Дія джерел трудового права за колом осіб означає, що джерела права поширюються на всіх осіб, які уклали трудовий договір і перебувають у трудових відносинах незалежно від форми власності та відношення до засобів виробництва.

За характером прийняття джерела трудового права можна поділити на акти, що приймаються органами держави (закони, укази, постанови тощо), та акти, що приймаються за угодою сторін між працівниками і власниками або уповноваженими ними органами (угоди, колективні договори та інші), також акти, що приймаються органами міжнародно-правового регулювання праці (конвенції, рекомендації МОП).

За формою правового акта джерела трудового права поділяють на закони, укази, декрети, постанови, розпорядження, накази.

До системи джерел трудового права необхідно також віднести акти колишнього Союзу РСР, які застосовуються до трудових відносин, не врегульовані актами України.

Конституція України як джерело трудового права

Конституція України як джерело трудового права закріпила основні соціально-економічні права особи. Права і свободи об'єктивно визначаються досягнутим рівнем економічного, політичного, культурного і духовного розвитку суспільства і держави. Зазначені права та свободи були сформульовані з урахуванням положень Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, прийнятого Генеральною асамблеєю ООН 19 грудня 1966 р.

Основний закон посилює конституційні гарантії соціальних та економічних прав і свобод людини і громадянина, а також встановлює умови їх реалізації. Конституцією закріплено право на відпочинок, право на належні, безпечні й здорові умови праці, право на соціальний захист у разі безробіття, право на заробітну плату не нижчу від визначеної законом, захист від незаконного звільнення тощо.

До соціальних прав належать: право на працю (ст. 43), на страйк (ст. 44), на відпочинок (ст. 45), на соціальний захист (ст. 46), на житло (ст. 47), на достатній життєвий рівень (ст. 48), на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування (ст. 49).

Пріоритетним соціальним правом є право на працю. Стаття 43 Основного Закону проголошує, що будь-яка особа, що перебуває на законних підставах на території України, може скористатися правом на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується. Це означає, що тільки самій особі належить виняткове право розпоряджатися своїми здібностями до творчої продуктивної праці.

З метою захисту своїх соціально-економічних прав працівникам надається Основним Законом право на страйк (ст. 44). Страйк – це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту). Норми, що регламентують порядок реалізації передбаченого Конституцією права на страйк, містяться у Законі України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р.

Серед соціальних прав громадян треба відзначити право громадян на відпочинок (ст. 45). Воно забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час.

Отже, вищезазначені соціально-економічні права громадян, закріплені в Конституції України, закріплені та розвиваються в інших нормативних актах трудового права.

Кодекс законів про працю України як джерело трудового права

У системі джерел трудового права значне місце посідає КЗпП України. Чинний нині КЗпП України був затверджений Законом УРСР від 10 грудня 1971 року № 322-УПІ «Про затвердження Кодексу законів про працю Української РСР»² і введений в дію з 1 червня 1972 р. Зі значними змінами КЗпП України зберігає чинність і донині й складається з 20 глав та 265 статей.

Глава 1 «Загальні положення» формулює основне завдання Кодексу, основні права працівників, сферу дії норм трудового законодавства, гарантії забезпечення

права громадян на працю, особливості регулювання праці деяких категорій працівників тощо.

Глава 2 «Коллективний договір» складається з 11 статей, які закріплюють порядок укладання, зміст, форму колективного договору, його чинність та виконання.

Глава 3 «Трудовий договір» регулює індивідуальні трудові відносини та механізм реалізації конституційного права на працю. В ній визначається поняття трудового договору, порядок укладання та припинення, встановлюється вичерпний перелік підстав припинення трудового договору, визначається сфера застосування контракту як форми трудового договору.

Глава 3-А містить правові засади забезпечення зайнятості вивільнюваним працівникам.

Правове регулювання робочого часу міститься у нормах глави 4 КЗпП. У главі 5 «Час відпочинку» містяться норми щодо регулювання часу відпочинку, встановлюються вихідні, святкові та неробочі дні, тривалість щотижневого відпочинку, порядок надання, тривалість щорічної та додаткової відпусток.

Глава 6 присвячена нормуванню праці. Встановлено порядок запровадження, зміни та перегляду норм праці.

У главі 7 регламентуються питання оплати праці. Крім норм КЗпП оплата праці регламентована Законом України «Про оплату праці».

Глава 8 «Гарантії і компенсації» присвячена відповідно гарантійним та компенсаційним виплатам для працівників. Крім того, встановлені гарантії щодо обмеження та заборони відрахувань із заробітної плати (ст. 128-127 КЗпП України).

У нормах глави 9 КЗпП закріплено гарантії працівника при покладенні на нього матеріальної відповідальності (підстави та умови притягнення працівників до матеріальної відповідальності, види матеріальної відповідальності, порядок відшкодування заподіяної працівником шкоди).

Норми глави 10 регулюють трудову дисципліну, у ній визначено заходи заохочення, стягнення за порушення трудової дисципліни, органи, які вправі їх застосовувати, строки, а також порядок застосування та оскарження дисциплінарних стягнень.

Глава 11 присвячена охороні праці (соціально-економічних, організаційних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, що мають на меті охорону та збереження здоров'я працівників).

Правове становище жінок та регулювання праці даної категорії працівників закріплено у главі 12 КЗпП України.

Глава 13 «Праця молоді» присвячена гарантіям неповнолітніх у трудових відносинах.

Гарантії для осіб, які поєднують роботу з навчанням, передбачено главою 14.

Глава 15 регламентує порядок розгляду індивідуальних трудових спорів, що є однією з особливостей даного джерела трудового права.

Глава 16 визначає правове становище професійних спілок, участь працівників в управлінні підприємством. Правовий статус профспілок визначається Законом України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності».

Глава 17 «Загальнообов'язкове державне соціальне страхування та пенсійне забезпечення» визначає суб'єктів правовідносин, основні засади формування та спрямування страхових внесків, види забезпечення.

Контроль за виконанням вимог та застосуванням норм, що містяться в КЗпП, покладається на спеціально уповноважені органи та інспекції, їх статус визначено в главі 18 КЗпП України.

Закони України як джерело трудового права

До найважливіших законів, що регулюють трудові відносини, можна віднести:

Закон України від 5 липня 2012 року «Про зайнятість населення» сприяє повній, продуктивній і вільно обраній громадянами зайнятості, гарантує право громадян на зайнятість, передбачає компенсацію громадянам при втраті роботи.

Закон України від 24 березня 1995 року «Про оплату праці», який встановлює засади оплати праці працівників, що перебувають у трудових відносинах з підприємством на підставі трудового договору, незалежно від форми власності та господарювання, а також з окремими громадянами.

Закон України від 15 листопада 1996 року «Про відпустки» встановлює державні гарантії права на відпустки, визначає умови, тривалість, порядок надання їх працівникам, види відпусток для відновлення працездатності, зміцнення здоров'я, а також для виховання дітей, задоволення власних життєво важливих потреб та інтересів, всебічного розвитку особи.

Підзаконні акти як джерело трудового права

Крім законів, трудові відносини регулюються підзаконними нормативно-правовими актами, зокрема, указами та розпорядженнями Президента України, постановами та розпорядженнями Кабінету Міністрів України, актами міністерств, відомств, органів місцевого самоврядування тощо.

Укази і розпорядження Президента можуть стосуватись різних питань регулювання трудових відносин. Наприклад, Указ Президента України від 29 березня 2001 року №221/2001 «Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики».

Наступне місце в системі підзаконних актів посідають акти Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) як вищого органу виконавчої влади. Акти КМУ, що регулюють трудові відносини, є досить численними, наприклад: постанова КМУ від 27 квітня 1993 р. № 307 «Про трудові книжки працівників», постанова КМУ від 3 квітня 1993 р. №245 «Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій», постанова КМУ від 30 серпня 2002 року № 1298 «Про оплату праці працівників на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери» тощо.

Важливе місце в системі підзаконних нормативних актів посідають рішення центральних органів виконавчої влади (міністерств, служб, агентств), які в межах своїх повноважень здійснюють управління відповідною галуззю господарства. До джерел трудового права належать ті з них, норми яких регулюють суспільні відносини, що становлять предмет трудового права. Наприклад, наказ МОН від 26.09.2005 р. №557 «Про впорядкування умов оплати праці та затвердження схем

тарифних розрядів працівників навчальних закладів, установ освіти та наукових установ» тощо.

Локальні акти як джерело трудового права

Існування локальних норм права в системі джерел трудового права пов'язано з тим, що законодавчі акти не в змозі передбачити всі особливості праці на окремому підприємстві.

Локальні норми як джерело трудового права можна визначити як норми, що містять правила загальнообов'язкової поведінки, прийняті у діють в установленому законом порядку безпосередньо на підприємстві. Підставою прийняття локальних актів є наявність загальної законодавчої норми, яка дозволяє суб'єктам локальної нормотворчості регулювати трудові відносини у встановленому обсязі. Так, наприклад, ст. 143 КЗпП України передбачає, що до працівників підприємства можуть застосовуватися будь-які заходи заохочення, які встановлені правилами внутрішнього трудового розпорядку.

Локальними нормами: є колективний договір, що діє на підприємстві, в установі, організації, правила внутрішнього трудового розпорядку, положення про преміювання, винагороду за підсумками роботи тощо.

Акти органів судової влади як джерело трудового права

Правові позиції Верховного Суду є основою сталості та єдності судової практики. Верховний Суд має переглянути найбільш неоднозначні та суперечливі правові позиції Верховного Суду України та виправить помилки правозастосування, допущені цим судом. Крім того, він має здійснити напрацювання, а також сприятиме розвитку єдиної судової практики в Україні шляхом якісного перегляду судових справ та прийняття справедливих і законних рішень.

Важливе місце для правильного й однозначного застосування норм трудового законодавства посідають рішення Верховного Суду (правова позиція) та акти керівних роз'яснень Пленуму Верховного Суду України (роз'яснення відповідних норм трудового права). Ці акти є своєрідним критерієм щодо правильності застосування норм трудового законодавства судовими органами.

Роз'яснення Пленуму Верховного Суду є обов'язковими для судів, інших органів і службових осіб, що застосовують закон, по якому дано роз'яснення. Прикладом таких актів є постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами України трудових спорів» від 6 листопада 1992 р. № 9, «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками» від 29 грудня 1992 р. №14.

Необхідно враховувати, що відступити від правових позицій, викладених в постановах ВС/ВСУ, можна виключно на етапі розгляду справи в суді касаційної інстанції шляхом її передачі на розгляд палати, об'єднаної палати чи Великої палати ВС.

Крім того, суд першої або апеляційної інстанції не має права відступати від правової позиції, викладеної в постановах ВС/ВСУ.

Отже, хоча у законодавстві прямо не зазначено, що раніше прийняті постанови ВСУ та ВС є обов'язковими, проте передбачено, що можливість відступу від них надається лише суду касаційної інстанції (Верховному Суду).

Конституція України до повноважень Конституційного Суду віднесла вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційність) правових актів, а також здійснення офіційного тлумачення Конституції та законів України. Серед рішень Конституційного Суду є такі, що стосуються трудового законодавства. Своє офіційне тлумачення Конституційний Суд оформлює актом, який стає загальнообов'язковим для всіх суб'єктів правовідносин і оскарженню не підлягає.

Отже, Основний закон визнав за судовою гілкою влади право провадити нормотворчу діяльність, яку на даний час реалізує Конституційний Суд України та Верховного Суду.

З ратифікацією 16 вересня 2014 р. Україною Угоди про асоціацію з ЄС в нашій державі розпочався новий етап гармонізації законодавства, а також й інших інтеграційних процесів. На сьогодні, враховуючи особливий статус Суду Європейського Союзу, для України є важливим вивчення європейського досвіду в частині взаємодії законодавства і прецедентного права. Рішення Суду ЄС є засобом офіційного тлумачення й застосування норм не тільки установчих договорів, а й інших джерел права Союзу (як первинних, так і вторинних).

О.М. Ярошенко зазначає, що прецедентне право Європейського Суду встановлює пріоритет Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року над національними конституціями. Обґрунтовує положення, що вказана Конвенція як міжнародний акт має вищу юридичну силу над будь-якою нормою національного закону держав-членів ЄС, у тому числі й над Конституцією України.

Акти міжнародних організацій та міжнародні договори як джерело трудового права

Міжнародно-правове регулювання трудових відносин складається з регулювання цього питання в ратифікованих державами Конвенціях та рекомендаціях Міжнародної Організації Праці (далі - МОП), у багатосторонніх та двосторонніх міжнародних договорах.

Укладені й належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства.

Україна визнала пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права ще до проголошення своєї незалежності, що визначено у абзаці 3 розділу X Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. У ст. 9 Конституції України встановлено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Дана норма хоч і надає вищезазначеним договорам статусу норм українського законодавства, однак при цьому вказане положення статті Основного закону не закріплює пріоритету норм міжнародних договорів над нормами українського права.

Вказані міжнародні нормативно-правові акти мають відповідати Конституції України і не можуть їй суперечити. Усунення цієї розбіжності можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Значний вплив на розвиток трудового та соціального законодавства України має врегулювання відносин у сфері праці та соціального захисту міжнародними нормами. Дані норми можуть мати як пряме застосування після їх ратифікації, так і включатися до текстів українського законодавства. Так, окремі положення Загальної декларація прав людини від 10 грудня 1948 року та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 року прямо відтворені в тексті Конституції України, зокрема, закріплене в ч. 1 ст. 43 Основного закону право на працю сформульоване відповідно до ст. 23 Декларації (кожен має «можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується»). Стаття 44 Конституції України встановлює право працюючих на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. Дана норма відповідає ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права.

Особливе значення для регулювання трудових та соціальних відносин мають акти Міжнародної Організації Праці (МОП). Україна – член МОП з 1954 року. Головне завдання організації – сприяти покращенню умов праці і життя. Цю мету МОП реалізує в основному через нормотворчу діяльність, вироблення та створення загальноприйнятих та виважених міжнародних трудових стандартів шляхом прийняття конвенцій та рекомендацій.

Важливим надбанням стало прийняття Конвенції МОП № 95 стосовно захисту заробітної плати від 1 липня 1949 року, ратифікованої Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про ратифікацію конвенцій Міжнародної Організації Праці (МОП)» від 31 січня 1961 року. Положення даної Конвенції застосовуються до всіх осіб, яким виплачується або повинна виплачуватись заробітна плата. Статтею 1 вказаної Конвенції визначено, що ж треба розуміти під терміном «заробітна плата». Конвенцією про рівну винагороду чоловіків та жінок за працю рівної цінності від 1951 року № 100, яка набрала чинності 23 травня 1953 року, закріплено принцип такої рівності.

Міжнародні угоди та договори як джерела права за формою і змістом є нормативно-правовими договорами. Серед міжнародних актів, що діють на території України, поширені двосторонні міжнародні договори.

Законодавство України про працю передбачає, що трудові відносини громадян України, які працюють за її межами, регулюються законодавством сторони працевлаштування та міжнародними договорами України. До них, зокрема, належать: Угода між Урядом України та Урядом Республіки Молдова про трудову діяльність і соціальний захист громадян України та Республіки Молдова, які працюють за межами кордонів своїх держав, від 13 грудня 1993 року, Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про взаємне працевлаштування працівників від 16 лютого 1994 року, Угода між Урядом України та Урядом Республіки Білорусь про трудову діяльність і соціальний захист громадян України та Республіки Білорусь, які працюють за межами своїх держав, від 17 липня 1995 року, Угода між Урядом України та Урядом Республіки Вірменія про трудову діяльність і соціальний захист громадян України та Республіки Вірменія, які працюють за межами своїх держав, від 17 червня 1995 року, Угода між Урядом України та Урядом Литовської Республіки про взаємне працевлаштування громадян від 28 березня 1995 року тощо.

7.2. Трудові правовідносини

Правові відносини – це такі суспільні відносини, які виникають на основі правових норм і їх учасники наділені суб'єктивними правами та юридичними обов'язками, що забезпечуються державою.

Трудове право України як система правових норм регулює відносини суспільної організації праці, зокрема, стосунків між людьми, які беруть участь у суспільній праці на підприємстві, установі, організації. Праця становить основний зміст трудових відносин і поєднує робочу силу із засобами виробництва. Трудові відносини складаються як у процесі створення матеріальних і духовних благ, так і в сфері обслуговування, послуг.

Трудові правовідносини – це врегульовані нормами трудового права суспільні відносини, що виникають у результаті укладення трудового договору (власне трудові), а також відносини з приводу встановлення умов праці на підприємствах, навчання й перекваліфікації за місцем праці та відносини, пов'язані з наглядом і контролем за додержанням трудового законодавства, вирішенням трудових спорів та працевлаштуванням громадян.

Основним видом трудових правовідносин є **індивідуально-трудова**, тобто це – правовідносини, що виникають на підставі укладення трудового договору між працівником і роботодавцем, за яким працівник зобов'язаний виконувати роботу, визначену договором, дотримуватись правил внутрішнього трудового розпорядку, а роботодавець у свою чергу зобов'язаний виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи й передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Колективно-трудова правовідносини (соціального партнерства та встановлення умов праці на підприємствах), їх ще називають організаційно-управлінськими правовідносинами між трудовим колективом (чи профспілковим органом) і роботодавцем, хоча більш відомі вони саме як колективно-трудова правовідносини.

Характерними ознаками трудових правовідносин є:

1) включення працівника в трудовий колектив за специфічним юридичним актом – трудовим договором, трудовим контрактом, актом про обрання, затвердження чи призначення працівника на відповідну посаду тощо (за винятком трудових відносин між працівником і фізичною особою, де відсутнє включення працівників у трудовий колектив);

2) визначення змісту трудових відносин, сутністю якого є виконання працівником не будь-якої роботи, а відповідного роду відповідно до його посади, кваліфікації, спеціальності;

3) виконання роботи відбувається в умовах внутрішнього трудового розпорядку з підляганням працівника регламентованій трудовій діяльності (ст. 21 КЗпП України).

Суб'єкти трудового права – це учасники суспільно-трудових відносин, визначені трудовим законодавством України, які володіють трудовою правоздатністю (правоздатність і дієздатність конкретної особи, як фізичної, так і юридичної). На відміну від цивільного права, у якому правоздатним громадянин стає з дня народження, а дієздатним у повному обсязі стає з досягненням 18-річного віку, правоздатність і дієздатність в трудовому праві є нерозривними. У трудовому

праві працівник володіє єдиною праводієздатністю, з досягненням 16-річного віку – в повному обсязі, а в окремих, передбачених законом випадках, – з 15-річного і 14-річного віку (ст. 188 КЗпП України). Саме з вказаного віку суб'єкт трудових правовідносин здатен мати і реалізовувати трудові права й обов'язки, а також нести відповідальність за трудові правопорушення.

Зміст правового статусу суб'єктів трудового права характеризується:

- 1) наявністю трудової праводієздатності;
- 2) законодавчим закріпленням суб'єктивних прав і обов'язків;
- 3) встановленням гарантій забезпечення прав і обов'язків;
- 4) визначенням відповідальності в разі невиконання трудових обов'язків.

Отже, суб'єктами трудового права є:

- 1) працівники;
- 2) роботодавець (власник підприємства, установи, організації або уповноважена ним особа, фізична особа-підприємець, фізична особа);
- 3) трудові колективи;
- 4) профспілкові органи;
- 5) інші суб'єкти трудового права.

Суб'єктів трудового права також можна систематизувати і за такою ознакою, як види осіб: фізичні особи і юридичні особи як суб'єкти трудового права.

7.3. Трудовий договір: види, порядок укладання та припинення

Право на працю, як одне із основних конституційних прав (закріплене ст. 43 Конституції України) встановлює право кожного на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку працівник вільно обирає або на яку вільно погоджується. Дана норма відповідає змісту ст. 23 Загальної декларації прав людини, що визначає «тільки самому працівникові належить виключне право розпоряджатися своїми здібностями до продуктивної і творчої праці». Так, працівник може працювати за трудовим договором (контрактом). Може самостійно забезпечувати себе роботою як підприємець, займатися фермерським господарством або індивідуальною трудовою діяльністю. Крім того, людина має право взагалі не займатися трудовою діяльністю і така незайнятість трудовою діяльністю не є підставою для притягнення її до будь-якої відповідальності.

Держава всіляко сприяє реалізації права на працю та гарантує працездатним громадянам, які постійно проживають на території України:

- 1) вільний вибір виду діяльності;
- 2) безплатне сприяння працівникові у доборі підходящої роботи і працевлаштування за покликанням, здібностями, професійною підготовкою, освітою з урахуванням суспільних потреб;
- 3) правовий захист від необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу, незаконного звільнення, а також сприяння у збереженні роботи тощо.

Трудовий договір є юридичним фактом реалізації працівниками права на працю, на вибір професії, роду трудової діяльності, місця роботи, а також трудових прав і обов'язків, що впливають із нього (право на оплату праці, право на відпочинок тощо).

Відповідно до ч.1 ст. 21 КЗпП України, **трудовий договір** – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим

ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Стаття 39 проекту Трудового кодексу України визначає **трудовий договір** як угоду між працівником і роботодавцем, за якою працівник зобов'язується особисто виконувати роботу (трудова функція), визначену цією угодою, з додержанням трудового законодавства, колективних договорів і угод, правил внутрішнього трудового розпорядку під керівництвом та контролем роботодавця, а роботодавець – надати працівникові роботу за цією угодою, забезпечувати належні, безпечні та здорові умови праці, належні санітарно-побутові умови та своєчасно і в повному обсязі виплачувати заробітну плату.

Сукупність трудових прав і обов'язків сторін трудового договору, його умови тобто система умов, що визначаються як чинним законодавством України про працю, так і за домовленістю (угодою) сторін при укладанні трудового договору, становлять зміст трудового договору.

Умови, що визначаються сторонами трудового договору, поділяються на два види: істотні (обов'язкові) умови і додаткові або факультативні умови.

У разі недовомленості сторонами про істотні (обов'язкові) умови трудовий договір вважається не укладеним. До обов'язкових умов трудового договору, про які сторони повинні домовитись, укладаючи трудовий договір, належать:

- 1) домовленість про місце роботи (підприємство, установа, організація, цех, філія тощо);
- 2) домовленість про трудову функцію, тобто ким буде працювати працівник (юристом, кухарем, вчителем історії, тощо);
- 3) домовленість про тривалість трудового договору (на певний строк, безстроково тощо);
- 4) домовленість про оплату праці;

Крім того, до обов'язкових умов відносять домовленість про момент початку роботи, тобто коли працівник приступить до роботи – через день, тиждень чи місяць.

У статті 40 проекту ТК **обов'язковими умовами трудового договору визначено:**

- 1) місце роботи (із зазначенням для роботодавця – юридичної особи структурного підрозділу);
- 2) час початку дії трудового договору, а у разі укладення трудового договору на визначений строк також тривалість цього строку та підстави для укладення строкового трудового договору відповідно до цього Кодексу;
- 3) трудова функція, яку виконуватиме працівник: найменування професії, спеціалізації, кваліфікації, посади відповідно до встановленої класифікації професій та кваліфікаційних характеристик;
- 4) умови оплати праці;
- 5) режим праці та відпочинку, якщо він відрізняється від загальних правил, встановлених у даного роботодавця;

б) охорона праці.

Додаткові (факультативні) умови трудового договору встановлюються сторонами, але з такою умовою, щоб вони не порушували і не погіршували права та інтереси працівника порівняно з чинним законодавством. Додатковими умовами трудового договору, що чітко визначені в трудовому законодавстві, є: 1) встановлення випробування при прийнятті працівника на роботу (ст. 26 КЗпП України); 2) встановлення неповного робочого часу (ст. 56 КЗпП України); 3) домовленість про роботу в одну зміну при змінному режимі робочого часу (ст. 58 КЗпП України) та ін.

Загальною вимогою стосовно додаткових (факультативних) умов трудового договору є їх обов'язковість у випадках, коли сторони досягли згоди про включення їх до трудового договору.

Трудові договори поділяють, залежно від строку їх дії, на:

- 1) трудовий договір, що укладається на невизначений строк (безстроковий);
- 2) трудовий договір з чітко визначеним строком;
- 3) трудовий договір на час виконання певної роботи.

Окрему групу, найчисельнішу за видами, становлять трудові договори, що мають специфічні ознаки стосовно їх змісту (для виникнення трудових відносин, крім угоди сторін, необхідні додаткові юридичні факти). До основних трудових договорів за змістом, що мають специфіку при їх укладенні, належать: трудовий контракт, тимчасовий трудовий договір, сезонний трудовий договір, трудовий договір за сумісництвом, трудовий договір за суміщенням, трудовий договір з державними службовцями, трудовий договір за конкурсом, трудовий договір з неповним робочим днем, трудовий договір з фізичною особою та інші.

Отже, трудовий договір є головною правовою формою залучення працівників до сфери праці, розподілу, закріплення та раціонального використання трудових ресурсів України.

Демократичність норм трудового права України знаходять вияв не лише в період виникнення чи змінення трудових відносин, а й на етапі припинення трудового договору.

Юридичними фактами, що впливають на припинення трудового договору, є:

- 1) вольові дії сторін трудового договору чи третіх осіб;
- 2) події (закінчення строку виконання обумовленої роботи, смерть працівника).

Припинення трудового договору буде правомірним тільки при дотриманні його сторонами відповідних умов:

- 1) чітко визначені в чинному законодавстві конкретні підстави припинення трудового договору;
- 2) додержання встановленого порядку звільнення працівників з конкретної підстави;
- 3) наявність юридичного акту про припинення трудових правовідносин (заява працівника, наказ роботодавця, відповідний акт військкомату чи суду).

Підставами припинення трудового договору, згідно статті 36 КЗпП є:

- 1) угода сторін;

2) закінчення строку (пункти 2 і 3 статті 23), крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна з сторін не поставила вимогу про їх припинення;

3) призов або вступ працівника або власника - фізичної особи на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу, крім випадків, коли за працівником зберігаються місце роботи, посада відповідно до частин третьої та четвертої статті 119 КЗпП;

4) розірвання трудового договору з ініціативи працівника (статті 38, 39), з ініціативи власника або уповноваженого ним органу (статті 40, 41) або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу (стаття 45);

5) переведення працівника, за його згодою, на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду;

6) відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці;

7) набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи;

7-1) укладення трудового договору (контракту), всупереч вимогам Закону України «Про запобігання корупції», встановленим для осіб, які звільнилися або іншим чином припинили діяльність, пов'язану з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, протягом року з дня її припинення;

7-2) з підстав, передбачених Законом України «Про очищення влади»;

8) підстави, передбачені контрактом;

9) підстави, передбачені іншими законами.

Припинення трудового договору з ініціативи працівника має такі особливості:

1) 1) за зазначеною підставою може бути припинений трудовий договір, укладений на невизначений строк;

2) вияв ініціативи про припинення трудового договору може виходити лише від самого працівника;

3) працівник повинен письмово попередити власника за два тижні і відпрацювати цей термін.

У тих випадках, коли заява працівника про звільнення зумовлена неможливістю продовжувати роботу, зокрема такими причинами, як: переїзд на нове місце проживання; переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість; вступ до навчального закладу; неможливість проживання у даній місцевості, підтверджена медичним висновком; вагітність; догляд за дитиною до досягнення нею чотирнадцятирічного віку або дитиною з інвалідністю; догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку або особою з інвалідністю І групи; вихід на пенсію; прийняття на роботу за конкурсом, а також з інших поважних причин, власник або уповноважений ним орган повинен розірвати трудовий договір у строк, про який просить працівник.

Працівник має право у визначений ним строк розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо роботодавець не виконує законодавство про працю, умови колективного чи трудового договору.

У випадку, коли строк письмового попередження закінчився, а працівник не залишив роботу і не вимагає розірвання трудового договору, роботодавець не може звільнити працівника за раніше поданою ним заявою, крім випадків, коли на його місце запрошено іншого працівника, якому відповідно до законодавства не може бути відмовлено в укладенні трудового договору. До таких працівників належать: запрошені на роботу у порядку переведення з іншого підприємства (ч. V ст. 24 КЗпП України), молоді фахівці після закінчення навчальних закладів, працівники, направлені в рахунок броні, тощо.

Специфічні ознаки мають підстави, що дають право роботодавцю з власної ініціативи припинити трудові правовідносини з працівником. Особливостями цієї групи підстав є те, що вони чинним законодавством поділені на: 1) загальні підстави (ст. 40 КЗпП України), що поширюються на переважну більшість працівників і 2) додаткові (ст. 41 КЗпП України) підстави припинення трудового договору, що стосується лише окремих категорій працівників.

Так, згідно ст. 40 КЗпП трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення строку його чинності можуть бути розірвані роботодавцем лише у випадках:

- 1) змін в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або репрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників;

- 2) виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи, а так само в разі відмови у наданні допуску до державної таємниці або скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці;

- 3) систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;

- 4) прогулу (в тому числі відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;

- 5) нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки по вагітності і родах, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні. За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посада) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;

- 6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;

- 7) появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

- 8) вчинення за місцем роботи розкрадання (в тому числі дрібного) майна власника, встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою

органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу;

9) призову або мобілізації власника - фізичної особи під час особливого періоду;

10) встановлення невідповідності працівника займаній посаді, на яку його прийнято, або виконуваній роботі протягом строку випробування.

Додатковими підставами розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця з окремими категоріями працівників за певних умов, згідно ст. 41 КЗпП, є:

1) одноразового грубого порушення трудових обов'язків керівником підприємства, установи, організації всіх форм власності (філіалу, представництва, відділення та іншого відокремленого підрозділу), його заступниками, головним бухгалтером підприємства, установи, організації, його заступниками, а також службовими особами органів доходів і зборів, яким присвоєно спеціальні звання, і службовими особами центральних органів виконавчої влади, що реалізують державну політику у сферах державного фінансового контролю та контролю за цінами;

1⁻¹) винних дій керівника підприємства, установи, організації, внаслідок чого заробітна плата виплачувалася несвоєчасно або в розмірах, нижчих від встановленого законом розміру мінімальної заробітної плати;

2) винних дій працівника, який безпосередньо обслуговує грошові, товарні або культурні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довір'я до нього з боку власника або уповноваженого ним органу;

3) вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи;

4) перебування всупереч вимогам Закону України «Про запобігання корупції» у прямому підпорядкуванні у близької особи;

5) припинення повноважень посадових осіб.

7.4. Робочий час і час відпочинку: поняття, види, характеристика. Види відпусток

Робочий час – це встановлений законом проміжок часу, протягом якого працівник повинен виконувати певну роботу, визначену трудовим договором і правилами внутрішнього трудового розпорядку. Цей час повинен фіксуватися. Час початку і закінчення щоденної роботи (зміни) передбачається правилами внутрішнього трудового розпорядку і графіками змінності відповідно до законодавства.

Правове регулювання робочого часу здійснюється нормативними актами, які видаються як на рівні держави, так і на рівні окремих підприємств та організацій. Тривалість робочого часу визначено у главі IV Кодексу законів про працю України.

Законодавством про працю встановлені: максимальна тривалість робочого часу, основні положення щодо порядку і способу розподілення робочого часу в межах доби, тижня чи іншого календарного періоду (зміни); мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні; визначені питання, що можуть бути вирішені в локальних актах або за згодою сторін. Так, наприклад, у ст. 50 КЗпП підприємствам і організаціям при укладенні колективного

договору надано право встановлювати меншу тривалість робочого часу, за рахунок своїх коштів надавати працівникам щорічну оплачувану відпустку більшої тривалості, а також встановлювати й інші пільги стосовно тривалості та режиму роботи.

Залежно від тривалості робочого часу його можна поділити на такі види: нормальна тривалість, скорочена та подовжена.

Нормальна тривалість робочого часу – законодавчо визначена норма тривалості робочого часу, протягом якої працівник повинен виконувати обумовлені трудовим договором функції за нормальних умов праці кожного робочого дня повного робочого тижня.

У ст. 45 Конституції зазначено, що максимальна тривалість робочого часу визначається законом. КЗпП закріплює у ст. 50, що нормальна тривалість робочого часу працівників не повинна перевищувати 40 годин на тиждень. Виходячи з цього встановлюються два види робочого тижня: п'ятиденний з двома вихідними днями (тривалість робочого дня дорівнює 8 годин) та шестиденний – з одним вихідним днем. П'ятиденний або шестиденний робочий тиждень встановлюється роботодавцем спільно з виборним органом первинної профспілкової організації з урахуванням специфіки роботи, думки трудового колективу.

Напередодні святкових і неробочих днів, передбачених у ст. 73 КЗпП, тривалість роботи працівників (крім працівників, зазначених у статті 51 КЗпП) скорочується на одну годину як при п'ятиденному, так і при шестиденному робочому тижні відповідно до ст. 53 КЗпП. Напередодні вихідних днів тривалість роботи при шестиденному робочому тижні не може перевищувати 5 годин.

Підприємства й організації при укладенні колективного договору можуть встановлювати меншу норму тривалості робочого часу. Але перевищувати зазначену тривалість законом забороняється.

Скорочена тривалість робочого часу – менша за нормальну тривалість робочого часу протягом робочого дня (тижня), можливість застосування якої передбачене виключно у законодавчих актах. Скорочена тривалість робочого часу поширюється на визначені законом категорії працівників з метою надання додаткового часу для відпочинку та охорони праці. При роботі зі скороченою тривалістю часу оплата праці здійснюється як за роботу, виконану при нормальній, тобто повній, тривалості.

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється ст. 51 КЗпП:

1) для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють у період канікул) – 24 години на тиждень.

2) для працівників, зайнятих на роботах з шкідливими умовами праці, – не більш як 36 годин на тиждень. Право на скорочений робочий день мають працівники, які працюють у шкідливих умовах не менше половини робочого дня, незалежно від галузі господарства.

Перелік виробництв, цехів, професій і посад з шкідливими умовами праці, робота в яких дає право на скорочену тривалість робочого часу, затверджується в порядку, встановленому законодавством. Перелік цих робіт визначається у Порядку застосування Переліку виробництв, цехів, професій і посад із шкідливими умовами праці, робота в яких дає право на скорочену тривалість робочого тижня».

затвердженому Наказом Міністерства праці та соціальної політики України № 122 від 23 березня 2001 р. та зареєстрованому в Міністерстві юстиції України 4 квітня 2001р. за № 304/5495¹.

Крім скороченої тривалості робочого часу можна виділити **неповний робочий час** – за згодою сторін зменшена тривалість робочого дня (тижня), встановлена для окремих категорій працівників у випадках, передбачених у нормативних, у тому числі і локальних, актах. Оплата праці за таких умов, на відміну від оплати праці за умов скороченої тривалості робочого часу, здійснюється пропорційно відпрацьованому часу чи залежно від виробітку.

Робота на умовах неповного робочого часу не тягне за собою будь-яких обмежень обсягу трудових прав працівників. Можливість роботи за умов неповного робочого часу передбачена у ст. 56 КЗпП і може бути встановлена як при укладенні трудового договору, так і в процесі його виконання. При цьому законодавством не обмежується тривалість роботи за умовою неповного робочого часу.

Неповний робочий день (тиждень) може встановлюватись за рахунок власних коштів на підприємствах і в організаціях для вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда; особам, що здійснюють догляд хворих членів сім'ї відповідно до медичного висновку, інвалідам війни, інвалідам інших категорій. Ст.186 КЗпП поширює цю пільгу також і на батьків, які виховують дітей без матерів, а також на опікунів (піклувальників).

Законодавством передбачено особливості **роботи у нічний час**. Нічним вважається час з 10-ї години вечора до 6-ї години ранку. Цей вид роботи поєднує в собі риси двох видів тривалості робочого часу, а саме нормальної та скороченої тривалості, оскільки у ст. 54 КЗпП передбачено, що при роботі в нічний час встановлена тривалість роботи (зміни) скорочується на одну годину. Це правило не поширюється на працівників, для яких уже передбачено скорочення робочого часу відповідно до п.2 ч.1 ст. 51 та ч. 3 ст, 51 КЗпП. Скорочення тривалості роботи (зміни) у нічний час не тягне за собою скорочення загального робочого часу працівника протягом облікового періоду.

Законодавством встановлено певні обмеження, передбачені у ст. 55 КЗпП України, щодо залучення до роботи у нічний час певних категорій працівників:

- 1) вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років (стаття 176 КЗпП);
- 2) осіб, молодших вісімнадцяти років (стаття 192 КЗпП);
- 3) інших категорій працівників, передбачених законодавством.

Робота жінок у нічний час не допускається, за винятком випадків, передбачених статтею 175 КЗпП. Робота інвалідів у нічний час допускається лише за їх згодою і за умови, що це не суперечить медичним рекомендаціям (стаття 172 КЗпП).

Відповідно до законодавства третім видом тривалості робочого часу – подовженим – є **надурочні роботи**, тобто такі роботи, які виконуються працівником відповідно до обумовленої трудової функції з ініціативи власника понад встановлену норму тривалості робочого часу.

Проведення надурочних робіт дозволяється виключно у випадках, передбачених статтею 62 КЗпП України.

Як зазначено у ч.1 ст. 62 КЗпП, надурочні роботи, як правило, не допускаються. Надурочними вважаються роботи понад встановлену тривалість робочого дня (статті 52, 53 і 61 КЗпП). Роботодавець може застосовувати надурочні роботи тільки у таких виняткових випадках:

1) при проведенні робіт, необхідних для оборони країни, а також відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії і негайного усунення їх наслідків;

2) при проведенні громадських необхідних робіт з водопостачання, газопостачання, опалення, освітлення, каналізації, транспорту, зв'язку – для усунення випадкових або несподіваних обставин, які порушують правильне їх функціонування;

3) за необхідності закінчити почату роботу, яка внаслідок непередбачених обставин чи випадкової затримки з технічних умов виробництва не могла бути закінчена в нормальний робочий час, коли припинення її може призвести до псування або загибелі державного чи громадського майна, а також у разі необхідності невідкладного ремонту машин, верстатів або іншого устаткування, коли несправність їх викликає зупинення робіт для значної кількості працівників;

4) за необхідності виконання вантажно-розвантажувальних робіт з метою недопущення або усунення простою рухомого складу чи скупчення вантажів у пунктах відправлення і призначення;

5) для продовження роботи при нез'явленні працівника, який заступає, коли робота не допускає перерви; в цих випадках власник або уповноважений ним орган зобов'язаний негайно вжити заходів до заміни змінника іншим працівником.

Статтею 63 КЗпП передбачені випадки заборони залучення до надурочних робіт. Зокрема, до надурочних робіт забороняється залучати:

1) вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (стаття 176 КЗпП);

2) осіб, молодших вісімнадцяти років (стаття 192 КЗпП);

3) працівників, які навчаються в загальноосвітніх школах і професійно-технічних училищах без відриву від виробництва, в дні занять (стаття 220 КЗпП). Таким чином, навіть при отриманні згоди працівників, передбачених у п.1-3 частини першої ст. 63 КЗпП, власник або уповноважений ним орган не має права залучати цих працівників до надурочних робіт.

Жінки, які мають дітей віком від трьох до чотирнадцяти років або дитину-інваліда, можуть залучатись до надурочних робіт лише за їх згодою (стаття 177 КЗпП). Залучення інвалідів до надурочних робіт можливе лише за їх згодою і за умови, що це не суперечить медичним рекомендаціям (стаття 172 КЗпП).

Відповідно до ст. 64 КЗпП надурочні роботи можуть провадитися лише з дозволу виборного органу первинної профспілкової організації підприємства, установи, організації. Кодекс законів про працю також передбачає граничні норми застосування надурочних робіт. Надурочні роботи не повинні перевищувати для кожного працівника чотирьох годин протягом двох днів підряд і 120 годин на рік.

Від надурочних робіт необхідно відрізнити і такий вид подовженої тривалості праці, як **ненормований робочий день** – особливий режим праці певних категорій працівників, який встановлюється у разі неможливості нормування часу трудового

процесу. Закон України «Про відпустки» передбачає надання додаткової відпустки за умови роботи при ненормованому робочому дні.

Чергування – це перебування працівника на підприємстві, в установі, організації в неробочий час (по закінченні робочого дня, в вихідні та святкові дні), мета якого – оперативне вирішення невідкладних організаційних чи виробничих питань, які не входять до повноважень працівника відповідно до трудового договору.

Режим робочого часу (праці) – це порядок розподілу норми робочого часу протягом певного календарного періоду. Класифікувати режим робочого часу можна залежно від того, як розподілені складові частини режиму робочого часу протягом певного календарного періоду (добі, тижня, місяці тощо), до яких належать: час початку та закінчення робочого дня (зміни); час початку та закінчення перерв у роботі; послідовність чергування змін.

Від режиму робочого часу працівників треба відрізнити **режим роботи підприємства** (установи, організації), який може бути перервним (наприклад, при зупинці основного виробництва на один-два вихідні дні), безперервним (при функціонуванні протягом всього календарного тижня), однозмінним чи багатозмінним. Режим роботи кожного окремого підприємства визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку, розробленими роботодавцем спільно з виборним органом первинної профспілкової організації (якщо він є) і затвердженими трудовим колективом.

Існують також «гнучкі» графіки роботи. **Гнучкий графік роботи** – режим роботи, при якому працівник самостійно регулює свій робочий час з відхиленням від встановленого на підприємстві (в організації, в установі) режиму роботи в межах двох годин щодо початку та закінчення роботи.

Окремим видом режиму робочого часу є **вахтовий метод** – особлива форма організації праці, що засновується на використанні трудових ресурсів поза місцем їх постійного проживання за умови, коли неможливо забезпечити щоденне повернення працівників до постійного місця проживання для відпочинку. При такому режимі роботи вахтовий персонал доставляється на об'єкти, де живе, як правило, у спеціально збудованих поселеннях та працює за особливим режимом. Тривалість вахти, як правило, не повинна перевищувати одного місяця. У виняткових випадках, з дозволу відповідного міністерства (відомства) та за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації, тривалість вахти може бути продовжена.

Облік робочого часу є основним засобом контролю за додержанням законодавчо встановленої норми робочого часу. Він включає певну тривалість робочого часу за відповідний період.

Відповідно до чинного законодавства в Україні застосовуються два види обліку робочого часу: **щоденний і підсумований**.

При **щоденному обліку** враховується встановлений законом робочий час працівника протягом доби, його тривалість встановлюється на кожному підприємстві, в установі чи організації згідно з правилами внутрішнього розпорядку чи графіками змінності (у випадку змінного режиму роботи).

Застосування щоденного обліку робочого часу можливе лише за однакової тривалості робочого дня протягом певного календарного періоду – тижня, місяця,

року. Порядок ведення такого обліку визначається власником або уповноваженим ним органом самостійно і може здійснюватись як у кожному структурному підрозділі, так і по підприємству в цілому.

На безперервно діючих підприємствах, в установах, організаціях, а також в окремих виробництвах, цехах, дільницях, відділеннях і на деяких видах робіт, де за умовами виробництва (роботи) не може бути додержана встановлена для даної категорії працівників щоденна або щотижнева (п'ятиденна або шестиденна) тривалість робочого часу, допускається за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації підприємства, установи, організації запровадження *підсумованого обліку робочого часу* з тим, щоб тривалість робочого часу за обліковий період не перевищувала нормального числа робочих годин згідно зі статтею 50 і 51 КЗпП.

Спеціальними правилами – відповідними положеннями про робочий час і час відпочинку – регулюється застосування підсумованого обліку робочого часу для працівників метрополітену, залізничного, водного транспорту, сільського господарства та інших.

Поняття і види часу відпочинку

Відповідно до ст. 45 Конституції України кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час (ст. 45). Можливість застосування визначається законом, зокрема главою V КЗпП.

Час відпочинку – проміжок часу, протягом якого працівник не виконує свої трудові функції і має право використовувати його за своїм розсудом, у тому числі для відновлення свого фізичного і трудового потенціалу.

Законодавством до часу відпочинку віднесено:

- 1) перерви протягом робочого дня (зміни);
- 2) перерви між робочими днями (змінками);
- 3) відпочинок між робочими тижнями;
- 4) святкові і неробочі дні;
- 5) щорічні відпустки.

Перерви протягом робочого дня (зміни) відповідно до ст. 60 КЗпП надаються працівникам для відпочинку і харчування тривалістю не більше двох годин, як правило від 30 до 60 хвилин. Перерва не включається в робочий час, тобто не оплачується. Перерва для відпочинку і харчування повинна надаватись, як правило, через чотири години після початку роботи. Час початку і закінчення перерви встановлюється правилами внутрішнього трудового розпорядку. Працівники використовують час перерви на свій розсуд. На цей час вони можуть відлучатися з місця роботи.

На тих роботах, де через умови виробництва перерву встановити не можна, працівникові повинна бути надана можливість приймання їжі протягом робочого часу. Перелік таких робіт, порядок і місце приймання їжі встановлюються роботодавцем за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації.

Крім цього, до оплачуваних короточасних перерв у роботі належать спеціальні перерви, що надаються працівникам для відпочинку й особистих потреб, наприклад жінкам, що мають дітей віком до півтора року, надаються відповідно до ст. 183 КЗпП, крім загальної перерви для відпочинку і харчування, додаткові перерви для годування дитини. Ці перерви надаються не рідше ніж через три години тривалістю не менше тридцяти хвилин кожна. За наявності двох і більше грудних дітей тривалість перерви встановлюється не менше години. Строки і порядок надання перерв устанавлюються власником або уповноваженим ним органом за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації і з врахуванням бажання матері. Перерви для годування дитини включаються в робочий час і оплачуються за середнім заробітком.

Перерва між робочими днями (змінami). Порядок її надання визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку. Як правило, її тривалість не повинна бути меншою подвійної тривалості часу роботи, що передував цьому відпочинку. Перехід із зміни до зміни відбувається, як правило, після вихідного дня відповідно до графіка змінності.

Тривалість **відпочинку між робочими тижнями** залежить від тривалості робочого тижня (шестиденного чи п'ятиденного): вона не повинна бути меншою ніж сорок дві години; кількість повних вихідних днів – один чи два.

Загальним вихідним днем є неділя. При п'ятиденному робочому тижні працівникам вихідні дні надаються, як правило, підряд. На безперервно діючих підприємствах вихідні дні надаються відповідно до графіків змінності.

Робота у вихідні дні забороняється. Залучення окремих працівників до роботи у вихідні дні допускається в виняткових випадках, передбачених у ч.2 ст. 71 КЗпП. Залучення працівників до роботи у вихідні дні провадиться за письмовим наказом (розпорядженням) власника або уповноваженого ним органу.

Перелік **святкових і неробочих днів** передбачений у ст. 73 КЗпП. Згідно з цією статтею в Україні встановлено такі *святкові дні*: 1 січня – Новий рік; 7 січня і 25 січня – Різдво Христове; 8 березня – Міжнародний жіночий день; 1 травня – День праці; 9 травня – День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (День перемоги); 28 червня – День Конституції України; 24 серпня – День незалежності України, 14 жовтня – День захисника України.

Неробочими днями вважаються також дні релігійних свят, а саме: 7 січня – Різдво Христове; один день (неділя) – Пасха (Великдень); один день (неділя) – Трійця. За поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні.

Робота у дні, зазначені у частинах першій і другій цієї статті, допускається лише за умови, що припинення її неможливе через виробничо-технічні умови (безперервно діючі підприємства, установи, організації), або якщо такі роботи зумовлені необхідністю обслуговування населення, або невідкладні ремонтні і вантажно-розвантажувальні роботи. Робота у зазначені дні обчислюється за правилами статті 107 КЗпП, а саме: наданням іншого дня відпочинку або оплатою у подвійному розмірі.

Щорічні відпустки – вид відпочинку, що є найтривалішим за кількістю вільних днів підряд. Порядок надання цього виду відпочинку передбачено КЗпП та Законом України «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р.

Відпустка – встановлена законом, колективним договором або трудовим контрактом певна кількість календарних днів безперервного відпочинку, які надаються працівникові роботодавцем у календарному році, із оплатою або без оплати їх з збереженням місця роботи (посади) за працівником на цей час.

Відповідно до ст. 2, 6 Закону України «Про відпустки» право на відпустки мають громадяни України, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності, а також працюють за трудовим договором у фізичної особи.

Іноземні громадяни та особи без громадянства, які працюють в Україні, мають право на відпустки нарівні з громадянами України.

Право на відпустки забезпечується:

1. гарантованим наданням відпустки визначеної тривалості із збереженням на її період місця роботи (посади), заробітної плати (допомоги) у випадках, передбачених Законом «Про відпустки»;
2. заборонаю заміни відпустки грошовою компенсацією, крім випадків, передбачених ст. 24 Закону «Про відпустки» та ст. 83 КЗпП.

За бажанням працівника у разі його звільнення (крім звільнення за порушення трудової дисципліни) йому має бути надано невикористану відпустку з наступним звільненням. Датою звільнення в цьому разі є останній день відпустки.

У разі звільнення працівника у зв'язку із закінченням строку трудового договору невикористана відпустка може за його бажанням надаватися й тоді, коли час відпустки повністю або частково перевищує строк трудового договору. У цьому випадку чинність трудового договору продовжується до закінчення відпустки.

Згідно зі ст.4 Закону «Про відпустки» встановлено такі **види відпусток**:

1. щорічні відпустки:
 - 1.1. основна відпустка;
 - 1.2. додаткова відпустка за роботу із шкідливими та важкими умовами праці;
 - 1.3. додаткова відпустка за особливий характер праці;
 - 1.4. інші додаткові відпустки, передбачені законодавством;
2. додаткові відпустки у зв'язку з навчанням;
3. творча відпустка; (до творчої віднесли відпустку для участі в змаганнях);
4. соціальні відпустки:
 - 4.1. відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами;
 - 4.2. відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
 - 4.3. відпустка у зв'язку з усиновленням дитини;
 - 4.4. додаткова відпустка працівникам, які мають дітей;
5. відпустки без збереження заробітної плати.

Законодавством, колективним договором, угодою та трудовим договором можуть установлюватися інші види відпусток.

За бажанням працівника у разі його звільнення (крім звільнення за порушення трудової дисципліни) йому має бути надано невикористану відпустку з наступним звільненням. Датою звільнення в цьому разі є останній день відпустки.

У разі звільнення працівника у зв'язку із закінченням строку трудового договору невикористана відпустка може за його бажанням надаватися й тоді, коли час відпустки повністю або частково перевищує строк трудового договору. У цьому випадку чинність трудового договору продовжується до закінчення відпустки.

Щорічні основна та додаткові відпустки надаються працівникові з таким розрахунком, щоб вони були використані, як правило, до закінчення робочого року.

Право працівника на щорічні основну та додаткові відпустки повної тривалості у перший рік роботи настає після закінчення шести місяців безперервної роботи на даному підприємстві.

У разі надання працівникові зазначених щорічних відпусток до закінчення шестимісячного терміну безперервної роботи їх тривалість визначається пропорційно до відпрацьованого часу, за винятком випадків, передбачених частиною сьомою ст. 10 Закону «Про відпустки».

Щорічні відпустки повної тривалості до настання шестимісячного терміну безперервної роботи у перший рік роботи на даному підприємстві за бажанням працівника надаються:

1) жінкам – перед відпусткою у зв'язку з вагітністю та пологами або після неї, а також жінкам, які мають двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда;

2) інвалідам;

3) особам віком до вісімнадцяти років;

4) чоловікам, дружини яких перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами;

5) особам, звільненим після проходження строкової військової або альтернативної (невійськової) служби, якщо після звільнення із служби вони були прийняті на роботу протягом трьох місяців, не враховуючи часу переїзду на постійне місце проживання;

6) сумісникам – одночасно з відпусткою за основним місцем роботи;

7) працівникам, які успішно навчаються в закладах освіти та бажають приєднати відпустку до часу складання іспитів, заліків, написання дипломних, курсових, лабораторних та інших робіт, передбачених навчальною програмою;

8) працівникам, які не використали за попереднім місцем роботи повністю або частково щорічну основну відпустку і не одержали за неї грошової компенсації;

9) працівникам, які мають путівку (курсівку) для санаторно-курортного (амбулаторно-курортного) лікування;

10) батькам-вихователям дитячих будинків сімейного типу;

11) в інших випадках, передбачених законодавством, колективним або трудовим договором.

Щорічні відпустки за другий та наступні роки роботи можуть бути надані працівникові в будь-який час відповідного робочого року.

Черговість надання відпусток визначається графіками, які затверджуються власником або уповноваженим ним органом за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації чи іншим уповноваженим на представництво

трудогим колективом органом, і доводиться до відома всіх працівників. При складанні графіків урахуються інтереси виробництва, особисті інтереси працівників та можливості для їх відпочинку.

Невикористану частину щорічної відпустки має бути надано працівнику, як правило, до кінця робочого року, але не пізніше 12 місяців після закінчення робочого року, за який надається відпустка.

Порядок обчислення заробітної плати працівникам за час щорічної відпустки, додаткових відпусток у зв'язку з навчанням, творчої відпустки, додаткової відпустки працівникам, які мають дітей, та компенсації за невикористані відпустки встановлено Постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1995 року № 100 «Про затвердження Порядку обчислення середньої заробітної плати» (зі змінами). Відпустка рахується шляхом ділення сумарного заробітку за останні перед наданням відпустки 12 місяців або за менший фактично відпрацьований період на відповідну кількість календарних днів року чи меншого відпрацьованого періоду (за винятком святкових і неробочих днів, встановлених законодавством). Одержаний результат перемножується на число календарних днів відпустки.

Щорічну відпустку на прохання працівника може бути поділено на частини будь-якої тривалості (але не менше 24 календарних днів вцілому) за умови, що основна безперервна її частина становитиме не менше 14 календарних днів (ст. 12 Закону України «Про відпустки»).

Відкликання з щорічної відпустки допускається за згодою працівника лише для відвернення стихійного лиха, виробничої аварії або негайного усунення їх наслідків, для відвернення нещасних випадків, простою, загибелі або псування майна підприємства з додержанням вимог частини першої цієї статті та в інших випадках, передбачених законодавством. У разі відкликання працівника з відпустки його працю оплачують з урахуванням тієї суми, що була нарахована на оплату невикористаної частини відпустки.

Щорічна відпустка на вимогу працівника повинна бути перенесена на інший період у разі (стаття 11 Закону України «Про відпустки»):

- 1) порушення власником або уповноваженим ним органом терміну письмового повідомлення працівника про час надання відпустки;
- 2) несвоєчасної виплати власником або уповноваженим ним органом заробітної плати працівнику за час щорічної відпустки.

Щорічна відпустка повинна бути перенесена на інший період або продовжена в разі:

- 1) тимчасової непрацездатності працівника, засвідченої у встановленому порядку;
- 2) виконання працівником державних або громадських обов'язків, якщо згідно з законодавством він підлягає звільненню на цей час від основної роботи із збереженням заробітної плати;
- 3) настання строку відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами;
- 4) збігу щорічної відпустки з відпусткою у зв'язку з навчанням.

Щорічні (основна та додаткові) відпустки надаються із збереженням на їх період місяця роботи (посади) і заробітної плати. Тривалість відпусток визначається Законом «Про відпустки», іншими законами та підзаконними нормативно-

правовими актами України і незалежно від режимів та графіків роботи розраховується в календарних днях.

Щорічна основна відпустка надається працівникам за відпрацьований робочий рік, який відраховується з дня укладення трудового договору (стаття 6 Закону «Про відпустки»).

Залежно від тривалості основної відпустки щорічна відпустка може бути **мінімальна та подовжена**.

Сьогодні 24-денна календарна щорічна відпустка є *мінімальною* для всіх осіб, які працюють за трудовим договором. Для деяких категорій працівників законодавством України може бути передбачена інша тривалість щорічної основної відпустки. При цьому тривалість їх відпустки не може бути меншою ніж 24 календарних дні. Святкові та неробочі дні (ст. 73 КЗпП) при визначенні тривалості відпусток не враховуються.

Основну відпустку більшої тривалості називають **подовженою**. Мета такої відпустки – гарантувати працівникам більш тривалий відпочинок із урахуванням характеру та специфіки їх трудової діяльності, умов праці, стану здоров'я, віку та інших обставин. Так, наприклад, інвалідам I і II груп надається щорічна основна відпустка тривалістю 30 календарних днів, а інвалідам III групи – 26 календарних днів.

Крім того, особам віком до 18 років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день. Якщо ж такій особі виповнилося 18 років у період роботи, то відпустка її розраховується таким чином: до дня народження – із розрахунку 31 календарний день, після – 24 календарних дні.

Подовженими відпустками користуються також керівні, педагогічні, науково-педагогічні працівники освіти та наукові працівники, яким надається щорічна основна відпустка тривалістю до 56 календарних днів у порядку, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р. № 346 «Про затвердження Порядку надання щорічної основної відпустки тривалістю до 56 календарних днів керівним, педагогічним, науково-педагогічним працівникам освіти та науковим працівникам» (зі змінами).

Крім основної подовженої відпустки, законодавство (ст. 7 Закону «Про відпустки») передбачає збільшення кількості днів відпустки за рахунок надання до основної ще і **додаткової відпустки**.

Конкретна тривалість додаткової відпустки, яка надається за роботу із шкідливими та важкими умовами праці (стаття 7 Закону), встановлюється колективним чи трудовим договором залежно від результатів атестації робочих місць із умов праці та часу зайнятості працівника в цих умовах. Критерії, на підставі яких повинна визначатись тривалість додаткової відпустки за цих умов, – це результати атестації робочих місць за умовами праці та час зайнятості працівника в цих умовах згідно з Порядком проведення атестації робочих місць за умовами праці, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України 1 серпня 1992 р. № 442.

Відповідно до ч.10 ст. 6 Закону України «Про відпустки» зберігають юридичну силу акти законодавства, які встановлюють іншу тривалість основної відпустки для окремих категорій працівників, причому ці акти законодавства не діють, якщо тривалість основної відпустки, яка встановлюється ними, менша тієї,

яка встановлена у частині першій ст. 6 згаданого вище Закону. Інша тривалість основної відпустки для певної категорії працівників встановлена, наприклад:

1) для державних службовців – тривалістю 30 календарних днів (ст. 57, 58 Закону «Про державну службу» зі змінами) та щорічна додаткові та інші відпустки державних службовців – за кожний рік державної служби після досягнення п'ятирічного стажу державної служби державному службовцю надається один календарний день щорічної додаткової оплачуваної відпустки, але не більш як 15 календарних днів.

2) суддям надається щорічна відпустка тривалістю 30 робочих днів. Суддям, які мають стаж роботи понад 10 років, надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю 15 календарних днів (Закон «Про судоустрій та статус суддів»).

Законодавством передбачено також надання **додаткової відпустки за особливий характер праці (ст. 8)**, а саме:

1) окремим категоріям працівників, робота яких пов'язана з підвищеним нервово-емоційним та інтелектуальним навантаженням або виконується в особливих природних географічних і геологічних умовах та умовах підвищеного ризику для здоров'я, – тривалістю до 35 календарних днів за Списком виробництв, робіт, професій і посад, затвердженим Кабінетом Міністрів України у Постанові від 17 листопада 1997 року № 1290¹;

2) працівникам з ненормованим робочим днем – тривалістю до 7 календарних днів згідно із списками посад, робіт та професій, визначених колективним договором, угодою.

Конкретна тривалість щорічної додаткової відпустки за особливий характер праці встановлюється колективним чи трудовим договором залежно від часу зайнятості працівника в цих умовах.

Щорічна додаткова відпустка надається понад щорічну основну відпустку за однією підставою, обраною працівником. Порядок надання додаткової відпустки з кількох підстав встановлює Кабінет Міністрів України. Щорічні додаткові відпустки за бажанням працівника можуть надаватись одночасно з щорічною основною відпусткою або окремо від неї.

Загальна тривалість щорічних основної та додаткових відпусток не може перевищувати **59 календарних днів**, а для працівників, зайнятих на підземних гірничих роботах, – **69 календарних днів**.

Додаткові відпустки у зв'язку з навчанням:

1. Відпустка у зв'язку з навчанням у середніх навчальних закладах (ст. 13 Закону України «Про відпустки»).

2. Відпустка у зв'язку з навчанням у професійно-технічних навчальних закладах – надається додаткова оплачувана відпустка для підготовки та складання іспитів загальною тривалістю 35 к. д. протягом навчального року (ст. 14 Закону України «Про відпустки»).

3. Відпустка у зв'язку з навчанням у вищих навчальних закладах, навчальних закладах післядипломної освіти та аспірантурі (стаття 15 Закону України «Про відпустки»).

Соціальні відпустки.

Соціальні відпустки, передбачені законодавством, надаються переважно жінкам, вони гарантують та забезпечують можливість поєднання їх природної, соціальної ролі, пов'язаної з материнством, і виробничої діяльності.

До соціальних відпусток, згідно розділу IV Закону України «Про відпустки», відносяться:

- відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами (ст. 17);
- відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку (ст. 18);
- відпустка у зв'язку з усиновленням дитини (ст. 18¹);
- додаткова відпустка працівникам, які мають дітей (ст. 19).

Творча відпустка – тимчасове звільнення власником або уповноваженим ним органом працівника, який працює за трудовим договором (контрактом) незалежно від форм власності підприємства, для закінчення дисертаційних робіт, написання підручників та в інших випадках, передбачених законодавством. Умови, тривалість, порядок надання та оплати творчих відпусток регулює Постанова Кабінету Міністрів України від 19 січня 1998 року № 45 «Про затвердження умов, тривалості, порядку надання та оплати творчих відпусток».

Відпустка для підготовки та участі в змаганнях надається працівникам, які беруть участь у всеукраїнських та міжнародних спортивних змаганнях. Тривалість, порядок, умови надання та оплати відпусток для підготовки та участі в змаганнях встановлюються Кабінетом Міністрів України (ст. 16¹ Закону України «Про відпустки»).

Додаткова відпустка окремим категоріям громадян та постраждалим учасникам Революції Гідності. Учасникам бойових дій, постраждалим учасникам Революції Гідності, особам з інвалідністю внаслідок війни, статус яких визначений Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», особам, реабілітованим відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років», із числа тих, яких було піддано репресіям у формі (формах) позбавлення волі (ув'язнення) або обмеження волі чи примусового безпідставного поміщення здорової людини до психіатричного закладу за рішенням позасудового або іншого репресивного органу, надається додаткова відпустка із збереженням заробітної плати тривалістю 14 календарних днів на рік (ст. 16² Закону України «Про відпустки»).

Відпустки без збереження заробітної плати. Обов'язкові підстави передбачені для осіб, перелік яких наведений у статті 25 Закону України «Про відпустки»). За згодою сторін – не більше 15 календарних днів на рік.

7.5. Трудова дисципліна. Поняття й види відповідальності у трудовому праві

Умовою будь-якої колективної праці незалежно від галузі економіки, правової форми організації та соціально-економічних відносин у суспільстві, в яких вона відбувається є дисципліна праці (трудова дисципліна). **Дисципліна** – це певний порядок поведінки людей відповідно до норм права і моралі, що склались у суспільстві чи організації.

Трудова дисципліна – це сукупність правових норм, що регулюють обов'язки сторін трудових правовідносин та певними методами забезпечують належний процес праці.

Методами забезпечення трудової дисципліни є передбачені законодавством про працю спеціальні способи та прийоми її забезпечення: примус, заохочення, економічний та організаційний.

Примус - це метод впливу, що забезпечує здійснення суб'єктом права дій усупереч його волі. Він полягає в застосуванні до порушника трудової дисципліни дисциплінарних та громадських заходів, а в окремих випадках – заходів майнового характеру у вигляді відшкодування збитків, завданих порушенням трудових обов'язків.

Заохочення є громадським визнанням результатів високопродуктивної високоякісної праці працівника. Воно здійснюється за допомогою різноманітних заходів заохочення морального та матеріального характеру, а також шляхом надання певних пільг і переваг.

Економічні методи полягають у створенні механізмів економічної зацікавленості працівників у результатах своєї праці, а отже, у зміцненні трудової дисципліни. Створити такі механізми покликано цивільне та господарське законодавство.

Організаційні методи полягають у вдосконаленні організації виробництва в частині управління персоналом, яке є складовою частиною управління підприємством та має бути спрямовано на задоволення як потреб підприємства, так і інтересів його працівників та суспільства в цілому.

Трудова дисципліна на підприємствах, в установах, організаціях забезпечується:

- 1) створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи;
- 2) свідомим ставленням до праці;
- 3) методами переконання, виховання;
- 4) заохоченням за сумлінну працю.

Для окремих категорій працівників, за умовами роботи яких порушення дисципліни може призвести до особливо тяжких наслідків, встановлена службова дисципліна. Так, згідно Закону України «Про Дисциплінарний статут служби цивільного захисту» від 5 березня 2009 року **службова дисципліна** – бездоганне та неухильне виконання особами рядового і начальницького складу службових обов'язків, установлених Кодексом цивільного захисту України, цим Статутом, іншими нормативно-правовими актами та контрактом про проходження служби в органах і підрозділах цивільного захисту.

Внутрішній трудовий розпорядок – це встановлений на підприємстві, в установі, організації порядок поведінки, взаємодії між працівниками у процесі здійснення трудової діяльності, який включає в себе особливості взаємовідносин працівника і власника або уповноваженого ним органу.

Правила внутрішнього трудового розпорядку на конкретному підприємстві – це локальний нормативний акт, що затверджується трудовим колективом за поданням власника або уповноваженого ним органу і виборного органу первинної профспілкової організації на основі Типових правил. У них

конкретизуються права та обов'язки сторін трудового договору, порядок прийняття на роботу, підстави звільнення з роботи, режим робочого часу та часу відпочинку, заходи заохочення за сумлінну працю та порядок їх застосування, заходи стягнення та порядок застосування дисциплінарної відповідальності до працівників, що порушують трудову дисципліну.

Для окремих категорій працівників законодавством передбачені статuti та положення про дисципліну. **Статuti про дисципліну** – нормативний акт, який регулює трудові відносини, у тому числі і порядок дисциплінарної відповідальності працівників окремих галузей економіки, за умовами роботи яких порушення дисципліни може призвести до особливо тяжких наслідків. Наприклад, Закон України «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України» від 22 лютого 2006 року зі змінами.

Винагорода за працю є широким поняттям. Її складовими є заробітна плата і заохочення за працю. Якщо зарплата – це грошова винагорода за виконану роботу, то **заохочення за працю** – це публічне визнання заслуг працівника та надання йому переваг у зв'язку із досягнутими успіхами в роботі. За успіхи в роботі до працівників підприємств, установ, організацій можуть застосовуватися будь-які заохочення, що містяться у затверджених трудовими колективами правилах внутрішнього трудового розпорядку (ст. 143 та 9¹ КЗпП України). Заохочення сприяє розвиткові трудової ініціативи та активності.

Зі змісту статті 143 КЗпП України вбачається, що питання заохочення працівників цілком віднесені до сфери локального регулювання. Саме у таких нормах встановлюється система стимулювання праці: види заохочення, підстави та порядок їх застосування, показники продуктивності праці, при досягненні яких працівник має право на заохочення.

Чинне законодавство України передбачає такі основні види заохочень:

- 1) за успіхи у роботі (ст. 143 КЗпП України);
- 2) за особливі трудові заслуги (ст. 146 КЗпП України);
- 3) переваги і пільги для працівників, які успішно і сумлінно виконують свої трудові обов'язки (ст. 145 КЗпП України).

Дисциплінарна відповідальність – вид юридичної відповідальності, який полягає в обов'язку працівника, який здійснив дисциплінарний проступок, нести відповідальність за свої протиправні дії в межах встановлених трудовим законодавством стягнень. Дисциплінарна відповідальність має примусовий характер, який проявляється у тому, що на працівника накладаються заходи примусового впливу, які мають для нього певні негативні наслідки.

Дисциплінарна відповідальність має односторонній характер на відміну від матеріальної, тобто власник або уповноважений ним орган за порушення своїх обов'язків, передбачених у правилах внутрішнього трудового розпорядку, перед працівником у дисциплінарному порядку не відповідає.

Підставою настання дисциплінарної відповідальності є скоєння працівником дисциплінарного проступку. **Дисциплінарний проступок** – протиправне, винне невиконання або неналежне виконання працівником своїх трудових обов'язків, за яке до нього може бути застосовано дисциплінарне стягнення. У складі такого проступку виділяють: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону. У

разі відсутності хоча б одного з цих елементів працівника не можна притягти до відповідальності.

Дисциплінарне стягнення – вид правового впливу щодо порушника трудової дисципліни. Види та порядок накладення дисциплінарного стягнення регулюються ст. 147-152 КЗпП України. За загальним правилом власник або уповноважений ним орган може вжити до працівника за порушення трудової дисципліни один з таких заходів стягнення: догану або звільнення.

Догана – це вид стягнення, який є заходом особистого немайнового характеру і полягає у негативній оцінці та засудженні поведінки працівника.

Звільнення як вид дисциплінарного стягнення полягає у розірванні трудового договору з працівником, який порушує трудову дисципліну. Воно застосовується: за систематичне невиконання без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором, якщо до працівника вже застосовувались заходи дисциплінарного впливу; за прогул; за появу на роботі у нетверезому стані, у стані наркотичного чи токсичного сп'яніння; за розкрадання майна власника, яке встановлено вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого належить накладення адміністративного стягнення чи вжиття заходів громадського впливу (п. 3, 4, 7, 8 ст. 40 КЗпП України).

За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення.

Дисциплінарне стягнення застосовується роботодавцем безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи час, коли працівник не працював у зв'язку з хворобою, що підтверджується медичним документом, або перебував у відпустці. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку (ст. 148 КЗпП України). Якщо наказ про оголошення стягнення був виданий без пояснень працівника або складання акта про відмову від пояснень, а також виданий після встановлених законодавством строків, то він не має юридичної сили. Стягнення оголошується у наказі (розпорядженні) і повідомляється працівникові під розписку.

Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення до працівника не було застосовано нове стягнення, то вважається, що він не мав дисциплінарного стягнення. Якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і своєю поведінкою довів сумлінність у праці, то дисциплінарне стягнення може бути зняте достроково. При цьому роботодавець видає наказ (розпорядження).

7.6. Матеріальна відповідальність у трудовому праві

Сторонами трудового договору в процесі реалізації трудових правовідносин може заподіюватись один одному шкода. Обов'язок з відшкодування заподіяної шкоди випливає із передбаченого в ст. 66 Конституції обов'язку кожного відшкодувати заподіяні ним збитки.

Цей обов'язок знаходить свою реалізацію в Кодексі законів про працю України та інших нормативно-правових актах, які регулюють матеріальну відповідальність сторін трудового договору. Обов'язок з відшкодування заподіяної шкоди працівником роботодавцю є похідним від передбаченого статтею 131 КЗпП

України обов'язку працівників бережливо ставитися до майна підприємства, установи, організації і вживати заходів до запобігання шкоди.

Під матеріальною відповідальністю у трудовому праві розуміють насамперед обов'язок працівника відшкодувати заподіяну ним майнову шкоду підприємству за наявності підстав і умов, передбачених законом.

При реалізації матеріальної відповідальності сторона трудового договору зазнає негативних наслідків майнового характеру, оскільки за рахунок власних коштів повинна відшкодувати заподіяну шкоду чи передати взамін пошкодженого рівноцінне майно.

Матеріальна відповідальність – це сукупність норм, які встановлюють матеріальні санкції за заподіяння матеріальної і/або немайнової шкоди та добровільне чи примусове перетерпіння стороною трудових правовідносин негативних наслідків майнового характеру за скоєне трудове правопорушення, що призвело до заподіяння матеріальної і/або немайнової шкоди іншій стороні трудових правовідносин.

Матеріальну відповідальність слід відрізнити від дисциплінарної відповідальності. Матеріальна відповідальність відрізняється від дисциплінарної тим, що вона має обопільний двосторонній характер, тобто сторонами її можуть бути як працівник, так і роботодавець, стороною ж дисциплінарної відповідальності є лише працівник. На відміну від дисциплінарної відповідальності, яка має карний характер, матеріальна відповідальність має відшкодувальний, правовідновлювальний характер.

Виходячи із змісту частини 1 статті 130 КЗпП України, підставами матеріальної відповідальності працівників є:

- а) шкода;
- б) порушення трудових обов'язків працівника;
- в) причинний зв'язок між шкодою і порушенням трудових обов'язків, оскільки в частині 1 статті 130 КЗпП України визначено, що шкода повинна бути наслідком порушення трудових обов'язків.

Умовами ж матеріальної відповідальності є обставини чи фактори, за яких уже здійснюється, реалізується сама матеріальна відповідальність за наявності підстави. До таких умов, зокрема, належать: дотримання порядку притягнення до неї, правильне визначення розміру шкоди.

Трудове правопорушення як підстава матеріальної відповідальності – тобто протиправне, винне невиконання чи неналежне виконання сторонами трудових відносин трудових обов'язків, яке спричинюю заподіяння матеріальної і/або немайнової (моральної) шкоди іншій стороні трудового правовідношення, відповідальність за яку передбачена нормами трудового права.

Обмежена матеріальна відповідальність працівника. Обмежена матеріальна відповідальність працівника – це відшкодування працівником заподіяної роботодавцю прямої дійсної шкоди не більше встановленої законом межі – свого місячного середнього заробітку.

Згідно із ст. 132 КЗпП України матеріальна відповідальність у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше середнього місячного заробітку працівника має широку сферу застосування. Матеріальна відповідальність понад середній місячний заробіток працівника допускається лише у випадках, передбачених законодавством

України. У ст. 133 КЗпП України перераховані випадки матеріальної відповідальності працівників за конкретний склад правопорушень, проте цей перелік не є вичерпним, оскільки ст. 132 КЗпП України встановлює загальну норму щодо обмеженої матеріальної відповідальності працівників.

Обмежену матеріальну відповідальність згідно зі ст. 133 КЗпП України несуть:

1) працівники:

а) за зіпсуття і знищення через недбалість матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні;

б) за зіпсуття або знищення через недбалість інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові у користування;

2) керівники підприємств, установ, організацій і їх заступники, а також керівники структурних підрозділів підприємств, установ, організацій і їх заступники, якщо шкоду підприємству, установі, організації заподіяно:

а) зайвими грошовими виплатами;

б) неправильною постановкою обліку і зберігання матеріальних чи грошових цінностей;

в) невжиттям необхідних заходів до запобігання простоям, випускові недоброякісної продукції, розкраданню, знищенню і зіпсуттю матеріальних і грошових цінностей.

Повна матеріальна відповідальність за чинним законодавством – покриття працівником заподіяної шкоди у повному розмірі, але не більше прямої дійсної шкоди. Випадки повної матеріальної відповідальності передбачені ст. 134 КЗпП України.

Повна матеріальна відповідальність на підставі письмового договору. Згідно з п.1 ст. 134 КЗпП України працівник несе повну матеріальну відповідальність, коли між працівником і підприємством укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або інших цілей. Такий письмовий договір про повну матеріальну відповідальність згідно зі ст. 135¹ КЗпП України може бути укладено підприємством з працівниками (що досягли вісімнадцятирічного віку), які обіймають посади або виконують роботи, безпосередньо пов'язані із зберіганням, обробкою, продажем (відпуском), перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей. Такі договори повинні відповідати типовому договору про повну матеріальну відповідальність.

1. Повна матеріальна відповідальність за майно та інші цінності, отримані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами.

2. Повна матеріальна відповідальність за шкоду, завдану діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку (п. 3 ст. 134 КЗпП України).

3. Повна матеріальна відповідальність працівника за шкоду, заподіяну ним у нетверезому стані (п.4 ст. 134 КЗпП України).

4. Повна матеріальна відповідальність працівника за шкоду, завдану недостачею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів,

напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні, а також інструментів, вимірювальних приладів, спецодягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові у користування (п.5 ст. 134 КЗпП України).

5. Повна матеріальна відповідальність у випадках, передбачених окремими законодавчими актами (п.6 ст. 134 КЗпП України).

6. Повна матеріальна відповідальність за шкоду, заподіяну не при виконанні трудових обов'язків (п.7 ст. 134 КЗпП України).

7. Повна матеріальна відповідальність посадових осіб, винних у незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу (п.8 ст. 134 КЗпП України).

8. Повна матеріальна відповідальність керівників підприємств, установ, організацій, винних у несвоєчасній виплаті заробітної плати.

Підвищена (кратна) матеріальна відповідальність працівника: стаття 135 чинного КЗпП регулює межі матеріальної відповідальності у випадках, коли фактичний розмір шкоди перевищує її номінальний розмір. Межі матеріальної відповідальності працівників за шкоду, завдану підприємству, установі, організації розкраданням, умисним зіпсуттям, недостачею або втратою окремих видів майна та інших цінностей, а також у тих випадках, коли фактичний розмір шкоди перевищує її номінальний розмір, встановлюється законодавством. Тобто йдеться про заподіяння шкоди злочином (розкраданням), умисним зіпсуттям, недостачею або втратою окремих видів майна, які мають особливу цінність і значущість для народного господарства, культури. У таких випадках межі матеріальної відповідальності встановлюються законодавством.

Колективна (бригадна) матеріальна відповідальність – форма повної матеріальної відповідальності певної групи працівників на підставі письмового договору.

Колективна (бригадна) матеріальна відповідальність регулюється ст. 135² КЗпП України та іншими нормативно-правовими актами. При спільному виконанні працівниками окремих видів робіт, пов'язаних із зберіганням, обробкою, продажем (відпуском), перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей, коли неможливо розмежувати матеріальну відповідальність кожного працівника й укласти з ним договір про повну матеріальну відповідальність, може запроваджуватися колективна (бригадна) матеріальна відповідальність.

Колективна (бригадна) матеріальна відповідальність встановлюється власником або уповноваженим ним органом за погодженням з виборним органом профспілкової організації. Письмовий договір про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність укладається між підприємством, установою, організацією і всіма членами колективу (бригади).

Матеріальна відповідальність роботодавця – це перетерпіння ним негативних наслідків майнового характеру при відшкодуванні у встановленому законом порядку і розмірі матеріальної і/або немайнової шкоди, заподіяної працівникові трудовим правопорушенням (невиконанням або неналежним виконанням обов'язку з управління працею).

7.7. Трудові спори та порядок їх розв'язання

Важливими трудовими правами працівників, закріпленими в ст. 2 КЗпП України, є право на вирішення колективних трудових конфліктів (спорів) у встановленому законом порядку та право на звернення до суду для вирішення трудових спорів незалежно від характеру виконуваної роботи або займаної посади. Правовою засадою розгляду трудових спорів є глава XV «Індивідуальні трудові спори» КЗпП України, Закон України від 3 березня 1998 р. № 137/98-ВР «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», а також інші нормативно-правові акти.

Причинами виникнення трудових конфліктів можуть бути:

- об'єктивного характеру (помилки сторін трудового договору, недоліки в культурно-виховній роботі тощо);
- організаційно-правового характеру (нечіткі формулювання окремих правових норм, прогалини в діючому законодавстві про працю тощо);
- організаційно-господарського характеру (недоліки в проведенні обліку, контролю, у постачанні, фінансуванні та інших господарських справах).

Підставою виникнення трудового спору є наявність певного юридичного складу, а саме складного юридичного факту: а) порушення (дійсне чи уявне) однією зі сторін трудового правовідношення суб'єктивного трудового права іншої сторони (або висування однією із сторін вимог про встановлення нових чи зміну існуючих умов праці); б) звернення зацікавленої сторони до відповідного юрисдикційного органу; в) прийняття юрисдикційним органом заяви до розгляду.

Трудові спори – це неврегульовані шляхом безпосередніх переговорів розбіжності між сторонами соціально-трудова відносин щодо застосування законодавства про працю, встановлення нових чи зміни існуючих умов праці, що передані на розгляд уповноваженого юрисдикційного органу.

Трудові спори як складні за своєю сутністю соціально-правові явища можуть бути класифіковані за різними підставами. За суб'єктивним критерієм трудові спори поділяються на індивідуальні та колективні.

Індивідуальні трудові спори – це розбіжності між працівником і роботодавцем, що виникли в процесі трудових і пов'язаних з ними правовідносин, з питань застосування нормативних актів, умов трудового договору, які неврегульовані ними під час безпосередніх переговорів і про які заявлено в орган з розгляду індивідуальних трудових спорів.

Прийняття Конституції України та розширення права на судовий захист дозволяє говорити, що суду повинні бути підвідомчі всі індивідуальні трудові спори, які впливають з трудових правовідносин. Так, стаття 55 Конституції України визначає, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права та свободи порушено або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод (Рішення Конституційного Суду від 25 грудня 1997 р. №9-Зп у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Р.М., Ярошенко П.П. та інших щодо офіційного тлумачення статей 54, 65, 124 Конституції України).

Згідно зі ст. 124 Конституції правосуддя в Україні здійснюється виключно судами і не допускається делегування функцій судів, а також присвоєння цих функцій іншим органам чи посадовим особам. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини.

Місцеві суди розглядають спори за заявами працівників про:

1. поновлення на роботі незалежно від підстав припинення трудового договору,
2. зміну дати і формулювання причин звільнення,
3. оплати за час вимушеного прогулу або виконання нижчеоплачуваної роботи,
4. роботодавця про відшкодування працівниками матеріальної шкоди, заподіяної підприємству;
5. працівників з питань застосування законодавства про працю,
6. тощо.

Крім того, суди розглядають й інші категорії трудових спорів. Наприклад, про відмову в прийнятті на роботу працівників, які запрошені на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, молодих спеціалістів, які закінчили навчання у встановленому законом порядку і направлені на роботу на дане підприємство, в установу, організацію; вагітних жінок, жінок, які мають дітей у віці до трьох років або дитину-інваліда; одиноких матерів – за наявності дитини у віці до 14 років; виборних працівників після закінчення терміну їх повноважень; працівників, яким надано право поворотного прийняття на роботу; іншим особам, з якими роботодавець відповідно до чинного законодавства зобов'язаний укласти трудовий договір.

Колективні трудові спори (конфлікти) – це розбіжності, що виникають між сторонами соціально-трудова відносин щодо встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту; укладення чи зміни колективного договору, угоди; виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень; невиконання вимог законодавства про працю.

Порядок вирішення колективних трудових спорів регулюється Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 року¹. Цей Закон визначає правові, організаційні засади вирішення колективних трудових спорів (далі – КТС), врегулювання розбіжностей, що виникають між сторонами колективно-договірних відносин.

За рівнем виникнення і вирішення КТС поділяються на наступні види:

1. **виробничі** – на рівні підприємства, установи чи організації;
2. **галузеві і територіальні** – на рівні однієї або кількох галузей чи окремої адміністративно-територіальної одиниці, якщо участь у спорі беруть наймані працівники більшості підприємств галузі або адміністративно-територіальної одиниці;
3. **національні** – на рівні держави, якщо участь у спорі беруть наймані працівники більшості регіонів України (областей, Автономної Республіки Крим, міст Києва та Севастополя).

Процедура розгляду КТС складається з 2 етапів. На першому етапі колективні трудові спори вирішуються за допомогою примирних процедур. Сюди відноситься розгляд спору примирними комісіями і трудовими арбітражами.

Другим етапом вирішення КТС є проведення страйку. Право на страйк в Україні закріплено в статті 44. В ній передбачено право тих, хто працює, на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. **Страйк** – це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою вирішення КТС (конфлікту).

Міжнародними правовими актами право на страйк віднесено до основних колективних прав трудящих. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. зобов'язав держави забезпечити право на страйк за умови його здійснення відповідно до законів кожної держави (ст. 8).

Страйк може виникати не лише на виробничому рівні. Страйк вважається галузевим чи територіальним, якщо на підприємствах, на яких оголошено страйк, кількість працюючих становить більше половини загальної кількості працюючих відповідної галузі чи території.

Стаття 24 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» передбачає низку підстав та умов, за яких забороняється проведення страйку. Так, забороняється проведення страйку за умов, якщо припинення працівниками роботи створює загрозу життю і здоров'ю людей, довкіллю або перешкоджає запобіганню стихійному лиху, аваріям, катастрофам, епідеміям та епізоотіям та ліквідації їх наслідків.

Забороняється проведення страйку працівників (крім технічного та обслуговуючого персоналу) органів прокуратури, суду, Збройних Сил України, органів державної влади, безпеки та правопорядку.

Проведення страйку може бути заборонено Верховною Радою або Президентом України у випадку оголошення надзвичайного стану. Термін такої заборони не повинен перевищувати одного місяця. Подальша заборона має бути схвалена спільним актом Верховної Ради України і Президента України. У разі оголошення воєнного стану в державі настає автоматична заборона проведення страйків до моменту його відміни.

Роботодавець (представник), місцеві органи виконавчої влади або орган місцевого самоврядування й орган або особа, що очолює страйк, зобов'язані вжити необхідних заходів до забезпечення під час страйку життєдіяльності підприємства, збереження майна, додержання законності та громадського правопорядку, недопущення загрози життю і здоров'ю людей, навколишньому природному середовищу.

Рішення суду про визнання страйку незаконним зобов'язує учасників страйку прийняти рішення про припинення або відміну оголошеного страйку, а працівників – розпочати роботу не пізніше наступної доби після вручення копії рішення суду органіві (особі), що очолює страйк.

Участь у страйку працівників, за винятком страйків, визнаних судом незаконними, не розглядається як порушення трудової дисципліни і не тягне за собою дисциплінарної відповідальності.

Участь у страйку або його організація, який визнаний судом незаконним, є порушенням трудової дисципліни. Вказані особи притягуються до дисциплінарної відповідальності аж до звільнення з роботи.

Контрольні запитання:

1. Як сьогодні відбувається реформування національного трудового законодавства?
2. У чому полягають особливості структури системи трудового права?
3. Визначте зміст та особливості правового статусу працівника як суб'єкта трудових правовідносин?
4. Які організаційно-правові форми соціального партнерства у сфері праці Ви знаєте?
5. Назвіть підстави розірвання трудового договору з ініціативи третіх осіб?

Теми рефератів та есе:

1. Правове регулювання зайнятості в Україні.
2. Державна служба зайнятості України: структура та основні функції.
3. Роль профспілок України в регулюванні колективних трудових відносин.
4. Колективно-договірне регулювання умов праці.
5. Трудовий договір як підстава виникнення трудових правовідносин.
6. Дострокове розірвання строкового трудового договору.
7. Особливості правового регулювання щорічних відпусток в Україні.
8. Особливості дисциплінарної відповідальності працівників, що здійснюють виховні функції
9. Правове регулювання праці молоді.
10. Сучасні тенденції розвитку трудового права.
11. Суть і значення гарантій трудових правовідносин.
12. Перспективи розвитку трудового законодавства у демократичній суверенній Україні.
13. Роль і місце трудового договору у системі трудового права.
14. Проблеми трудового права.

Тести:

1. При укладенні трудового договору законодавством забороняється вимагати від осіб, які поступають на роботу
 - А) документи про освіту;
 - Б) відомості про попередню трудову діяльність;
 - В) відомості про походження.
2. Вкажіть, на якому рівні укладаються колективні угоди?
 - А) локальному;
 - Б) міжнародному;
 - В) державному.
3. Які суб'єкти зобов'язані брати участь у колективних переговорах з укладення колективної угоди?
 - А) об'єднання роботодавців;
 - Б) органи виконавчої влади;
 - В) органи місцевого самоврядування.
4. Сторонами угоди на регіональному рівні є:
 - А) наймані працівники;

- Б) місцеві органи державної влади;
- В) обласні управління Мінсоцполітики України.

5. Заповніть пробіли: «Участь у страйку працівників, за винятком страйків, визнаних судом незаконними, не розглядається як (*) і не може бути підставою (***)».**

- А) для притягнення до дисциплінарної відповідальності;
- Б) порушення прав роботодавців;
- В) порушення трудової дисципліни;
- Г) виконання трудових обов'язків
- Д) для переведення на іншу менш оплачувану роботу;
- Е) для відсторонення від роботи.

6. Трудовий договір може укладатися на строк?

- А) визначений його сторонами;
- Б) визначений роботодавцем;
- В) визначений працівником.

7. Доручення роботодавцем працівникові роботи, що не відповідає його трудовій функції, ... вважається:

- А) зміною істотних умов праці;
- Б) переведенням працівника на іншу роботу;
- В) переміщенням працівника на інше робоче місце.

8. Надурочні роботи не повинні перевищувати для працівника _____ год. протягом двох днів підряд і _____ год. на рік.

9. Максимальний термін випробування під час прийняття працівника на роботу встановлюється до _____ міс.

10. До трудової книжки не заносяться відомості щодо:

- А) заохочення працівника;
- Б) накладені на працівника стягнення;
- В) переведення працівника на іншу постійну роботу;

Рекомендована література:

1. Болотіна Н.Б. Трудове право України: підруч. [5-те вид., перероб. і доп.]. – К.: Знання, 2008. – 860с.
2. Болотіна Н.Б. Трудове право України: навч. посіб. К.: Знання, 2008. 375с.
3. Болотіна Н.Б. Трудове право України: Підручник. [4-те вид., стер.].К.: Вікар, 2006. 725 с. (Вища освіта ХХІ століття).
4. Дмитренко Ю.П. Трудове право України: підруч. К.: Юрінком, 2009. 624с.
5. Кашкин Ю.С. Трудовое право Европейского Союза: учебн. пособ. М.: Волтерс Клувер. 2009. 304с.
6. Киселев И.Я. Сравнительное трудовое право: учебн. – М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2005. – 360 с.
7. Прилипко С.М., Ярошенко О.М. Трудове право України: підруч. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. – 728с.

8. Трудове право України: Академ. курс: підруч. / [А.Ю. Бабаскін, Ю.В. Баранюк, С.В. Дріжчана та ін.]; за заг. ред. Н.М. Хуторян. – К.: Видавництво А.С.К., 2004. – 608 с.
9. Трудове право України: Академ. курс: підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [П.Д. Пилипенко, В.Я. Буряк, З.Я. Козак та ін.]; за ред. П.Д. Пилипенка. – 3. вид., переробл. та доп. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 536с.
10. Нерсисянц В. С, Философия права: Учебник для вузов. – М., 1997. –С. 68-69.
11. Пархоменко Н.М. Стан та перспективи розвитку системи джерел права України. – Правова держава: Щорічник наукових праць. – 2000. – Вип. 11. – С 77. Котюк В. О. Теорія права. – К, 2000. – С 34.
12. Пилипенко П.Д. Проблеми теорії трудового права: Монографія.– Львів, 1999. – С 8.
13. Костюк В. Л. Джерела трудового права. – Автореф. канд. юрид. наук. – Київ, 2000. – 20 с.
14. Ярошенко О.М. Джерела трудового права України: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук.: спец.: 12.00.05 – Трудове право, право соціального забезпечення / О.М. Ярошенко. – Х., 2007. – С. 7.
15. Конституція України: Науково-практичний коментар [Текст] / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; ред. кол.: В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін.: Право. К.: Вид. дім «Ін Юре», 2003. 410 с.

Нормативно-правові акти:

Міжнародні акти:

1. Європейська соціальна хартія (переглянута): Прийнята 3 травня 1996 року, [ратифікована із заявами Законом від 14.09.2006] / Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 51. – С. 2096.
2. Загальна декларація прав людини: Проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року / Уманський А.М., Сумцов В.Г. Международные трудовые нормы и рекомендации. – Луганск: Изд-во Восточноукр. гос. ун-та, 1999. – С. 189–196.
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 19 грудня 1966 року: Ратифікований Указом Президії Верховної Ради УРСР від 19.10.1973 // Український часопис прав людини. – 1995. – № 1. – С. 91–109.
4. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 19 грудня 1966 року: Ратифікований Указом Президії Верховної Ради УРСР від 19.10.1973 // Соціальний захист: (спецвипуск). – серпень. – 1998. – С. 105–111.
5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони // Офіційний сайт Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011

Закони:

6. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

7. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – № 50. – Ст. 375.
8. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
9. Про вищу освіту: Закон України від 1 липня 2014 р. 1556-VII // Відомості Верховної Ради (ВВР). - 2014. - № 37-38. - Ст.2004
10. Про відпустки: Закон України від 15 листопада 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 2. – Ст. 4.
11. Про державну службу: Закон України від 16 грудня 1993р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.
12. Про загальну середню освіту: Закон України від 13 травня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.
13. Про колективні договори і угоди: Закон України від 1 липня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. 1993. № 36. Ст. 36.
14. Про оплату праці: Закон України від 24 березня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. № 17. Ст. 121.
15. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 3 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. 1998. № 34. Ст. 227.
16. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 № **1697-VII**// Відомості Верховної Ради України. 2015. № 2-3. Ст. 12.
17. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності. Закон України від 15 вересня 1999 року № 1045-XIV. Відомості Верховної Ради України. 1999. №45. Ст. 397.
18. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності. Указ Президента України від 10.06.1997 №503/97// Урядовий кур'єр. 1997. –14 червня.
19. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні. Закон України від 21 березня 1991 року №875-XII. Відомості Верховної Ради України. 1991. – №21. Ст.252.
20. Про зайнятість населення. Закон України від 5 липня 2012 року // Офіційний сайт Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. Режим доступу:
21. Про прожитковий мінімум. Закон України від 15 липня 1999 р. №966-XГ7// Відомості Верховної Ради України. – 1999. – №38. – Ст.348.

Підзаконні акти:

22. Дисциплінарний Статут прокуратури: [Затв. постановою Верховної Ради України від 6 листопада 1991 року] // Відомості Верховної Ради України. 1992. – № 4. Ст. 15.
23. Указ Президента України від 29 березня 2001 року №221/2001 «Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики».
24. Про гарантії та компенсації при переїзді на роботу в іншу місцевість: постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р. № 255 // Офіційний вісник України від 19.03.1998. № 9. С. 124.
25. Типові правила внутрішнього трудового розпорядку для робітників і службовців підприємств, установ, організацій: [Затв. постановою Держкомпраці

СРСР за погодженням з ВЦРПС від 20 липня 1984 р.] // Кодекс законів про працю України з постатейно систематизованими матеріалами / [упоряд. і наук. ред. В. Вакуленко]. К.: Істина, 2001. С. 540–545.

26. Умови, тривалість, порядок надання та оплати творчих відпусток: [Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 19 січня 1998 р. № 45] // Офіційний вісник України. 1998. № 3. Ст. 105.

Інформаційні ресурси:

1. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/>

2. Офіційний сайт Верховного Суду України. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/>

3. Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/>

4. Офіційний сайт Судова влада України. – Режим доступу: <http://www.court.gov.ua/>

5. Офіційний сайт Мінюсту України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/>

ТЕМА 8. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

8.1. Поняття і джерела цивільного права

Цивільне право – це сукупність правових норм, які регулюють особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Предмет будь-якої галузі права становлять суспільні відносини, що врегульовані нею. Предмет цивільно-правового регулювання становлять сьогодні дві групи відносин: особисті немайнові та майнові (цивільні відносини).

Відповідно до ч. 1 статті 1 Цивільного кодексу України цивільним законодавством регулюються «особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників».

Отже, відносини, що становлять предмет цивільно-правового регулювання, складаються з двох груп (майнових та особистих немайнових відносин). Майновими є суспільні відносини, які виникають з приводу матеріальних благ, які мають економічну цінність. Особистими немайновими є суспільні відносини у яких відсутній економічний зміст. Вони характеризуються нерозривним зв'язком з самими учасниками цих відносин (фізичними чи юридичними особами).

Функції цивільного права – це зумовлені предметом і забезпечувані законодавством цілі правової галузі, певні напрями цивільно-правового впливу на особисті немайнові та майнові відносини.

Система цивільного права – це сукупність окремих частин – підгалузей, інститутів, субінститутів, цивільно-правових норм, що перебувають у внутрішньому логічному зв'язку та залежності між собою. Структура системи цивільного права визначається особливостями тих відносин, що нею регулюються, а її елементами є цивільно-правові норми, інститути, субінститути і підгалузі.

Цивільне право України побудовано за пандектною системою, тобто вона поділяється на дві частини – Загальну та Особливу.

Загальну частину становлять норми про:

- цивільне право як приватне право, коло цивільних відносин;
- джерела цивільного права;
- учасників цивільних відносин, об'єкти цивільних відносин, підстави виникнення цивільних прав і цивільних обов'язків;
- правочини, представництво і довіреність, строки тощо.

Норми Загальної частини застосовуються до всіх цивільних відносин, поширюються на всі підгалузі, інститути та субінститути, що дозволяє не включати в останні правила, які вже містяться у Загальній частині.

Особливу частину цивільного права утворюють норми щодо особистих немайнових прав фізичної особи, права власності та інших речових прав, права інтелектуальної власності, зобов'язального та спадкового права.

Цивільно-правові норми – правові приписи, які регулюють особисті немайнові і майнові відносини їх учасників.

Цивільно-правовий інститут – це певні групи цивільно-правових норм, що регулюють однорідні відносини.

Субінститут – складова цивільно-правового інституту, яка є групою цивільно-правових норм, що регулюють однорідні відносини в межах певного інституту.

Джерелами цивільного права є зовнішні форми виразу правил поведінки учасників цивільних правовідносин, які засвідчують їхню обов'язковість для певного кола осіб.

- Цивільний кодекс України відносить до актів цивільного законодавства: Конституцію України;
- Цивільний кодекс України;
- інші закони України, які приймаються відповідно до Конституції та ЦК;
- акти Президента України;
- постанови Кабінету Міністрів України (далі – КМУ);
- нормативно-правові акти інших органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим, лише у випадках і у межах, встановлених Конституцією та законом (ст. 4).

У відповідності до ст. 4 ЦК визначаються загальні положення щодо регулювання цивільних відносин в Україні. Крім того, закріплюється вичерпний перелік основних актів цивільного законодавства, а також їх субординаційне співвідношення.

Джерела цивільного права поділяють за їх походженням:

- а) офіційні (державно-юридичні, формально-обов'язкові);
- б) неофіційні (фактичні, неформальні, «реально-обов'язкові»).

Офіційними джерелами цивільного права є акти цивільного законодавства, в тому числі чинні міжнародні договори, які згідно зі ст. 9 Конституції України також є складовою національного законодавства.

Акти цивільного законодавства України – система нормативно-правових актів, які регулюють цивільні відносини.

Основу цих актів становить Конституція України, яка містить низку норм прямої дії, котрими регулюються цивільні відносини. Йдеться передовсім про норми, які встановлюють основні принципи здійснення, охорони і захисту особистих немайнових та майнових прав, загальні засади інституту права приватної власності та власності суб'єктів публічного права тощо.

Конституція України визначає рівність правового регулювання відносин, у тому числі приватноправової сфери. Так, згідно зі ст. 92 Конституції лише на рівні закону визначаються права і обов'язки людини і громадянина; правосуб'єктність громадян; правовий режим власності; правові засади і гарантії підприємництва; засади цивільно-правової відповідальності тощо. Для загальних засад цивільного законодавства принципове значення мають конституційні положення про судовий захист цивільних прав та інтересів.

Основним кодифікованим актом цивільного законодавства є Цивільний кодекс України (далі – ЦК) від 16 січня 2003 р., що набрав чинності 1 січня 2004 року. ЦК закріпив основні засади приватно-правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин за участю не тільки фізичних та юридичних осіб, а також суб'єктів публічного права (держави Україна, АРК, територіальних громад).

ЦК має конструкцію за так званим «книжним» принципом:

- Книга перша – «Загальні положення»;
- Книга друга, як вже вказувалося, – «Особисті немайнові права фізичної особи»;
- Книга третя – «Право власності та інші речові права»;

– Книга четверта – «Право інтелектуальної власності» стосується особливої сфери цивільних відносин, пов'язаних зі створенням і використанням результатів інтелектуальної, творчої діяльності фізичної особи;

– Книга п'ята – «Зобов'язальне право» охоплює широкий спектр цивільних відносин як щодо договірної, так і недоговірної сфери, яким присвячується майже 40 глав (глави 47 – 83);

– Книга шоста – «Спадкове право».

До інших актів нормативного характеру, які регулюють цивільні правовідносини, належать **міжнародно-правові договори** (ст. 9 Конституції України, ст. 10 ЦК). Міжнародні договори набувають чинності для України після надання Верховною Радою України згоди на їх обов'язковість. Міжнародні договори наділені пріоритетом у правозастосуванні порівняно з іншими актами цивільного законодавства, у тих випадках, якщо положення останніх суперечать міжнародному договору. Згідно зі ст. 10 ЦК, якщо у чинному міжнародному договорі України, укладеному у встановленому законом порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України.

Практика Європейського суду з прав людини є джерелом цивільного права в частині, яка містить основоположні принципи державного регулювання майнових та немайнових відносин. Застосування практики Європейського суду з прав людини судами України як джерела права є обов'язковим згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Джерелами цивільного права є рішення Конституційного Суду України, якими:

а) встановлюються формально обов'язкові правила розуміння норм Конституції та законів України, зокрема тих, якими регулюються цивільні відносини;

б) визнається неконституційність певного нормативно-правового акта (ст. 150 Конституції України).

Співвідношення актів цивільного законодавства і договору втілене у ст. 6 ЦК, що свідчить пріоритетне положення останнього серед цивільно-правових засобів регулювання товарно-грошового обороту. Динаміка товарно-грошового обороту, багатоманітність правових зв'язків між учасниками цивільних відносин виключають можливість їх упорядкованості лише тими чи іншими нормами. Юридична рівність, вільне волевиявлення та майнова самостійність учасників цивільних відносин створюють об'єктивну передумову для вчинення ними дій, що мають юридичне значення, з метою забезпечення саморегулювання їх взаємних відносин.

До **неофіційних (неформальних) джерел** належать передовсім різноманітні звичаєві правила. Різновидами таких правил, визнаних у ЦК, є звичаї ділового обороту, місцеві звичаї, звичаї національних меншин; так звані «вимоги, які звичайно ставляться» тощо. Особливість звичаю як джерела права полягає в тому, що, попри неофіційне походження, звичай офіційно визнається державою як одне з джерел регулювання цивільних відносин, (за умови, що він не суперечить договору чи актам цивільного законодавства). Згідно зі ст. 7 ЦК звичаєм є правило поведінки,

яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин.

8.2. Цивільні правові відносини

8.2.1. Поняття та елементи цивільних правовідносин

Серед різноманітних відносин та зв'язків, що виникають у суспільстві (культурних, моральних, економічних, політичних та ін.), є відносини, поведінка учасників яких регулюється саме нормами цивільного права.

Цивільні правовідносини – це урегульовані правом суспільні відносини. Цивільні правовідносини можуть виникати на основі як законодавства, так і інших. Основні юридичні регулятори: цивільний договір, установчий документ юридичної особи, звичай, міжнародний договір, а у випадках, передбачених законом, також і судовий прецедент. Особливістю в цивільно-правовому саморегулюванні є важлива роль договорів (ч. 1-3 ст. 6 ЦК), а також установчих документів юридичних осіб (ст. 87 ЦК).

Найпоширенішою класифікацією цивільних правовідносин є їх поділ на види за їх юридичною природою. Ця класифікація групує правовідносин за інститутами і субінститутами цивільного права. Так, правовідносини за юридичною природою поділяються на:

- особисті немайнові, речові,
- відносини інтелектуальної власності,
- договірні,
- деліктні,
- квазі-деліктні,
- спадкові,
- корпоративні, тощо.

Суб'єктний склад цивільних правовідносин складають дві сторони (суб'єкти). Кожна з сторін може бути представлена однією чи кількома особами. Стаття 2 ЦК визначає коло суб'єктів, які виступають учасниками цивільних відносин. Суб'єктами виступають суб'єкти приватного права (фізичні та юридичні особи), суб'єкти публічного права (держава, іноземні держави, АРК, територіальні громади тощо).

Зміст правовідносин утворюють права та обов'язки їх учасників. Суб'єктивне цивільне право – це міра юридично дозволеної поведінки учасника цивільних правовідносин. Суб'єктивний цивільний обов'язок є мірою юридично необхідної поведінки учасника цивільних правовідносин.

Об'єктами виступають матеріальні та нематеріальні блага, щодо яких цивільні правовідносини встановлюються та здійснюються. об'єктами цивільних прав, згідно з ст. 177 ЦК, є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага.

Підставами виникнення, зміни і припинення цивільних правовідносин є юридичні факти – певні обставини, які призводять до виникнення, зміни чи припинення цивільних правовідносин.

Найбільш поширеною є класифікація юридичних фактів за вольовою ознакою. За цим критерієм виокремлюють:

- дії – безпосередньо залежать від волі людини;
- події – виникають чи існують незалежно від волі людини.

Юридичні дії поділяються на правомірні та неправомірні. Правомірні дії поділяються на юридичні акти (дії, спрямовані на досягнення правового результату) і юридичні вчинки (дії, які спричиняють правові наслідки незалежно від спрямованості волі учасника цивільних відносин).

Події включаються види юридичних фактів, що повністю не підпадають під контроль людини (стихійні лиха – повені, землетруси, смерчі, зсуви тощо), а також ті, що певною мірою пов'язані з людською діяльністю, однак в силу об'єктивного характеру свого розвитку не можуть бути підкорені волі людини (війни, епідемії, епізоотії тощо).

Цивільні правовідносини мають юридичний та фактичний зміст. Фактичний зміст правовідносин становлять вольові дії їх учасників. Юридичним змістом є суб'єктивні права та обов'язки учасників.

Регулятивні й охоронні цивільні правовідносини класифікуються за функціональним призначенням. Залежно від часу їх дії правовідносини можуть бути довгостроковими та короткостроковими.

Залежно від об'єкта правовідносини класифікуються на особисті немайнові та майнові. Немайними об'єктами цивільних правовідносин є:

а) результати інтелектуальної, творчої діяльності людини (об'єкти права інтелектуальної власності), зокрема, твори літератури, архітектури, науки, мистецтва, відкриття, винаходи тощо);

б) інформація;

в) особисті немайнові блага (честь, гідність, ділова репутація, ім'я, зображення, приватне життя тощо).

Ознаками особистих немайнових прав є:

1. Вони є складовою змісту цивільної правоздатності фізичних та юридичних осіб. Фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права, зокрема, особисті немайнові права, встановлені Конституцією України та ЦК (частини 1, 2 ст. 26). Юридична особа може мати такі ж цивільні права та обов'язки, як і фізична особа, крім тих, що за своєю природою можуть належати лише людині (ч. 1 ст. 91 ЦК).

2. Вони мають особливості виникнення та припинення. Особисте немайнове право виникає, як правило, із народженням фізичної особи та діє довічно. Крім того, воно може виникати за законом і також діяти довічно.

3. Такі права безпосередньо пов'язані з особистістю фізичної особи. Вони не можуть відчужуватися ні в добровільному, ні в примусовому порядку. Крім того, особа позбавлена права від них відмовитися. Це правило не діє щодо фізичних осіб – підприємців або юридичних осіб.

8.2.2. Суб'єкти цивільних правовідносин. Цивільна право- і дієздатність

Цивільна правоздатність – це здатність фізичної особи мати цивільні права і обов'язки (ст. 25 ЦК) і є рівною для усіх фізичних осіб з моменту народження і припиняється зі смертю. У випадках, встановлених законодавством, охороні підлягають інтереси зачатої, але ще не народженої дитини. Здатність мати окремі цивільні права та обов'язки пов'язується з досягненням фізичною особою

відповідного віку. Так, відповідно до ч. 1 ст. 1222 ЦК спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути особи, які були зачаті за життя спадкодавця та народжені живими після відкриття спадщини. Крім того, виникнення цивільної правоздатності у момент народження ще не означає, що фізична особа одночасно набуває можливості бути суб'єктом будь-яких цивільних правовідносин.

Правоздатність характеризується такими ознаками:

- 1) виникненням у момент народження і припиненням зі смертю;
- 2) незалежністю від раси, кольору шкіри, національності, віку, статі та інших ознак фізичної особи (ст. 24 Конституції України, ст. 25 ЦК);
- 3) здатністю мати не тільки права, а й обов'язки (статті 25, 26 ЦК);
- 4) виникнення правоздатності законом не пов'язується з волею окремих осіб або держави в цілому, невідчуженістю від особистості фізичної особи;
- 5) можливістю обмеження фізичної особи у правоздатності лише у випадках і у порядку, передбачених законом.

Наприклад, правочин, який обмежує можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, є нікчемним. Крім того, згідно статті 27 ЦК правовий акт органу державної влади, органу місцевого самоврядування, а також їх посадових осіб, що обмежує можливість мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, є незаконним.

Обмеження правоздатності можливе лише за скоєння адміністративного правопорушення чи злочину. Так, при застосуванні такої міри покарання, як позбавлення волі, особа на певний час позбавляється права вільно, на свій розсуд обирати місце проживання.

Цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними. Цивільна дієздатність фізичної особи – здатність своїми діями набувати для себе та самостійно здійснювати цивільні права, своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, а також їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. Дієздатність фізичної особи тісно пов'язана з правоздатністю і нею визначається.

Фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років має часткову цивільну дієздатність. Так, малолітня особа здатна самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Часткова дієздатність не дає малолітній особі можливості укласти заповіт або самостійно прийняти спадщину, хоча вона може набути права власності як спадкоємець, але не особистими діями, а через дії законних представників: батьків, усиновителів, опікунів.

Неповну цивільну дієздатність фізична особа має у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Її обсяг визначається переліком дій, які можуть бути вчинені неповнолітньою особою самостійно, зокрема, це дрібні побутові правочини, розпорядження своїм заробітком, стипендією або іншими доходами, здійснення права на результати інтелектуальної творчої діяльності, участь (засновник) у діяльності юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами, укладення договору банківського вкладу (рахунка) та розпорядження вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку).

Із досягненням вісімнадцятирічного віку, а також у випадках, передбачених чинним законодавством, дієздатність фізичної особи виникає у повному обсязі (ст.

34). У разі реєстрації шлюбу фізичною особою, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту його реєстрації.

Внаслідок психічного захворювання, зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами або токсичними речовинами у фізичної особи може бути порушена здатність до вольових дій. При цьому особливо страждають майнові інтереси такої особи або її сім'ї. З метою запобігання завданню шкоди майновим інтересам законодавством передбачено можливість обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, і цим ставить себе чи свою сім'ю, або осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище (частини 1, 2 ст. 36 ЦК). При чому, зловживанням вказаними речовинами є їх систематичне, а не одноразове вживання.

Обмеження дієздатності можливо лише щодо повнолітніх осіб, здійснюється в судовому порядку і вважається такою з моменту набрання законної сили рішенням суду про це. Над обмеженою у дієздатності фізичною особою встановлюється піклування, самотійно вона може вчиняти лише дрібні побутові правочини. Вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, можливо лише за згодою піклувальника. Відмова піклувальника дати згоду на вчинення вказаних правочинів може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органів опіки та піклування або до суду. Заробітну плату, пенсію, стипендію, інші доходи такої особи одержує та розпоряджається піклувальник. Порядок обмеження цивільної дієздатності фізичної особи визначається цивільним процесуальним законодавством.

Фізична особа може бути визнана судом недієздатною (ст. 39 ЦК), якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Отже, психічний розлад може бути підставою як для обмеження у дієздатності, так і для визнання фізичної особи недієздатною. Правове значення тут має характер психічного розладу. Суд, за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи (ст. 239 ЦПК), призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу.

Над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка, така особа позбавляється права на вчинення будь-якого правочину, правочини від її імені та в інтересах такої особи вчиняє її опікун. Саме опікун несе відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою.

8.2.3. Об'єкти цивільних правовідносин

Об'єктами цивільних прав визнаються матеріальні та нематеріальні блага, щодо яких між суб'єктами цивільного права виникають відносини, які становлять предмет цивільно-правового регулювання.

Речами є предмети матеріального світу, які задовольняють відповідні потреби суб'єктів цивільних правовідносин завдяки їх біологічним, фізичним, хімічним та іншим властивостям, що визначають їх товарний характер, а також сферу та напрями використання в людській діяльності.

Тварини, згідно зі ст. 180 ЦК, визнаються особливим об'єктом цивільних прав. Тварини можуть бути дикими та домашніми.

Поділ речей на **нерухомі та рухомі** (ст. 181 ЦК) обумовлений їх фізичними властивостями. Так, нерухомі речі постійно знаходяться на одному і тому ж місці (наприклад, земля, житлові будинки, інші будівлі, споруди тощо), їх переміщення у просторі або неможливе зовсім, або може призвести до їх істотного знецінення. Рухомі ж речі підлягають вільному переміщенню у просторі.

Подільні та неподільні речі (ст. 183 ЦК). Речі, які внаслідок поділу в натурі не втрачають свого господарського або іншого призначення, називаються подільними. Неподільною є річ, яку не можна поділити без втрати її цільового призначення.

Споживні та неспоживні речі (ст. 185 ЦК). Речі, які внаслідок одноразового їх використання припиняють своє фізичне існування або переходять в інший стан, є споживними. Неспоживною є річ, призначена для неодноразового використання, яка зберігає при цьому свій первісний вигляд протягом тривалого часу.

Головні речі та їх приналежності (ст. 186 ЦК). Приналежністю є річ, яка призначена для обслуговування іншої (головної) речі і пов'язана з нею спільним господарським призначенням. Отже, речі можуть перебувати в такому зв'язку, що одна з них є головною, а інша – її приналежністю (наприклад, скрипка і футляр до нього, тощо).

Плоди, приплід тварин, доходи, що приносять речі, належать власникові речі, якщо інше не встановлено законом або договором власника з іншою особою (ч. 2 ст. 189 ЦК). **Продукцією** визнаються результати виробничої діяльності суб'єктів цивільного права. Наприклад, продукція є результатом переробки сировини, напівфабрикатів у речі з готовими споживчими якостями, відповідно до їх господарського призначення. **До плодів** відносять все те, що є результатом органічного розвитку самої речі (плоди фруктових дерев, інших рослин). Результатом життєдіяльності тварин є їх приплід. **Доходи** – грошові кошти (інколи інші матеріальні цінності), які здатна приносити річ, перебуваючи у господарському обороті (орендна плата, дивіденди по акціях тощо).

Майном, як особливим об'єктом, законодавство визначає окрему річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки (ст. 190 ЦК).

Грошима (грошовими коштами) визнаються нормативно визначені та виражені в емітованих в обіг паперових і металевих знаках або у безготівковій формі умовні вартісні одиниці (гривні, копійки або відповідні одиниці іноземної валюти, наприклад, долари і центи), які мають забезпечений на законодавчому рівні примусовий курс, що полягає в обов'язковості їх приймання за визначеною номінальною вартістю, визначають міру вартості речей, робіт, послуг, інших матеріальних і нематеріальних благ, а також втрат (майнової та немайнової шкоди, збитків тощо), визнаються у цивільному обороті законним платіжним та кредитним засобом і забезпечують здійснення всіх видів платежів та розрахунків, виконуючи функції загального еквівалента, обігу і нагромадження (ст. 192 ЦК).

Валютні цінності (ст. 193 ЦК). Валютними цінностями є гроші (грошові кошти), цінні папери та інші окремі види майна, правовий режим яких визначається положеннями спеціального законодавства України, що встановлюють їх вичерпний перелік та порядок вчинення правочинів стосовно них.

Цінними паперами є документи нормативно визначених видів та груп, які мають типову форму і реквізити, емітуються на паперових бланках або в

електронному вигляді, посвідчують майнові права, які становлять неподільну юридичну єдність із формою їх фіксації (документарною або бездокументарною), порядок виникнення, зміни або припинення правовідносин стосовно яких визначається способом легітимації уповноваженої за документом особи, їх видом, змістом та призначенням у цивільному обороті.

Об'єктами цивільних прав є також дії **учасників** цивільних відносин, при чому ними визнаються тільки правомірні дії. Правопорушення лежить за межами правомірної поведінки (наприклад, заподіяння шкоди) і є підставою для виникнення права потерпілого на захист або самозахист. Разом з тим не є об'єктами цивільних прав правомірні дії суто юридичного характеру, які визнаються правочинами.

Особистими немайновими благами є невід'ємні від фізичної особи нематеріальні цінності, права на які визначають міру її можливої поведінки в особистій життєдіяльності, а також у соціальному та громадському бутті, можливість існування та здійснення яких забезпечується шляхом встановлення у цивільному законодавстві їх невичерпного переліку та комплексу засобів їх захисту на випадок порушення

8.3. Право власності в Україні

Право власності у суб'єктивному розумінні є суб'єктивним цивільним правом, дозволом для особи діяти своєю владою та у своєму інтересі стосовно свого майна з додержанням певних меж, установлених законом. На сьогодні існує багато визначень права власності. У статті 316 ЦК визначено право власності як право особи на річ, яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі іншої особи.

Типи власності – публічна та приватна. Формами власності є власність Українського народу, державна та комунальна (в рамках публічного типу); юридичних та фізичних осіб (в рамках приватного типу). Видами власності в рамках кожної з форм є: види державної власності – власність держави Україна, іноземних держав, АРК; види комунальної власності – власність територіальної громади села, селища, міста, району в місті; види приватної власності фізичних осіб – громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства; види приватної власності юридичних осіб – товариств та установ. Окремим видом власності є довірча власність.

Правомочностями власника є право володіння, користування і розпорядження. **Право володіння** – право фактичного та фізичного панування особи над річчю. Це право полягає у можливості особи безпосередньо тримати належну їй річ у себе. **Право користування** – право на здобуття з речі її корисних властивостей, привласнення плодів та прибутків, що приносяться річчю. Це право невіддільне від правомочності володіння, оскільки для користування річчю необхідно щонайменше нею володіти. **Право розпорядження** – право власника визначити юридичну долю майна. Наприклад, встановити різні конкретні правовідносини щодо майна, що йому належить, припинити чи обмежити своє право власності.

Таким чином, суб'єктами права власності є Український народ, фізичні та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, іноземні держави, державні підприємства, казенні підприємства, державні установи, територіальні громади, комунальні підприємства, комунальні установи.

Первісні та похідні, загальні та спеціальні підстави набуття права власності.

Набуття права власності на знахідку в особи, яка знайшла чужу річ. Для цього необхідно виконати певні умови, зокрема, здійснити негайне сповіщення про знахідку особі, яка її загубила, або власнику речі, і повернути знайдену річ цій особі або особі, яка представляє володільця приміщення чи транспортного засобу (якщо річ знайдено у приміщенні або транспортному засобі). В останньому випадку особа, якій передана знахідка, набуває прав та обов'язків особи, яка знайшла загублену річ. Якщо власник речі або особа, якій слід передати річ, невідомі, необхідно заявити про знахідку поліції або відповідному органу місцевого самоврядування.

Для можливості набуття у подальшому права власності на загублену річ враховуються певні правила, а особа, яка її знайшла, повинна додержуватися наступних вимог:

- 1) відкрите утримування речі;
- 2) сплив шестимісячного строку з моменту повідомлення про знахідку;
- 3) не встановлення власника або іншої особи, яка має право вимагати повернення загубленої речі;
- 4) власник або інша особа, яка має право вимагати повернення загубленої речі, не заявили про своє право на річ особі, яка знайшла загублену річ, або органу поліції чи відповідному органу місцевого самоврядування.

Набуття права власності на бездоглядну домашню тварину (ст. 340 ЦК) здійснюється за наступних умов:

- 1) затримання особою домашньої бездоглядної тварини;
- 2) негайне повідомлення про це власника і повернення йому тварини. Якщо власник невідомий – у триденний строк заявити про це до поліції або органу місцевого самоврядування, який вживає заходів для розшуку власника;
- 3) сплив шестимісячного строку (для робочої або великої рогатої худоби) або двох місяців (для інших тварин).

Право власності на бездоглядну домашню тварину можуть набути такі суб'єкти: особа, яка її затримала; особа, в якій вона була на утриманні та у користуванні і якій було тварину передано особою, яка затримала бездоглядну тварину; територіальна громада, на території якої затримано тварину, у разі відмови особи, у якій бездоглядна домашня тварина була на утриманні та в користуванні, від набуття права власності на неї.

Набуття права власності на скарб (ст. 343 ЦК). Скарбом є закопані у землі чи приховані іншим способом гроші, цінні речі, власник яких невідомий або за законом втратив на них право. Набути право власності на скарб може:

- особа, яка виявила скарб;
- як співвласники (особа, яка виявила скарб та власник майна, в якому скарб був прихований), за умов наявності згоди на розшук скарбу чи користування відповідним майном;
- власник майна, в якому був прихований скарб, за відсутності його згоди на використання цього майна іншою особою для розкопок чи пошуку цінностей;
- держава – на речі, що є пам'ятками історії та культури.

Набуття права власності за набувальною давністю здійснюється відповідно до ст. 344 ЦК. Річ може потрапити до володільця як на підставі договору, так і без

такого. Отже, це може бути будь-яке заволодіння – захоплення речі, залишення у себе речі, строк користування якою за договором закінчився та ін.

Умовами набуття права власності у цьому випадку є:

а) добросовісність заволодіння;

б) відкритість і безперервність володіння;

в) вплив визначеного законом строку, а також рішення суду (для набуття права власності на нерухоме майно, транспортні засоби, цінні папери).

Строк набуття права власності за набувальною давністю при бездоговірному заволодінні становить **десять років** (для нерухомого майна) і **п'ять** (для рухомого) безперервного володіння.

Підставою набуття права власності на безхазяйну річ (ст. 335 ЦК), є наявність речі, власник якої невідомий або його немає взагалі. Дана підстава схожа з попередніми способами набуття права власності, зокрема, на річ, від якої власник відмовився, знахідку та скарб.

Набуття добросовісним набувачем права власності на майно, відчужене особою, яка не мала на це права, є окремою підставою набуття права власності. Ця підстава є логічним наслідком припинення невизначеного становища добросовісного набувача речі, коли він не є її власником (бо придбав її у особи, яка власником речі не була, чи з іншими порушеннями прав власника речі), але вправі не повертати річ її власнику, за винятком випадків, передбачених ст. 388 ЦК.

Окремі умови набуття права власності встановлюються для самочинного будівництва (ст. 376 ЦК). Набуття та припинення права власності на самочинно збудоване майно є позитивне вирішення питань про право власності на земельну ділянку, на якій воно знаходиться, або отримання згоди власника земельної ділянки (за відсутності першої умови), а також винесення судом рішення про встановлення права власності. Суб'єктами права власності на самочинно побудоване майно можуть бути: особа, яка здійснила самочинне будівництво, якщо вона має чи набула право на земельну ділянку; або власник земельної ділянки; держава чи територіальна громада, якщо самочинне будівництво здійснено на земельній ділянці, що є державною або комунальною власністю.

Набуття права власності на перероблені речі (ст. 332 ЦК). Схожою зі створенням речі є її переробка як використання однієї речі (матеріалу), в результаті чого створюється нова річ.

Спільна власність.

Стаття 355 ЦК виокремлює два види права спільної власності: 1) спільна часткова; 2) спільна сумісна власність. Різниця між ними полягає у визначеності часток співвласників у праві на майно. Відповідно до ч. 1 ст. 356 ЦК спільна часткова власність – це власність двох чи більше осіб із визначенням часток кожного з них у праві власності. Кожен із них має право за своїм бажанням припинити відносини спільної власності шляхом виділу своєї частки зі спільного майна

Припинення права власності.

Відчуження власником свого майна як підстава припинення права власності здійснюється на підставі цивільно-правових договорів, які одночасно є підставами його виникнення у набувача. Ці договори можуть бути як оплатними, так і безоплатними.

Відмова власника від права власності раніше не передбачалася на рівні закону як підстава припинення цього права.

Знищення майна також є підставою для припинення права власності. У разі випадкового або навмисного знищення рухомого майна, як правило, не потрібно здійснювати якісь формальні дії.

Припинення права власності особи на майно, яке за законом не може їй належати. Вище зазначалося, що окремі об'єкти права власності не можуть належати приватним особам. Коли, незважаючи на таку заборону, у особи опинилося майно, яке не може перебувати у її власності, можливими є такі наслідки.

Викуп земельної ділянки у зв'язку з суспільною необхідністю (ст. 350 ЦК) застосовується для припинення насамперед права приватної власності на земельну ділянку, оскільки йдеться про суспільні інтереси, котрі конкурують із приватними, і саме на користь перших встановлюються певні механізми позбавлення приватного власника належного йому майна.

Викуп пам'яток культурної спадщини (ст. 352 ЦК) як спосіб припинення права власності застосовується за таких умов: наявність у особи права власності на такий об'єкт; безгосподарне ставлення до нього власника, що загрожує його пошкодженням або знищенням.

Реквізиція (ст. 353 ЦК) застосовується у разі виникнення надзвичайних обставин, зокрема, стихійних лих, аварій, епідемій, епізоотій, які обумовлюють вилучення майна як суспільну необхідність. Виходячи із сутності реквізиції можна припустити, що органами, за рішенням яких можлива реквізиція, можуть бути органи державної влади, органи влади АРК, органи місцевого самоврядування, оскільки для звернення до суду і отримання відповідного рішення, може не вистачити часу.

Конфіскація (ст. 354 ЦК) визначається як безоплатне вилучення у власника належного йому майна за рішенням суду у вигляді санкції за вчинене правопорушення. Відповідно до ст. 41 Конституції України право приватної власності є непорушним і ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Проте конституційні норми не виключають конфіскацію майна, але вона може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Припинення юридичної особи та смерть власника – фізичної особи припиняє право власності у цих осіб.

8.4. Договірне право

У цивільному праві поняття договору є одним з основних. Ще римські юристи зазначали, що договори (*contractus*) є найбільш розповсюдженим джерелом виникнення цивільних зобов'язань і надавали їм особливого значення. Сьогодні договір, поряд із правовими нормами, є одним з основних засобів регулювання суспільних відносин.

Розвиток ринкової економіки в Україні і світі передбачає наявність розвинутої системи договорів щодо переміщення товарів, робіт і послуг у суспільстві. Одним з основних принципів сучасного цивільного права є свобода договору (п. 3 ст. 3, ст. 627 ЦК). Цивільний кодекс України представляє договори у двох частинах – загальних положеннях, які стосуються правочинів у цілому (статті 202–236 ЦК), та

спеціальних нормах зобов'язального права, які закріплюють загальні правила щодо договорів та окремі види договірних зобов'язань.

У сучасному цивільному праві договір розглядається в трьох аспектах:

1) як юридичний факт, що породжує виникнення договірної зобов'язального правовідношення;

2) як зобов'язальне правовідношення;

3) як документ, що фіксує його умови.

Частина 1 ст. 626 ЦК визначає договір як юридичний факт, що є підставою виникнення цивільного зобов'язання. **Договір** – це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. **Договір** – це правомірна юридична дія, яка включається в загальну систему юридичних фактів поряд з адміністративними актами, юридичними вчинками, подіями та іншими життєвими обставинами, з якими закон пов'язує настання певних юридичних наслідків.

Для того, щоб договір як юридичний факт породжував правові наслідки, необхідно:

1) наявність волі двох або більше сторін;

2) певне об'єднання вольової спрямованості сторін (узгодженість волі);

3) спрямованість волі сторін на досягнення певного правового результату (встановлення, зміну або припинення прав та обов'язків).

У зв'язку з тим, що договір передбачає наявність волі не одного, а двох чи більше осіб (ч. 3, 4 ст. 626 ЦК), досягнення домовленості (консенсусу) між його учасниками. Неузгоджена воля не породжує виникнення договору. А тому договір є двостороннім правочином. індивідуальним правовим актом, у якому абстрактна модель відносин осіб, окреслена в законі, наповнюється конкретним змістом. Сторони укладають договір для досягнення певної правової мети (одержання майна у власність або в користування, одержання результату робіт або послуг тощо). Саме об'єднана воля сторін визначає характер і остаточний зміст договору.

Договір розглядається не лише як юридичний факт (підстава виникнення цивільного зобов'язання), а й як відповідне зобов'язальне правовідношення. У такому випадку поняття «договір» збігається з такими поняттями, як «договірне зобов'язання» або «зобов'язальне правовідношення». Термін «договір» нерідко застосовується щодо самого документа, у якому містяться умови договору. Договір як документ має просту письмову або ускладнену (нотаріальну) форму, а також може мати електронний вигляд і підписуватися за допомогою електронного цифрового підпису.

У ЦК України норми, що застосовуються до договорів, визначають поняття договору та умови його дійсності, права та обов'язки сторін договору, виконання договору, порядок укладення договору, його зміни та розірвання, припинення договору, наслідки недійсності договору.

У статті 3 ЦК закріплено свободу договору, яка полягає у тому, що сторони є вільними:

1) в укладенні договору;

2) виборі контрагента;

3) визначенні умов договору;

4) виборі способів забезпечення зобов'язань;

- 5) у вирішенні питання щодо зміни або розірвання договору;
- б) встановленні видів та меж відповідальності за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань.

Цивільне законодавство визначає, що свобода договору має здійснюватися з урахуванням вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості (ст. 627 ЦК). Ці межі є загальними межами здійснення учасниками цивільних відносин своїх прав та обов'язків (ст. 13 ЦК).

Зміст договору як підстави виникнення цивільно правового зобов'язання складають умови, на яких його укладено. Згідно із ч. 1 ст. 628 ЦК зміст договору становлять:

- 1) умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними;
- 2) умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства.

Договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору (загальне правило закріплено в абзаці 1 ч. 1 ст. 638 ЦК). *До істотних умов договору належать умови:*

- 1) Про предмет договору. Істотною умовою будь-якого договору завжди є його предмет. Зокрема, предметом договору найму може бути річ, яка визначена індивідуальними ознаками та яка зберігає свій первісний вигляд при неодноразовому використанні.

- 2) Визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду. Зокрема, істотними умовами договору комісії, за якими комісіонер зобов'язується продати або купити майно, є умови щодо цього майна та його ціни.

- 3) Щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди. Умова договору, щодо якої за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди, набуває характеру не випадкової, а саме істотної умови договору, тобто такої, без якої договір не буде вважатися укладеним.

Цивільний кодекс закріплює спеціальні норми щодо строку договору (строком договору є час, протягом якого сторони можуть здійснити свої права і виконати свої обов'язки відповідно до договору – ст. 631 ЦК) та ціни договору (ст. 632 ЦК).

8.5. Спадкове право

Правоздатність фізичної особи припиняється з її смертю, оскільки людина перестає існувати фізично. Значний обсяг цивільних відносин, в яких така особа була носієм прав та обов'язків, переходять до інших осіб. Такий перехід майна (спадщини) померлої особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців) називається **спадкуванням**. Умови спадкування, його порядок регулюються цивільно-правовими нормами і в сукупності складають окремий цивільно-правовий інститут – спадкове право.

Спадкове право – це сукупність цивільно-правових норм, які здійснюють правове регулювання відносин, що виникають внаслідок переходу майна, майнових прав та обов'язків померлого до інших осіб.

Спадкове право надає можливість кожній людині розпорядитися своїм майном на випадок смерті, його норми спрямовані на захист особистих інтересів громадян,

зокрема, членів сім'ї померлого (зокрема, неповнолітніх та непрацездатних осіб), чим сприяє зміцненню сім'ї.

Спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою. Прийняття спадщини є реалізацією волі фізичної особи на набуття відповідних прав та обов'язків і стосується всієї спадщини, тому її прийняття з умовою або із застереженням не допускається. Спадщина вважається прийнятою спадкоємцем вже з моменту відкриття спадщини.

Відповідно до ст. 1217 ЦК спадкування здійснюється за заповітом або за законом. Для спадкування за заповітом або за законом необхідна ціла низка передбачених законом юридичних фактів.

Так, підставою виникнення спадкування за заповітом є юридичний склад фактів – складання заповіту, смерть спадкодавця, відкриття спадщини, прийняття спадщини. Особи, які закликаються до спадкування в даному випадку, визначаються у заповіті спадкодавця.

Для спадкування за законом необхідно:

- 1) особа повинна входити в коло спадкоємців за законом (наявність певного ступеня спорідненості зі спадкодавцем або перебування на його утриманні протягом визначеного законом строку);
- 2) факт смерті спадкодавця та відкриття спадщини;
- 3) прийняття спадщини.

Статтею 1218 ЦК визначено, що права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті є спадщиною.

Спадкодавцями, незалежно від віку, статі тощо, є фізичні особи, майно яких після смерті переходить у спадщину до інших осіб. Заповідач повинен бути дієздатним у повному обсязі (ч. 2 ст. 34 та ст. 35 ЦК). Особи частково (ст. 31 ЦК) або обмежено дієздатні (ст. 36 ЦК) дієздатні заповідальної дієздатності не мають. При спадкуванні за законом не має значення дієздатність спадкодавця.

Закон допускає закликання до спадкування дітей спадкодавця, які були зачаті за його життя, однак народжені вже після його смерті. Вони можуть бути спадкоємцями як за заповітом, так і за законом (ст. 1222 ЦК).

Для набуття статусу спадкоємця особі недостатньо самого факту наявності заповіту на її користь або зарахування цієї особи до спадкоємців певної черги. Від спадкоємця вимагається ще й добропорядна поведінка. Стаття 1224 ЦК встановлює перелік обставин, за наявності яких спадкоємці усуваються від права на спадкування як за заповітом, так і за законом, і називаються негідними спадкоємцями. До таких віднесені особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на життя спадкоємців, або своїми протизаконними діями умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати його, що сприяло виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або ж сприяло збільшенню їх частки у спадщині. Ці обставини мають бути підтверджені рішенням суду.

Крім того, спадкоємцями за законом не можуть стати:

- 1) батьки після дитини щодо якої вони позбавлені батьківських прав та не були поновлені у цих правах на момент відкриття спадщини;

2) батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), інші особи, які ухилялися від виконання обов'язків щодо утримання спадкодавця, якщо ці обставини встановлені в судовому порядку. Проте ці особи можуть одержати спадщину за заповітом.

Часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого вона вважається померлою (ч. 3 ст. 46 ЦК).

Місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця, що визначається на підставі ст. 29 ЦК. Таким місцем не може бути як тимчасове місце проживання, так і місце смерті спадкодавця. Місцем відкриття спадщини вважається певний населений пункт (село, місто, а не країна, область або район, де знаходиться певний населений пункт). У разі, якщо місце проживання спадкодавця невідоме, то місцем відкриття спадщини вважається місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини. Якщо нерухоме майно відсутнє – місцезнаходження основної частини рухомого майна. Місця відкриття спадщини має важливе практичне значення, оскільки відповідно до нього:

1. встановлюється коло спадкоємців;
2. нотаріус за місцем відкриття спадщини вживає заходів щодо охорони спадкового майна;
3. спадкоємці подають заяву про прийняття спадщини або про відмову від неї до нотаріальної контори;
4. кредитори спадкодавця за місцем відкриття спадщини пред'являють вимоги до спадкоємців.

Спадкування за заповітом

Спадкування безпосередньо пов'язане із повноваженням власника – правом розпорядження, а тому законодавство надає перевагу спадкуванню за заповітом.

Заповітом є комплекс розпоряджень спадкодавця на випадок своєї смерті. Заповіт – це особливий вид правочину, за яким правові наслідки пов'язуються зі смертю заповідача та з волею спадкоємців.

За своєю юридичною природою заповіт є одностороннім правочином із волевиявленням однієї особи (винятком є заповіт подружжя (ст. 1243 ЦК). Внаслідок складення даного документу після смерті спадкодавця у осіб, зазначених у заповіті, виникає чи зникає право на одержання спадщини.

Заповідач має невід'ємне право у будь-який момент скасувати або змінити раніше складений заповіт. Відповідно до ст. 1254 ЦК пізніше складений заповіт скасовує раніше складений повністю або у частці, у якій вона суперечить заповіту, складеному пізніше.

Заповіт подружжя може вчинятися для одержання спадкового майна, яке було їх спільною сумісною власністю, саме тією особою, яку обрали подружжя. Заповіт подружжя складається також для того, щоб той із подружжя, який пережив іншого, продовжував жити у звичайному для нього майновому середовищі.

Стаття 1247 ЦК встановлює **загальні вимоги до форми заповіту**:

1. складений письмово, із зазначенням місця та часу його складання;
2. особисто підписаний заповідачем, або особами, передбаченими ст. 207 ЦК;

3. посвідчений нотаріусом або іншими посадовими, службовими особами (ст.ст. 1251–1252 ЦК).

Порушення вищезазначених вимог до форми заповіту тягне за собою його нікчемність (ст. 1257 ЦК).

Секретним заповітом є заповіт, що посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом (ст. 1249 ЦК). Заповідач подає даний документ нотаріусу в заклеєному конверті, на якому має бути особистий підпис заповідача. Нотаріус ставить на конверті свій посвідчувальний напис, скріплює печаткою. В присутності заповідача він вкладає його в інший конверт та опечатує.

До нотаріально посвідчених заповітів прирівнюються:

1) Заповіт особи (ч. 1 ст. 1252 ЦК), яка перебуває на лікуванні у лікарні, госпіталі, іншому стаціонарному закладі охорони здоров'я, а також особи, яка проживає в будинку для осіб похилого віку та інвалідів, посвідчені головним лікарем, його заступником з медичної частини або черговим лікарем цієї лікарні, госпіталю, іншого стаціонарного закладу охорони здоров'я, а також начальником госпіталю, директором або головним лікарем будинку для осіб похилого віку та інвалідів.

2) Заповіт особи (ч. 2 ст. 1257 ЦК), яка перебуває під час плавання на морському, річковому судні, що ходить під прапором України, посвідчені капітаном цього судна.

3) Заповіт особи (ч. 3 ст. 1257 ЦК), яка перебуває у пошуковій або іншій експедиції, посвідчений начальником цієї експедиції.

4) Заповіт військовослужбовця (ч. 4 ст. 1257 ЦК), а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ, військово-навчальних закладів, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії, а також заповіт робітника, службовця, члена їхніх сімей і члена сім'ї військовослужбовця, посвідчений командиром (начальником) цих частини, з'єднання, установи або закладу.

5) Заповіт особи (ч. 5 ст. 1257 ЦК), яка відбуває покарання у виді позбавлення волі, посвідчений начальником місця позбавлення волі.

6) Заповіт особи (ч. 6 ст. 1257 ЦК), яка тримається під вартою, посвідчений начальником слідчого ізолятору

Право на обов'язкову частку мають неповнолітні або повнолітні непрацездатні діти спадкодавця (в тому числі усиновлені), непрацездатна вдова, батьки (усиновителі) й утриманці померлого.

Стаття 1257 ЦК встановлює підстави визнання заповіту недійсним. Так, заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним. За позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі.

Спадкування за законом

Згідно із принципом свободи заповідання у разі відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини або відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом, а також якщо заповітом не охоплено всієї спадщини – має місце спадкування за законом (ч. 2 ст. 1223 ЦК).

При спадкуванні за законом спадщина переходить до осіб, зазначених у законі. Законом також визначена черговість закликання спадкоємців за законом до спадкування. У цивільному законодавстві застосований підхід найширшого охоплення числа осіб, до яких могла б перейти спадщина у разі відсутності заповіту.

У Цивільному кодексі передбачено п'ять черг спадкоємців за законом:

1) діти, походження яких засвідчується у встановленому законом порядку (ст. 121 СК).

2) рідні брати та сестри спадкодавця, дід та баба померлого як з боку матері, так і з боку батька померлого.

3) рідні дядько та тітка спадкодавця.

4) особи, які були членами сім'ї спадкодавця протягом щонайменше останніх п'яти років його життя (коло спадкоємців формується за ознакою сімейних зв'язків).

5) інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення; утриманці спадкодавця, які являють собою осіб, які не були членами сім'ї спадкодавця, але не менше, як п'ять років одержували від нього матеріальну допомогу, що була для них єдиним або основним джерелом засобів до існування

Окреме місце серед спадкоємців за законом займають (ч. 2 ст. 1265 ЦК)

Спадкування за правом представлення. Внуки, правнуки спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові, бабі, дідові, якби вони були живими на час відкриття спадщини. Прабаба, прадід можуть успадкувати ту частку спадщини, яка б належала за законом їхнім дітям (бабі, дідові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини. А от племінники спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (сестрі, братові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини. Двоюродні брати та сестри спадкодавця спадкують частку матері, батька (тітці, дядькові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Процедура прийняття спадщини

Спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно із спадкодавцем, має подати нотаріусу або в сільських населених пунктах - уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування заяву про прийняття спадщини. Така заява подається спадкоємцем особисто.

Особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право подати заяву про прийняття спадщини без згоди своїх батьків або піклувальника, а от від імені малолітньої, недієздатної особи подають її батьки (усиновлювачі), опікун. Для прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини. Якщо виникнення у особи права на спадкування залежить від неприйняття спадщини або відмови від її прийняття іншими спадкоємцями, строк для прийняття нею спадщини встановлюється у три місяці з моменту неприйняття іншими спадкоємцями спадщини або відмови від її прийняття.

Спадкоємець, який прийняв спадщину, може одержати свідоцтво про право на спадщину. Відсутність такого свідоцтва не позбавляє спадкоємця права на спадщину.

Якщо спадщину прийняло декілька спадкоємців, то свідоцтво про право на спадщину видається кожному з них із визначенням імені та часток у спадщині інших спадкоємців.

8.6. Право інтелектуальної власності

Інтелектуальна власність є нематеріальним об'єктом, вона означає закріплені законом права на результати інтелектуальної діяльності у виробничій, науковій, літературній і художній областях.

Творчістю є цілеспрямована розумова робота людини, результатом якої виступає щось якісно нове, те що відрізняється неповторністю, оригінальністю, унікальністю. Інтелектуальна діяльність є саме творчою діяльністю, яка є двох видів – **художня і технічна**.

Результатом художньої творчості є літературні і художні твори, які використовуються в гуманітарній сфері для збагачення внутрішнього світу людини, формування його світогляду. Результатом ж технічної творчості є винаходи, промислові зразки, торговельні марки тощо, які сприяють підвищенню технічного рівня та ефективності суспільного виробництва. Вони забезпечують конкурентоспроможність вироблених товарів і послуг.

Відповідно до статті 422 ЦК України право інтелектуальної власності виникає або набувається з підстав, встановлених ЦК, іншим законом чи договором.

Отже, **право інтелектуальної власності** є сукупністю майнових прав та немайнових прав (право на авторство, тощо).

Об'єкти та суб'єкти права інтелектуальної власності.

Об'єктом власності є право на результати інтелектуальної діяльності людини. Це право має особливу подвійну природу. Поряд з майновим правом, існує моральне (немайнове) право творця на результат творчої праці, так зване право автора. Автор має сукупність особистих немайнових прав (не можуть відчужуватися від їхнього власника в силу їхньої природи) та майнових прав (економічне право на результат творчої праці може бути віддільним від творця).

Конвенція про створення Всесвітньої Організації Інтелектуальної Власності (ВОІВ) від 14 липня 1967 р., встановила, що інтелектуальна власність включає права на:

- 1) літературні, художні твори і наукові праці;
- 2) виконавську діяльність артистів, фонограми і радіопередачі;
- 3) винаходи у всіх галузях людської діяльності;
- 4) наукові відкриття;
- 5) промислові зразки;
- 6) товарні знаки, знаки обслуговування, комерційні найменування і позначення;
- 7) припинення недобросовісної конкуренції і всі інші права, що є результатом інтелектуальної власності.

Згідно статті 420 ЦК до об'єктів права інтелектуальної власності належать:

- літературні та художні твори;

- комп'ютерні програми;
- компіляції даних (бази даних);
- фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення;
- виконання;
- винаходи, корисні моделі, промислові зразки;
- наукові відкриття;
- компонування (топографії) інтегральних мікросхем;
- раціоналізаторські пропозиції;
- комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення;
- сорти рослин, породи тварин;
- комерційні таємниці.

Наведений вище перелік об'єктів права інтелектуальної власності не є вичерпним.

Суб'єктами права інтелектуальної власності визнаються:

- творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності (автор, винахідник, виконавець тощо);
- інші особи, яким належать за заповітом або за договором особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності.

Суб'єктами права на винаходи, корисні моделі, промислові зразки є автори або фізичні чи юридичні особи, до яких право авторів перейшло за договором чи заповітом.

Суб'єктами права на торговельні марки, зазначення походження товарів можуть бути юридичні особи, а також фізичні особи, якщо вони здійснюють підприємницьку діяльність.

Суб'єктом правовідносин, що виникають у процесі створення і використання сортів рослин, може бути будь-яка юридична чи фізична особа.

Суб'єктом права на раціоналізаторську пропозицію є раціоналізатор, тобто автор раціоналізаторської пропозиції, що створив його своєю творчою працею.

Виходячи з того, що комерційною таємницею відповідно до чинного законодавства визнаються, в основному відомості, що стосуються підприємницької діяльності, суб'єктами права на комерційну таємницю (ноу-хау) є особи, що займаються підприємницькою діяльністю, якими можуть бути як фізичні, так і юридичні особи.

Авторське право

Авторське право направлене на охорону творів, створених людським інтелектом, зокрема, літературних і художніх творів (письмові твори, музика, твори образотворчого мистецтва, твори, засновані на використанні технологій, зокрема, комп'ютерні програми і електронні бази даних).

Авторське право не поширюється на ідеї, процеси, методи діяльності або математичні концепції.

Відповідно до статті 433 ЦК *об'єктами авторського права є твори*, а саме:

1) літературні та художні твори, зокрема:

- романи, поеми, статті та інші письмові твори;

- лекції, промови, проповіді та інші усні твори;
- драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні, інші сценічні твори;
- музичні твори (з текстом або без тексту);
- аудіовізуальні твори;
- твори живопису, архітектури, скульптури та графіки;
- фотографічні твори;
- твори ужиткового мистецтва;
- ілюстрації, карти, плани, ескізи і пластичні твори, що стосуються географії, топографії, архітектури або науки;
- переклади, адаптації, аранжування та інші переробки літературних або художніх творів;
- збірники творів, якщо вони за доббором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності;
- 2) комп'ютерні програми;
- 3) компіляції даних (бази даних), якщо вони за доббором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності;
- 4) інші твори.

Твори, що не є об'єктами авторського права та не охороняються:

1. повідомлення про новини дня або поточні події, що мають характер звичайної прес-інформації;
2. твори народної творчості (фольклор);
3. видані органами державної влади у межах їх повноважень офіційні документи політичного, законодавчого, адміністративного характеру (закони, укази, постанови, судові рішення, державні стандарти тощо) та їх офіційні переклади;
4. державні символи України, державні нагороди; символи і знаки органів державної влади, Збройних Сил України та інших військових формувань; символіка територіальних громад; символи та знаки підприємств, установ та організацій;
5. грошові знаки;
6. розклади руху транспортних засобів, розклади телерадіопередач, телефонні довідники та інші аналогічні бази даних, що не відповідають критеріям оригінальності і на які поширюється право sui-generis (своєрідне право, право особливого роду).

Первинним суб'єктом авторського права є автор твору. За відсутності доказів іншого автором твору вважається фізична особа, зазначена звичайним способом як автор на оригіналі або примірнику твору (**презумпція авторства**).

Це положення застосовується також у разі опублікування твору під псевдонімом, який ідентифікує автора.

Авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення. Для виникнення і здійснення авторського права не вимагається реєстрація твору чи будь-яке інше спеціальне його оформлення, а також виконання будь-яких інших формальностей.

Особа, яка має авторське право (автор твору чи будь-яка інша особа, якій на законних підставах передано авторське майнове право на цей твір), для сповіщення про свої права може використовувати знак охорони авторського права.

Знак охорони авторського права проставляється на оригіналі і кожному примірнику твору.

Цей знак складається з таких елементів:

- 1) латинська літера «с» обведена колом – ©;
- 2) ім'я особи, яка має авторське право;
- 3) рік першої публікації твору.

Адміністративні послуги в сфері інтелектуальної власності, зокрема, державну реєстрацію авторського права і договорів щодо права автора на твір та видачу відповідного свідоцтва, здійснює Міністерство економічного розвитку і торгівлі, у порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України (Постанова № 1756 від 27 грудня 2001р.).

Строк дії авторського права

Авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення і починає діяти від дня створення твору. Так, авторське право діє протягом усього життя автора і 70 років після його смерті. Для творів, оприлюднених анонімно або під псевдонімом, строк дії авторського права закінчується через 70 років після того, як твір було оприлюднено. Авторське право на твори, створені у співавторстві, діє протягом життя співавторів і 70 років після смерті останнього співавтора.

У разі, коли весь твір публікується (оприлюднюється) не водночас, а послідовно у часі томами, частинами, випусками, серіями тощо, строк дії авторського права визначається окремо для кожної опублікованої (оприлюдненої) частини твору.

Авторське право на твори помертвих реабілітованих авторів діє протягом 70 років після їх реабілітації.

Авторське право на твір, вперше опублікований протягом 30 років після смерті автора, діє протягом 70 років від дати його правомірного опублікування.

Суміжні права

Суміжне право виникає внаслідок факту виконання твору, а також виробництва фонограм, виробництва відеограм і оприлюднення передачі організації мовлення. Для виникнення і здійснення суміжних прав, як і авторського права, не вимагається виконання будь-яких формальностей.

Суб'єктами суміжних прав є:

- 1) виконавці творів, їх спадкоємці та особи, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо виконань;
- 2) виробники фонограм, їх спадкоємці (правонаступники) та особи, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо фонограм;
- 3) виробники відеограм, їх спадкоємці (правонаступники) та особи, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо відеограм;
- 4) організації мовлення та їх правонаступники.

Виконавці здійснюють свої права за умови дотримання ними прав авторів виконуваних творів та інших суб'єктів авторського права, виробники фонограм, виробники відеограм повинні дотримуватися прав суб'єктів авторського права і виконавців, а організації мовлення – суб'єктів авторського права, виконавців, виробників фонограм (відеограм).

Об'єктами суміжних прав, незалежно від призначення, змісту, оцінки, способу і форми вираження, є:

- 1) виконання літературних, драматичних, музичних, музично-драматичних, хореографічних, фольклорних та інших творів;
- 2) фонограми, відеограми;
- 3) передачі (програми) організацій мовлення.

Виконавець, виробник фонограми, виробник відеограми для сповіщення про свої суміжні права на фонограмах, відеограмах і всіх їх примірниках, що розповсюджуються серед публіки на законних підставах, а також їх упаковках можуть використовувати знак охорони суміжних прав. Цей знак складається з наступних елементів:

1. латинська літера «г» обведена колом – ®;
2. імена (назви) осіб, які мають щодо цих фонограм (відеограм) суміжні права;
3. рік першої публікації фонограми (відеограми).

За відсутності доказів іншого, виконавцем, виробником фонограми чи відеограми вважаються особи, імена (назви) яких зазначені на фонограмі, відеограмі та їх примірниках або на їх упаковці.

Майнові права суб'єктів суміжних прав охороняються протягом 50 років. Закінчення строків захисту суміжних прав настає 1 січня року, наступного за роком, у якому закінчилися передбачені законодавством строки захисту.

Промислова власність

Патентом є юридично-технічний документ, виданий уповноваженим компетентним державним органом, за допомогою якого держава засвідчує виключне право володільця на створений ним об'єкт промислової власності (корисну модель, винахід, промисловий зразок).

Суб'єктами права інтелектуальної власності на промислову власність є:

1. винахідник (винахід, корисна модель), автор промислового зразка;
2. інші особи, які набули права на винахід, корисну модель та промисловий зразок за договором чи за законом.

Об'єктом права промислової власності визнають результат творчої діяльності людини в галузі технології.

Винахід – це результат інтелектуальної діяльності людини в будь-якій сфері технології. Його об'єктом може бути продукт (речовина, штам мікроорганізму, пристрій, культура клітин рослини і тварини тощо) або процес у будь-якій сфері технології. Винахід є новим, якщо його сутність не відома з сучасного рівня техніки.

Критерії патентоздатності винаходу є:

1. **Новизна.** Суть новизни полягає в тому, що до дати подання заявки на видачу патенту або до дати встановлення пріоритету суть винаходу не має бути розкрита для невизначеного кола осіб в обсязі, що дає можливість здійснити його.

2. **Винахідницький рівень.** Якщо він є очевидним для фахівця, не впливає явно з рівня техніки і становить собою перехід на новий технологічний рівень.

3. **Придатність до промислового використання.** Можливість використання у промисловості або в іншій сфері діяльності.

Корисна модель є новим і промислово придатним конструктивним виконанням пристрою, внутрішнім розташуванням елементів, з яких складається сам пристрій та зв'язок між ними.

Промислова придатність корисної моделі має бути такою самою, як і промислова придатність винаходу. Корисні моделі відрізняються від винаходів двома особливостями:

1. корисна модель не повинна мати винахідницький рівень;
2. максимальний рівень охорони, передбачений законодавством, менший за строк охорони винаходів.

Промисловий зразок є новим конструктивним вирішення виробу (пристрою), що визначає його зовнішній вигляд та придатне для відтворення промисловим способом.

Промислові зразки бувають **об'ємними, площинними або комбінованими**.

Об'ємні промислові зразки – певна композиція, основою якої є об'ємна просторова структура (наприклад, зовнішній вигляд певних механізмів, меблів).

Площинні промислові зразки – композиції, основою яких є лінійно-графічне співвідношення елементів, що не може бути сприйняте візуально як об'ємне (наприклад, зовнішній вигляд тканини).

Комбіновані промислові зразки характеризуються загальними ознаками, що притаманні як об'ємним, так і площинним зразкам (будівельна оздоблювальна плитка).

Об'єктом промислового зразка можуть бути форма, малюнок, розфарбування, або їх поєднання, що визначають зовнішній вигляд промислового зразка.

Контрольні запитання:

1. Які права є особистими немайновими.
2. Які типи та форми права власності Ви знаєте.
3. Вкажіть способи набуття права власності.
4. Назвіть об'єкти права інтелектуальної власності.
5. Що таке право представлення.

Теми рефератів:

- 1) Правоздатність та дієздатність фізичної особи.
- 2) Підстави визнання фізичної особи недієздатною та обмеження її в дієздатності.
- 3) Правові наслідки оголошення фізичної особи померлою та визнання її безвісно відсутньою.
- 4) Поняття особистих немайнових прав, їх види та особливості.
- 5) Поняття та ознаки юридичної особи, види та способи їх створення.
- 6) Поняття та способи набуття права власності.
- 7) Право інтелектуальної власності, об'єкти та суб'єкти, підстави та способи набуття.

Підготовка та написання есе, присвячених наступним проблемам:

1. Істина залежить від місця, обставин і часу.

2. Що важливіше: свобода слова, право на приватне життя чи право на справедливий суд?

Тести:

1. Те, з приводу чого виникають цивільні правовідносини, називається:

- 1) Об'єктом правовідносин
- 2) Юридичним фактом
- 3) Змістом правовідносин
- 4) Правомочністю
- 5) Суб'єктом правовідносин

2. Особисті немайнові відносини, які регулюються цивільним правом, поділяються на:

- 1) Пов'язані з майновими і не пов'язані з майновими
- 2) Майнові і немайнові
- 3) Речові і зобов'язальні
- 4) Речові і відносні
- 5) Особисті і майнові

3. Недотримання обов'язкової нотаріальної форми правочину за загальним правилом тягне за собою:

- 1) Нікчемність правочину
- 2) Розірвання правочину
- 3) Неможливість посилатися для підтвердження правочину на показання свідків
- 4) Відшкодування збитків
- 5) Сплату неустойки

4. Суб'єкт, об'єкт, зміст – це елементи:

- 1) Цивільних правовідносин
- 2) Системи цивільного права
- 3) Науки цивільного права
- 4) Методу цивільного права
- 5) Предмету цивільного права

5. «Здатність особи своїми діями набувати для себе цивільні права і створювати обов'язки» – це визначення:

- 1) Цивільної дієздатності
- 2) Суб'єктивного цивільного права
- 3) Цивільної правоздатності
- 4) Цивільної відповідальності
- 5) Цивільних правовідносин

6. Залежно від моменту, з якого договір вважається укладеним, договори поділяються на:

- 1) Реальні та консенсуальні
- 2) Строкові та умовні
- 3) Каузальні та абстрактні
- 4) Попередні та остаточні
- 5) Оплатні та безвідплатні

7. Залежно від розподілу прав та обов'язків між сторонами договори поділяються на:

- 1) Односторонні та двосторонні
- 2) Реальні та консенсуальні
- 3) Строкові та умовні
- 4) Попередні та остаточні
- 5) Оплатні та безвідплатні

8. Загальний строк позовної давності складає:

- 1) Три роки
- 2) Шість місяців
- 3) Один рік
- 4) Два роки
- 5) Строк не встановлений

9. Якщо строк найму не встановлений, договір найму вважається:

- 1) Укладеним на 1 рік
- 2) Укладеним на невизначений строк
- 3) Укладеним на 5 років
- 4) Безстроковим
- 5) Неукладеним

10. Які відносини регулюються цивільним законодавством?

- 1) майнові та особисті немайнові
- 2) пов'язані з особою.
- 3) житлові.
- 4) бюджетні.
- 5) публічного управління.

Література:

1. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої. Х. : Право, 2011. Т. 1. 656 с
2. Цивільне право України: Академічний курс: Підруч.: У двох томах / За ред. Я. М. Шевченко. К.: Ін Юре, 2004.
3. Цивільне право України: Підручник: У 2 кн. / Д.В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. К.: Юрінком Інтер, 1999. 864 с.

Нормативно-правові документи:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Кодекс законів про працю України (від 10 грудня 1971р.) № 322- VIII // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/322-08>
3. Цивільний кодекс України (від 16 січня 2003 р.) № 435-IV // Офіційний сайт Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

4. Житловий кодекс України (30 червня 1983 р. № 5464- X (зі змінами та доп.)). // Офіційний сайт Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. Режим доступу:

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5464-10>

5. Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України» від 10.12.91 № 1953//Відомості Верховної Ради України. 1992. №10. Ст.137.

6. Закон України «Про цінні папери та фондову біржу» від 18.06.1991р. № 1201 – XII // Відомості Верховної Ради України УРСР. – 1991 – №38. – Ст. 508.

7. Закон України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» від 30.10.1996р. № 448 /96 – ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. № 51. Ст. 292.

8. Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР. Постанова Верховної Ради України (від 12 вересня 1991 року) // Відомості Верховної Ради України. Офіц. вид. 1991. №46. Ст. 621. (Бібліотека офіційних видань).

9. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень: Закон України (від 1 липня 2004 р.) № 1952-IV // Відомості Верховної Ради України. Офіц. вид. 2004. №51. Ст. 5531. (Бібліотека офіційних видань).

10. Про нотаріат: Закон України (від 02 вересня 1993 р.) № 3425-XII // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] Режим доступу:

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>

11. Про авторське право і суміжні права: Закон України (від 23 грудня 1993 р.) № 3792-XII // Офіційний сайт Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. Режим доступу:

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3792-12>

Інформаційні ресурси

1. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/>

2. Офіційний сайт Верховного Суду України. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/>

3. Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/>

4. Офіційний сайт Судова влада України. – Режим доступу: <http://www.court.gov.ua/>

5. Офіційний сайт Мінюсту України. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/>

ТЕМА 9. СІМЕЙНЕ ПРАВО

9.1. Поняття і джерела сімейного права

9.1.1. Поняття і предмет сімейного права

Сімейний кодекс України визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

Функції сімейного права – це основні напрямки впливу норм сімейного права на поведінку суб'єктів сімейних відносин. Регулятивна функція полягає у регулюванні сімейних відносин нормами сімейного права, охоронна – у захисті та охороні прав і сімейних інтересів учасників сімейних відносин, а виховна функція – у несприятливих наслідках порушення прав, свобод та інтересів інших суб'єктів сімейних відносин.

Предметом сімейного права є відносини, які виникають у зв'язку зі шлюбом; особисті та майнові відносини між членами сім'ї; особисті та майнові відносини між іншими родичами; відносини, які виникають у зв'язку із влаштуванням дітей, які позбавлені батьківського піклування. Сімейні відносини виникають щодо різних благ, це можуть бути як окремі речі, так і майно в цілому, гроші, цінні папери, блага, які належать членам сім'ї особисто тощо.

Основні засади (принципи) сучасного сімейного права:

- 1) державна охорона сім'ї, материнства, батьківства;
- 2) рівність учасників сімейних відносин;
- 3) недопустимість державного чи будь-якого іншого втручання в сімейне життя;
- 4) пріоритет сімейного виховання;
- 5) регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором) між їх учасниками;
- 6) пріоритет захисту прав та інтересів дітей та непрацездатних членів сім'ї.

9.1.2. Джерела правового регулювання сімейних відносин

Сімейне законодавство охоплює всю сукупність нормативних актів, які містять норми сімейного права. Відповідно до статті 7 Сімейного кодексу України сімейне законодавство охоплює сам Сімейний кодекс України та інші нормативно-правові акти.

Конституція України – основний Закон держави, що має найвищу юридичну силу. Відповідно до ст. 8 Конституції, даний нормативний документ має пряму дію і застосовується на всій території України. Закони та інші нормативно-правові акти не повинні їй суперечити. Конституція України містить і правові норми, спрямовані на визначення основних засад правового регулювання сімейних відносин. Особливе значення для регулювання сімейних відносин мають норми розділу другого вказаного багатогалузевого акта, в якому закріплено права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Статті 24, 32, 51 Конституції України визначають основні принципи сімейного права, вони знайшли своє відображення у Сімейному кодексі, зокрема: рівність прав суб'єктів сімейних відносин (ст.21, 24), недопустимість свавільного втручання у сімейне життя осіб (ст. 32), державна підтримка сім'ї,

батьківства, материнства (ч. 3 ст. 51), добровільність шлюбного союзу чоловіка та жінки (ст.51).

Так, відповідно до ст. 51 шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права та обов'язки у шлюбі й сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Закони та інші нормативно-правові акти

Найважливіше значення серед джерел, що регулюють сімейні відносини, має Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р., що набрав чинності з 1 січня 2004 р. Цей кодифікований нормативно-правовий акт складається із 7 розділів і 22 глав:

- 1) Розділ I «Загальні положення» (містить 2 глави: «Сім'я. Регулювання сімейних відносин» і «Здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків»).
- 2) Розділ II «Шлюб. Права та обов'язки подружжя» (містить 9 глав).
- 3) Розділ III «Права та обов'язки матері, батька і дитини» (містить 6 глав).
- 4) Розділ IV «Улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування» (містить 5 глав).
- 5) Розділ V «Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів» (містить 2 глави).
- 6) Розділ VI «Особливості усиновлення дітей громадянами України, які проживають за її межами, та іноземцями».
- 7) Розділ VII «Прикінцеві положення».

Сімейний кодекс України регулює сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання. Сімейний кодекс України регулює сімейні особисті немайнові та майнові відносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимою та падчеркою, пасинком. Сімейний кодекс України регулює сімейні особисті немайнові та (або) майнові відносини між іншими членами сім'ї, визначеними у ньому. Сімейний кодекс України не регулює сімейні відносини між двоюрідними братами та сестрами, тіткою, дядьком та племінницею, племінником і між іншими родичами за походженням.

Окреме місце серед джерел сімейного права посідає Цивільний кодекс України. Відповідно до статті 8 СК України, якщо особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми чи іншими членами сім'ї та родичами не врегульовано СК України, вони регулюються відповідними нормами Цивільного кодексу України, якщо це не суперечить суті сімейних відносин. Наприклад, ч. 6 ст. 75 СК України визначає, що той із подружжя, хто став непрацездатним у зв'язку з протиправною поведінкою другого з подружжя, має право на утримання незалежно від права на відшкодування шкоди відповідно до ЦК України.

Поряд із Сімейним кодексом України до джерел сімейного права належать також інші закони, що регулюють сімейні відносини, зокрема, це закони України: «Про охорону дитинства», «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим

сім'ям», «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» (2010 р.), «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» (2005 р.), «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям інвалідам», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2005 р.) тощо.

На виконання положень, що містяться в Сімейному кодексі України, органи виконавчої влади ухвалюють численні підзаконні нормативні акти, які регулюють окремі групи сімейних відносин, такі як: Постанова КМУ «Про порядок здійснення добровільного медичного обстеження осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу» від 16 листопада 2002 р., Постанова КМУ «Про порядок призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми» від 27 грудня 2001 р., Постанова КМУ «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу» від 26 квітня 2002 р., Постанова КМУ «Про затвердження Положення про прийомну сім'ю» від 26 квітня 2002 р., Постанова КМУ від 08.10.2008 № 905 «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» тощо.

9.2. Поняття сім'ї

Сім'я є базовим поняттям у сімейному праві, на якому ґрунтується визначення правовідносин між особами і регулювання цих відносин. Стаття 3 Сімейного кодексу України визначає **сім'ю як первинний і основний осередок суспільства, який складають особи, що спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права і обов'язки.**

Відповідно до сімейного законодавства можна виділити *ознаки сім'ї*:

1. спільне проживання;
2. спільний побут;
3. наявність взаємних прав і обов'язків.

Стаття 4 Сімейного кодексу України закріплює за кожним громадянином право на сім'ю, що включає в себе:

- право на створення сім'ї;
- право на проживання в сім'ї (виникає в особи з народження і триває протягом усього життя);
- право на повагу до свого сімейного життя;
- право на таємницю особистого життя
- право на особисту свободу.

Сім'я є первинним та основним осередком суспільства (ст. 3 СК). Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Крім того, права члена сім'ї має одинока особа.

Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Стаття 4 СК встановлює право особи на сім'ю. Особа, яка досягла шлюбного віку, має право на створення сім'ї. У випадках, передбачених сімейним законодавством, сім'ю може створити особа, яка не досягла шлюбного віку. Сім'ю може створити особа, яка народила дитину, незалежно від віку.

Кожна особа має право на проживання в сім'ї. Особа може бути примусово ізольована від сім'ї лише у випадках і в порядку, встановлених законом. Кожна особа має право на повагу до свого сімейного життя.

Держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї. Держава створює людині умови для материнства та батьківства, забезпечує охорону прав матері та батька, матеріально і морально заохочує і підтримує материнство та батьківство. Держава забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини. Держава бере під свою охорону кожную дитину-сироту і дитину, позбавлену батьківського піклування. Ніхто не може зазнавати втручання в його сімейне життя, крім випадків, встановлених Конституцією України.

9.3. Умови, порядок укладення і припинення шлюбу. Недійсність шлюбу

Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану (ст. 21 СК). Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя. Релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення органів державної реєстрації актів цивільного стану.

Шлюбний вік для чоловіків та жінок встановлюється у вісімнадцять років. Особи, які бажають зареєструвати шлюб, мають досягти шлюбного віку на день реєстрації шлюбу (ст.22 СК).

Право на шлюб мають особи, які досягли шлюбного віку. За заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам (ст. 23 СК).

Однією із умов дійсності шлюбу є його добровільність (ст. 24 СК). Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка. Примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається. Реєстрація шлюбу з особою, яка визнана недієздатною, а також з особою, яка з інших причин не усвідомлювала значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, має наслідки, встановлені статтями 38-40 Сімейного Кодексу України.

Умовами укладення шлюбу є обставини, наявність яких необхідна для того, щоб шлюб мав юридичну силу. У теорії сімейного права розрізняють позитивні та негативні умови укладення шлюбу.

До позитивних умов укладення шлюбу належать:

1) наявність шлюбного віку. Відповідно до ст. 23 СК право на шлюб мають особи, які досягли шлюбного віку. Шлюбний вік для чоловіків та жінок встановлюється у вісімнадцять років (ст. 22 СК). Особи, які бажають зареєструвати шлюб, мають досягти шлюбного віку на день реєстрації шлюбу. Однак, за заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб (якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам);

2) добровільність шлюбу. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка (ст. 24 СК). Примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається. Реєстрація шлюбу з особою, яка визнана судом недієздатною, а також з особою, яка з інших причин не усвідомлювала значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, тягне за собою наслідки, встановлені СК.

Негативними умовами укладення шлюбу є:

1) перебування хоча б однієї зі сторін в іншому зареєстрованому шлюбі. Відповідно до ст. 25 СК жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному зареєстрованому у компетентних органах шлюбі. Тому право на повторний шлюб виникає у кожного з них лише після припинення попереднього шлюбу;

2) знаходження жінки та чоловіка між собою у родинних зв'язках прямої (в деяких випадках побічної (бокової) лінії) споріднення або у відносинах, що прирівнюються до родинних. Згідно з ст. 26 СК у шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення. У шлюбі між собою також не можуть перебувати рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. Повнорідними є брати і сестри, які мають спільних батьків. Неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька. Крім того, у шлюбі між собою не можуть перебувати двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним. Також у шлюбі між собою не можуть бути усиновлювач та усиновлена ним дитина. Шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення;

3) визнання особи недієздатною. Фізична особа може бути визнана судом недієздатною (ст. 39 ЦК). Ця заборона є абсолютною. Згода є обов'язковою умовою одруження, тому що особа, яка визнана недієздатною, не усвідомлює значення своїх дій, а отже, не може усвідомлювати наслідки даної згоди на одруження. Важливо звернути увагу, що шлюб, укладений із психічно хворою людиною, є небезпечним для дітей, які можуть народитися в цьому шлюбі та отримати у спадок психічну хворобу;

4) тяжка хвороба чи хвороба, небезпечна для другого з подружжя та (або) їх нащадків є відносною обставиною припинення шлюбу.

Державна реєстрація шлюбу засвідчується *свідцтвом про шлюб*, зразок якого затверджує Кабінет Міністрів України.

Заява про реєстрацію шлюбу подається особисто чоловіком та жінкою до будь-якого органу державної реєстрації актів цивільного стану за їх вибором. Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, вважаються нареченими.

Якщо чоловік і (або) жінка не можуть через поважні причини особисто подати відповідну заяву до органу державної реєстрації актів цивільного стану, то таку заяву, обов'язково нотаріально засвідчену, можуть подати їх представники. Повноваження представника мають бути нотаріально засвідчені.

Шлюб реєструється після спливу одного місяця від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу (ст. 32). За наявності поважних причин керівник органу державної реєстрації актів цивільного стану дозволяє реєстрацію шлюбу до спливу цього строку.

У разі вагітності нареченої, народження нею дитини, а також якщо є безпосередня загроза для життя нареченої або нареченого, шлюб реєструється у день подання відповідної заяви або у будь-який інший день за бажанням наречених протягом одного місяця.

Якщо є відомості про наявність перешкод до реєстрації шлюбу, керівник органу державної реєстрації актів цивільного стану може відкласти реєстрацію шлюбу, але не більш як на три місяці. Рішення про таке відкладення може бути оскаржене до суду.

Якщо реєстрація шлюбу у визначений день не відбулася, заява про реєстрацію шлюбу втрачає чинність після спливу трьох місяців від дня її подання.

Особа, яка без поважної причини відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати другій стороні затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля. Такі затрати не підлягають відшкодуванню, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої або нареченого, а також прихованням однією із сторін обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо).

У разі відмови від шлюбу особи, яка одержала подарунок у зв'язку з майбутнім шлюбом, договір дарування за вимогою дарувальника може бути розірваний судом. У разі розірвання договору особа зобов'язана повернути річ, яка була їй подарована, а якщо вона не зберіглася, то відшкодувати її вартість.

Орган державної реєстрації актів цивільного стану зобов'язаний ознайомити наречених з їхніми правами та обов'язками як майбутніх подружжя і батьків та попередити про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу (ст. 29).

Наречені зобов'язані повідомити один одного про стан свого здоров'я. Приховування відомостей про стан здоров'я одним з наречених, наслідком чого може стати (стало) порушення фізичного або психічного здоров'я іншого нареченого чи їхніх нащадків, може бути підставою для визнання шлюбу недійсним (ст. 30).

Шлюб реєструється у приміщенні обраного органу державної реєстрації актів цивільного стану (далі – ОД РАЦС). Реєстрація шлюбу проводиться в урочистій обстановці за заявою самих наречених. Крім того, за заявою наречених реєстрація шлюбу може відбутися за місцем їхнього проживання, а також за місцем надання стаціонарної медичної допомоги або в іншому місці, якщо вони з поважних причин не можуть прибути до компетентного органу.

Присутність нареченого та нареченої в момент реєстрації їхнього шлюбу є обов'язковою. Реєстрація шлюбу через представника не допускається. Шлюб, зареєстрований у відсутності нареченої і (або) нареченого, вважається неукладеним (ст. 48 СК).

Наречені мають право обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами. Наречена, наречений мають право приєднати до свого прізвища прізвище нареченого, нареченої. Якщо вони бажають мати подвійне прізвище, то за їхньою згодою визначається з якого прізвища воно буде починатися. За українським законодавством складення більше двох прізвищ не допускається. Таке складення можливе, якщо інше не впливає із звичаю національної меншини, до якої належить наречена і (або) наречений. Якщо

ж на момент реєстрації шлюбу прізвище нареченого, нареченої вже є подвійним, то він або вона має право замінити одну із частин свого прізвища на прізвище другого.

Шлюб є підставою для виникнення прав та обов'язків подружжя, але він не може бути підставою для надання особі певних пільг чи переваг, а також обмежити її права та свободи, які встановлені Конституцією і законами України.

Проте, проживання чоловіка та жінки однією родиною без офіційної реєстрації ОД РАЦС не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків.

Релігійний ж обряд укладення шлюбу правового значення не має, тому особа після такого обряду (вінчання) можуть жити як сім'я, але вони не мають статусу подружжя.

Правові підстави припинення шлюбу (ст. 104 ЦК):

1. Смерть одного з подружжя або оголошення його померлим.
2. Розірвання шлюбу.

У випадку, якщо один із подружжя помер до набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу, то вважається, що шлюб припинився внаслідок його смерті. Проте, вважається, що якщо один із подружжя помер у день набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу, він припинився внаслідок його розірвання.

Так, згідно статті 105 СК шлюб *припиняється внаслідок його розірвання:*

1. За спільною заявою подружжя (ст. 106 СК) або одного з них (ст. 107 СК).
2. За спільною заявою подружжя на підставі рішення суду, згідно з статтею 109 СК.
3. За позовом одного з подружжя на підставі рішення суду, згідно з ст. 110 СК.

Подружжя, яке не має дітей, має право подати до органу державної реєстрації актів цивільного стану заяву про розірвання шлюбу, відповідно до ст. 106 СК. Якщо один із подружжя через поважну причину не може особисто подати заяву про розірвання шлюбу до компетентного органу, то таку заяву, нотаріально посвідчену або прирівняну до неї, від його імені може подати другий з подружжя. Такий шлюб розривається незалежно від наявності між подружжям майнового спору.

Відповідно до статті 107 СК шлюб може бути розірваним ОД РАЦС за заявою одного із подружжя, незалежно від наявності між подружжям майнового спору, якщо другий із подружжя:

- визнаний безвісно відсутнім;
- визнаний недієздатним.

Стаття 109 СК встановлює можливість розірвання шлюбу за рішенням суду за спільною заявою подружжя, яке має дітей. Так, подружжя, яке має дітей, має право подати до суду заяву про розірвання шлюбу одночасно із письмовим договором про те, з ким із них будуть проживати діти, зокрема, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто буде проживати окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей.

Договір між подружжям щодо розміру аліментів на дитину має бути нотаріально посвідчений. Тому, у разі невиконання такого договору аліменти можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса.

Законодавство надає право одному з подружжя подати позов про розірвання шлюбу (ст. 110 СК). Проте, такий позов не може бути пред'явлений протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини. Дана норма

не розповсюджується на випадки, якщо один із подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки кримінального правопорушення, щодо другого з подружжя або дитини. Крім того, чоловік, дружина мають право пред'явити позов про розірвання шлюбу протягом вагітності дружини, якщо батьківство зачатої дитини визнане іншою особою.

Момент припинення шлюбу у разі його розірвання має важливе значення щодо прав та обов'язків особи. У разі розірвання шлюбу ОД РАЦС шлюб припиняється у день реєстрації розірвання шлюбу. У разі розірвання шлюбу судом шлюб припиняється у день набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу.

Підставою недійсності шлюбу, згідно статті 39 СК, є порушення вимог, встановлених статтями 22, 24-26 СК, зокрема, недійсним є шлюб, зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі; недійсним є шлюб, зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою; недійсним є шлюб, зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною.

За заявою заінтересованої особи ОД РАЦС анулює актовий запис про шлюб, зареєстрований з такими особами.

Шлюб може бути визнаний недійсним за рішенням суду, якщо він був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка (ст. 40 СК); у разі його фіктивності (якщо його укладено жінкою та чоловіком або одним із них без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя).

Шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю.

Крім того, шлюб може бути визнаний недійсним також за рішенням суду, якщо він був зареєстрований:

- між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною з порушенням вимог, встановлених ч. 5 статті 26 СК;
- з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, що є небезпечною для другого з подружжя і (або) їхніх нащадків;
- між двоюрідними братом та сестрою, а також між тіткою, дядьком та племінником, племінницею;
- з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не було надано права на шлюб.

Розірвання шлюбу, смерть дружини або чоловіка не є перешкодою для визнання шлюбу недійсним.

Недійсний шлюб, а також шлюб, визнаний недійсним за рішенням суду, не є підставою для виникнення у осіб, між якими він був зареєстрований, прав та обов'язків подружжя, а також прав та обов'язків, які встановлені для подружжя іншими законами України (ст. 45 СК). Якщо протягом недійсного шлюбу особи набули майно, воно вважається таким, що належить їм на праві спільної часткової власності.

Проте, недійсність шлюбу не впливає на обсяг взаємних прав та обов'язків батьків і дитини, яка народилася у цьому шлюбі (ст. 47 СК).

Особливі правові наслідки недійсності шлюбу встановлені у статті 46 СК і стосуються особи, яка не знала і не могла знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, зокрема, вона має право на:

1. поділ майна;
2. проживання у житловому приміщенні, в яке вона поселилася у зв'язку з недійсним шлюбом;
3. на аліменти;
4. на прізвище, яке вона обрала при реєстрації шлюбу.

9.4. Особисті й майнові права та обов'язки подружжя. Особисті немайнові права

Реєстрація шлюбу породжує виникнення різноманітних за своїм змістом особистих прав та обов'язків подружжя. Суспільні відносини, що складаються в сім'ї, є приватними (особистими), а багато в чому і інтимними, вони ґрунтуються на почуттях любові та взаємної прихильності. Відносини між подружжям мають в першу чергу особистий характер, а тому правове регулювання особистих немайнових відносин у сімейному праві має особливе значення.

Особисті немайнові правовідносини подружжя – врегульовані нормами сімейного права відносини щодо особистих немайнових благ та інтересів осіб, які перебувають у шлюбі.

Згідно зі статтею 7 СК загальними засадами регулювання особистих немайнових відносин між подружжям є здійснення їх з урахуванням:

- 1) права на таємницю особистого життя подружжя,
- 2) права кожного з них на особисту свободу та неприпустимість свавільного втручання в сімейне життя;
- 3) відсутність привілеїв чи обмежень кожного із подружжя за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, матеріального стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками;
- 4) здійснення прав та обов'язків кожним із подружжя на рівних засадах.

Даний принцип базується на положеннях ст. 24 Конституції України, яке означає:

- 1) право кожного з подружжя на особисту свободу;
- 2) спільне вирішення питань материнства, батьківства, виховання й освіти дітей, інших питань життя сім'ї;
- 3) право кожного з подружжя на повагу до своєї індивідуальності;
- 4) обов'язок подружжя щодо побудови сімейних відносин на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги, спільної турботи про матеріальне забезпечення сім'ї та розвиток дітей.

До особистих немайнових прав подружжя належать:

- 1) Право на материнство та право на батьківство (статті 49 та 50 СК). Материнство є забезпеченою законом можливістю жінки здійснювати репродуктивну функцію, тобто народжувати дітей, утримувати та виховувати їх. Батьківство в свою чергу визначається як факт походження дитини від певного чоловіка, що юридично посвідчується записом у ДО РАЦС про народження.

2) Право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності. Індивідуальність людини є її неповторною своєрідністю. Завдяки їй кожна людина виступає як своєрідний, окремий, а також неповторний член суспільства. Так, ст. 51 СК встановлює, що дружина та чоловік мають рівне право на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань.

3) Право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток, що включає право вирішувати такі питання на засадах рівності, взаємоповаги і підтримки одне одного.

4) Право кожного з подружжя є право чоловіка та дружини на зміну прізвища.

5) Право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї. Так, стаття 54 СК закріплює принцип рівності подружжя при вирішенні найважливіших питань життя сім'ї. Кожен із подружжя наділяється рівними особистими правами та обов'язками, користується рівними можливостями в їх здійсненні. Це питання материнства та батьківства, виховання й освіти дітей, розподілу сімейного бюджету та здійснення покупок, а також вибору місця відпочинку, догляду за хворими членами сім'ї тощо.

6) Право дружини та чоловіка на особисту свободу. Під правом на особисту свободу (ст. 56 СК) розуміється право на вибір кожним із подружжя місця свого проживання; а також право вживати заходів, що не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, щодо підтримання шлюбних відносин та право на припинення шлюбних відносин.

7) Право на вибір місця проживання. Конституція України законом (ст. 33) гарантує кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, свободу пересування, вільний вибір місця проживання, а також право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються. Сімейне законодавство заперечує будь-яку можливість примушування подружжя до спільного проживання.

Особисті немайнові права подружжя не вичерпуються лише правами, встановленими у главі 6 СК. До них належать також інші права подружжя, визначені сімейним законодавством. Це право на поновлення шлюбу після його розірвання (ст. 117 СК), права, пов'язані з визначенням походження дитини при штучному заплідненні та імплантації зародка (статті 123, 124 СК), а також усиновленням (ст. 220 СК).

Майнові права подружжя. Поділ майна подружжя

Як ми вже писали, реєстрація шлюбу є підставою виникнення у подружжя прав та обов'язків, зокрема, права спільної сумісної власності на майно, набуте ними у майбутньому. Проте, це не позбавляє дружину та чоловіка права мати приватне майно, яке належить кожному особисто.

Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є:

- майно, набуте нею, ним до шлюбу;
- майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;
- майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто;

- житло, набуте нею, ним за час шлюбу внаслідок його приватизації відповідно;
- земельна ділянка, набута нею, ним за час шлюбу внаслідок приватизації.

Особистою приватною власністю чоловіка та дружини є речі індивідуального користування, у тому числі коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя. Також до речей індивідуального користування крім можна віднести також одяг та взуття, косметику, парфумерію, аксесуари. Проте, не можна вважати такими речами транспортні засоби, а також побутову, комп'ютерну, аудіо-відео техніку.

Крім того, особистою приватною власністю дружини, чоловіка є премії та нагороди, які вона, він одержали за особисті заслуги. Суд може визнати за другим з подружжя право на частку такої премії або нагороди, якщо буде встановлено, що він своїми діями сприяв її одержанню (наприклад, ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо).

Також особистою приватною власністю чоловіка, дружини є кошти, що одержані як відшкодування за втрату (або пошкодження) речі, яка йому, їй належала, а також як відшкодування завданої йому, їй моральної шкоди.

Під особистою приватною власністю чоловіка, дружини розуміються також страхові суми, що одержані ним, нею за обов'язковим особистим страхуванням, за добровільним особистим страхуванням (якщо страхові внески сплачувалися за рахунок коштів, що були особистою приватною власністю кожного з них).

Окрім того, суд може визнати особистою приватною власністю чоловіка, дружини майно, що набуто ним, нею за час їхнього окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин.

Якщо річ, що належить одному з подружжя, плодоносить, дає приплід або дохід (дивіденди), він є власником цих плодів, приплоду або доходу (дивідендів).

Майно ж, набуто подружжям за час шлюбу, належить чоловікові та дружині на праві спільної сумісної власності (ст. 60 СК) незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (ведення домашнього господарства, навчання, догляд за дітьми, хвороба тощо) самотійного заробітку (доходу).

Загалом, вважається, що кожна річ, набута за час шлюбу, окрім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Отже, усе майно, набуто за час шлюбу, що не є особистою приватною власністю, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності. Необхідно враховувати, що згідно ст. 60 СК, діє це правило і тоді, коли один з подружжя з поважної причини (догляд за дітьми, ведення домашнього господарства, навчання тощо) не мав самотійного заробітку (доходу). А тому, особа, яка не брала фінансової участі у придбанні майна і перебувала на утриманні другого з подружжя, матиме право на половину такого майна.

Об'єктами права спільної сумісної власності є (ст. 61 СК):

- 1) Будь-яке майно, за винятком виключеного з цивільного обороту.
- 2) Заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя.

3) Гроші, інше майно, в тому числі гонорар, виграш, які були одержані за договором, що укладено в інтересах сім'ї.

4) Речі для професійних занять (оргтехніка, музичні інструменти, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя.

Якщо майно дружини, чоловіка за час шлюбу істотно збільшилося у своїй вартості (ст. 62 СК) внаслідок спільних трудових чи грошових затрат або затрат другого з подружжя, то у разі спору воно може бути визнане за рішенням суду об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Дружина, чоловік розпоряджаються майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, за взаємною згодою. Так, при укладенні договорів одним із подружжя вважається, що він діє за згодою другого з подружжя. Дружина, чоловік має право на звернення до суду з позовом про визнання договору недійсним як такого, що укладений другим із подружжя без її, його згоди, якщо цей договір виходить за межі дрібного побутового.

Для укладення одним із подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, а також договорів стосовно цінного майна, згода другого з подружжя має бути подана письмово з нотаріальним посвідченням.

Стаття 68 СК встановлює правило, згідно з яким розірвання шлюбу не припиняє права спільної сумісної власності на майно, набуте за час шлюбу, а розпоряджання ним здійснюється співвласниками виключно за взаємною згодою.

Дружина і чоловік мають право на поділ майна, що належить їм на праві спільної сумісної власності, незалежно від розірвання шлюбу. Подружжя мають право розділити майно за взаємною згодою. Проте, договір про поділ житлового будинку, квартири, іншого нерухомого майна, а також про виділ нерухомого майна дружині, чоловікові зі складу усього майна подружжя має бути нотаріально посвідчений.

У разі поділу вищезазначеного майна частки чоловіка та дружини є рівними, якщо інше не визначено домовленістю між ними або шлюбним договором. При вирішенні спору про поділ майна суд може відступити від засади рівності часток подружжя за обставин, що мають істотне значення, зокрема якщо один із них не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, ухилявся від участі в утриманні дитини (дітей), приховав, знищив чи пошкодив спільне майно, витрачав його на шкоду інтересам сім'ї.

Крім того, за рішенням суду частка майна чоловіка, дружини може бути збільшена, якщо з ним або з нею проживають діти, а також непрацездатні повнолітні син, дочка, (за умови, що розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування).

Шлюбний договір

Сімейним законодавством передбачено укладення шлюбного договору між особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжям. Шлюбний договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується. Якщо шлюбний договір укладено до реєстрації шлюбу, він набирає чинності у день реєстрації шлюбу, тоді як договір укладений подружжям набирає чинності у день його нотаріального посвідчення.

Шлюбним договором регулюються майнові відносини між подружжям, визначаються їхні майнові права та обов'язки, майнові права та обов'язки подружжя як батьків. За шлюбним договором не може передаватися у власність одному з подружжя нерухоме майно та інше майно, право на яке підлягає державній реєстрації. У шлюбному договорі може бути визначене майно, яке дружина, чоловік передає для використання на спільні потреби сім'ї, а також правовий режим майна, подарованого подружжю у зв'язку з реєстрацією шлюбу.

Шлюбний договір не може регулювати особисті відносини подружжя, а також особисті відносини між ними та дітьми.

Сторони можуть домовитися про надання утримання одному з подружжя незалежно від непрацездатності та потреби у матеріальній допомозі на умовах, визначених шлюбним договором. Якщо у шлюбному договорі визначені умови, розмір та строки виплати аліментів, то в разі невиконання одним із подружжя свого обов'язку за договором аліменти можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса.

Право одного з подружжя на утримання

Дружина, чоловік повинні матеріально підтримувати один одного. Так, право на утримання (аліменти) має той із подружжя, який є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу.

Непрацездатним вважається той із подружжя, який досяг пенсійного віку, встановленого законом, або є особою з інвалідністю I, II чи III групи. Один із подружжя є таким, що потребує матеріальної допомоги, якщо заробітна плата, пенсія, доходи від використання його майна, інші доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Права на утримання не має той із подружжя, хто негідно поведився у шлюбних відносинах, а також той, хто став непрацездатним у зв'язку із вчиненням ним умисного злочину, якщо це встановлено судом.

Важливим є право, передбачене ст. 84 СК, дружини на утримання під час вагітності та у разі проживання з нею дитини. Так, дружина має право на утримання від чоловіка:

- під час вагітності.
- до досягнення дитиною трьох років (має право дружина, з якою проживає дитина, від чоловіка – батька дитини).
- до досягнення дитиною, має вади фізичного або психічного розвитку, шести років (має право дружина, з якою проживає дитина).

Право на утримання вагітна дружина, а також дружина, з якою проживає дитина, має незалежно від того, чи вона працює, та незалежно від її матеріального становища, за умови, що чоловік може надавати матеріальну допомогу. Аліменти, присуджені дружині під час вагітності, сплачуються після народження дитини без додаткового рішення суду.

9.5. Права та обов'язки батьків і дітей

Права дитини в Україні визначаються як міжнародними нормативно-правовими актами, так і національним законодавством. Першою у світі

міжнародною угодою щодо прав дітей є Конвенція ООН про права дитини, яку ратифікувала 191 країна, зокрема, і наша держава, яка приєдналася до Конвенції у 1991 році.

Конвенція ООН про права дитини базується на чотирьох основних принципах:

1) Неприпустимою є дискримінація дітей за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, а також стану здоров'я та обставин народження, її батьків або законних опікунів або яких-небудь інших обставин;

2) Діти мають право на виживання (право на життя) та всебічний розвиток;

3) У всіх рішеннях або діях, які стосуються дитини або дітей як групи, слід забезпечувати інтереси дитини якнайкраще. Це стосується рішень та дій, які приймаються на всіх рівнях як органами державної влади, так і сім'ями;

4) Необхідно надавати дітям можливість брати участь у вирішенні питань, що стосуються їхнього життя та забезпечувати їм свободу висловлювання власної думки (право на те, щоб до їхньої думки прислуховувалися та брали до уваги).

Відповідно до статті 1 даної Конвенції, дитиною є кожна людська істота, яка не досягла 18-річного віку. Походження дітей від батьків, засвідчене ОД РАЦС є юридичним фактом, на підставі якого виникають правовідносини між батьками і дітьми, є. Батьки і діти мають взаємні особисті немайнові та майнові права і обов'язки.

Дитина, яка зачата і (або) народжена у шлюбі, походить від подружжя. Походження дитини від подружжя визначається на підставі Свідоцтва про шлюб та документа закладу охорони здоров'я про народження дружиною дитини. Законодавством встановлено, що дитина, яка народжена до спливу десяти місяців після припинення шлюбу або визнання його недійсним, походить від подружжя.

Подружжя, а також жінка та чоловік, шлюб між якими припинено, у разі народження дитини до спливу десяти місяців після припинення їх шлюбу, мають право подати до органу державної реєстрації актів цивільного стану спільну заяву про невизнання чоловіка (колишнього чоловіка) батьком дитини. Така вимога може бути задоволена лише у разі подання іншою особою та матір'ю дитини заяви про визнання батьківства.

Якщо мати та батько дитини не перебувають у шлюбі між собою, походження дитини від матері визначається на підставі документа закладу охорони здоров'я про народження нею дитини.

Якщо мати та батько дитини не перебувають у шлюбі між собою, походження дитини від батька визначається:

- за заявою матері та батька дитини;
- за рішенням суду.

Особа, яка записана батьком дитини відповідно до ст.ст. 122, 124, 126-127 СК (ст. 136 СК), має право оспорити своє батьківство, пред'явивши позов про виключення запису про нього як батька з актового запису про народження дитини. Дана норма встановлює, що суд постановляє рішення про виключення відомостей про особу як батька дитини з актового запису про її народження у випадку доведення відсутності кровного споріднення між особою, яка записана батьком та дитиною. Таке оспорювання можливе лише після народження дитини і до досягнення нею повноліття.

Цікаво, що особа, яка записана батьком дитини не має права оспорювати батьківство, якщо в момент реєстрації себе батьком дитини вона знала, що не є її батьком. Дана норма стосується також особи, яка дала згоду на застосування допоміжних репродуктивних технологій (ч. 1 ст. 123 СК).

Стягнення з особи, яка записана батьком, матір'ю, аліментів на дитину не є перешкодою для звернення до суду з позовом про виключення відомостей про неї як батька, матері дитини з актового запису про її народження (ст. 140 СК).

Особисті немайнові права і обов'язки батьків і дітей

Батько і мати мають рівні права і обов'язки відносно дитини, незалежно від того, перебували вони в шлюбі між собою чи ні. Крім того, розірвання шлюбу між батьками, а також проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини. Діти мають рівні права та обов'язки щодо батьків, незалежно від того, чи перебували їхні батьки у шлюбі між собою. Неповнолітні батьки мають такі ж права і обов'язки відносно дитини, як і повнолітні батьки.

Особистими немайновими правами батьків є:

- 1) право на особисте виховання дитини;
- 2) право на безперешкодне спілкування з дитиною;
- 3) на залучення до виховання дитини інших осіб, передавати його на виховання фізичним і юридичним особам (наприклад, няня, дитячі заклади тощо);
- 4) на самозахист своєї дитини, а також повнолітніх сина і дочки.

Батьки зобов'язані невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в ОД РАЦС. Невиконання цього обов'язку є підставою для притягнення їх до адміністративної відповідальності.

Стаття 7 Закону України «Про охорону дитинства» визначає, що «кожна дитина з моменту народження має право на ім'я та громадянство». Місце і порядок реєстрації народження дитини визначаються національним сімейним законодавством, а підстави і порядок набуття та зміни українського громадянства визначаються Законом України «Про громадянство України» та іншими нормативно-правовими актами.

У статтях 145, 146 та 147 СК детально врегульовано питання щодо визначення імені, по батькові і прізвища дитини. Ім'я дитини визначається за згодою батьків. Тоді як її прізвище визначається за прізвищем батьків. Якщо мати, батько мають різні прізвища, прізвище дитини визначається за їхньою згодою. Батьки, які мають різні прізвища, можуть присвоїти дитині подвійне прізвище, утворене шляхом з'єднання їхніх прізвищ. А от по батькові дитини визначається за іменем батька. Законодавством встановлено правило за яким по батькові дитини, народженої жінкою, яка не перебуває у шлюбі (за умови, що батьківство щодо дитини не визнано) визначається за іменем особи, яку мати дитини назвала її батьком.

Статтею 295 ЦК України встановлено право фізичної особи, яка досягла шістнадцяти років, змінити своє прізвище та ім'я у порядку, встановленому законом. А стаття 148 СК надає право фізичній особі, яка досягла чотирнадцяти років, змінити своє прізвище за згодою батьків або одного з батьків, з ким вона проживає, чи піклувальника.

Батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей (стаття 150 СК), любові до своєї сім'ї, свого народу та своєї Батьківщини. Також батьки зобов'язані піклуватися про її здоров'я дитини, фізичний, духовний і моральний розвиток, забезпечити здобуття нею повної загальної середньої освіти, готувати до самостійного життя.

Батьки зобов'язані поважати дитину. Законодавством забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини, а також фізичні покарання та застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини. Крім того, передача дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї.

Місце проживання дитини, яка не досягла десяти років, визначається за згодою батьків, а десятирічної дитини – визначається за спільною згодою батьків та самої дитини. Місце проживання дитини, яка досягла чотирнадцяти років (якщо батьки проживають окремо), визначається нею самою.

Позбавлення батьківських прав, що надані батькам до досягнення дитиною повноліття (право на виховання дитини, а також захист її інтересів, на відібрання дитини в інших осіб, які незаконно її утримують тощо) і ґрунтуються на факті спорідненості з нею, є крайнім заходом впливу на осіб, які не виконують батьківських обов'язків.

Особи можуть бути позбавлені батьківських прав лише щодо дитини, яка не досягла 18 років, і тільки з підстав, передбачених сімейним законодавством. Перелік підстав, встановлений в Сімейному кодексі, є вичерпним.

Отже, згідно статті 164 СК, мати, батько дитини можуть бути позбавлені батьківських прав виключно за рішенням суду, якщо вона, він:

- не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;
- жорстоко поводяться з дитиною;
- засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини.

Мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав щодо усіх своїх дітей або когось із них.

Правові наслідки позбавлення батьківських прав, передбачені ст. 166 СК. Так, особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини, проте така особа:

- 1) втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання;
- 2) перестає бути законним представником дитини;
- 3) не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування);

- 4) не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником;
 - 5) втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми;
 - б) втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною.
- Мати, батько, позбавлені батьківських прав, можуть бути поновлені у батьківських правах, проте, лише до досягнення дитиною повноліття.

Права та обов'язки дітей на майно та на утримання

Стаття 180 Сімейного кодексу України зобов'язує батьків утримувати дитину до досягнення нею повноліття, тобто до 18 років. У тих випадках, якщо повнолітні син або дочка продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення 23 років, проте за умови, що вони можуть надати таку матеріальну допомогу. Право на утримання припиняється у випадку припинення навчання.

Один з батьків, що проживає окремо від дитини, може брати участь в утримуванні дитини в грошовій або натуральній формі. За відсутності домовленості щодо сплати аліментів на неповнолітню дитину між батьками такі кошти стягуються в судовому порядку. Кошти на утримання дитини (аліменти) присуджуються, за рішенням суду як правило, в частці від заробітку (доходу) платника аліментів. Також можливе стягнення аліментів у твердій грошовій сумі. Спосіб стягнення аліментів, визначений рішенням суду, змінюється за рішенням суду за позовом одержувача аліментів.

Розмір коштів на утримання дитини (аліментів) обумовлений судом залежить від:

- стану здоров'я і матеріального становища дитини;
- стану здоров'я і матеріального становища платника аліментів;
- наявності у платника аліментів інших дітей та (або) непрацездатних членів сім'ї.
- наявність на праві власності, володіння та/або користування у платника аліментів майна та майнових прав, у тому числі рухомого та нерухомого майна, грошових коштів, виключних прав на результати інтелектуальної діяльності, корпоративних прав;
- доведені стягувачем аліментів витрати платника аліментів, у тому числі на придбання нерухомого або рухомого майна, сума яких перевищує десятикратний розмір прожиткового мінімуму для працездатної особи, якщо платником аліментів не доведено джерело походження коштів;
- інші обставини, що мають істотне значення.

Розмір аліментів має бути необхідним та достатнім для забезпечення гармонійного розвитку дитини. Мінімальний рекомендований розмір аліментів на одну дитину становить розмір прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку і може бути присуджений судом у разі достатності заробітку (доходу) платника аліментів. Мінімальний гарантований розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим, ніж 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку (розмір аліментів на одну дитину встановлений Законом України про Державний бюджет на відповідний рік).

Якщо місце проживання або перебування батьків невідомо, або вони ухиляються від сплати аліментів, або не мають можливості утримувати дитину, то дитині призначається тимчасова державна допомога, розмір якої розраховується як різниця між 50 відсотками прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців. Виплата тимчасової державної допомоги здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України.

Правовий режим майна дітей та батьків

Згідно ст. 175 Сімейного кодексу України майно, набуте батьками і дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності. Вказана норма повністю відповідає частині 4 статті 368 Цивільного кодексу України, згідно з якою майно, набуте в результаті спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї, є їхньою спільною сумісною власністю (якщо інше не встановлено договором, укладеним у письмовій формі). Діти мають право на виділ у натурі майна, що є у спільній сумісній власності батьків і дітей. Отже, необхідно враховувати, що майно набуте батьками не стає автоматично власністю і дітей. Для виникнення права спільної сумісної власності необхідна спільна праця і (або) спільні кошти батьків і дітей.

Сімейним законодавством встановлено також право особистої приватної власності батьків, дітей на майно. Так, згідно з статтею 173 СК, батьки і діти (які проживають спільно чи окремо) можуть бути самостійними власниками майна. Проте, при вирішенні спору між батьками та дітьми (малолітніми або неповнолітніми), які спільно проживають, щодо належності їм майна, то вважається, що воно є власністю батьків, якщо інше не встановлено судом.

Особистою приватною власністю дитини на майно є:

1) Майно, придбане батьками або одним із них для забезпечення розвитку, навчання та виховання дитини (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо).

2) Майно, набуте дитиною за договором дарування або в порядку спадкування.

3) Заробітна плата, стипендія, інші доходи. На відміну від правового режиму майна подружжя, законодавець не відносить до спільної сумісної власності доходи членів сім'ї. Однак, згідно ч. 5 ст. 32 ЦК, за наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права.

4) Аліменти. Проте, аліменти є власністю дитини лише у разі смерті того з батьків, з ким вона проживала. У такому випадку опікун розпоряджається аліментами, а неповнолітня дитина має право на самостійне одержання та розпоряджання ними, згідно з Цивільним кодексом України.

5) Кошти, одержані як відшкодування шкоди за втрату, пошкодження речі, що належала дитині особисто

6) Дохід від використання майна, що належить дитині особисто.

7) Премії, нагороди, гонорари, в тому числі за результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом, а також виграші.

8) Страхові суми, одержані за особистим страхуванням дитини, а також суми як відшкодування шкоди, завданої їй каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я та відшкодування завданої дитині моральної шкоди

9) Майно, придбане за особисті кошти дитини. Оскільки малолітні діти не можуть самостійно вчиняти правочини (тільки дрібні побутові), в їх інтересах це можуть зробити батьки (усиновлювачі) або опікун.

Хоча дитина може бути самостійним власником або співвласником майна, проте, її можливість здійснювати свої майнові права є обмеженою. Так, відповідно до статті 31 Цивільного кодексу України фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років має право:

1) самостійно вчиняти дрібні побутові правочини. Дрібними побутовими правочинами є такі, що задовольняють побутові потреби особи, відповідають її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосуються предмета, який має невисоку вартість;

2) здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.

Отже, малолітня дитина в межах своєї дієздатності не може самостійно реалізовувати належні їй майнові права у повній мірі. А тому, згідно з частиною 1 статті 177 СК, майном, що належить малолітній дитині, управляють її батьки, причому без спеціального на те повноваження. Якщо дитина може самостійно визначити свої потреби та інтереси, вони мають бути враховані при здійсненні управління майном.

Контрольні запитання:

1. Що є предметом сімейного права?
2. Які умови укладення шлюбу?
3. Назвіть перешкоди до укладення шлюбу?

Вкажіть, що спільного і відмінного між:

- Припиненням шлюбу та розірванням шлюбу.
- Недійсним і фіктивним шлюбом.
- Опікою та піклуванням.
- Режимом окремого проживання та припиненням шлюбу.

Теми рефератів та есе:

1. Особисті немайнові та обов'язки у шлюбі.
2. Майнові права та обов'язки подружжя.
3. Проблема захисту дитинства й материнства відповідно до сімейного законодавства.

Тести:

1. Не відносяться до джерел сімейного права:

- а) індивідуальні правові акти;
- б) підзаконні нормативно-правові акти;
- в) Постанови Верховної Ради України;
- г) закони;
- д) акти органів місцевого самоврядування

2. Які з перелічених кодифікованих актів здійснюють регулювання сімейних правовідносин в Україні:

- а) Сімейний кодекс України;
- б) Аграрний кодекс України;
- в) Земельний кодекс України;
- г) Кодекс законів про працю України;
- д) Цивільний кодекс України.

3. Елементом сімейних правовідносин є:

- а) зміст сімейних правовідносин;
- б) суб'єктивна сторона сімейних правовідносин;
- в) об'єктивна сторона сімейних правовідносин;
- г) причинний зв'язок між суб'єктом та об'єктом;
- д) спільні відносини.

4. Які відносини можна віднести до сімейних правовідносин:

- а) аліментні;
- б) податкові;
- в) земельні;
- г) трудові;
- д) фінансові.

5. Шлюб реєструється після спливу:

- а) 1 місяця з дня подання заяви;
- б) 3 місяців з дня подання заяви;
- в) 6 місяців з дня подання заяви;
- г) 10 днів після подання заяви;
- д) 2 місяці з дня подання заяви.

6. Шлюбний вік встановлений:

- а) для чоловіків і жінок 18 років ;
- б) для чоловіків 18 років, для жінок – 17 років;
- в) для чоловіків 17 років, для жінок – 16 років
- г) для чоловіків 18 років, для жінок – 16 років
- д) для чоловіків і жінок – 16 років.

7. Визначити особисте немайнове право подружжя:

- а) на повагу до своєї індивідуальності;
- б) на турботу про іншого з подружжя;
- в) на спільну сумісну власність;
- г) на роздільну власність;
- д) на особисту власність.

8. Визначити майнове право подружжя:

- а) на майно, набуте за час шлюбу;
- б) на успадковане іншим з подружжя майно;
- в) надавати утримання членам сім'ї;
- г) на власне уподобання;
- д) правильна відповідь не зазначена.

9. Шлюбний контракт укладається:

- а) в письмовій формі з нотаріальним посвідченням;
- б) в усній формі;

- в) в простій письмовій формі;
- г) в електронній формі;
- в будь-якій формі.

10. Право на аліменти мають:

- а) неповнолітні діти;
- б) повнолітні син чи дочка, що продовжують навчатися і не досягли 23 років;
- в) непрацевдатні батьки;
- г) мати дитини, яка перебуває у відпустці по догляду за нею.
- д) усі варіанти правильні.

Рекомендована література:

1. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо–Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х. : Право, 2011. Т. 1. – 656 с.
2. Цивільне право України: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. – 468 с.
3. Заїка Ю. О. Спадкове право України: Навч. посіб. Ю. О. Заїка / К.: Істина, 2006.
4. Токарева В.І. Цивільне право України. Практикум: Навч. посібник. В.І. Токарева / К.: Центр учбової літератури, 2007. 408 с.
5. Цивільне право України Підручник: У 2 т. / Борисова В. І. (кер. авт. кол.), Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо–Фатєєвої, В. Л. Яроцького. –К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т. 2. – 552 с.

Нормативно-правові акти:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Цивільний кодекс України (від 16 січня 2003 р.) № 435-IV // Офіційний сайт Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
3. Житловий кодекс України (30 червня 1983 р. № 5464- X (зі змінами та доп.)) // Офіційний сайт Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5464-10>
4. Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України» від 10.12.91 //Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №10. – Ст.137.
5. Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР. Постанова Верховної Ради України (від 12 вересня 1991 року) // Відомості Верховної Ради України. Офіц. вид. 1991. №46. Ст. 621. (Бібліотека офіційних видань).
6. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень: Закон України (від 1 липня 2004 р.) № 1952-IV // Відомості Верховної Ради України. Офіц. вид. 2004. №51. Ст. 5531. (Бібліотека офіційних видань).
7. Про нотаріат: Закон України (від 02 вересня 1993 р.) № 3425-XII // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] Режим доступу:

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>

Інформаційні ресурси:

8. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступа:
<http://rada.gov.ua/>

9. Офіційний сайт Верховного Суду України. – Режим доступа:
<http://www.scourt.gov.ua/>

10. Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. – Режим доступа:
<http://www.gp.gov.ua/>

11. Офіційний сайт Судова влада України. – Режим доступа:
<http://www.court.gov.ua/>

12. Офіційний сайт Мінюсту України. – Режим доступа:
<http://www.minjust.gov.ua/>

ТЕМА 10. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА

10.1. Поняття та джерела земельного права. Земельні правовідносини

Відповідно до статті 14 Конституції України земля є основним національним багатством, вона перебуває під особливою охороною держави. Таке конституційне положення закріплено в Земельному кодексі України (далі – ЗК), який набрав чинності 1 січня 2002 р. і має принципово важливе значення для врегулювання земельних відносин. Цінність землі як національного багатства полягає в її багатофункціональному призначенні.

Земельне право є самостійною галуззю права зі своїми специфічними предметом та методами правового регулювання.

Земельні правовідносини, як предмет земельного права, є самостійним видом суспільних відносин, вони характеризуються істотними особливостями, які зумовлені предметом врегулювання, а саме використанням та охороною земельних ресурсів країни.

Згідно зі статтею 2 ЗК України земельними відносинами є суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею. Вони виникають між державою, її органами, органами місцевого самоврядування, юридичними особами та громадянами і становлять предмет земельного права.

Земельні правовідносини – суспільні відносини, що виникають між суб'єктами земельних правовідносин і врегульовані нормами земельного права.

Земельні правовідносини класифікують за інститутами земельного права та залежно від їх характеру на:

- земельні правовідносини у сфері власності на землю;
- правовідносини з приводу прав на землю, похідних від права власності;
- правовідносини, що виникають у зв'язку зі здійсненням права землекористування;
- правовідносини у галузі управління використанням і охороною земель;
- охоронні земельні правовідносини.

Суб'єктами земельних правовідносин є особи, наділені чинним земельним законодавством правами та обов'язками, що є достатніми для участі в земельних правовідносинах. Так, згідно Земельного кодексу (ст. 2) суб'єктами земельних правовідносин можуть бути: фізичні особи (громадяни, іноземні громадяни та особи без громадянства), юридичні особи, територіальні громади (реалізують свої повноваження, як правило, через органи місцевого самоврядування), держава (реалізує свої повноваження в сфері земельних правовідносин через відповідні органи державної влади).

За змістом прав та обов'язків усі суб'єкти земельних правовідносин можна поділити на категорії:

- органи державної влади і місцевого самоврядування, що мають право на регулювання використання земель;
- власники землі і землекористувачі;
- громадські об'єднання, наділені правом громадського контролю за використанням земель;
- правоохоронні органи, що здійснюють нагляд за законністю у сфері земельних правовідносин.

Об'єктами земельних правовідносин є землі в межах території України, індивідуально-визначені земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

Земельною ділянкою є частина землі, відокремлена і визначена на місцевості за допомогою меж, з визначеними щодо неї правами. Змістом земельних правовідносин є права та обов'язки їх учасників щодо використання і охорони земель. Крім того, під змістом земельних правовідносин розуміють права та обов'язки суб'єктів земельних правовідносин.

Юридичний зміст земельних правовідносин становлять права та обов'язки суб'єктів земельних правовідносин (передбачені чинним земельним законодавством України), а фактичним змістом земельних правовідносин є певні права та обов'язки суб'єктів земельних правовідносин в конкретній життєвій ситуації (наприклад, права та обов'язки сторін за укладеним договором оренди землі).

Джерелами земельного права є нормативно-правові акти, які містять загальнообов'язкові норми, правила, що регулюють суспільні відносини у сфері використання, управління та охорони земель.

За юридичною силою джерела земельного права можна класифікувати на конституційні, законодавчі, підзаконні та локальні акти. До конституційних джерел земельного права належить Конституція України, яка встановлює засади земельного права щодо належності землі, гарантій права власності на землю, особливого статусу землі тощо. До питань, які відповідно до Основного закону (ст. 92) визначаються виключно законами України, належать питання правового режиму власності, щодо засад використання природних ресурсів, екологічної безпеки тощо.

Серед законів як джерел земельного права особливе місце посідає Земельний кодекс України. Він є загальногалузевим спеціалізованим кодифікованим законом у системі законодавства України, а от в системі земельного законодавства – основним. Земельний кодекс України є законодавчим актом, який визначає основні положення інститутів земельного права.

Так, Земельний кодекс України визначає основні *засади реалізації права на землю, зокрема:*

- закріплює приватну, комунальну та державну форму власності на землю;
- передбачає проведення розмежування земель державної і комунальної власності;
- допускає можливість набуття у приватну власність земельних ділянок фактично із всіх категорій земель;
- визначає перелік земель, які не можуть передаватись у приватну власність;
- закріплює способи та механізм придбання громадянами та юридичними особами земельних ділянок у власність тощо;
- встановлює правовий інститут земельних сервітутів;
- закріплює основи для добросусідських відносин власників землі та землекористувачів;
- закріплює поняття обмежень, які можуть застосовуватися до використання земельних ділянок.

Підзаконні нормативні акти як джерела земельного права – це акти Президента України, Кабінету Міністрів України, центральних і місцевих органів державної виконавчої влади, органів і посадових осіб місцевого самоврядування тощо.

Самостійним та особливим критерієм розмежування джерел земельного права є територія їх дії. Ці джерела можуть бути загальнодержавними та локальними. Загальнодержавні джерела діють на всій території України. До них належать Конституція, закони України, постанови Кабінету Міністрів України тощо. Локальні джерела земельного права діють лише на її певній частині, вони поділяються на акти місцевих органів державної влади, акти Автономної Республіки Крим, акти суб'єктів місцевого самоврядування та ін.

10.2. Склад та цільове призначення земель України. Землеустрій

Земля є насамперед територією держави, яка відмежовується кордонами від інших держав. Земля як територія держави є ознакою її цілісності, на яку поширюється суверенітет українського народу як носія незалежності та самостійності. Сам термін «земля» можна розглядати в різних аспектах, зокрема, як об'єкт природного походження, планета, земна куля, частина космічної системи тощо. Крім того, землю можна також розглядати як середовище проживання людини і суспільства в цілому, що охоплює земну і повітряну оболонку земної кулі, а також її надра, поверхню і ландшафт, тваринний і рослинний світ. У цьому значенні вона є об'єктом правового регулювання екологічного права.

В якому ж значенні земля виступає як об'єкт правового регулювання у земельному праві. Так, під терміном «земля» в земельному праві розуміється частина земної поверхні, що розташована над надрами і називається ґрунтовим шаром, у межах території, на яку поширюється суверенітет держави. Землі притаманні унікальні властивості, що використовуються людиною і суспільством. Особливими рисами землі як природного ресурсу є її незамінність, локальність за місцем розташування і нерухомість, обмеженість у просторі.

Цільовим призначенням земель є встановлені земельним законодавством порядок, умови та межі експлуатації земель для конкретних цілей відповідно до категорій земель, які мають відповідний правовий режим. Змістом раціонального використання земель є забезпечення ефективного використання земель та їх охорони. Чинним законодавством встановлено спеціальні вимоги щодо збереження ґрунтової родючості земель, підвищення їх врожайності, а також забезпечення збереження і відтворення земельних ресурсів та екологічної цінності природних і придбаних якостей землі.

Крім того, земельним законодавством встановлюються конкретні вимоги щодо розміщення промислових і будівельних об'єктів, запобігання негативному впливу на стан земель та навколишнє середовище тощо.

Землеустроєм, згідно з статтею 181 ЗК України та Закону України «Про землеустрій», є сукупність соціально-економічних та екологічних заходів, спрямованих на регулювання земельних відносин та регіональної організації території адміністративно-територіальних утворень, суб'єктів господарювання, що здійснюються під впливом суспільно-виробничих відносин і розвитку продуктивних сил.

Землеустрій виконує важливі функції організації раціонального використання земельних ресурсів, а також їх охорони та захисту ґрунтів незалежно від цільового призначення земель та водночас є однією з функцій державного управління у сфері землекористування, а тому поширюється на землі всіх форм власності.

Землеустрій забезпечує:

1. Реалізацію державної політики щодо використання та охорони земель, здійснення земельної реформи, вдосконалення земельних відносин, наукове обґрунтування розподілу земель за цільовим призначенням з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів, формування раціональної системи землеволодіння і землекористування, створення екологічно сталих агроландшафтів тощо;

2. Надання інформації для правового, економічного, екологічного і містобудівного механізмів регулювання земельних відносин на національному, регіональному, локальному і господарському рівнях шляхом встановлення особливого режиму та умов використання й охорони земель;

3. Встановлення і закріплення на місцевості меж адміністративно-територіальних одиниць, територій природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення, меж земельних ділянок власників і землекористувачів;

4. Прогнозування, планування і організацію раціонального використання та охорони земель на національному, регіональному, локальному і господарському рівнях;

5. Організацію території сільськогосподарських підприємств, установ і організацій з метою створення просторових умов для екологоекономічної оптимізації використання та охорони земель сільськогосподарського призначення, впровадження прогресивних форм організації управління землекористуванням, удосконалення структури і розміщення земельних угідь, посівних площ, системи сівозміни, сінокосів і пасовищезміни;

6. Розробку і здійснення системи заходів із землеустрою для збереження природних ландшафтів, відновлення та підвищення родючості ґрунтів, рекультивації порушених земель і землювання малопродуктивних угідь, захисту земель від ерозії, підтоплення, висушування, зсувів, вторинного засолення, закислення, заболочення, ущільнення, забруднення промисловими відходами та хімічними речовинами тощо, консервації деградованих і малопродуктивних земель, запобігання іншим негативним явищам;

7. Організацію території підприємств, установ і організацій з метою створення умов сталого землекористування та встановлення обмежень і обтяжень (земельних сервітутів) у використанні та охороні земель несільськогосподарського призначення;

8. Отримання інформації щодо кількості та якості земель, їхнього стану та інших даних, необхідних для ведення державного земельного кадастру, моніторингу земель, здійснення державного контролю за використанням та охороною земель.

Система землеустрою включає:

1. Законодавчо визначену діяльність у сфері землеустрою;

2. Органи, що здійснюють державне регулювання у сфері землеустрою;

3. Організацію, регулювання та управління у сфері землеустрою;

4. Здійснення землеустрою на національному, регіональному, локальному і господарському рівнях (загальнодержавному, регіональному і місцевому рівнях);
5. Державний і самоврядний контроль за здійсненням землеустрою; б) наукове, кадрове та фінансове забезпечення землеустрою;
6. Суб'єкти та об'єкти землеустрою.

10.3. Права на землю

10.3.1. Право користування земельними ділянками

Перехід України до ринкових відносин та умов господарювання на землі в процесі здійснення сучасної земельної реформи, впровадження ринку земель та законодавчого закріплення різних форм власності на землю впливають на сферу застосування постійного землекористування. Використання земель здійснюється як власниками земельних ділянок, так і землекористувачами. Якщо у першому випадку правовою формою вказаної експлуатації земель виступає право власності на земельні ділянки, то у другому – це право землекористування.

Сутність права землекористування як правовідносин, які виникають у процесі використання земельних ресурсів, полягає в тому, що вони включають сукупність прав та обов'язків, пов'язаних зі здійсненням права землекористування.

За строком дії землекористування може бути постійним та тимчасовим. Чинне земельне законодавство не передбачає строкового (тимчасового) використання землі. Поряд з постійним землекористуванням, законодавство про землю регламентує використання землі на умовах оренди, тобто строкове платне володіння і користування землею, що здійснюється на підставі договору.

Постійним є землекористування без заздальгідь установленого строку. Проте, окремі категорії постійних землекористувачів можуть здійснювати не тільки постійне, а і орендне землекористування. Згідно з чинним земельним законодавством сфера поширення постійного землекористування істотно обмежена. Так, воно може здійснюватися лише на землях, що належать до державної або комунальної власності, і, крім того, стосується лише певної категорії суб'єктів.

Суб'єктами права постійного землекористування є юридичні особи, які у встановленому законом порядку набули це право для досягнення відповідних цілей та мають у зв'язку з цим відповідні земельні права та обов'язки.

Згідно з статтею 92 ЗК України право постійного користування земельною ділянкою можуть здійснювати лише юридичні особи (підприємства, установи та організації), що належать до державної або комунальної власності. До складу виключного кола суб'єктів, які можуть набувати права постійного користування земельною ділянкою, законодавство про землю визнає лише деякі види юридичних осіб, які належать до юридичних осіб публічного права. Саме юридичні особи публічного права можуть набувати статусу постійних землекористувачів.

Об'єктом права постійного землекористування є певна індивідуально визначена і юридично відокремлена земельна ділянка (або її частина), яка перебуває у державній або комунальній власності, що закріплена за конкретним державним або комунальним підприємством, установою чи організацією для використання згідно з її цільовим призначенням.

Об'єкти права постійного землекористування класифікують з урахуванням, наприклад, того, за рахунок яких земель вони надані (державної чи комунальної

власності). Класифікація цих об'єктів можлива і за іншими 95 ознаками. Так, якщо підставою класифікації вважати основне цільове призначення земельних ділянок, то можна розрізнити об'єкти сільськогосподарського та несільськогосподарського призначення тощо.

Право постійного землекористування юридичних осіб виникає в результаті дій – акта розпорядження землею. Земельні ділянки надаються на підставі рішень уповноважених органів, до компетенції яких входить право розпорядження землею. Відповідно до ч. 5 ст. 120 ЗК України право землекористування може виникнути також при переході права власності на будівлю або споруду до юридичних осіб, які не можуть мати у власності земельні ділянки. Надання у постійне користування земельної ділянки, що вже перебуває у користуванні, провадиться лише після вилучення її у порядку, передбаченому ст.ст. 149 та 151 ЗК.

Надання земельних ділянок державної або комунальної власності у користування здійснюється Верховною Радою Автономної Республіки Крим, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування. Так, рішення зазначених вище органів приймається на підставі проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок у разі:

- надання земельної ділянки із зміною її цільового призначення;
- формування нової земельної ділянки (крім поділу та об'єднання).

Надання у користування земельної ділянки, що зареєстрована у Державному земельному кадастрі (відповідно до Закону України «Про Державний земельний кадастр»), право власності на яку зареєстровано у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно, без зміни її меж та цільового призначення здійснюється без складення документації із землеустрою.

У разі надання земельних ділянок державної власності у постійне користування підприємствам, установам, організаціям комунальної власності одночасно здійснюється передача земельних ділянок державної власності у комунальну власність і навпаки.

На підставі рішення про передачу будівлі, споруди, іншого об'єкта нерухомого майна державної власності у комунальну власність приймається рішення про передачу у комунальну власність земельної ділянки, на якій розміщений об'єкт передачі і навпаки.

Стаття 3 Закону України «Про оренду землі» визначає оренду землі як засноване на договорі строкове, платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для здійснення підприємницької та іншої діяльності. Таке визначення дає можливість виділити наступні **юридичні ознаки поняття оренди земель:**

- це виключно договірна форма використання земель, що передбачає виключну добровільність укладення договору;
- оренда земель оформляється договором оренди земельної ділянки;
- договір оренди земельної ділянки укладається між орендодавцем і орендарем;
- зміст оренди земель становлять правомочності володіння і користування орендаря.;
- це користування та володіння є платним, що забезпечується внесенням орендарем орендодавцеві орендної плати у розмірах, визначених договором;

- оренда передбачає передачу земельної ділянки обов'язково у строкове (тимчасове) користування;
- об'єктом оренди за договором виступає певна земельна ділянка, яка може використовуватися орендарем для здійснення господарської діяльності (підприємництва або для ведення особистого селянського господарства);
- повна господарська самостійність орендаря.

Відповідно до статті 15 Закону України «Про оренду землі» **до істотних умов, необхідних для укладення договору, належать:**

- об'єкт оренди (кадастровий номер, місце розташування та розмір земельної ділянки); термін договору оренди (ст. 19);
- орендна плата (розмір, індексація, форми платежу, терміни та порядок внесення і перегляду);
- цільове призначення, умови використання і збереження якості земельної ділянки; умови повернення земельної ділянки орендодавцеві;
- існуючі обмеження і обтяження щодо використання земельної ділянки;
- сторона (орендодавець чи орендар), яка несе ризик випадкового пошкодження або знищення об'єкта чи його частини;
- відповідальність сторін.

10.3.2. Право власності на землю

Власність на землю є економічною категорією, яка проявляється у відносинах між людьми у сфері матеріальних благ, тобто це належність у певному суспільстві таких благ (цінностей) громадянинові, юридичній особі, територіальній громаді чи державі.

Відповідно до ст. 14 Конституції України право власності на землю набувається та реалізується його суб'єктами виключно відповідно до законодавства. Суб'єктивне право власності на землю виникає на підставах та у порядку, що визначений Земельним кодексом та іншими законами України, що здійснюють правове регулювання земельних відносин. Власність на землю набувається громадянами для облаштування житла, господарських будівель, городництва, садівництва та виробництва сільськогосподарської продукції для власних потреб.

Підстави та порядок виникнення права власності на землю обумовлені формою власності на землю. Можна провести їх класифікацію за двома основними групами

- 1) підстави та порядок виникнення права приватної власності на землю
- 2) порядок та підстави виникнення права суспільної (публічної) власності на землю.

Поняття власності на землю розглядається як в економічному, так і в юридичному аспектах. Земельна власність в економічному аспекті є системою суспільних економічних відносин з приводу присвоєння землі, а також перетворення її на благо конкретної особи.

Право власності на землю є інститутом земельного права, норми якого регулюють правовідносини з приводу володіння, користування та розпорядження землею конкретними суб'єктами земельних правовідносин. В об'єктивному розумінні право власності на землю є сукупністю правових норм, які регулюють відносини щодо володіння, користування та розпорядження землею. У

суб'єктивному ж розумінні право власності на землю є сукупністю правомочностей власника з володіння, користування та розпорядження землею.

Правовідносини земельної власності є абсолютними. В межах таких правовідносин суб'єкту права власності на землю кореспондує необмежене коло осіб, зобов'язаних утримуватися від вчинення дій, які порушують права власника чи перешкоджають йому здійснювати правомочності з володіння, користування чи розпорядження землею.

Відповідно до чинного законодавства суб'єктами права власності на землю є юридичні особи та громадяни, держава, територіальні громади сіл, селищ і міст, іноземні держави та міжнародні організації. Що стосується правового статусу кожного виду суб'єктів права власності на землю, то він має певні особливості. Такі особливості пов'язані з належністю суб'єктів до публічної чи приватної сфери суспільних відносин, а також видами земель (як об'єктами права власності) та порядком реалізації правомочностей власника землі.

Державна власність на землю.

Суб'єктом права державної власності на землю виступає держава. Земельний кодекс України містить презумпцію перебування земель у державній власності. Так, згідно з статтею 84 ЗК у державній власності перебувають усі землі України, окрім земель комунальної та приватної власності. У частині 4 статті 84 ЗК встановлено перелік земель, які не підлягають передачі в комунальну та приватну власність.

Комунальна власність на землю.

Суб'єктами права комунальної власності на землю є територіальні громади сіл, селищ та міст. Відповідно до Конституції України (ст. 140) місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою через органи місцевого самоврядування, а саме: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі комітети. Здійснення повноважень суб'єкта права комунальної власності на землю земельним законодавством покладено на органи місцевого самоврядування. Вони розпоряджаються землею шляхом відчуження на підставі цивільно-правових договорів. Так, згідно з статтею 83 ЗК у комунальній власності перебувають усі землі в межах населених пунктів, окрім земель приватної та державної власності, а також земельні ділянки, на яких розташовані будівлі, споруди, інші об'єкти нерухомого майна комунальної власності незалежно від місця їх розташування.

Приватна власність на землю.

Право приватної власності на землю означає, що певна конкретно визначена на місцевості земельна ділянка належить відповідному (конкретно визначеному) громадянину або юридичній особі.

Суб'єктами права приватної власності на землю є громадяни та юридичні особи. Зазначені особи мають право володіти, користуватися та розпоряджатися належною їм земельною ділянкою. Передбачена законодавством здатність громадян або юридичних осіб виступати як самостійні суб'єкти права власності на землю є **земельною правосуб'єктністю**.

Відповідно до частини 2 статті 81 ЗК іноземні громадяни (піддані) та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також на земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві

приватної власності. Необхідно зазначити, що іноземні громадяни (піддані) та особи без громадянства не мають права набувати у власність землі сільськогосподарського призначення. Землі сільськогосподарського призначення, прийняті ними у спадщину, підлягають відчуженню протягом року.

Суб'єктами права приватної власності на землю є юридичні особи приватного права. Юридичні особи (як суб'єкти права приватної власності на землю) мають право набувати земельні ділянки у власність для здійснення своєї статутної діяльності. Юридичні особи публічного права можуть володіти землею на праві постійного користування та оренди.

Особливими суб'єктами права власності на землю в Україні є іноземні держави. Стаття 85 ЗК встановлює право таких суб'єктів набувати у власність земельні ділянки для розміщення будівель і споруд дипломатичних представництв та інших, прирівняних до них, організацій відповідно до міжнародних договорів.

Підставою виникнення права власності на землю є юридичний факт, з яким закон пов'язує виникнення такого права. Відповідно до земельного законодавства до юридичних фактів, на підставі яких виникає право приватної власності на землю, належать:

- рішення органу влади про передачу земельної ділянки громадянину у приватну власність;
- цивільно-правова угода;
- успадкування земельної ділянки.

Особливістю таких юридичних фактів є те, що за своїм змістом вони є активними діями органів влади та осіб, які набувають право власності на землю. Такі дії є складними за змістом, а їх вчинення регулюється правовими нормами, які в сукупності становлять порядок набуття права приватної власності на землю.

Громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі:

- придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- безоплатної передачі із земель державної і комунальної власності;
- прийняття спадщини;
- приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування;
- виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю).

Контрольні запитання:

1. Що таке земля як об'єкт правовідносин?
2. Дайте визначення поняттю «земельні правовідносини»?
3. Назвіть види земель за їх цільовим призначенням.
4. Що є підставою набуття права приватної власності на землю?

Теми рефератів та есе:

1. Особливості правового режиму земель авіаційного транспорту.
2. Земельний сервітут: правове регулювання та особливості.
3. Правовий режим земель.

Підготовка та написання есе, присвячених наступним проблемам:

1. Без землі будь-яке життя неможливе.
2. Охорона земель державою, громадою та особою: необхідність чи взаємно виключність.

Тести:

1. Відповідно до ст. 2 Земельного кодексу України об'єктами земельних відносин є:

- А) Земельні ділянки і права на них. У тому числі на земельну частку (пай).
- Б) Всі землі в межах території України.
- В) Земельні частки (паї), земельні ділянки і права на них.
- Г) Землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

2. Об'єктом державного контролю за використанням та охороною земель є:

- А) Земельні ділянки.
- Б) Землі природно-заповідного фонду.
- В) Всі землі в межах України.
- Г) Земельні ділянки, надані у приватну власність.

3. Суб'єктами земельних правовідносин є:

А) Громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади.

- Б) Громадяни, органи державної влади, органи місцевого самоврядування.
- В) Громадяни, іноземці, апатриди, держава Україна.
- Г) Народ України.

4. Земельні відносини регулюються:

А) Законами України.

Б) Конституцією України, Земельним Кодексом, а також прийнятими відповідно до них нормативно-правовими актами.

В) Лише Конституцією України та Земельним кодексом України.

Г) Земельним Кодексом.

5. Можливість альтернативної поведінки суб'єктів земельних правовідносин передбачена наступним методом правового регулювання:

- А) Імперативним.
- Б) Делегованим.
- В) Рекомендаційним.
- Г) Санкціонованим.

6. В якому Законі України закріплений принцип платності використання земель?

- А) «Про плату за надання та використання земель».
- Б) «Про плату за землю».
- В) «Про оцінку земель».
- Г) «Про охорону земель».

7. До системи інститутів земельного права не відносять:

- А) Інститут права власності на землю.
- Б) Інститут використання надр.
- В) Інститут права землекористування.

Г) Інститут землеустрою.

8. Право спільної часткової власності на земельну ділянку не виникає:

А) При добровільному об'єднанні власниками належних їм земельних ділянок.

Б) При придбанні у власність земельної ділянки двома чи більше особами за цивільно-правовими угодами.

В) При добровільному прийнятті спадщини двома власниками нерухомого майна.

Г) При прийнятті спадщини на земельну ділянку двома або більше особами.

9. Право власності на землю набувається та реалізується на підставі:

А) Конституції України, Земельного кодексу, також інших законів, що видаються відповідно до них.

Б) Земельного кодексу.

В) Державного акта на право власності на землю.

Г) Договору між власником земельної ділянки та особою, яка виявила бажання користуватися цією земельною ділянкою.

10. Володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою, що перебуває у спільній частковій власності, здійснюються:

А) За рішенням суду.

Б) За згодою всіх співвласників згідно з договором.

В) За бажанням співвласників.

Г) За чинним законодавством.

Рекомендована література:

Нормативно-правові акти:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. Режим доступу:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

2. Цивільний кодекс України (від 16 січня 2003 р.) № 435-IV // Офіційний сайт Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. Режим доступу:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

3. Житловий кодекс України (30 червня 1983 р. № 5464- X (зі змінами та доп.) // Офіційний сайт Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5464-10>

4. Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України» від 10.12.91 № 1953%ХН // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №10. – Ст.137.

5. Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР. Постанова Верховної Ради України (від 12 вересня 1991 року) // Відомості Верховної Ради України. Офіц. вид. 1991. №46. Ст. 621. (Бібліотека офіційних видань).

6. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень: Закон України (від 1 липня 2004 р.) № 1952-IV // Відомості Верховної Ради України. Офіц. вид. 2004. №51. Ст. 5531. (Бібліотека офіційних видань).

7. Про нотаріат: Закон України (від 02 вересня 1993 р.) № 3425-XII // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] Режим доступу:

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>

Інформаційні ресурси:

1. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступа:
<http://rada.gov.ua/>

2. Офіційний сайт Верховного Суду України. – Режим доступа:
<http://www.scourt.gov.ua/>

Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. – Режим доступа:
<http://www.gp.gov.ua/>

Офіційний сайт Судова влада України. – Режим доступа:
<http://www.court.gov.ua/>

Офіційний сайт Мінюсту України. – Режим доступа: <http://www.minjust.gov.ua/>

ПРОГРАМА КУРСУ «ПРАВознавство»

Модуль 1. Галузі публічного права України

Тема 1. Основи теорії держави

Держава як особлива форма організації суспільства. Основні закономірності виникнення держави. Основні теорії походження держави. Поняття й ознаки держави. Поняття функцій держави. Внутрішні й зовнішні функції держави.

Класифікація держав за їхньою формою. Поняття й основні форми державного правління. Монархія як форма державного правління. Види монархій: необмежена (абсолютна) і обмежена монархія, теократична монархія, конституційна монархія, дуалістична монархія, парламентська монархія. Республіка як форма державного правління. Парламентська, президентська і змішана республіки.

Поняття й основні форми державного устрою. Характеристика унітарної і федеративної форми державного устрою. Сутність конфедерації. Імперія.

Поняття й основні форми політичного режиму. Характеристика й ознаки демократичного і недемократичного режимів. Ліберально-демократичний, консервативно-демократичний і радикально-демократичний політичні режими. Тоталітаризм, авторитаризм, деспотія.

Правова держава та її ознаки. Громадянське суспільство. Соціальна держава та її ознаки.

Тема 2. Основи теорії права

Поняття «право». Теорії походження права. Ознаки права. Соціальні норми. Право як особливий вид соціальних норм. Право і мораль.

Форми (джерела) права. Поняття законодавства, його система. Відмінність між правом і законом. Закони й підзаконні акти.

Поняття системи права. Поділ права на галузі, правові інститути та правові норми. Загальна характеристика основних галузей права України.

Мета і форми систематизації нормативно-правових актів.

Поняття і структура правовідносин. Поняття, причини і види правопорушень. Поняття і види юридичної відповідальності. Підстави і цілі юридичної відповідальності. Законність і правопорядок. Гарантії законності.

Тема 3. Конституційне право України. Конституційні права, свободи та обов'язки громадян

Основні характеристики Конституції України та історичні передумови розвитку конституційного процесу в Україні. Конституція України – Основний Закон держави. Конституційна форма правління, державного устрою й політичного режиму України. Державна символіка України. Державна мова в Україні. Громадянство України.

Основні положення Конституції України та міжнародні нормативно-правові акти про захист прав людини. Конституційні соціально-економічні, політичні та особисті права і свободи. Конституційні гарантії захисту та здійснення прав і свобод людини і громадянина. Конституційні обов'язки людини і громадянина.

Тема 4. Органи державної влади. Судові та правоохоронні органи

Конституційний принцип поділу державної влади. Система органів державної влади за Конституцією України. Правовий статус і повноваження Верховної Ради України. Статус народних депутатів України. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Президент України, його правовий статус і повноваження.

Кабінет Міністрів України: склад, порядок формування, повноваження. Центральні органи виконавчої влади в Україні. Місцеві органи виконавчої влади. Поняття місцевого самоврядування. Органи місцевого самоврядування в Україні.

Судова влада в Україні. Конституційний Суд України. Система судів загальної юрисдикції. Поняття правоохоронних органів. Система правоохоронних органів в Україні, їхні завдання. Правовий статус поліції. Правовий статус Служби безпеки України. Прокуратура України. Місце адвокатури у захисті прав людини. Нотаріат України.

Тема 5. Основні положення адміністративного права

Поняття й предмет адміністративного права України. Джерела адміністративного права. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Адміністративно-правові норми та відносини.

Поняття і види адміністративних проступків. Склад адміністративного правопорушення. Поняття і види адміністративної відповідальності. Види адміністративних стягнень.

Основи адміністративного процесу. Органи (посадові особи), уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення. Проведення у справах про адміністративні правопорушення. Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх.

Тема 6. Основи кримінального права

Поняття та джерела кримінального права. Характеристика Кримінального кодексу України. Поняття й ознаки злочину. Класифікація злочинів. Склад злочину. Стадії вчинення злочину. Добровільна відмова від доведення злочину до кінця. Співучасть у вчиненні злочину.

Поняття кримінальної відповідальності та її підстави. Обставини, що виключають кримінальну відповідальність. Обставини, що пом'якшують та обтяжують вину. Необхідна оборона. Крайня необхідність.

Кримінальне покарання: поняття та мета. Види кримінальних покарань. Основні та додаткові покарання. Відстрочка. Помилування. Амністія.

Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Модуль 2. Галузі приватного права України

Тема 7. Основи трудового права

Поняття та джерела трудового права. Загальна характеристика Кодексу законів про працю України. Умови та порядок прийняття на роботу. Трудові правовідносини.

Коллективний договір. Поняття, сторони та зміст трудового договору. Класифікація трудових договорів. Порядок припинення трудового договору з ініціативи працівника. Порядок припинення трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу.

Робочий час і його види. Скорочений та неповний робочий час. Поняття і види часу відпочинку. Оплата праці. Особливості праці неповнолітніх.

Трудова дисципліна. Правила внутрішнього трудового розпорядку. Види відповідальності у трудовому праві. Дисциплінарна відповідальність. Матеріальна відповідальність, її види. Порядок розгляду індивідуальних та колективних трудових спорів.

Тема 8. Цивільне право

Поняття та джерела цивільного права. Загальна характеристика Цивільного кодексу України. Відносини, що регулюються цивільним правом. Учасники цивільних правовідносин. Цивільна правоздатність і цивільна дієздатність. Громадяни та юридичні особи як суб'єкти цивільного права. Особисті немайнові права громадян та їх захист. Майнові права громадян і юридичних осіб.

Право власності та його конституційний захист. Форми власності за Конституцією України. Інтелектуальна власність.

Поняття цивільно-правової правочину і цивільно-правового договору. Види цивільно-правових договорів. Загальна характеристика окремих видів цивільно-правових договорів. Договір купівлі-продажу. Договір майнового найму (оренди). Договір позики. Договір дарування. Цивільно-правова відповідальність.

Поняття спадщини. Спадкування за законом і за заповітом. Черги спадкоємців за законом. Право на обов'язкову частку спадщини.

Тема 9. Основи сімейного права

Поняття та джерела сімейного права. Загальна характеристика Сімейного кодексу України. Поняття шлюбу, умови і порядок його укладення. Поняття заручин. Підстави і порядок розірвання шлюбу. Аліменти. Визнання шлюбу недійсним. Майнові й особисті права подружжя. Обов'язки подружжя. Взаємні права й обов'язки батьків та дітей. Позбавлення батьківських прав. Опіка і піклування. Усиновлення (удочеріння). Патронат.

Тема 10. Основи земельного права України

Поняття та джерела земельного права. Земельні правовідносини. Суб'єкти та об'єкти земельних правовідносин. Засади реалізації права на землю. Склад та цільове призначення земель України. Землеустрій. Права на землю. Право користування земельними ділянками. Право власності на землю.

ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА

Навчальний посібник для студентів неюридичних спеціальностей

Житомир – 2019

VERBIS AUT FACTIS